

ISSN 2073-333X
МЕЖДУНАРОДНЫЙ НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ

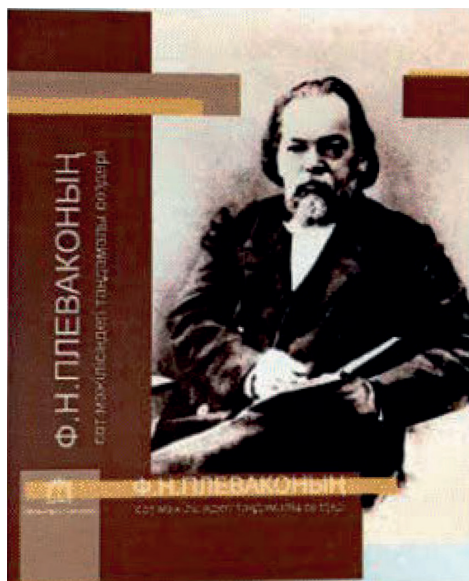
№12 (146) 2020

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ
НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА
SCIENCE AND LIFE OF KAZAKHSTAN

Мәңгі Мәңгілікке!
С Новым годом!
Happy New Year!

ТАҒЛЫМЫ ТЕРЕҢ ТУЫНДЫ

Заң ғылымдарының докторы профессор, Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері, Ресей криминологтар ассоциациясының, Санкт-Петербург, Мәскеу криминологтар клубының мүшесі, Халықаралық Қазақстан криминологтар клубының президенті, Қазақстан Жазушылар және Журналистер Одағының мүшесі,

«Қазақстанның ғылымы мен өмірі» атты халықаралық журналдың Бас редакторы Есберген Алаухановтың «Ф.Н. Плеваконың сот мәжілісіндегі таңдамалы сөздері» атты жаңа кітабы жарық көрді.

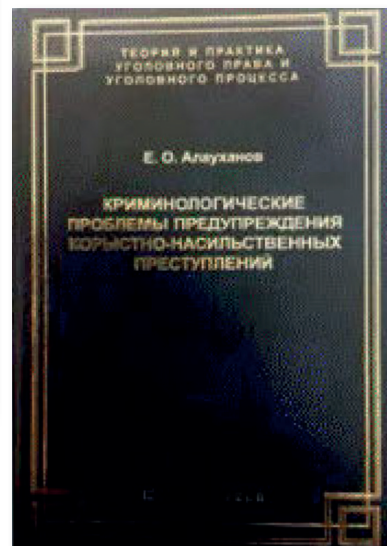
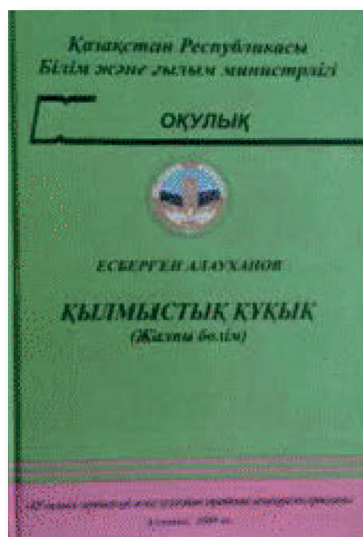
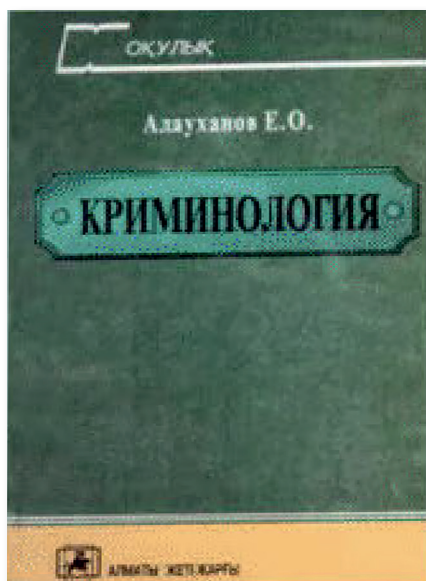
Кітап Қазақстан Республикасының Бас прокуратурасы институты Ғылыми кеңесінің және Халықаралық Қазақстан криминологтар клубының шешімімен баспаға ұсынылды.

Сонымен бірге Қазақстан Республикасы Бас прокурорының аса маңызды істер бойынша аға көмекшісі, заң ғылымдарының кандидаты, Хабылсаят Әбішевтың пікір жазуының өзі кітап құндылығын аша түседі.

Кітаптың ерекшелігі сол – Ф.Н. Плеваконың бұл еңбегі тұңғыш рет түпнұсқадан қазақ тіліне аударылып отыр. Кітаптың тілі жатық, стилі түсінікті.

Ф.Н. Плевако – XIX-XX ғасырда өмір сүрген, әлемге танымал, атақты Ресей адвокаты, қазақтың жиені. Мұндай талантты қайраткердің тағылымды ғақлия сөздері сот саласындағы азаматтарға аса қажет-ақ.

Кітап заң саласы бойынша оқитын студенттерге, магистранттарға, докторанттар мен олардың ұстаздарына және жалпы оқырман қауымға арналады.

Құрылтайшы:

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАЗАҚСТАН КРИМИНОЛОГИЯЛЫҚ КЛУБЫ

Учредитель:

МЕЖДУНАРОДНЫЙ КАЗАХСТАНСКИЙ КРИМИНОЛОГИЧЕСКИЙ КЛУБ

Founder:

INTERNATIONAL KAZAKHSTAN CRIMINOLOGY CLUB

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА SCIENCE AND LIFE OF KAZAKHSTAN

№12 (146)
2020

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ
МЕЖДУНАРОДНЫЙ НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
INTERNATIONAL SCIENCE JOURNAL

Бас редактор – **Алауханов Е.О.** «Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері», заң
ғылымдарының докторы, профессор

Главный редактор – **Алауханов Е.О.** «Заслуженный деятель Казахстана», доктор
юридических наук, профессор

Editor-in-chief – **Alaukhanov Ye.O.** «Honored Worker of the Republic of Kazakhstan», doctor
of Law Sciences, professor

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ

1. Абдиров Н.М., з.ғ.д., профессор
2. Абдрасилов Б.С., б.ғ.д., профессор
3. Абдурасулова К.Р., з.ғ.д., профессор (Ташкент)
4. Абзалов Э.М., з.ғ.д., профессор, 3-сыныпты мем. заң кеңесшісі (Ташкент)
5. Аликперов Х.Д., з.ғ.д., профессор, 3-сыныпты мем. заң кеңесшісі (Баку)
6. Асанов Ж.К., з.ғ.к., ҚР Жоғарғы Сотының Төрағасы
7. Байдаулет И.О., мед.ғ.д., профессор
8. Байдельдинов Д.Л., з.ғ.д., профессор
9. Байменов А.М., тех.ғ.к., профессор
10. Бабулин С.Н., з.ғ.д., профессор (Мәскеу)
11. Баулин Ю.В., з.ғ.д., профессор (Киев)
12. Бисенов К.А., тех.ғ.д., профессор
13. Бородин С.В., з.ғ.д., вице-президент, адвокат (Воронеж)
14. Бөрібеков К.К., қоғам қайраткері
15. Букалерева Л.А., з.ғ.д., проф. (РУДН, Мәскеу)
16. Ведерникова О.Н., з.ғ.д., проф., РФ Жоғарғы Сотының судьясы (Мәскеу)
17. Гаипов З.С., с.ғ.д., профессор
18. Голик Ю.В., з.ғ.д., профессор (Мәскеу)
19. Гриб В.В., з.ғ.д., профессор, бас ред. (Мәскеу)
20. Грунтов О.И., з.ғ.д., профессор БГУ (Минск)
21. Джансараева Р.Е., з.ғ.д., профессор
22. Дикаев С.У., з.ғ.д., профессор (Санкт-Петербург)
23. Дулатбеков Н.О., з.ғ.д., профессор
24. Елешов Р., а.-ш.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі
25. Елубаев Ж.С., з.ғ.д., профессор
26. Есім Ғ., ф.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі
27. Жұмағұлов Б.Т., т.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі
28. Жұрынов М.Ж., академик, ҚР ҰҒА Президенті
29. Иванчин А.В., з.ғ.д., адвокат (Ярославль)
30. Козаченко И.Я., з.ғ.д., профессор (Екатеринбург)
31. Коняхин В.П., з.ғ.д., профессор (Краснодар)
32. Коробеев А.И., з.ғ.д., профессор (Владивосток)
33. Қасымбеков М.Б., с.ғ.д., профессор
34. Құл-Мұхаммед М.А., з.ғ.д., профессор
35. Лебедев С.Я., з.ғ.д., профессор (Мәскеу)
36. Лиховая С.Я., з.ғ.д., профессор (Киев)
37. Лопашенко Н.А., з.ғ.д., профессор (Саратов)
38. Мацкевич И.М., з.ғ.д., профессор (Мәскеу, МГЮА)
39. Мұсақожаева А.К., профессор, ҚазҰӨУ ректоры
40. Мұтанов Ғ.М., т.ғ.д., проф., ҚР ҰҒА академигі, ҚазҰУ ректоры
41. Мұхамеджанов Т.М., профессор, композитор
42. Оразалин Н.М., ақын-драматург
43. Рагимов И.М., з.ғ.д., профессор (Мәскеу)
44. Рахимжанов А.М., с.ғ.д., профессор
45. Рустамбаев М.Ю., з.ғ.д., профессор (Ташкент)
46. Сұлтанов Қ.С., с.ғ.д., профессор
47. Сыдыков Е.Б., т.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі, ЕҰУ ректоры
48. Тұрсынов С.Т., з.ғ.д., профессор
49. Шестаков Д.А., з.ғ.д., профессор, СП(б) халықаралық криминологиялық клубының президенті
50. Ыдырысов Д.А., т.ғ.д., профессор

РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕС:

1. Абдуллаев К.К., а.-ш.ғ.д., профессор
2. Айтжанов Б.Д., вет.ғ.д., профессор
3. Асанғазы О., қоғам қайраткері
4. Әбішев Т.Д., з.ғ.к., профессор
5. Әбішев Х.А., з.ғ.к., профессор
6. Әлиев Д.М., з.ғ.к., қоғам қайраткері
7. Бекмағамбетов А.Б., з.ғ.к., профессор (Қостанай)
8. Бектұрғанов Е.Ө., ҚР Парламенті Мәжілісінің депутаты
9. Бишманов Б.М., з.ғ.д., профессор
10. Борбат А.В., з.ғ.к., бас редактор (Мәскеу)
11. Данилов А.П., з.ғ.к., доцент (Санкт-Петербург)
12. Жақып Б.Ө., филол.ғ.д., профессор
13. Жанабилев Н.Е., з.ғ.к., профессор (Астана)
14. Жұмағұлова В.И., ф.ғ.д., профессор
15. Зарипов З.С., з.ғ.д., профессор (Рязань)
16. Зигмунд О. А., з.ғ.д., профессор (Германия)
17. Ивона Масаки, профессор (Польша)
18. Кәрібаев Б.Б., т.ғ.д., профессор
19. Кленова Т.В., з.ғ.д., профессор (Самара)
20. Корконосенко С.Г., ф.ғ.д., профессор (Санкт-Петербург)
21. Куфлева В.Н., з.ғ.к., доцент (Краснодар)
22. Қанжігітов Е.Қ., вет.ғ.д., профессор
23. Қуаналиева Г.А., з.ғ.д., профессор
24. Құрманалиев К.А., ф.ғ.д., профессор
25. Мажейка Кипрас И., MEATP акад. (Мәскеу)
26. Маткаримова Г.С., з.ғ.д., профессор (Ташкент)
27. Мельник Г.С., ф.ғ.д., проф. (Санкт-Петербург)
28. Минязева Т.Ф., з.ғ.д., профессор (Мәскеу, РУДН)
29. Молдабаев С. С., з.ғ.д., профессор (Алматы)
30. Мұхамедихлы А., ф.ғ.д., профессор
31. Омаров Б.Ж., фил.ғ.д., профессор
32. Орлов В.Н., з.ғ.д., «Российский криминологический взгляд» журналының бас редакторы
33. Рүстемов Б.Т., жазушы-публицист
34. Рүстемова Г.Р., з.ғ.д., профессор
35. Саломов Б., з.ғ.д., профессор, адвокат (Ташкент)
36. Сапиев О.С., ҚР қоғам қайраткері
37. Сарсембаев М.А., з.ғ.д., профессор
38. Сейтжанов Ә.Ә., з.ғ.к., доцент
39. Сматлаев Б.М., з.ғ.д., профессор
40. Сыдыкова Л.Ч., з.ғ.д., профессор (Бішкек)
41. Тойлыбаев Б.А., п.ғ.д., профессор
42. Төлеген М.Ә., доктор PhD, ШҚМУ ректоры
43. Турецкий Н.Н., з.ғ.д., профессор
44. Тұрғараев Б.Т., з.ғ.д., профессор
45. Тұрсынов Х.М., т.ғ.д., профессор, Қ.А. Ясауи ат. ХҚТУ
46. Усманов А., п.ғ.д., профессор
47. Усманов С.У., т.ғ.д., профессор
48. Фадеев В.Н., з.ғ.д., проф. (Мәскеу)
49. Харченко В.Б., з.ғ.д., профессор (Харьков)
50. Ху Тин, Вьетнам Жазушылар Қауымдастығының Төрағасы (Вьетнам)
51. Челадзе Г., құқық докторы, әкімшілік бизнес докторы, профессор (Грузия)
52. Шаукенова З.К., з.ғ.д., профессор

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

1. Абдиров Н.М., д.ю.н., профессор
2. Абдрасилов Б.С., д.б.н., профессор
3. Абдурасулова К.Р., д.ю.н., профессор (Ташкент)
4. Абзалов Э.М., д.ю.н., профессор, гос.советник юстиции 3-класса (Ташкент)
5. Аликперов Х.Д., д.ю.н., профессор, гос.советник юстиции 3-класса (Баку)
6. Асанов Ж.К., к.ю.н., Председатель Верховного Суда РК
7. Байдаулет И.О., д.мед.н., профессор
8. Байдельдинов Д.Л., д.ю.н., профессор
9. Байменов А.М., к.тех.н., профессор
10. Бабурин С.Н., д.ю.н., профессор (Москва)
11. Баулин Ю.В., д.ю.н., профессор (Киев)
12. Бисенов К.А., д.т.н., профессор
13. Борибеков К.К., общественный деятель
14. Бородин С.В., к.ю.н., вице-президент, адвокат (Воронеж)
15. Букалерева Л.А., д.ю.н., проф. (РУДН, Москва)
16. Ведерникова О.Н., д.ю.н., проф., судья Верховного Суда РФ (Москва)
17. Гаипов З.С., д.п.н., профессор
18. Голик Ю.В., д.ю.н., профессор (Москва)
19. Гриб В.В., д.ю.н., профессор, гл. ред. (Москва)
20. Грунтов О.И., д.ю.н., профессор БГУ (Минск)
21. Джансараева Р.Е., д.ю.н., профессор
22. Дикаев С.У., д.ю.н., профессор (Санкт-Петербург)
23. Дулатбеков Н.О., д.ю.н., профессор
24. Елешов Р., д.с.-х.н., академик НАН РК
25. Елубаев Ж.С., д.ю.н., профессор
26. Есим Г., д.ф.н., академик НАН РК
27. Жумагулов Б.Т., д.т.н., академик НАН РК, депутат Сената Парламента РК
28. Журынов М.Ж., академик, Президент НАН РК
29. Иванчин А.В., д.ю.н., адвокат (Ярославль)
30. Идрисов Д.А., д.т.н., профессор
31. Касымбеков М.Б., д.полит.н., профессор
32. Козаченко И.Я., д.ю.н., профессор (Екатеринбург)
33. Коняхин В.П., д.ю.н., профессор (Краснодар)
34. Коробеев А.И., д.ю.н., профессор (Владивосток)
35. Кул-Мухаммед М.А., д.ю.н., профессор
36. Лебедев С.Я., д.ю.н., профессор (Москва)
37. Лиховая С.Я., д.ю.н., профессор (Киев)
38. Лопашенко Н.А., д.ю.н., профессор (Саратов)
39. Мацкевич И.М., д.ю.н., профессор (Москва, МГЮА)
40. Мусаходжаева А.К., профессор, ректор КазНУИ
41. Мутанов Г.М., д.т.н., профессор, академик НАН РК, ректор КазНУ
42. Мухамеджанов Т.М., профессор, композитор
43. Рагимов И.М., д.ю.н., профессор (Москва)
44. Рахимжанов А.М., д.полит.н., профессор
45. Рустамбаев М.Ю., д.ю.н., профессор (Ташкент)
46. Оразалин Н.М., поэт-драматург
47. Султанов К.С., д.пол.н., профессор
48. Сыдыков Е.Б., д.и.н., академик НАН РК, ректор ЕНУ
49. Турсынов С.Т., д.э.н., профессор
50. Шестаков Д.А., д.ю.н., профессор, президент Санкт-Петербургского международного криминологического клуба

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ:

1. Абдуллаев К.К., д.с.-х.н., профессор
2. Абишев Т.Д., к.ю.н., профессор
3. Абишев Х.А., к.ю.н., доцент
4. Айтжанов Б.Д., д.вет.н., профессор
5. Алиев Д.М., к.соц.н., общественный деятель
6. Асангазы О., общественный деятель
7. Бекмагамбетов А.Б., к.ю.н., профессор (Костанай)
8. Бектурганов Е.У., депутат Мажилиса Парламента РК
9. Бишманов Б.М., д.ю.н., профессор
10. Борбат А.В., к.ю.н., гл. редактор (Москва)
11. Данилов А.П., к.ю.н., доцент (Санкт-Петербург)
12. Жакып Б.О., д.фил.н., профессор
13. Жаналилов Н.Е., к.ю.н., профессор (Астана)
14. Жумагулова В.И., д.ф.н., профессор
15. Зарипов З.С., д.ю.н., профессор (Рязань)
16. Зигмунд О.А., д.ю.н., профессор (Германия)
17. Ивона Массакки, профессор (Польша)
18. Канжигитов Е.К., д.вет.н., профессор
19. Карибаев Б.Б., д.и.н., профессор
20. Кленова Т.В., д.ю.н., профессор (Самара)
21. Корконосенко С.Г., д.ф.н., профессор (Санкт-Петербург)
22. Куаналиева Г.А., д.ю.н., профессор
23. Курманалиев К.А., д.ф.н., профессор
24. Куфлева В.Н., к.ю.н., доцент (Краснодар)
25. Мажейка Кипрас И., академик МЕАТР (Москва)
26. Маткаримов Г.С., д.ю.н., профессор (Ташкент)
27. Мельник Г.С., д.ф.н., профессор (Санкт-Петербург)
28. Минязева Т.Ф., д.ю.н., профессор (Москва, РУДН)
29. Молдабаев С.С., д.ю.н., профессор (Алматы)
30. Мухамедиулы А., д.ф.н., профессор
31. Омаров Б.Ж., д.фил.н., профессор
32. Орлов В.Н., д.ю.н., гл. ред. журнала «Российский криминологический взгляд»
33. Рустемов Б.Т., писатель-публицист
34. Рустемова Г.Р., д.ю.н., профессор
35. Саломов Б., д.ю.н., профессор, адвокат (Ташкент)
36. Сапиев О.С., общественный деятель РК
37. Сарсембаев М.А., д.ю.н., профессор
38. Сейтжанов А.А., к.ю.н., доцент
39. Сметлаев Б.М., д.ю.н., профессор
40. Сыдыкова Л.Ч., д.ю.н., профессор (Бишкек)
41. Тойлыбаев Б.А., д.п.н., профессор
42. Толеген М.А., доктор PhD, ректор ВКГУ
43. Турецкий Н.Н., д.ю.н., профессор
44. Тургараев Б.Т., д.ю.н., профессор
45. Турсынов Х.М., д.и.н., профессор, МКТУ им. Х.А. Ясауи
46. Фадеев В.Н., д.ю.н., профессор (Москва)
47. Усманов А., д.п.н., профессор
48. Усманов С.У., д.т.н., профессор
49. Челадзе Г., доктор права, доктор административного бизнеса, профессор (Грузия)
50. Шаукенова З.К., д.соц.н., профессор
51. Харченко В.Б., д.ю.н., профессор (Харьков)
52. Ху Тин, Председатель Вьетнамской Ассоциации Писателей (Вьетнам)

EDITORIAL BOARD:

1. Abdirov N.M., Dr. of Law Sciences, Prof.
2. Abdrasilov B.S., Dr. of Biological Sciences, Prof.
3. Abdurasulova K.R., Dr. of Law Sciences, Prof. (Tashkent)
4. Abzalov E.M., Dr. of Law Sciences, Prof., state counselor of Justice of the 3rd class (Tashkent)
5. Alikperov Kh.D., Dr. of Law Sciences, Prof., state counselor of Justice of the 3rd class
6. Asanov Zh. K., Candidate of Law Sciences, chairman of the Supreme Court of Kazakhstan
7. Baidaulet I.O., Dr. of Medical Sciences, Prof.
8. Baideldinov D.L., Dr. of Law Sciences, Prof.
9. Baimenov A.M., Candidate of Technological Sciences, Prof.
10. Baulin U.V., Dr. of Law Sciences, Prof. (Kyiv)
11. Baburin S.N., Dr of Historical Sciences, Prof. (Moscow)
12. Bisenov K.A., Dr. of Technological Sciences, Prof.
13. Boribekov K.K., public figure of RK
14. Borodin S.V., Candidate of Law Sciences, vice-president, lawyer (Voronezh)
15. Bukalero L.A., Dr. of Law Sciences, Prof. (Moscow, RUDN)
16. Vedernikova O.N., Dr. of Law Sciences, Prof., judge of the Supreme Court of the Russian Federation (Moscow)
17. Gayipov Z.S., Dr. of Political Sciences, Prof.
18. Golik Yu.V., Dr. of Law Sciences, Prof. (Moscow)
19. Grib V.V., Dr. of Law Sciences, Prof., editor-in-chief (Moscow)
20. Gruntov O.I., Dr. of Law Sciences, Prof. of BSU (Minsk)
21. Dikayev S.U., Dr of Law, Prof. (St. Petersburg)
22. Dulatbekov N.O., Dr. of Law Sciences, Prof.
23. Jansarayeva R.Ye., Dr. of Law Sciences, Prof.
24. Yeleshov R., Dr. of Agricultural Sciences, acad. NAS RK
25. Elubaev Zh.S., Dr. of Law Sciences, Prof.
26. Esim G., Dr. of Philological Sciences, acad. NAS RK
27. Zhumagulov B.T., Dr. of Technical Sciences, academician of NAS RK
28. Zhurinov M.Zh., academician, president of NAS RK
29. Ivanchin A.V., Dr. of Law Sciences, advocate (Yaroslavl)
30. Ydyrysov D.A., Dr. of Technological Sciences, Prof.
31. Kasimbekov M.B., Dr. of Political Sciences, Prof.
32. Kozachenko I.Ya., Dr. of Law Sciences, Prof. (Yekaterinburg)
33. Konyakhin B.P., Dr. of Law Sciences, Prof. (Krasnodar)
34. Korobeyev A.I., Dr. of Law Sciences, Prof. (Vladivostok)
35. Kul-Muhammed M.A., Dr. of Law Sciences, Prof.
36. Lebedev S.Ya., Dr. of Law Sciences, Prof. (Moscow)
37. Likhovaya S.Ya., Dr. of Law Sciences, Prof. (Kyiv)
38. Lopashenko N.A., Dr. of Law Sciences, Prof. (Saratov)
39. Matskevich I.M., Dr. of Law Sciences, Prof. (Moscow, MSAL)
40. Mukhamedzhanov T.M., Prof., composer
41. Musakhodzhayeva A.K., Prof., rector of KazNAA
42. Mutanov G.M., Dr. of Technical Sciences, Prof., academician of NAS RK, rector of KazNU
43. Ragimov I.M., Dr. of Law Sciences, Prof. (Moscow)
44. Rakhimzhanov A.M., Dr. of Political Science, Prof.
45. Rustambayev M.Yu., Dr. of Law Sciences, Prof. (Tashkent)
46. Orazalin N.M., poet, playwright
47. Sultanov K.S., Dr. of Political Sciences, Prof.
48. Sydykov Ye.B., Dr. of Historical Sciences, academician of NAS RK, rector of ENU
49. Tursynov S.T., Dr. of Economic Sciences, Prof.
50. Shestakov D.A., Dr. of Law Sciences, Prof., President of St. Petersburg International Criminological Club

EDITORIAL COUNCIL:

1. Abdullayev K.K., Dr. of Agricultural Sciences, Prof.
2. Abishev T.D., Candidate of Law Sciences
3. Abishev H.A., Candidate of Law Sciences, associate Prof.
4. Aitzhanov B.D., Dr. of Veterinary Sciences, Prof.
5. Aliyev D.M., Candidate of Social Sciences, Public figure
6. Asangazy O., public figure
7. Bekmagambetov A.B., Candidate of Law Sciences, Prof. (Kostanay)
8. Bekturganov E.U., Deputy of the Parliament of Kazakhstan
9. Bishmanov B.M., Dr. of Law Sciences, Prof.
10. Borbat A.V., Candidate of Law Sciences, editor-in-chief (Moscow)
11. Danilov A.P., Candidate of Law Sciences, associate Prof. (St. Petersburg)
12. Zaripov Z.S., Dr. of Law Sciences, Prof. (Ryazan)
13. Zhakyp B.O., Dr. of Philological Sciences, Prof.
14. Zhanabilov N.Ye., Candidate of Law Sciences, Prof. (Astana)
15. Zhumagulova V.I., Dr. of Philological Sciences, Prof.
16. Ivona Massaki, Prof. (Poland)
17. Kanzhigitov Ye.K., Dr. of Veterinary Sciences
18. Karibayev B.B., Dr. of Historical Sciences, Prof.
19. Klenova T.V., Dr. of Law Sciences, Prof. (Samara)
20. Korkonosenko S.G., Dr. of Philological Sciences, Prof. (St. Petersburg)
21. Kuanaliyeva G.A., Dr. of Law Sciences, Prof.
22. Kurmanaliyev K.A., Dr. of Philological Sciences, Prof.
23. Kufleva V.N., Candidate of Law Sciences, assistant Prof. (Krasnodar)
24. Mazheika Kipras I., academician of PANS (Moscow)
25. Matkarimova G.S., Dr. of Law Sciences, Prof. (Tashkent)
26. Melnik G.S., Dr. of Philological Sciences, Prof. (St. Petersburg)
27. Minyazeva T.F., Dr. of Law Sciences, Prof. (Moscow, RUDN)
28. Moldabayev S.S., Dr. of Law Sciences, Prof. (Almaty)
29. Mukhamediyul A., Dr. of Philosophical Sciences, Prof.
30. Omarov B.Zh., Dr. of Philological Sciences, Prof.
31. Orlov V.N., Dr. of Law Sciences, editor-in-chief of «Russian criminological view»
32. Rustemov B.T., writer, publicist
33. Rustemova G.R., Dr. of Law Sciences, Prof.
34. Salomov B., Dr. of Law Sciences, Prof. (Tashkent)
35. Sapiyev O.S., public figure of RK
36. Sarsembayev M.A., Dr. of Law Sciences, Prof.
37. Seitghanov A.A., Candidate of Law Sciences, associate Prof.
38. Siegmund O., Dr. of Law Sciences, Prof. (Germany)
39. Smatlayev B.M., Dr. of Law Sciences, Prof.
40. Sydykova L.Ch., Dr. of Law Sciences, Prof. (Bishkek)
41. Toilybayev B.A., Dr. of Pedagogical Sciences, Prof.
42. Tolegen M.A., PhD, rector of EKSU
43. Turetski N.N., Dr. of Law Sciences, Prof.
44. Turgarayev B.T., Dr. of Law Sciences, Prof.
45. Tursynov Kh.M., Dr of Historical Sciences, Prof., Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
46. Fadeyev V.N., Dr. of Law Sciences, Prof. (Moscow)
47. Usmanov A., Dr. of Political Sciences, Prof.
48. Usmanov S.U., Dr. of Historical Sciences, Prof.
49. Cheladze G., Dr. of Law Sciences, Doctor of Business Administration, Prof. (Georgia)
50. Shaukenova Z.K., Dr. of Sociological Sciences, Prof.
51. Harchenko V.B., Dr. of Law Sciences, Prof. (Harkov)
52. Huu Thinh, Chairman of Vietnam Writer's Association (Vietnam)

«Мен өзімнің ұстазыма әкемнен кем қарыздар емеспін: әкемнен өмір алсам, ал Аристотельден өмірімді жақсы өткізу туралы білім алдым».
Александр Македонский

«Ғылым мен мәдениет барлық дүниенің алтын алқасы болып отыр».
Мұхтар Әуезов

АҚПАРАТТЫҚ ХАТ

“ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ – НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА” халықаралық ғылыми журналы ғылыми сілтеме жасау индексіне тіркелген (ИНЦ).

Журнал ҚР БҒМ Білім және ғылым саласындағы бақылау жөніндегі комитет ұсынған заңтану, филология, педагогика, философия, өнертану ғылымдары бойынша басылымдар тізіміне кіреді.

2009 жылдан бастап ай сайын сегіз тілде жарық көреді (қазақ, орыс, ағылшын, француз, қытай, чех, венгер, неміс тілдерінде).

Мемлекеттік тіркеу: №9875-Ж 09.02.2009 ж.
Халықаралық тіркеу: ISSN 2073 – 333X, Париж, наурыз, 2009 жыл.

Журналға жазылу «Қазпошта» және Қазақстан Республикасының барлық пошта

бөлімдерінде жүргізіледі.

Журнал «Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері», заң ғылымдарының докторы, **профессор Е.О. Алаухановтың** ғылыми жетекшілігімен шығады.

Журналдың бас редакторы проф. Е.О. Алауханов 2019 жылдан бастап Ғылыми редакторлар мен баспагерлер ассоциациясының (Ресей, АНРИ) мүшесі болып табылады.

Қазіргі таңда журнал отандық ғылым дамуының кілті ретінде **Мемлекет басшысының баяндамасында айқындалған халықаралық ғылыми метрикалық көрсеткіштер базасына қолжеткізуге мүмкіндік береді (Web of science, Clarivate Analytics, Scopus).**

Басылымда мақалалар төмендегідей ғылыми бағыттар бойынша жарияланады:

- ▶ Байқау жеңімпаздары;
- ▶ Тарих пен ғылымдағы есімі ерен тұлға;
- ▶ Білім мен ғылым мәселелері;
- ▶ Жас ғалымдар мінбері;
- ▶ Мерейтой;
- ▶ Айтулы шара;
- ▶ Рецензиялар, жаңа кітаптар.

МАҚАЛАНЫҢ МАЗМҰНЫ МЕН КӨЛЕМІНЕ ҚОЙЫЛАТЫН ТАЛАПТАР:

1. Мақала көлемі 10 мыңнан 20 мыңға дейінгі белгілерді құрауы керек немесе 6 бет пен 10 беттің аралығында болғаны жөн. Егер материал бұл көрсетілген мөлшерден аз немесе көп болса журнал редакциясы ұжымымен келісілуі керек;

Ескертпе: журнал форматына сәйкес авторлардан 4x5 мөлшеріндегі фотоларын жіберуін сұраймыз, мақаламен қоса жарияланады.

2. Мақала мына критерийлерге жауап беруі керек: ғылыми жаңашылдығы, жазудағы ерекшелік (мәтіннің өзіндік стилі **80 пайыздан жоғары**), мақалада зерттеліп отырған тақырып пен мәселеге деген авторлық көзқарас болғаны жөн.

3. Мақалада келтірілген материалдар тек деректерді баяндау және сипаттау мазмұнында болмауы керек;

4. Мақала мазмұнына сәйкес келетін материалдарды қолданғанда, оларды дұрыс және дәлдікпен қолдану мәселесіне мән берген дұрыс. Авторлар ұсынылған материалдың дәйектілігі үшін жауап береді, ол үшін плагиаттың жоқтығы туралы анықтама өткізеді. **ПЛАГИАТҚА жол берілмейді.**

5. **Мақалада отандық (Қазақстандық) авторлардың еңбектерін міндетті түрде қолдану керек.** Сонымен қатар «Қазақстанның ғылымы мен өмірі» журналының алдыңғы сандарында жарияланған авторлардың мақалаларына сілтеме жасауға кеңес беріледі.

6. Автор мақала жазу барысында өз еңбектеріне сілтемені азырақ жасап, басқа маңызды ғалымдардың еңбектеріне сілтеме жасағаны жөн болар.

МАҚАЛА МӘТІНІН КӨРКЕМДЕУГЕ ҚОЙЫЛАТЫН ТАЛАПТАР:

1. Мақала мәтіні редакцияға WORD-тың кез келген нұсқасында сақталған файл түрінде жіберіледі:

2. **Мақала құрылымы:** мақала атауы, мақала мәтіні, автордың тегі, аты, әкесінің аты, автормен байланысу және тағы да басқа мәліметтер (атап айтқанда: жұмыс немесе оқу орны, мекен-жайды көрсету, ғылыми атағы мен лауазымы, қызметі), кілт сөздер (5 сөзден кем болмауы тиіс), қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде қысқаша анықтама (3-4 сөйлемнен кем болмауы тиіс) және библиография. Егер мақала шет тілде жазылса, мақала атауы, мақала мәтіні, автордың тегі, аты, әкесінің аты, автормен байланысу және тағы да басқа мәліметтер (атап айтқанда: жұмыс немесе оқу орны, мекен-жайды көрсету, ғылыми атағы мен лауазымы, қызметі), кілт сөздер, қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде қысқаша анықтама сонымен қатар орыс тілінде берілуі керек.

3. Мақала келесідей құрамнан тұруы тиіс: **кіріспе, негізгі бөлім, қорытынды.** Баяндаудың белгілі бір нақтыланған тәртібін сақтаған жөн.

4. Мақала мәтіні «Times New Roman» қаріпінде терілуі тиіс, қаріп өлшемі – 14, жол аралығы (интервал) – 1. Азат жолдың басталуы – 1, 25 см.

5. Сілтемелер мен библиографиялық тізім Мемлекеттік стандарт (ГОСТ) талаптары бойынша рәсімделуі керек.

6. Жоғарыда көрсетілген ережелерге сәйкес келмейтін мақалалар қаралмайды.

7. Редакцияға келіп түскен материалдар **мерзімі 1 айдан 3 айға** дейінгі уақытта қаралады.

8. **Авторлардың саны екеуден аспауға тиіс.**

Мақала үшін төлемақы – 18 000 теңге. Төлемдер, мақала жарияланады деген шешім қабылданғаннан кейін жүзеге асырылады:

Төлемақы төлеуге арналған карта нөмірі:

5169 4971 5103 9504 Kaspi Gold

ЖСН: 9207 1540 0124

Мақаланы қабылдау және нөмірдің басылымы бойынша бас редакторға хабарласыңыздар!

Жақын және алыс шетелде тұратын авторлар Western Union төлемдік жүйелері арқылы төлеуге болады.

ТМД ЕЛДЕРІНДЕГІ РЕДАКЦИЯ ӨКІЛДІГІ:

Мәскеу:	проф. Лебедев С.Я.	ұялы тел.: +7 (985) 977-28-05
Мәскеу, ММУ:	проф. Матвеева А.А.	ұялы тел.: +7 (916) 526-44-29
Санкт-Петербург:	доцент Данилов А.П.	ұялы тел.: +7-911-963-13-91
Рязань:	проф. Зарипов З.С.	ұялы тел.: +7-960-5726474
Краснодар:	проф. В.П. Коняхин	ұялы тел.: +7-918-443 56 21
Краснодар:	доцент Куфлева В.Н.	ұялы тел.: +79184333395
Киев:	проф. Лиховая С.Я.	ұялы тел.: +7 380674469485
Харьков:	проф. Харченко В.Б.	ұялы тел.: +7 380932339968
Ташкент:	проф. Абдурасулова К.Р.	ұялы тел.: +7 998 909 63 92 51
Ташкент:	проф. Абзалов Э.М.	ұялы тел.: +7 998 901 87 07 01
Душанбе:	проф. Бахриддинов С.Э.	ұялы тел.: + 992907702120
Бішкек:	проф. Сыдыкова Л.Ч.	ұялы тел.: + 996555753058
Бішкек:	проф. Шамурзаев Т.Т.	ұялы тел.: + 996555789546
Ярославль:	проф. Иванчин А.В.	ұялы тел.: + 89106641313
Ставрополь:	проф. Кибальник А.Г.	ұялы тел.: +79624038213
Ростов-на-Дону:	проф. Бойко А.И.	ұялы тел.: +7 (928) 158-68-17
Екатеринбург:	доцент Сергеев Д.Н.	ұялы тел.: +7 (902) 260-15-54
Томск	проф. Андреева О.И.	ұялы тел.: +7 (905) 9903298
Симферополь	проф. Игнатов А.И.	ұялы тел.: +7 (978) 7736360

Журнал редакциясының мекенжайы:

Алматы қаласы, Абылай хан даңғылы 113 үй, кеңсе 27
E-mail: nauka-zan@mail.ru; web-сайт: www.nauka-zan.kz

Бас редактор: з.ғ.д., профессор Алауханов Есберген Оразұлы
+7 701 111 8828 (WhatsApp)

Ғылыми редактор: Ақжанар
+7 778 515 99 50

«Чтобы писать для СМИ, не нужно никакой квалификации, но чтобы их читать, нужно в совершенстве знать вещи, мир и людей».
Хуго Штейнхаус

«Никогда не следует хорошо говорить о себе. Следует это печатать».
Жюль Валле

ИНФОРМАЦИОННОЕ ПИСЬМО

Международный научный журнал **«НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА – ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ»** включен в индекс научного цитирования (ИНЦ).

Журнал **«НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА»** входит в Перечень изданий, рекомендуемых Комитетом по контролю в сфере образования и науки Министерства образования и науки Республики Казахстан (ККСОН) для публикации основных результатов научной деятельности, утвержденного приказом Председателя ККСОН от 10 июля 2012 года № 1082, по специальностям юридических, филологических, педагогических и других наук.

Журнал **«НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА»** издается с февраля 2009 года, регулярно и распространяется по подписке. Издание востребовано как в Республике Казахстан, так и в странах ближнего и дальнего зарубежья, о чем свидетельствуют статьи ведущих иностранных авторов, широко публикуемые на страницах журнала, и география

подписки. Отличие журнала от других рецензируемых и периодических изданий в том, что статьи публикуются, **(на восьми языках)** казахском, русском, английском, французском, китайском, немецком, чешском и венгерском языках, рецензируются членами интернационального состава редколлегии, посвящаются различным направлениям гуманитарной науки.

Государственная регистрация: №9875-Ж. Международная регистрация: ISSN 2073 – 333X, Париж, март 2009 г. Подписка на журнал производится в «Қазпошта» и почтовых отделениях Республики Казахстан.

Журнал выходит под научной редакцией д.ю.н., профессора, «Заслуженного деятеля Казахстана» – **Алауханова Е.О.**

С 2019 года гл. редактор журнала проф. Е.О. Алауханов вступил в ряды первого в России профессионального сообщества редакторов и издателей — Ассоциацию научных редакторов и издателей (**Association of science editors and publishers**).

В настоящее время, Издание открывает доступ к международной наукометрической базе данных (*Web of science, Clarivate Analytics, Scopus*), определенного Главой государства в качестве ключевого развития отечественной науки. Вместе с тем Редакция Международного журнала сотрудничает с иностранными регистрационными агентствами, которые с использованием разработанных международным фондом DOI (*International DOI Foundation, IDF*) стандартом присваивают DOI в различных предметных областях.

У Журнала **«НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА»** имеется возможность выпускать материалы к публикации, как с идентификаторами цифрового объекта, так и без них. Цифровой идентификатор объекта **DOI (Digital Object Identifier)**, представляющий собой уникальную строку из букв и цифр присваивается объектам по желанию авторов и на отдельных возмездных условиях.

В издании публикуются статьи по следующим научным рубрикам:

- Победители конкурса ► Имя в истории и науке
- Вопросы образования и науки ► Трибуна молодых ученых
- Юбилей ► Мероприятия
- Рецензии, новые книги ► Разное

ТРЕБОВАНИЯ К СОДЕРЖАНИЮ И ОБЪЕМУ СТАТЬИ:

1) **Язык научной статьи** и используемая в ней терминология должны быть понятны широкому кругу читателей и представителям всех специальностей.

2) **Научный стиль** должен соответствовать общепринятым нормам литературной речи, отличаться от разговорного, делового и иных стилей, характеризоваться логически стройным изложением произведения, сопровождаться аргументацией каждой позиции автора.

3) **Объем статьи** должен составлять от 15 до 30 тыс. знаков (с пробелами, с учетом сносок и надписи) или 6–10 страниц. Опубликование материалов меньшего или большего объема предварительно согласовывается с Редакцией журнала.

4) **Статья** должна отвечать критериям актуальности, научной новизны, уникальности (свыше 80% оригинальности текста), содержать авторский подход к изучаемой теме/проблеме.

5) **Материал**, содержащийся в статье, не должен быть описательным, констатирующим общеизвестные факты. Рукописи, воспроизводящие законодательную базу, подлежат отклонению.

6) **Необходимо обращать** внимание на использование заимствованного материала, точность и правильность его цитирования. Авторы несут ответственность за достоверность предоставленного материала, что подтверждается результатом сравнительно-сопоставительного анализа, проведенного при помощи системы «Антиплагиат».

НЕ ДОПУСКАЕТСЯ ПЛАГИАТ!

7) **В статье** необходимо ссылаться на труды **казахстанских авторов**, внесших развитие и совершенствование в отечественную науку.

СТАТЬИ БЕЗ ССЫЛОК НА КАЗАХСТАНСКИХ (ОТЕЧЕСТВЕННЫХ) АВТОРОВ НЕ ПРИНИМАЮТСЯ!

Редакция Журнала настоятельно рекомендует авторам содержать ссылки на статьи авторов, опубликованных в предыдущих номерах журнала «Наука и жизнь Казахстана».

8) **Самоцитирование** в статье при написании автором научной работы допускается в наименьшем количестве. Рекомендуется обратить внимание на значимые научные труды ученых мира.

Примечание: Согласно формату журнала, просим авторов использовать официальное фото в размере 4x5, которая будет опубликована вместе со статьей. **Фото уже помещается в документ со статьей над фамилией автора во избежание недоразумений среди авторов статьи. Просим помещать фото в хорошем качестве!**

9) **НАСТОЯТЕЛЬНО ПРОСИМ КАЖДУЮ СТАТЬЮ ПРОВЕРЯТЬ ЧЕРЕЗ СИСТЕМУ АНТИВИРУС ВО ИЗБЕЖАНИЕ ТЕХНИЧЕСКИХ НЕДОРАЗУМЕНИЙ!**

ТРЕБОВАНИЯ К ОФОРМЛЕНИЮ ТЕКСТА СТАТЬИ:

1) **Текст научной статьи** направляется в Редакцию в виде файла, сохраненного в любой версии Word с расширением.

2) **Структура научной статьи:**

1 **индексы УДК и / или ББК;** пишется в левом верхнем углу выделенным жирным шрифтом

2 **Ф.И.О. АВТОРА ПИШЕТСЯ ПОЛНОСТЬЮ БЕЗ СОКРАЩЕНИЙ И.О.**

2.1 **Сведения об авторе (место работы/учебы, должность, степень, звание);**

СТАТЬЯ НЕ ПРИНИМАЕТСЯ БЕЗ ПОЛНОЙ ИНФОРМАЦИИ ОБ АВТОРЕ! ПРОСИМ ПЕРЕПРОВЕРЯТЬ ВАШИ ДАННЫЕ ПЕРЕД ОТПРАВКОЙ ВАШЕЙ ПУБЛИКАЦИИ! РЕДАКЦИЕЙ НЕ ИСПРАВЛЯЮТСЯ ВАШИ ДАННЫЕ ПОСЛЕ ВЫПУСКА ЖУРНАЛА!

3 **название статьи – ПИШЕТСЯ ЗАГЛАВНЫМИ БУКВАМИ**

4 **аннотация** (из 3–4 предложений) на казахском, русском, английском языках;

5 **ключевые слова** (в количестве не более 5-ти) на трех языках после каждой аннотации;

6 **текст статьи;**

7 **библиографический список**

Смотреть пункт 7

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ пишется для статьи на русском языке

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ пишется для статьи на казахском языке

REFERENCES пишется для статьи на английском языке

Если статья написана на иностранном языке, то название статьи, текст статьи, Ф.И.О., данные об авторе (место работы/учебы, должность, степень, звание), ключевые слова, аннотация должны быть представлены на **английском, казахском и русском языках.**

3) **Статья** должна состоять из следующих элементов: Введение, Основная часть и Заключение. Необходимо соблюдать определенную последовательность.

4) **Текст** должен быть набран одним и тем же шрифтом – Times New Roman. Высота шрифта – 14 пунктов. Межстрочный интервал – одинарный. Абзацный отступ – 1, 25 см.

5) **Подписывать отправляемый документ фамилией и именем автора статьи.**

6) **Ссылки** на использованные в работе источники следует оформлять в квадратных скобках по

тексту статьи только с указанием Ф.И.О. автора, года издания и страниц. **Пример внутри текстовой библиографической ссылки:** [Савицкий В.М., 1996, с. 47].

Выдержки из нормативных правовых актов оформляются в виде постраничных сносок. **Например, в тексте:** «В соответствии с п. 5) ч. 2 ст. 293 ГПК РК, «не могут быть оспорены в суде в соответствии с настоящей главой, «решения, действия (бездействие) государственных органов, органов местного самоуправления, общественных объединений, организаций, должностных лиц, государственных служащих, подлежащие судебному обжалованию юридическими лицами, в уставном капитале которых имеется доля государства».

В за текстовой ссылке нормативный правовой акт оформляется следующим образом: «Гражданский процессуальный кодекс Республики Казахстан. [Электронный ресурс]: Кодекс Республики Казахстан от 31 октября 2015 года № 377-V ЗРК. Доступ из Информационно-правовой системы нормативных правовых актов РК «Әділет». Режим доступа: URL: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000377>/ свободный. (Дата обращения: 28.01.2019).

Допускается также указывать только электронный адрес ресурса. Пример: URL: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000377>

Аналогичным образом оформляются ссылки на электронные книги, журналы, газеты и т.п.

7) **Библиографический список** должен быть оформлен в соответствии с «ГОСТ 7.1-2003. Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления».

Библиографический список входит в общее число страниц статьи и приводится в конце статьи в алфавитном порядке. В Библиографическом списке приводятся все выходные данные издания.

Пример оформления учебного пособия: Организация судебной власти в Российской Федерации: Учеб. пособие для вузов / В.М. Савицкий; Рос. акад. наук, Ин-т государства и права, Акад. правовой ун-т. — М.: Бек, 1996. — 320 с.

Пример оформления научной статьи: Аблаева Э.Б. История развития теории разделения властей: определение роли судебной системы // Вестник Поволжского института управления. — Саратов: Изд-во «Российская академия народного хозяйства и государственной службы при Президенте Российской Федерации (Москва), 2018. Т. 18. № 7. — С. 52-62.

Пример оформления статьи, опубликованной в сборниках конференций:

Виноградов В.А. Правовое государство и верховенство права: доктрины, конкуренция юрисдикций, обеспечение правовой свободы. Позиции КС РФ в отношении правового государства // Доктрины Правового Государства и Верховенства Права в современном мире / Сборник статей. Ответственные редакторы: В.Д. Зорькин, П.Д. Баренбойм — М.: ЛУМ, Юстицинформ, 2013. — С. 373-395.

Пример оформления автореферата диссертации: Фролова, Е.А. Неокантианство в русской философии права во второй половине XIX — первой половине XX в.: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.01 / Фролова Елизавета Александровна. — М., 2013. — 47 с.

Пример оформления диссертации: Лукьянова, Е.Г. Учения о законе в политико-правовой мысли России XIX — начала XX вв.: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.01 / Лукьянова Елена Геннадьевна. — М., 2018. — 425 с.

Нормативные правовые акты не входят в Библиографический список.

Библиографический список должен содержать только те работы, которые приводятся автором в тексте статьи и были ранее опубликованы в соответствующих изданиях.

Библиографический список должен быть оформлен в соответствии с «ГОСТ 7.1-2003. Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления».

8) **Статьи**, оформленные не в соответствии с указанными выше требованиями, остаются без рассмотрения.

9) **Все поступившие материалы рассматриваются от 1 до 3 месяцев и публикуются в порядке очереди.**

10) Число авторов не должно превышать не более двух.

ВНИМАНИЮ АВТОРАМ!

МЫ БЛАГОДАРИМ И ЦЕНИМ ВАС ЗА ВЫБОР НАШЕЙ РЕДАКЦИИ, НО ПРОСИМ ВАС ДОЖИДАТЬСЯ ОТВЕТА О ПРИНЯТИИ ВАШЕЙ СТАТЬИ!
ПЛАТА ЗА ПУБЛИКАЦИЮ СТАТЬИ ПРОИСХОДИТ ТОЛЬКО ПОСЛЕ ПРИНЯТИЯ. МЫ ПРОСИМ ВАС ЗАРАНЕЕ НЕ ОПЛАЧИВАТЬ ЗА ПУБЛИКАЦИЮ!

БЛАГОДАРИМ ЗА СОТРУДНИЧЕСТВО!

Оплата по реквизиту:

Публикационная плата составляет 18 000 тенге.
Номер карты: 5169 4971 5103 9504 Kaspi Gold
ИИН: 9207 1540 0124

По приему статьи и выпуску номера обращайтесь к гл. редактору!

Авторы дальнего и ближнего зарубежья могут произвести оплату через платежные системы Western Union

ПРЕДСТАВИТЕЛЬСТВО РЕДАКЦИИ В СНГ:

Москва	проф. Лебедев С.Я.	моб.: +7 (985) 977-28-05
Москва МГУ:	проф. Матвеева А.А.	моб.: +7 (916) 526-44-29
Санкт-Петербург:	доцент Данилов А.П.	моб.: +7-911-963-13-91
Рязань:	проф. Зарипов З.С.	моб.: +7-960-5726474;
Краснодар:	проф. Коняхин В.П.	моб.: +7-918-443 56 21
Краснодар:	доцент Куфлева В.Н.	моб.: +79184333395
Киев:	проф. Лиховая С.Я.	моб.: +7 380674469485
Харьков:	проф. Харченко В.Б.	моб.: +7 380932339968
Ташкент:	проф. Абдурасулова К.Р.	моб.: +7 998 909 63 92 51
Ташкент:	проф. Абзалов Э.М.	моб.: +7 998 901 87 07 01
Душанбе:	проф. Бахриддинов С.Э.	моб.: + 992907702120
Бишкек:	проф. Сыдыкова Л.Ч.	моб.: + 996555753058
Бишкек:	проф. Шамурзаев Т.Т.	моб.: + 996555789546
Ярославль:	проф. Иванчин А.В.	моб.: + 89106641313
Ставрополь:	проф. Кибальник А.Г.	моб.: +79624038213
Ростов-на-Дону:	проф. Бойко А.И.	моб.: +7 (928) 158-68-17
Екатеринбург:	доцент Сергеев Д.Н.	моб.: +7 (902) 260-15-54
Томск	проф. Андреева О.И.	моб.: +7 (905) 9903298
Симферополь	проф. Игнатов А.И.	моб.: +7 (978) 7736360

Адрес редакции журнала:

г. Алматы, пр. Абылай хана, 113, 27 офис
E-mail: nauka-zan@mail.ru; web-сайт: www.nauka-zan.kz

Гл. редактор: д.ю.н., проф. Алауханов Есберген Оразулы
+7 701 111 8828
(WhatsApp)

Научный редактор:

Акжанар
+7 778 515 99 50

**«Всегда выбирайте самый трудный путь –
на нем вы не встретите конкурентов»**
Шарль де Голль

**«Централизованное распространение в конечном итоге приведет к
возврату утроенного инвестированного капитала»**
Джефф Безос

ЖУРНАЛ РАСПРОСТРАНЯЕТСЯ:

1. Франция. Библиотека Парижского университета Сорбонны
2. Библиотека Гарвардского университета
3. Польша. Университет им.Николая Коперника в Торуне.
4. Венгрия. Национальная библиотека имени Сеченьи
5. Чехия. Библиотека Карлова университета
6. Библиотека филиала Нью-Йоркского университета в Праге
7. Турция. Библиотека Стамбульского университета
8. Библиотека Ассоциации Юристов Стран Черноморского и Каспийского Регионов
9. Библиотека Санкт-Петербургского Международного Криминологического Клуба
10. Библиотека Администрации Президента Республики Казахстан
11. Библиотека культурного центра Президента Республики Казахстан
12. Библиотека Сената Парламента Республики Казахстан
13. Библиотека Мажилиса Парламента Республики Казахстан
14. Национальная академическая библиотека Республики Казахстан (г. Астана)
15. Национальная библиотека Республики Казахстан (г. Алматы)
16. Библиотека Казахской национальной академии музыки (г. Астана)
17. Библиотека Казахской национальной академии искусств им. Т.К. Жургенова (г. Алматы)
18. Библиотека Евразийского Национального Университета им. Л.Н. Гумилева
19. Научная библиотека Казахского национального аграрного университета (г. Астана)
20. Библиотека Казахского Национального Университета им. аль-Фараби
21. Библиотека Казахского Национального Педагогического Университета им. Абая
22. Библиотека университета им. Сулеймана Демиреля
23. Библиотека Международного Казахско-Турецкого Университета им. Х.А. Ясави
24. Библиотека Казахского гуманитарно-юридического университета
25. Библиотека Карагандинской академии МВД РК им. Б. Бейсенова
26. Библиотека Алматинской академии МВД РК
27. Библиотека КарГУ им. Е.А. Букетова
28. Библиотека Карагандинского университета «Болашақ»
29. Научная библиотека Восточно-Казахстанского государственного технического университета им. Д. Серикбаева
30. Научная библиотека Восточно-Казахстанского государственного университета им. С.Аманжолова
31. Научная библиотека Кокшетауского государственного университета им. Ш.Уалиханова
32. Российская государственная библиотека (г.Москва)
33. Библиотека Российской академии народного хозяйства государственный службы при Президенте Российской Федерации (РАНХиГС)
34. Читальный зал юридического факультета МГУ им. М.В. Ломоносова
35. Библиотека Университета им. О.Е. Кутафина
36. Библиотека Московского университета МВД России
37. Библиотека Московского следственного комитета РФ
38. Библиотека Всероссийской государственного университета юстиции

39. Библиотека ВНИИ МВД России
40. Библиотека Российской академии правосудия
41. Научная библиотека Кубанского государственного университета (г. Краснодар)
42. Научная библиотека Ярославского государственного университета им. П.Г. Демидова
43. Библиотека Санкт-Петербургского государственного университета
44. Библиотека Академии Генеральной прокуратуры РФ
45. Библиотека Рязанской академии права и управления ФСИН РФ
46. Библиотека Северо-Кавказская академия гос. службы (Ростов-на-Дону)
47. Библиотека Уральская государственная юридическая академия
48. Библиотека Омской академии МВД РФ
49. Библиотека Томского государственного университета
50. Библиотека Саратовской государственной юридической академии
51. Научная библиотека Новосибирского государственного университета
52. Научная Библиотека Дальневосточного федерального университета
53. Библиотека Самарского университета
54. Библиотека Белорусского государственного университета
55. Библиотека Киевского национального университета
56. Научная библиотека им. М.Максимовича
57. Научная библиотека национального авиационного университета (г.Киев)
58. Национальная научная библиотека Грузии
59. Библиотека Ереванского государственного университета языков и социальных наук им. В.Я.Брюсова
60. Библиотека Туркменского государственного университета им. Махтумкули
61. Национальная библиотека Азербайджана
62. Азербайджанская национальная библиотека им. М.Ф. Ахундова
63. Библиотека Академии Полиции МВД Азербайджанской Республики
64. Библиотека Ташкентского государственного юридического института
65. Библиотека академия МВД Республики Узбекистан
66. Библиотека Литературного института Узбекистана
67. Ташкентский государственный педагогический университет им. Низами
68. Библиотека Таджикского национального университета
69. Академия МВД Кыргызской Республики им. генерал-майора милиции Э.А. Алиева
70. Библиотека (КРСУ) Кыргызско-Российского славянского университета им. Б.Н.Ельцина
71. Библиотека Национальной Академии наук Кыргызской Республики

ЗАҢ ҒЫЛЫМЫ – ЮРИДИЧЕСКАЯ НАУКА – LAW SCIENCE

Алаева Гульназ Турсуновна, Рехсон Светлана Николаевна К ВОПРОСУ О СОВРЕМЕННЫХ ВОЗМОЖНОСТЯХ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ СПЕЦИАЛЬНЫХ ЗНАНИЙ СПЕЦИАЛИСТА В ОЦЕНКЕ ИСТОЧНИКОВ ДОКАЗАТЕЛЬСТВ ПО УГОЛОВНЫМ ДЕЛАМ	19
Алаева Гульназ Турсуновна, Рехсон Светлана Николаевна О НЕКОТОРЫХ ИТОГАХ ОБСУЖДЕНИЯ КОНЦЕПЦИИ ПРОЕКТА ЗАКОНА «О ВНЕСЕНИИ ИЗМЕНЕНИЙ И ДОПОЛНЕНИЙ В НЕКОТОРЫЕ ЗАКОНОДАТЕЛЬНЫЕ АКТЫ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН ПО ВОПРОСАМ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ СУДЕБНО-ЭКСПЕРТНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ» ...	23
Амирова Бота Кыдырхановна, Садуакасова Лаура Байкеновна ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ ДАМУЫНА АЗАМАТТЫҚ ПРОЦЕСТІК КОДЕКСТІҢ МАҢЫЗЫ	27
Барсукова Ритта Анатольевна, Нарбинова Миргуль Майдановна, Утанов Мухтархан Айдарханович ИНСТИТУТ ОСВОБОЖДЕНИЯ ОТ УГОЛОВНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ: ПРОБЛЕМЫ ТЕОРИИ И ПРАКТИКИ	32
Байжуманова Айгерим Мажибековна, Серикова Лаура Серикқызы АҚПАРАТТЫҚ ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚТАРДЫҢ ОБЪЕКТІСІ	40
Жумагулов Тимур Байжуманович, Дарибаев Ғалымжан Серікжанұлы ҚҰҚЫҚТЫҚ САНАНЫҢ ДЕФОРМАЦИЯҒА ҰШЫРАУ ПРОЦЕСІ	44
Кайбжанов Марат Жолмағамбетович УГОЛОВНАЯ ОТВЕТСТВЕННОСТЬ ЗА КРАЖУ ПО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВУ ЗАРУБЕЖНЫХ СТРАН	49
Кайбжанов Марат Жолмағамбетович ПРИЧИНЫ И УСЛОВИЯ СОВЕРШЕНИЯ КРАЖ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН	55
Хуандаг Бажай, Лавничак Артур МЕМЛЕКЕТТІК ЕГЕМЕНДІК ТУРАЛЫ ДЕКЛАРАЦИЯ ЖӘНЕ ОНЫҢ ҚАЗАҚСТАННЫҢ КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ ДАМУЫНДАҒЫ ОРНЫ	64
Куналиева Гульдана Амангельдиевна, Ахатов Уалихан Акыпбекович К ВОПРОСУ ПРОТИВОДЕЙСТВИЯ ОРГАНИЗОВАННОЙ ПРЕСТУПНОСТИ	72
Ахатов Уалихан Акыпбекович ТРАНСҰЛТТЫҚ ҰЙЫМДАСҚАН ҚЫЛМЫСТЫЛЫҚҚА ҚАРСЫ КҮРЕС	76

ПЕДАГОГИКА ҒЫЛЫМЫ – ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ НАУКА – PEDAGOGICAL SCIENCE

Ажғалиев Марат Қайыржанұлы, Бекмашева Ақтоты Нығметқызы ПЕДАГОГ МАМАННЫҢ СӨЙЛЕУ МӘНЕРЛІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДА ПАЙДАЛАНАТЫН ШЕШЕНДІК ҚҰРАЛДАР («Педагогикалық шешендіктану» курсы негізінде)	79
Айтмухаметова Куралай Узбековна, Бисмильдина Динара Досымжановна БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕ ҰЖЫМДЫ БАСҚАРУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ӘДІСНАМАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ ...	85
Ақынова Жібек Мұхтарқызы, Абдулина Меруерт Еркиновна ШЕТ ТІЛДЕРІН ОҚЫТУДЫҢ ЖОБАЛЫҚ ӘДІСТЕМЕСІН ҚОЛДАНУ ТЕХНОЛОГИЯСЫНЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ	90
Аманова Арай Кокораевна, Сармурзин Ербол Жанбырбаевич БОЛАШАҚ МҰҒАЛІМДЕРДІҢ БАСҚАРУШЫЛЫҚ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ	94
Ансоров Собир Муаззамович, Азизов Хусрав Умриддинович КОНТРОЛЬ ЗНАНИЙ СТУДЕНТОВ В УСЛОВИЯХ ДИСТАНЦИОННОГО ОБУЧЕНИЯ	97
Аслан Эльвира Асланқызы, Мұқашева Анар Бекетбаевна АРНАЙЫ БІЛІМДІ ҚАЖЕТ ЕТЕТІН БАЛАЛАРЫ БАР ОТБАСЫНЫҢ ПОЗИЦИЯЛАРЫНЫҢ АРНАЙЫ ТҮЛІЛІГІ	103
Aripzhan Gulnur Zhoiankyzy, Aydoskyzy Indira THE APPLICATION OF INNOVATIVE TECHNOLOGIES FOR MOTIVATING STUDENTS' SELF-EFFICIENCY ...	110
Ахметова Галия Мутиевна ТҰЛҒАЛЫҚ-БАҒДАРЛЫ БІЛІМ БЕРУДЕ ОҚУШЫЛАРДЫҢ КОММУНИКАТИВТІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ДАМУДЫҢ МҮМКІНШІЛІКТЕРІ	117

Әрінова Бақыт Айтуовна, Бердібай Салтанат Орынбасарқызы ӨЗІН-ӨЗІ ТАҢУ ПӘНІНІҢ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	123
Баракова Алия Шаризатқызы, Тастанова Айнура Серікқызы ОҚЫТУДЫҢ АЛТЕРНАТИВТІ ТҮРІ РЕТІНДЕ БЕЙНЕСАБАҚТАР ҚҰРУДЫҢ ҚАДАМДАРЫ МЕН ТАЛАПТАРЫ	129
Бекболғанова Алма Кусаиновна, Төлеуханова Зауреш Махсеновна ЛОГИКАЛЫҚ МӘДЕНИЕТ ОҚУШЫЛАРДЫҢ МАТЕМАТИКАЛЫҚ БІЛІМІНІҢ НЕГІЗГІ ЭЛЕМЕНТІ	133
Dennis Soltys THE CONCEPTS OF SOCIAL, CULTURAL, AND HUMAN CAPITAL IN EDUCATION AND THEIR ROLE IN ECONOMIC GROWTH	137
Досжанова Гулсара Нуржигитовна ҚАШЫҚТЫҚТАН ТІЛДІ ОҚЫТУДАҒЫ ЗАМАНАУИ БАҒЫТТАР	142
Дүйсенбаев Абай Қабақбайұлы, Сулейменова Гульжанат Жалеловна ЖЕКЕ ТҰЛҒАНЫ ПАТРИОТТЫҚА ТӘРБИЕЛЕУДЕГІ ТАРИХИ САНАНЫҢ ТАҒЫЛЫМДЫҚ НЕГІЗДЕРІ ...	147
Doszhanova Gulsara Nurzhigitovna MODERN METHODS OF TEACHING ENGLISH	150
Китибаева Альфия Каныбековна, Жанкуатова Сымбат Муратовна АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР ДӘУІРІНДЕ ШЕТ ТІЛІН ОҚЫТУ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ	153
Түлекова Гульмира Мухамеджановна, Бельгибаева Альфия Кабдуллоевна ХАРАКТЕРИСТИКА ОСНОВНЫХ ПОДХОДОВ К ИЗУЧЕНИЮ ПРОБЛЕМЫ ДЕСТРУКТИВНЫХ ОТНОШЕНИЙ	157

ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫ – ФИЛОЛОГИЧЕСКАЯ НАУКА – PHILOLOGICAL SCIENCE

Ағабекова Балжан Нұртайқызы, Дукенбай Салтанат Әлімқожақызы ШЕТЕЛ ТІЛІН ОҚЫТУДА ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ОҚЫТУ ЖҮЙЕСІНЕ ЕНГІЗУ НЕГІЗДЕРІ	162
Azimkhan Fariza Talgatkyzy, Zhambylkyzy Marina PHRASAL VERBS IN THE PRACTICE OF TEACHING ENGLISH	166
Begilda Aigerim Aidarkyzy, Abuova Akzharkyn Tileshovna COMMUNICATIVE COMPETENCE AS A VALUE OF HUMANITY	170
Begimbayeva Zhibek Saginbayevna, Utegenova Assel STUDY OF CENTRAL ASIAN NOMADS BY SCIENTIFIC SOCIETIES OF THE RUSSIAN EMPIRE (XVIII - BEGINNING OF XX CENTURIES)	173
Бисмильдина Динара Досымжановна, Айтмухаметова Куралай Узековна ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ПУНКТУАЦИЯЛЫҚ БЕЛГІЛЕРДІ ОҚЫТУ МӘСЕЛЕСІ	177
Дәдебаев Жанғара, Айтбаева Куннур Болатовна АБАЙДЫҢ «ҚАҚТАҒАН АҚ КҮМІСТЕЙ КЕҢ МАҢДАЙЛЫ» ӨЛЕҢІН ОРЫС, АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІНЕ АУДАРУ МӘСЕЛЕСІ	181
Джумабекова Айнагуль Алтаевна АБАЙ ҚҰНАНБАЙҰЛЫНЫҢ ТӘЛІМ-ТӘРБИЕ ИДЕЯЛАРЫ	187
Ду Вэйянь ЗНАЧЕНИЕ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ТЕКСТА В ПРОЦЕССЕ ФОРМИРОВАНИЯ БИЛИНГВАЛЬНОЙ ЛИЧНОСТИ	191
Мухамбеткалиева Роза Казиевна, Есентемір Назерке Сайлауқызы ФОЛЬКЛОР ЖАНРЛАРЫНДАҒЫ ЫРЫМДАР МЕН ТЫЙЫМ СӨЗДЕР	195
Ескеева Мағрипа Қайнарбайқызы МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРДІ ЗЕРТТЕУДІҢ ЛИНГВОФИЛОСОФИЯЛЫҚ ТӘСІЛДЕМЕСІ	199
Оразбаева Фаузия Шамсиқызы ТІЛ БІЛІМІНІҢ РУХАНИ МҰРАСЫ	203
Оразбаева Фаузия Шамсиқызы, Оразалиева Эльмира Нұрланқызы ҰСТАЗ ШЕБЕРЛІГІ – БІЛІМ САПАСЫНЫҢ ӨЗЕГІ	208

Таусоғарова Аяужан Қайратқызы, Ақылжан Ақерке Қайратқызы ХАЛЫҚАРАЛЫҚ АРЕНАДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН ИМИДЖІ: ШЕТЕЛДІК БАҚ МӘТІНДЕРІНІҢ МОНИТОРИНГІ	212
---	-----

ӨНЕРТАНУ ҒЫЛЫМЫ – НАУКА ОБ ИСКУССТВЕ – ART SCIENCE

Аблаев Диас Александрович МЕТОДИЧЕСКИЕ РАЗРАБОТКИ ПО ВОКАЛЬНОМУ ИСПОЛНИТЕЛЬСТВУ (НА ПРИМЕРЕ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ РАБОТЫ НАРОДНОЙ АРТИСТКИ РК Н.Х. ЕСКАЛИЕВОЙ)	218
Бөрібаева Динара Дәулетқызы, Салханова Жанат Хамарқызы КИНО ӨНЕРІНДЕГІ ТОТЕМДІК БЕЙНЕЛЕРДІҢ ИНТЕРПРЕТАЦИЯСЫ	224

ПСИХОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫ – ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ НАУКА – PSYCHOLOGICAL SCIENCE

Тулекова Гульмира Мухамеджановна, Букебаева Меруерт Кунанбаевна ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ПОНЯТИЯ СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ПОДДЕРЖКИ ДЕТЕЙ, НАХОДЯЩИХСЯ В ТРУДНОЙ ЖИЗНЕННОЙ СИТУАЦИИ	228
---	-----

ТАРИХ ҒЫЛЫМЫ – ИСТОРИЧЕСКАЯ НАУКА – HISTORICAL SCIENCE

Абдиханова Алима Жангазиевна, Султанова Валида Илашбаевна ИЗМЕНЕНИЕ ПОЛИТИЧЕСКОГО КУРСА В ОТНОШЕНИИ РЕЛИГИИ И ЕЕ РЕАЛИЗАЦИЯ НА ЮГЕ КАЗАХСТАНА (советский период)	232
---	-----

ГЕОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫ – ГЕОЛОГИЧЕСКАЯ НАУКА – GEOLOGICAL SCIENCE

Алматова Баян Газизовна, Жексенбаева Гулмира Мединаевна ТҰЗАСТЫ КЕН ОРЫНДАРЫНДАҒЫ МҰНАЙ-ГАЗ ҰҢҒЫМАЛАРЫНАН МЕРЗІМІНЕН БҰРЫН ГАЗ ЖӘНЕ СУ АЙДАЛУ ТЕХНОЛОГИЯСЫ	237
Алматова Баян Газизовна, Калжанова Асемгуль Бакытовна ВАРИАНТ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ ЗАВОДНЕНИЯ ПРОДУКТИВНЫХ ПЛАСТОВ НЕФТЕГАЗОКОНДЕНСАТНЫХ МЕСТОРОЖДЕНИЙ	242

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ - СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ – INFORMATION ABOUT AUTHORS	246
--	-----

ЗАҢ ҒЫЛЫМЫ ЮРИДИЧЕСКАЯ НАУКА LAW SCIENCE

УДК 343.983.25

АЛАЕВА ГУЛЬНАЗ ТУРСУНОВНА

Кандидат юридических наук, доцент
Кафедра юриспруденции и международного права
Гуманитарно-юридический факультет
Университет «Туран»

РЕХСОН СВЕТЛАНА НИКОЛАЕВНА

Кандидат юридических наук, доцент
Кафедра юриспруденции и международного права
Гуманитарно-юридический факультет
Университет «Туран»

К ВОПРОСУ О СОВРЕМЕННЫХ ВОЗМОЖНОСТЯХ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ СПЕЦИАЛЬНЫХ ЗНАНИЙ СПЕЦИАЛИСТА В ОЦЕНКЕ ИСТОЧНИКОВ ДОКАЗАТЕЛЬСТВ ПО УГОЛОВНЫМ ДЕЛАМ

Түйін. Мақала мамандардың сотқа дейінгі іс жүргізу сатысында дәлелдемелер мен олардың көздерін бағалауда көмек көрсетудегі құқықтық практиканың қазіргі заманғы қажеттіліктеріне арналған. Арнайы білімді (сарапшылар мен мамандардың қорытындылары) қолдану сапасын және сарапшылар мен мамандардың қорытындысында пайдаланылатын қылмыстық іс материалдарының сапасына әсер ететін талдау критерийлері ұсынылған.

Түйінді сөздер: сарапшы, маман, әдістеме, тактика, тәуекел.

Резюме. Статья посвящена современным потребностям юридической практики по оказанию содействия специалистами в оценке доказательств и их источников на стадии досудебного производства. Представлены критерии анализа качества применения специальных знаний (заключений экспертов и специалистов) и влияющих на их качество материалов уголовного дела, используемых в заключении экспертов и специалистов.

Ключевые слова: эксперт, специалист, методика, тактика, риск.

Summary. The article is devoted to the modern needs of legal practice for the provision of assistance by specialists in the assessment of evidence and their sources at the stage of pre-trial proceedings. Criteria for analyzing the quality of the application of special knowledge (opinions of experts and specialists) and the materials of the criminal case that affect their quality, used in the conclusion of experts and specialists, are presented.

Keywords: expert, specialist, methodology, tactics, risk.

В современной юридической практике отмечается потребность привлекать специалиста для оказания содействия для проведения аналитических специализированных исследований качества применения специальных знаний (заключений экспертов и специалистов) на стадии досудебного производства.

В основу анализа качества применения специальных знаний используем следующие критерии

оценки для установления соответствия (не соответствия):

1) методическим основам (внедренным и апробированным методикам экспертного исследования в рамках поставленных задач);

3) правовым основам (основным требованиям закона с последующим признанием правоприменительными органами в качестве допустимых и достоверных источников доказательств);

4) организационным основам (организации экспертного исследования, компетенции эксперта и специалиста в отношении поставленных перед ними задач: профессиональной подготовленности, стажа работы).

Рисковые зоны, формирующие ошибки в процессе доказывания (собрании, исследовании и оценке доказательств), главным образом, сосредоточены на стадии первоначальных следственных действий, влияющих на качество экспертных заключений (допустимости, достоверности выводов). Стадия производства первоначальных следственных действий характеризуется информационной неопределенностью, и такие следственные ситуации в криминалистике принято обозначать тактическим риском.

В.К. Гавло рассматривает неопределенность первоначального этапа расследования как неустрашимое качество той среды, в которой приходится действовать. Дефицит криминалистической значимой информации предопределяет направления движения уголовно значимой информации как объекта криминалистической науки и практической деятельности [Гавло В.К., 1988, с.5].

А.С. Князев указывает на важную причину неопределенности следственной ситуации как опосредованного или непосредственного противодействия объективному расследованию со стороны заинтересованных лиц [Князев А.С., 2011, с.9].

Неопределенность определяет зоны рисков в сфере полноты и достоверности собираемой доказательственной информации, которая в последующем представляется эксперту и специалисту для ее «декодирования» и оценки на основе применения специальных знаний. Рассматривая риски в качестве универсальной категории социально-значимого поведения, В.В. Бабурин указывает на то, что риск, имея положительную направленность (снятие социальной напряженности), характеризуется реальной угрозой причинения вреда охраняемым интересам [Бабурин В.В., 2009, с 17].

Производство расследования представляет собой познавательную деятельность, которая может быть оценена как опытное научное познание в рамках конкретного уголовного дела, так как формирует в последующем криминалистические рекомендации, совершенствующие методику расследования преступлений. Указанное связано с характером познавательной деятельности, в основе которой заложен анализ механизма криминального события, существующего в прошлом, и следы которого могут быть изменены, либо уничтожены. Ограниченность тактических средств может быть восполнена применением специальных знаний, однако следователи достаточно часто прибегают к тактическому риску, создавая тем самым условия формирования тактических ошибок.

Для дальнейшего анализа реального состояния тактических ошибок следует обратиться к двум вариантам тактического риска (рисковым ситуа-

циям), существующим в процессе расследования:

1) ситуация реально оцененного тактического риска, в которой опытный следователь принимает тактические решения на основании внутреннего убеждения, и которое может в равной степени дать положительный или отрицательный результат;

2) ситуация тактического риска, в которой неопытным следователем не оцениваются в должной степени риски, приводящие к тактическим ошибкам.

Представляются следующие формы оценки рисков зон в следственной деятельности:

1) тактические риски, характеризующие процесс выбора тактического приема, действия;

2) тактические риски подмены одного следственного действия на другой, следовательно, нарушение алгоритма расследования и утрата доказательственной информации.

3) рисковые зоны проведения следственного действия:

3.1 риски в планировании расследования: выборе места, времени и порядка проведения следственного действия;

3.2 риски применения научно-технических средств для обнаружения, изъятия и фиксации следовой информации;

3.3 риски оценки доказательственной информации, полученной в процессе производства следственных действий.

Современный анализ практики расследования позволяет расширить понятие тактических ошибок в производстве следственных действий и включить:

-оценку собранных доказательств;

-несоблюдение криминалистических рекомендаций по осуществлению следственного действия и подготовку материалов и назначению судебных экспертиз.

Тактические ошибки при производстве следственного действия являются объективной причиной экспертных рисков, формирующих предметные гносеологические экспертные ошибки.

На выявление тактических и экспертных ошибок в зонах наибольшего риска направлены специализированные аналитические исследования, проводимые в альтернативных экспертных учреждениях по запросам адвокатов специалистами, имеющими большой стаж практической работы и компетентными в различных областях судебной экспертизы и отраслей права.

Методологической основой специализированных аналитических исследований является методика экспертного анализа отдельных видов преступлений, представленная в работах С.Ф. Бычковой [Бычкова С.Ф., 2002, с.8]. Указанная методика является важным направлением использования специальных знаний в уголовном судопроизводстве, определении новых подходов в раскрытии и расследовании преступлений, объективной оцен-

ки достоверности, допустимости, относимости доказательственной информации, полученной в процессе досудебного и судебного производства.

В структуру частной криминалистической методики входят разделы с практическими указаниями для применения:

1) учение о механизме расследуемого криминального события;

2) учение о криминалистическом исследовании ситуации в судебной экспертизе;

3) учение о криминалистических экспертных задачах [Бычкова С.Ф., Рехсон, 1994, с.25].

В соответствие с общими положениями методики на разрешение специализированного аналитического исследования ставятся вопросы о соответствии заключений судебных экспертиз организационно-правовым и методическим основам их производства в совокупности с материалами уголовного дела, как исходной информации для формирования экспертных выводов.

В настоящей статье приведены примеры из практики таких исследований с указанием тактических и экспертных ошибок по уголовным делам, получившим широкую огласку в средствах массовой информации.

I. Уголовное дело по факту вымогательства денежных средств у руководителей игорного бизнеса (2017 г.).

В ходе досудебного производства проведен комплекс следственных действий: негласное производство, задержание, осмотры, обыски и выемки, допросы и очные ставки, получение образцов для сравнительного исследования, назначение судебных экспертиз. Сложность в расследовании коррупционных преступлений создавало значительные по объему рисковые тактические зоны, которые были сосредоточены в основном на стадиях первоначальных следственных действий: задержания, осмотров и выемок, получении образцов голоса для сравнительных исследований и подготовки материалов для назначений фонографических и филолого-психологических экспертиз.

В процессе проведения специализированного аналитического исследования материалов дела на стадии судебного исследования установлена совокупность тактических и экспертных ошибок:

1) в ходе производства негласных следственных действий осуществлено задержание посредника взяткополучателя. Однако в процессуальных документах и на техническом средстве фиксации (видеозаписи) задержание оформлено как следственный осмотр с подменой тактических приемов;

2) в процессуальных документах указывался факт задержания в момент передачи денежных средств (взятки) взяткодателем посреднику взяткополучателя. Однако данный факт не зафиксирован техническим средством (видеокамерой);

3) в протоколе обыска автомобиля задержан-

ного указывается на факт обнаружения конверта с денежными средствами **в запечатанном виде**. Однако видеокамера запечатлела конверт с денежными средствами **в незапечатанном виде (открытым)**;

4) не назначена и не проведена дактилоскопическая экспертиза для идентификации взяткодателя, взяткополучателя и иных лиц, участвующих в криминальном событии, по отпечаткам пальцев на конверте, а также для установления источника происхождения денежных средств;

5) для проведения следственных действий при первичном осмотре и выемке использована видеокамера без таймера установления точного времени, что не позволило объективно оценить период объявленного по неизвестным причинам перерыва в работе СОГА именно перед осмотром автомобиля посредника взяткополучателя. По устному уведомлению перерыв продолжался 2 минуты. Действия следователя и оперуполномоченных лиц в указанный период не отражены на техническом средстве фиксации. В условиях такой тактической ошибки возникают противоречия между фактами о состоянии конверта, изложенными в процессуальном документе (протоколе) и показаниями видеокамеры;

6) указанный в процессуальных документах обыск автомобиля посредника в получении взятки по тактике проведения и целям являлся выемкой (информация получена из материалов негласных следственных действий);

7) тактические ошибки содержали материалы уголовного дела на стадии их подготовки для производства судебных фонографических и филолого-психологических экспертиз. Указанная стадия является весьма значимой зоной тактического риска. Допущенные на этой стадии расследования тактические ошибки повлияли на оценку судом допустимости и достоверности выводов судебных экспертов. По результатам анализа материалов дела установлена следующая совокупность тактических ошибок:

а) в связи с нарушением следователем порядка назначения судебных экспертиз (без ознакомления с постановлением обвиняемых и их адвокатов), по постановлению следственного судьи материалы в полном объеме были трижды возвращены следователю без производства, что указано в сопроводительном письме Директора Алматинского НИИСЭ. После устранения тактических ошибок следователь в обратном порядке назначает эти же экспертизы, но в постановлении не указывает на представляемые вещественные доказательства, полученные в ходе негласных следственных действий (диски с записями телефонных переговоров). Остается не ясным, место нахождения и условия хранения вещественных доказательств, которые могли быть подвержены фальсификации (перезаписи), тем более что информация на дисках относится к невосполнимой. Поэтому зоной риска

является заключение эксперта по исследованию дисков с записями телефонных переговоров;

б) установлены тактические ошибки в технологии получения образцов голоса для идентификации лиц, участвующих в диалогах, их диагностических характеристик. В протоколах проведения указанного следственного действия отсутствуют технические характеристики записывающих устройств и периоды записи.

После допроса специалиста в суде Илийского района Алматинской области его заключение решением суда приобщено к материалам уголовного дела, оценено и повлияло на квалификацию преступления, избрания вида, срока наказания.

II. Уголовное дело по факту пожара в ТЦ «Адем» г. Алматы, происшедшего 26 апреля 2015 года.

По показаниям представителя охраны торгового центра признаки возгорания зафиксированы в 22-10, выезд пожарной бригады осуществлен в 22-30, а полное тушение пожара окончено 27 апреля в 11-00. При этом площадь пожара зафиксирована объемом 3500 кв.м.

В ходе производства первичных, дополнительных, комплексных пожарно-технических, электротехнических экспертиз по установлению очага пожара, его технической причины, отмечены экспертные гносеологические ошибки. Причинами экспертных ошибок являлись тактические ошибки, допущенные в процессе проведения досудебного производства. На основании экспертных исследований был сделан вывод о том, что технической причиной пожара явился аварийный режим работы внутренней электросхемы аккумулятора осветительного прибора (бытового фонарика), который находился на зарядке подключенным к электросети. Вывод в экспертном заключении не был обоснован.

Указанный экспертный вывод был подвергнут сомнению по причине наличия зон рисков:

1) не выполнены основные тактические рекомендации методики расследования пожаров: очистка пожарной зоны для проведения экспертного осмотра и проведения исследований в очаге

пожара;

2) не соблюдены тактические требования к упаковке пожарного мусора для исследования легкогорючих веществ и нефтепродуктов для проверки версии об умышленном поджоге;

3) не изъяты и не исследованы в очаге пожара фрагменты электропроводов на предмет возможного короткого замыкания в качестве технической причины пожара;

4) не обоснован отказ от исследования материалов и веществ в зонах повышенного термического воздействия для проверки версии об иных технических причинах пожара (самовозгорания, присутствия инициаторов горения, малокалорийных источников, накопления статического электричества).

Из вышеуказанного следует, что зоной тактического риска явились планирование расследования на основе выдвижения совокупности следственных версий о технической причине пожара с учетом его многоочаговости.

В процессе проведения специализированного аналитического исследования материалов дела и осмотра места пожара, очищенного от крупной арматуры, были установлены существенные нарушения строительно-технических норм, которые не нашли место в материалах уголовного дела:

- перепланировка торговых точек (бутиков);

-увеличение их количества внутри одной арендуемой площади, следовательно, значительная перегрузка электросети, снабжающей систему электрооборудования в дополнительных торговых точках без увеличения общей потребительской площади (кондиционеров, вентиляторов, дополнительного осветительного оборудования).

Таким образом, специализированные аналитические исследования, проводимые специалистами частных экспертных учреждений, предоставляют в судебный процесс материалы, способствующие объективной судебной оценке по существу всех материалов юридического дела. Деятельность специалистов-аналитиков не подменяет адвокатскую деятельность, так как она осуществляется на основе специальных знаний.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Гавло В.К. Проблемы теории и практики криминалистической методики расследования: Автореф. дисс....докт. юрид. наук: 12.00.09. - М., 1988;
2. Князев А.С. Тактические риски в криминалистике //Вестник Омского университета, сер. Право, вып. 3/2011;
3. Бабурин В.В. Риск как основание дифференциации уголовной ответственности. Автореферат дисс. докт. юрид. наук: 12.00.08. – Омск. 2009;
4. Бычкова С.Ф. Судебная экспертиза: научные, организационно-правовые и методические основы.- Алматы: ЗАО «Жети-Жаргы». 2002;
5. Бычкова С.Ф., Рехсон С.Н. Применение общих положений методики экспертного анализа отдельных видов преступлений для формирования системы специальных знаний при расследовании убийств. // Бюллетень Государственного следственного управления и Экспертно-криминалистического управления МВД РК - Алматы, 1994.

АЛАЕВА ГУЛЬНАЗ ТУРСУНОВНА

Кандидат юридических наук, доцент
Кафедра юриспруденции и международного права
Гуманитарно-юридический факультет
Университет «Туран»

РЕХСОН СВЕЛАНА НИКОЛАЕВНА

Кандидат юридических наук, доцент
Кафедра юриспруденции и международного права
Гуманитарно-юридический факультет
Университет «Туран»

О НЕКОТОРЫХ ИТОГАХ ОБСУЖДЕНИЯ КОНЦЕПЦИИ ПРОЕКТА ЗАКОНА «О ВНЕСЕНИИ ИЗМЕНЕНИЙ И ДОПОЛНЕНИЙ В НЕКОТОРЫЕ ЗАКОНОДАТЕЛЬНЫЕ АКТЫ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН ПО ВОПРОСАМ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ СУДЕБНО-ЭКСПЕРТНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ»

Түйін. «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне сот-сараптама қызметін жетілдіру мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» заң жобасының тұжырымдамасын талқылаудың кейбір қорытындылары баяндалды. Тұжырымдамада ұсынылған Жеке сараптамалық ұйымдардың, мамандардың маңызы мен рөлі, сараптамалық қызметті оңтайландыру бағыттары бойынша балама ережелер туралы көзқарастар ұсынылған.

Түйінді сөздер: арнайы білім институты, сарапшы, сараптамалық міндеттер.

Резюме. В статье изложены некоторые итоги обсуждения Концепция проекта закона «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам совершенствования судебно-экспертной деятельности». Представлены точки зрения авторов альтернативные положениям, представленным в Концепции, по вопросам значения и роли частных экспертных организаций, специалистов, направлениям оптимизации экспертной деятельности.

Ключевые слова: институт специальных знаний, эксперт, экспертные задачи.

Summary. The article contains some of the results of the discussion on the Concept of the draft law "On Amendments and Additions to Certain Legislative Acts of the Republic of Kazakhstan on the Improvement of Forensic Expert Activity." The points of view, alternative to the provisions presented in the Concept, on the importance and role of private expert organizations, specialists, directions of optimization of expert activity are presented.

Keywords: institute of special knowledge, expert, expert tasks.

Качественные социально-экономические преобразования, происшедшие за последнее десятилетие, обусловили серьезные изменения роли и значения многих традиционных правовых институтов. К числу таких важных, имеющих глубокие исторические корни относится и институт специальных знаний, который реализован в формах судебно-экспертной деятельности (с государственной и частной формой собственности) и привлечения специалистов в судопроизводство.

Выбор направлений совершенствования указанного института определяется Концепцией правовой политики Республики Казахстан на период с 2010 до 2020 годы, утвержденной Указом Президента Республики Казахстан от 24 августа

2009 года¹. По данному вопросу предложена Концепция проекта закона «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам совершенствования судебно-экспертной деятельности, которая вылилась в принятие Закона Республики Казахстан «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам судебно-экспертной деятельности»². Предложенная концепция и нормы принятого закона вызвали широкое обсуждение ее положений и определила содержание настоящей статьи.

В качестве концептуальных положений, позволяющих пересмотреть содержание норм права Закона РК «О судебно-экспертной дея-

¹ Концепция правовой политики Республики Казахстан на период с 2010 до 2020 года//URL: http://adilet.zan.kz/rus/docs/U090000858_#z7

² О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам судебно-экспертной деятельности//URL: http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z100000241_

тельности» с целью правового урегулирования предложены:

- 1) необходимость дальнейшего развития принципа состязательности в судопроизводстве;
- 2) создание условий для развития конкурентного рынка судебно-экспертных услуг;
- 3) процедура организации производства судебных экспертиз в государственном и частном секторе;
- 4) соотношение государственного и негосударственного сектора в сфере судебно-экспертной деятельности;
- 5) уточнение понятий специальных знаний;
- 6) определение характера экспертной деятельности в рамках рыночных отношений;
- 7) организационно-правовой статус Палаты судебных экспертов;
- 8) вид и процедура квалификации судебных экспертов;
- 9) экономические составляющие судебно-экспертной деятельности.

По некоторым из рекомендованных положений концепции сложились альтернативные точки зрения, представленные в последующем тексте статьи.

1. Представляется, что концептуальные положения должны рассматривать тенденции развития Института специальных знаний в целом, так как формирование внутри данного института отдельных институтов (судебной экспертизы, участие специалистов) приводит в правоприменительной практике к смешению двух форм применения специальных знаний, что влияет на оценку доказательной информации в ходе ее оценки судом по существу. Отказаться от такой формы применения специальных знаний, как специалист, на современном этапе считаем нецелесообразным, ввиду существования тенденции к повышению потребностей в их услугах для решения задач, существенных для судебной практики.

По данному спорному вопросу следует рассмотреть понятие специальных знаний, механизм их формирования и возможности использования в процедуре судебного разбирательства. Специальные знания, как понятие, со времени их введение в судопроизводство представляли собой любые неюридические знания, необходимые для получения судебных доказательств. Совершенствование процесса доказывания в уголовном, гражданском судопроизводстве привело к расширению понятия «специальных знаний». В их содержание включены и юридические знания, главным образом, из прикладных юридических наук (криминалистики, криминологии, виктимологии, юридической психологии, юридической конфликтологии, юридической герантологии и др.), необходимые для решения задач, например, КЭМВ, фоноскопических, психологических и других видов, родов судебных

экспертиз.

Таким образом, решение вопроса о форме применении специальных знаний определяется необходимостью решения определенного вида задач, которые классифицируют по уровням их решения на диагностические, классификационные, идентификационные и ситуационные.

В зависимости от уровня решаемых задач определяются формы применения специальных знаний (эксперт или специалист). В науке и практике процессуальных отраслей права принято понятие специалиста, как участника юридического процесса, обладающего специальными знаниями, которые используются для оказания справочно-консультативной и технической помощи субъектам, осуществляющим судебный процесс (на любой из его стадий).

Справочно-консультационная деятельность специалиста не требует специальных лабораторных исследований, освоения специализированных методик экспертного исследования. Содержание и структура специальных знаний специалиста определяются типовыми и рабочими модулями (программами) высшего учебного заведения по соответствующим специальностям, определяемым нормативно-правовыми актами Министерства науки и образования РК. Безусловно, что такие знания определены как научные, полученные путем освоения фундаментальных научных знаний. Главным образом на таких знаниях основано решение задач некриминалистических видов судебных экспертиз: судебно-строительной, судебно-экономической, судебно-товароведческой, судебно-биологической, экспертного исследования состояния транспортных средств и т.д.

Представляется, что решение классификационных, диагностических задач следует осуществлять не в рамках судебных экспертиз, а с использованием права на привлечение специалиста и использования его заключения как источника доказательственной информации.

Структура и содержание экспертных знаний определяется усложненной структурой и содержанием, включает в себя профессиональные знания специалиста в сфере базового профессионального образования, а также знаний, умений, навыков в выборе, применении методик экспертного исследования, их разработки и юридической оценки в рамках предмета доказывания по различным категориям юридических дел. Так законодатель не исключает возможность выступать в роли специалиста эксперту, а специалиста привлекать в одноразовом порядке в качестве эксперта. Таким образом, в процессе осуществления процесса доказывания деятельность специалиста и эксперта представляет собой единое целое, функционирует как целостная система использования профессиональных и экспертных (специальных) знаний примени-

тельно к задачам установления элементов юридического состава и должна в целом виде регламентироваться законодателем в соответствующих нормативно-правовых актах.

В законе указывается, что «в качестве фактора, затрудняющего развитие рынка судебно-экспертных услуг, также следует рассматривать процессуальное отождествление специальных знаний и специальных научных знаний, которое в правоприменительной следственной и судебной практике приводит к исчезновению спроса на судебно-экспертные услуги в силу их вытеснения деятельностью специалистов уполномоченных органами уголовного преследования»¹.

Однако специальными знаниями обладают как специалист, так и эксперт. В отношении специальных знаний эксперта, имеющих методические составляющие, целесообразно использовать понятие специальные экспертные знания, а знания специалиста характеризовать как специальные профессиональные знания. Понятие научности характеризует знания, как специалиста, так и эксперта.

Применение одной из форм специальных знаний определяется решаемыми задачами, а не их запросом юридическими и частными лицами и не может быть причиной их рассмотрения в аспекте рыночной конкуренции. Практика является единственным первоисточником истины, а ее обобщение указывает, что современное применение специальных знаний требует оперативности их использования и минимализации временных и материальных затрат, что вполне удовлетворяется использованием знаний специалиста.

Такому состоянию практики должно соответствовать не искусственное снижения доступности к использованию профессиональных знаний специалиста в целях повышения конкурентоспособности государственных органов судебной экспертизы, а создание благоприятных условий для их оперативного использования. Например, создание реестра специалистов различных специальностей, готовых для применения своих знаний и доступность оперативного привлечения к оказанию содействия в собирании, исследовании и оценке доказательств. Выше указанное, прежде всего, служит повышению качества и оперативности судебного процесса, а не удовлетворению коммерческих запросов и искусственного регулирования рыночного баланса по предоставлению специализированных услуг.

Не менее важным является вопрос о необходимости дальнейшего развития принципа состязательности в судопроизводстве, который должен эффективно реализовываться в процессе судебного доказывания.

Принцип состязательности и равноправия сторон является конституционным принципом,

провозглашенным Конституцией РК. Сущность рассматриваемого принципа обусловлена конституционным равенством юридических и физических лиц в осуществлении своих прав и законных интересов. Несовпадение, противоположность интересов сторон в рассматриваемом случае связано с долей участия экспертных организаций с государственной и частной формой собственности на рынке оказанием услуг по применению специальных знаний. Лидерство в процессе состязательности определяется такими важными показателями предлагаемых услуг как качество, своевременность, оперативность, минимальность организационных и материальных затрат, профессиональным авторитетом экспертов, специалистов.

Для осуществления принципа состязательности стороны должны быть наделены равными правами, однако в концепции выявлены положения, не соответствующие принципу равноправия сторон в рыночных реалиях. Они противостоят стремлению исключить государственную монополизацию экспертной деятельности, и предотвратить в условиях рыночной экономики избыточного государственного регулирования по вопросам использования специальных знаний. Так авторами концепции предложено ограничить частный сектор судебно-экспертной деятельности в производстве основных видов судебных экспертиз, что устранил тотальную монополизацию сферы экспертной деятельности частной судебной экспертизой.

Считаем, что в этом случае усматривается нарушение равноправия в доступе к оказанию услуг в условиях рыночной экономики частных экспертов, имеющих более высокий уровень экспертной квалификации по стажу экспертной работы, набору экспертных специальностей, лицензированных. По существу предлагается искусственно, вопреки требованиям практики, ограничить деятельность экспертов организаций судебной экспертизы с частной формой собственности выполнением функций специалистов по оказанию оценочной помощи.

Виды судебных экспертиз, выполняемые частными экспертами, определяются их квалификацией и наличием технического оборудования, необходимого для применения экспертных методик, а не искусственным ограничением их возможностей в целях искусственного повышения «рыночного престижа» государственных экспертных органов.

Альтернативная точка зрения у авторов статьи сложилась и по вопросам проведения повторных экспертиз и отстранения частных экспертов от их производства. Повторная экспертиза, проводимая комиссией экспертов, выполняет функции проверки качества организационных, правовых и методических основ экспертного

¹ О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам судебно-экспертной деятельности // URL: http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z100000241_

исследования и выводов по нему, устранения сомнений «заказчика» или установления фактов отсутствия объективности и всесторонности исследования по причине заинтересованности «исполнителя» в ложности заключения, либо его неумышленных ошибках.

Для осуществления такой функции целесообразно поручение повторной экспертизы незаинтересованным «исполнителям», осуществляющим свою деятельность в иной экспертной организации, не связанным ведомственной зависимостью с исполнителем первичной (дополнительной) экспертизы и обладающим аналогичной экспертной специальностью. Как показывает практика, штатный состав частных экспертных организаций характеризуется более опытными экспертами с большим стажем экспертной и научно-методической деятельности в государственном органе судебной экспертизы (Казахского НИИСЭ, ЦСЭ) и отсутствуют объек-

тивные причины законодательного лишения права их участия в производстве повторных судебных экспертиз.

Объем настоящей статьи не позволяет полностью рассмотреть альтернативные взгляды на целый ряд законодательных инициатив, которые, по нашему мнению, не будут способствовать повышению качества правоприменительной практики в сфере оказания услуг с использованием специальных знаний. А поэтому предложения, изложенные в статье по принятию Закона РК «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные Республики Казахстан по вопросам совершенствования судебно-экспертной деятельности», требуют дальнейшего обстоятельного обсуждения казахстанскими учеными и практиками с учетом особенностей казахстанской правовой системы и экспертной практики, имеющей богатую историю.

АМИРОВА БОТА КЫДЫРХАНОВНА

Заң ғылымдарының магистры, аға оқытушы
Азаматтық-құқықтық пәндер кафедрасы
І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті

САДУАКАСОВА ЛАУРА БАЙКЕНОВНА

Заң ғылымдарының магистры, аға оқытушы
Азаматтық-құқықтық пәндер кафедрасы
І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ ДАМУЫНА АЗАМАТТЫҚ ПРОЦЕСТІК КОДЕКСТІҢ МАҢЫЗЫ

Түйін. Мақалада азаматтық процестік заңнаманың өзекті мәселелері мен қазіргі таңдағы жаңа қыры қарастырылған. Сондай-ақ, Қазақстан Республикасындағы әр түрлі азаматтық-құқықтық дауларды шешудегі тараптардың заңды мүдделері мен құқықтарын қорғау жолдары мен сот процесіндегі тәртіптің сақталуын қамтамасыз етудегі заң үстемдігін қалыптастыру талданған.

Түйінді сөздер: Елбасы, реформа, заң, кодекс, құқық, мүдде, егемендік.

Резюме. В статье рассматриваются актуальные вопросы гражданского процессуального законодательства и новые аспекты современности. Также анализируются пути защиты прав и законных интересов сторон при разрешении различных гражданских споров в Республике Казахстан и формирования правового государства при обеспечении порядка в судебном процессе.

Ключевые слова: Елбасы, реформа, кодекс, закон, право, интересы, суверенитет.

Summary. The article deals with current issues of civil procedure legislation and new aspects of the present time. Also analyzed are ways to protect the rights and legitimate interests of the parties in resolving various civil disputes in the Republic of Kazakhstan and the formation of the rule of law in ensuring order in the judicial process.

Keywords: The leader, the reform code, the law, the right, interests, sovereignty.

Елбасымыз Н.Ә. Назарбаевтың 2015 жылы 6 қаңтарда жариялаған «Ұлт жоспары – қазақстандық арманға бастайтын жол» мақаласында құқықтық тәртіп пен заңдылық мәселесі кеңінен қаралып, сот төрелігінің маңыздылығын қатаң айтты. «Заңның үстемдігін қамтамасыз ету» екінші реформасы бағытында сот төрелігі мен Қазақстанның бүкіл құқық қорғау жүйесінің тек қана азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз етуге, заңдарды қатаң орындауға және құқық тәртібін нығайтуға бағытталуы тиіс деп корсетілген [Назарбаев Н.Ә., Жолдауы, <http://www.inform.kz>]. Заңдардың үстемдігін қамтамасыз ету заман талабына сай заңдарды қабылдаумен қатар, олардың орындалуымен, азаматтардың заңдарды құрметтеуімен, ешкімнің құқықтарын бұзылмауымен құнды.

Бүгінгі таңда Қазақстанның Үшінші жаңғыруын іске асыру аясында саяси реформа, экономикалық өсімнің жаңа моделін құру және рухани жаңғыру сияқты үш жаңғыру үдерісі жүзеге асырылатын болады.

Аталған үдерістердің қатарында рухани саланы жаңғырту негізгі бағыт болып табылады. Мұндай аксиомалық байлам жасауға берік негіз бар деп ойлаймын. Әлбетте, саяси және экономикалық жаңғырудың жетістігі, бірінші кезекте, рухани қатынастар басымдық алатын қоғамдық сананың деңгейіне байланысты болмақ. Сондық-

тан, бүгінгі таңда рухани жаңғыру ең өзекті міндеттердің алдыңғы қатарына шығып отыр.

Бұл орайда, ең әуелі, жалпыұлттық құндылықтарды тереңдету негізінде түбірлі өзгерістерді қажет етіп отырған осы саланың бүгінгі жай-күйін атауға болады.

Аталған өзгерістердің өзекті бағыттары Елбасының мақаласында айқын баяндалып, ұсынылған. Махатма Ганди айтқандай: «Егер сен әлемнің өзгергенін қаласаң, өзің сол өзгеріс бол» [Мемлекет басшысының «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласы 12.04.2017ж.]. Осы бағытты ұстана отырып, елімізде бірқатар нормативтік құқықтық актілерге өзгерістер мен толықтырулар енгізілсе, бірқатары мүлдем жаңартылып, жаңа қоғам талабына сай қалыптастырылды. Атап айтсақ, 2015 жылғы 31 қазандағы № 377-V Заңымен қабылданып, 2016 жылдың 1 қаңтарынан бастап қолданысқа енгізілген Қазақстан Республикасының Азаматтық процестік кодексі [ҚР Азаматтық процестік кодексі 2015 жылғы 31 қазандағы № 377-V ҚРЗ]. Осы кодексті қолданысқа енгізу жөніндегі жарлыққа Елбасымыз бірінші рет, ерекше жағдайда, бүкіл халықтың алдында қолын қойып, бұл заңның өте маңызды екенін білдірді.

Аталған кодекстің қабылдануы уақыт талабы болды, өйткені заман еліміздің әлеуметтік, құқықтық дамыған мемлекеттер қатарына қосылу

үшін қолданыстағы заңдарға өзгертулер мен толықтырулар енгізуді талап етті.

Бес институционалдық реформа мен «100 нақты қадам» Ұлт жоспарын жүзеге асыру үшін 59 жаңа заңнамалық акт қабылдау қажеттігін, Азаматтық-процестік кодекс осы заңдардың он жетіншісі екенін Елбасы атап өткен болатын.

Соның негізінде, азаматтық сот жүргізу ісінде ақпараттық технологияларды қолдану мүмкіндігі кеңейді.

Осы бағыт аясында сот отырыстарын тіркеп-көрсету міндетті болды, барлық тарап оның жазба көшірмесін ала алады. Бұл жағдай сот жұмысының анықтығын айтарлықтай арттырды. Сондықтан, кодекстің азаматтардың конституциялық құқығын қорғауда ғана емес, жалпы құқық саласын түбегейлі жақсартуда тиімді болды.

Атап айтқанда, Қазақстан Республикасының азаматтық процестік кодексінің басты өзгерістері тізбегін атап өте келе, сот іс жүргізу деңгейін арттыруда, азаматтардың сот төрелігі арқылы барша мәселелерін құқық аясында шешуі, құқықтары мен бостандықтарын дереу және заң шеңберінде қорғай алуына бағытталған мемлекет тарапынан жасалған нақты қадам деуге болады.

Басты өзгерісі ретінде алдымен тұлғаның сотқа талап қою, яғни арыз беруі бойынша құқықтарының шеңбері кеңейтіліп, қағаз арқылы арыз берумен қатар электронды түрде арыз беру тәсілі де заңдастырылған.

Алайда, егер істердің белгілі бір санаты үшін дауды сотқа дейін реттеу тәртібі заңда белгіленсе немесе шартта көзделсе, сотқа жүгіну осы тәртіп сақталғаннан кейін мүмкін болады.

Сонымен қатар, бірінші сатыдағы соттардың жиі қолданатын нормалары қатарында тапсырма бойынша өкілдік етуде, өкілдің процестік өкілеттіктері тиісті түрде ресімделген сенімхатпен расталады деп бекітілген, алайда күші жойылған кодексте бұл норма көрсетілмеген.

Қазақстан Республикасының азаматтық процестік кодекстің 59-бабының 1,2,3-тармақтарының талаптары бойынша сотта өкіл бола алмайтын тұлғаларға қатысты сот ұйғарым шығару арқылы іске қатысатын адамның өтінішхаты бойынша немесе соттың бастамасы бойынша іске қатысудан шеттетеді. Сонымен қатар, психикалық денсаулық жағдайына не жасына байланысты және басқа да себептер бойынша өз бетінше өкілдікті жүзеге асыруға мүмкіндігі болмаса, тапсырма бойынша өкіл бола алмайды делінген.

Жалпы бірінші сатыдағы сот өндірісінде жиі қолданылатын құқықтық нормалар санатында күші жойылған кодекстің 152-бабына сәйкес судья талап арыз түскен күннен бастап бес күн мерзімде оны сот ісін жүргізу үшін қабылдау туралы мәселені шешетін, ал кодекстің 150-бабына сәйкес судья талап қою арызы келіп түскен күннен бастап бес жұмыс күні ішінде оны соттың іс жүргізуіне қабылдау туралы мәселені шешеді

деп көрсетілген.

Демек, заң шығарушы кодекстің мәтінінде соттың талап қоюды қабылдау мерзімдерін нақты жұмыс күндерімен есептеген.

Бұдан өзге, күші жойылған кодекстің 167-бабында көрсетілген азаматтық істерді сот талқылауына әзірлеу, егер заңнамалық актілерде өзгеше белгіленбесе, арыз қабылданған күннен бастап жеті жұмыс күнінен кешіктірмей жүргізілу керек [<http://adilet.zan.kz>] деген норма кодекстің 164-бабына сәйкес, он бес жұмыс күнінен кешіктірілмей жүргізілуге тиіс деп нақты көрсетілген.

Яғни, бұл нормада заңшығарушы сот өндірісін аптаның нақты жұмыс күндеріне қойып отыр. Осы ретте заңға енгізілген өзгерістер оңтайлы түрде деп айтуға болады.

Күші жойылған кодекстің 334-бабының 3-тармағында көрсетілген апелляциялық шағым, наразылық, сот шығарған шешімнің көшірмелері тапсырылған күннен бастап он бес күн ішінде жазбаша нысанда не электрондық құжат нысанында берілуі мүмкін деп көрсетілген. Алайда, кодекстің 403-бабының 3-тармақшасында бір ай ішінде беруі мүмкін деп анықталған.

Міне, осындай мемлекет тарапынан жүргізіліп отырған іс-шаралардың мақсаты Азаматтық процестік кодекске енгізілген жаңашылдықтар және олардың әділетті сот төрелігін қамтамасыз етудегі алар орнының маңыздылығы деуге болады.

Келесі кезекте кодексте соттарда қаралатын даулардың санын қысқарту, дауларды шешудің баламалы тәсілдерін енгізу, татуласу рәсімдері мен медиация институтын дамыту сияқты маңызды мәселелер өз шешімдерін тапты деп бағалауға болады.

Әсіресе, дауларды реттеудің соттан тыс және сотқа дейінгі тәртібі, сот отырысы кезіндегі татуласу рәсімдері туралы қағидалар тиімді қолданылған.

Қазақстан Республикасының азаматтық процестік кодекс тараптарға дауларды сотқа дейін реттеуге, осы дауды қысқа мерзім ішінде, аз материалдық және моральдық шығындармен шешуге мүмкіндік береді.

Сол сияқты Заңда даулар сотқа дейінгі тәртіппен реттелген жағдайда қолданылатын талаптарды ынталандыру шаралары көрсетілген.

Дауларды сотқа дейін және сот отырысы кезінде реттеудің процессуалдық жолдары ретінде Заңда: татуластыру рәсімдері, медиаторлардың қатысуымен және сот жүргізетін медиацияны қолдану, тараптар және адвокаттардың қатысуымен партисипативтік рәсімдерді қолдану қағидалары қарастырылған.

Сонымен қатар, азаматтық дауларды жеңілдетілген іс жүргізу тәртібімен қараудың қағидалары толықтырылып, бұйрық шығару және жазбаша іс жүргізу арқылы кейбір санаттағы істерді шешудің жолдары өз шешімін тапқан.

Басты жаңалықтардың бірі ретінде инвестициялық қатынастардан туындайтын дауларды қараудың құқықтық негіздері анықталып, аталған дауларды бірінші сатыдағы соттың ережелері бойынша Астана қалалық сотының, ал ірі инвесторлардың қатысуымен Жоғары Соттың мамандандырылған алқасында қараудың тәртіптері реттелді.

Қазақстан Республикасының Азаматтық процестік кодексінің 14 бабының 6 бөлігіне сәйкес, сот мәжілісіне дайындық барысы аяқталғаннан кейін тараптар мен іске қатысушы тұлғалар тарапынан сот ісін жүргізу тілінде дайындалмаған құжаттар сот ісін жүргізу тіліне аударылған түрде табыс етілуі тиіс [Мемлекет басшысының «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласы 12.04.2017ж].

Сонымен қатар, редакциядағы Қазақстан Республикасының Азаматтық процестік кодексімен кәмелетке толмағандардың істері жөніндегі мамандандырылған ауданаралық соттардың қарауына жатқызылған істер санаттары кеңейіп, инвестициялық қызметпен байланысы жоқ, инвестордың қатысуымен туындаған даулар бойынша соттылығы анықталған. Соның ішінде, кәмелетке толмағандардың істері жөніндегі мамандандырылған ауданаралық соттар жасы кәмелетке толмаған балаланың әкелігін анықтау және одан алимент өндіруден, жасы 14-тен асқан, 18-ге толмаған кәмелетке толмаған балалардың өз түсімдеріне өз бетімен билік ету құқығын шектеу немесе осы құқықтан айырудан, кәмелетке толмаған баланы толық әрекет қабілеттілігіне ие деп танудан, әкелікті анықтаудан және баланы асырап-күту үшін тұрақты ақшалай сомада не пайыздық мөлшерде алимент өндіруден, алимент мөлшерін төмендетуден, жасы кәмелетке толмаған балалардың тұрғын үй, еңбек құқықтарын қорғаудан туындайтын даулар бойынша азаматтық істерді қарайды.

Яғни, жасы кәмелетке толмаған балалардың құқықтары мен заңды мүдделерін қорғаудан туындайтын дауларды кәмелетке толмағандардың істері жөніндегі мамандандырылған ауданаралық соттардың қарауына беру сәйкесінше осы санаттағы істердің сапалы қаралуына өз септігін тигізеді.

Азаматтық істердің соттарға ведомстволық бағыныстылығына да қатысты толықтыру еніп, қылмыстық істі қарау барысында қылмыстық қудалау органымен, мүлікті тәркілеу, заңсыз жолмен алынған немесе заңсыз жолмен түскен қаражаттарға алынған, қылмыс құралы болып табылатын мүлікті мемлекет пайдасына аудару жөнінде сот үкімі негізінде, әкімшілік құқық бұзушылық құралы болып табылатын мүлікті тәркілеу туралы сот қаулысының негізінде салынған тыйым салулардан босату туралы істер азаматтық сот ісіні жүргізу тәртібімен қаралмайтыны айқындалып, бекітілген.

Қазақстан Республикасының Азаматтық процестік кодексінде өзара байланысты бірнеше істің соттылығына қатысты толықтырулар енгізілген. Нақтылап айтып өтер болсақ, қылмыстық істен туындайтын талап, егер ол қылмыстық іс жүргізілген кезде азаматтық талап қою ретінде мәлімделмеген немесе шешілмеген не сотпен қараусыз қалдырылған болса, бас бостандығынан айыруға сотталған сотталушының сотталғанға дейін тұрғылықты жеріне немесе талапкердің тұрғылықты не орналасқан жері бойынша қойылады.

Азаматтық процестік заңнамасының іс жүргізу құқық мирасқорлығына да қатысты толықтыру енгізіліп, даулы құқық қатынастарынан тараптардың біреуі бірінші және апелляциялық сатыларда шығып қалған жағдайларда, Кодекстің 272 бабының 1 бөлігінің 1 тармағына сай іс бойынша өндіріс тоқтатыла тұру қажеттілігі бекітілген. Егер сот актісін қайта қарау сатысында, кассациялық инстанцияда даулы құқық қатынастарынан шығып қалған тараптардың және іске қатысушы тұлғалардың сот актілерін қайта қарау туралы өтініштері қараусыз қалдырылуы тиіс. Бұл жағдайда өтініш құқық мирасқорымен қайта берілуі мүмкін.

Қазақстан Республикасының Азаматтық процестік кодексінде прокурордың іске қатысу санаттары да біршама азайды. Азаматтық процестік кодекс бойынша прокурордың азаматтық сот ісін жүргізуге қатысуы бұл прокурордың осы іске қатысу қажеттілігін сот және прокурор таныған жағдайларда, сондай-ақ мемлекеттің мүдделерін қозғайтын, өздерін қорғау мүмкіндіктері жоқ жағдайларда, азаматтардың және қоғамдық мүдделерді қорғау қажеттілігі туындаған жағдайда, міндетті.

Қабылданған редакциядағы кодексте сотта тапсырма бойынша өкілдік ете алатын тұлғалардың құрамы нақтыланған. Кодекстің 58 бабымен заңмен, жарғымен немесе ережемен басқа адамдардың құқықтары мен мүдделерін қорғау құқығы берілген ұйымдардың уәкілетті адамдардың қатысу мүмкіндігі шектелген.

Сондай-ақ, азаматтық істерді сотта қарау барысында тараптар мен іске қатысушы тұлғалардың дәлелдеме табыс ету тәртібі реттелген. Соның ішінде, кодекстің 73-бабына сәйкес, тараптар мен іске қатысатын басқа да тұлғалар дәлелдемелерді істі сот талқылауына дайындау сатысында бірінші сатыдағы сотқа ұсынады. Егер дәлелдемелерді ұсынған тұлғалар оларды істі сот талқылауына дайындау сатысында ұсынудың мүмкін еместігін негіздесе, дәлелдемелер сот талқылауы сатысында ұсынылуы мүмкін.

Сонымен қатар, редакциядағы Қазақстан Республикасының Азаматтық процестік кодексінің 76-бабы, яғни дәлелдемелерден босатудың негіздері ретінде Қазақстан Республикасы Қылмыстық-процестік кодексінің 35-бабы бірінші бөлігі-

нің 3), 4), 9), 10), 11) және 12) тармақшаларында және 36-бабында көзделген негіздер бойынша қылмыстық жауаптылықтан босатылған тұлға жасаған іс-әрекеттің азаматтық-құқықтық салдары азаматтық сот ісін жүргізу тәртібімен талап қою кезінде қайта дәлелденбейтіндігі нормасымен толықтырылды [Мемлекет басшысының «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласы 12.04.2017ж].

Сондай-ақ, талап қою бағасын анықталуға және мемлекеттік баж мүлктік дау есебінде төленуге жататын істер саны артты, соның ішінде абыройын, қадір-қасиетін және іскерлік беделін түсіретін мәліметтерді таратудан келтірілген моралдық зиянды өтеуді ақшалай мәнде өндіріп алу туралы талап қоюларда – өндіріп алу талап етілген сомамен; іскерлік беделді түсіретін мәліметтерді таратудан келтірілген залал сомасын өндіріп алу туралы талап қоюларда – өндіріп алу талап етілген сомамен; жылжымайтын және жылжитын мүлкті сатып алу-сату, кепіл, сыйға тарту шарттарын, Қазақстан Республикасы Азаматтық кодексінің 157-бабының үшінші бөлігінде белгіленген тәртіппен мәмілелер бойынша барлық алынған мүлкті кейіннен қайтаруға байланысты өзге де шарттарды жарамсыз деп тану туралы талап қоюларда – мүлктің сотқа талап қою берілген күнгі нарықтық құнымен анықталады.

Қазақстан Республикасы Азаматтық кодексте сотқа құрметтемеушілік білдіргені үшін жауапқа тарту тәртібі де өзгерді. Сот отырысында сотқа құрметтемеушілік білдіру фактісі анықталғандығы туралы осы бұзушылық анықталған сот отырысының процесін тікелей жүргізуші судья (сот құрамы) құқық бұзушыға дереу сот отырысында сот кеңесу бөлмесіне кетпестен жариялайды. Осы факт сот отырысының хаттамасында тіркеледі. Бұл ретте әкімшілік құқық бұзушылық туралы хаттама жасалмайды. Сонымен қатар, егер сотқа құрметтемеушілік сот отырысында білдірілсе және тәртіп бұзушы сот отырысының залынан шығып кеткен жағдайда, сот отырысынан тыс сотқа құрметтемеушілік білдірілмеген кезде, сондай-ақ, егер сот отырысына келуден жалтару белгіленсе, сот приставы немесе соттың өзге жұмыскері сот төрағасының немесе сот отырысына төрағалық етушінің ауызша өкімі бойынша құқық бұзушылық туралы хаттама жасайды, бұл туралы құқық бұзушылық туралы хаттамада көрсетіледі. Құқық бұзушылық туралы хаттама осы баптың төртінші бөлігінде көзделген жағдайларда қажетті материалдармен бірге Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексінде белгіленген соттылыққа сәйкес қарау үшін сотқа жіберіледі.

Судьяның арызды қабылдаудан бас тарту туралы немесе кері қайтару туралы ұйғарымына апелляциялық сатыдағы сотқа шағым берілуі мүмкін, оның шешімі түпкілікті болып табылады.

Яғни, бұл өзгеріс сот актісімен келіспеген жағдайда, мүдделі тұлғаның шағымдану құқығын жүзеге асыруға бағытталған.

Сонымен қатар, оңайлатылған тәртіпте қаралуға жататын істердің санаттары көбейген және оңайлатылған тәртіп бойынша қабылданған сот шешімдерін шағымдану тәртібі өзгерген. Яғни, жауапкер оңайлатылған (жазбаша) іс жүргізу тәртібімен шешім шығарған сотқа сот шешімінің көшірмелерін алған күннен бастап бес жұмыс күні ішінде осы шешімнің күшін жою туралы арыз беруге құқылы. Арыз, егер жауапкер талап қою арызының келіп түскені және оның оңайлатылған іс жүргізу тәртібімен қаралатыны туралы тиісті түрде хабарландырылмаған және пікірді, сондай-ақ шешімнің мазмұнына әсер ете алатын дәлелдемелерді ұсына алмаған жағдайда беріледі. Шешімнің күшін жою туралы арыз осы баптың екінші бөлігінде көзделген талаптар ескеріле отырып, осы Кодекстің 21-тарауында белгіленген қағидалар бойынша қаралады. Шешімге осы шешімнің күшін жою туралы арыз беру мерзімі өткен соң, ал егер арыз берілген жағдайда – сот осы арызды қанағаттандырудан бас тарту туралы ұйғарым шығарғаннан кейін бір ай мерзім ішінде апелляциялық тәртіппен тараптар шағым жасауынемесе прокурор наразылық білдіруі мүмкін.

Сот тапсырмасын орындау мерзімі аталған құжат сотқа келіп түскен күннен бастап 10 күндік мерзімнен 1 айлық мерзімге ұзартылған. Жаңа редакциядағы Қазақстан Республикасының Азаматтық процесік кодексінде талап арызды сот өндірісіне қабылдау мәселесіне қатысты өзгерістер енгізілген. Судья талап қою арызы келіп түскен күннен бастап бес жұмыс күні ішінде оны соттың іс жүргізуіне қабылдау туралы мәселені талап қою арызы келіп түскен күннен бастап бес жұмыс күні ішінде шешеді. Талап арызды қайтару, қабылдаудан бас тарту мәселесі де Талап арызды (арызды) талаптарға сәйкес келмеген жағдайда, қозғалыссыз қалдырып, кемшіліктерді жою үшін мерзім беру нормасы алынып тасталған.

Қазақстан Республикасының Азаматтық процесік кодексінің 153 бабына сәйкес, егер жауапкер істі дайындау сатысында істі сот талқылауына дайындау уақыты мен орны туралы тиісті түрде хабарланбауы себебінен сот талқылауына қатыспаса, сот талқылауы барысында қарсы талап қою қабылдануы мүмкін.

Істі сот талқылауына дайындау мерзімі де ұзартылған. Оған сәйкес, азаматтық істерді сот талқылауына дайындау, егер Азаматтық процесік кодексте және басқа да заңдарда өзгеше белгіленбесе, талап қою арызы соттың іс жүргізуіне қабылданған күннен бастап он бес жұмыс күнінен кешіктірілмей жүргізілуге тиіс. Сот Кодекстің істі сот талқылауына дайындау барысында 165 бабының талаптарын орындауға міндетті.

Ерекше іс жүргізу және ерекше талап қоюмен

іс жүргізу тәртібімен қаралатын істер бойынша сот арыз қабылданған уақыттан бастап 10 жұмыс күні ішінде сот мәжілісіне дайындық жүргізеді [ҚР Азаматтық процестік кодексі 2015 жылғы 31 қазандағы № 377-V ҚРЗ].

Сонымен қатар, ерекше іс жүргізу тәртібімен қаралатын істер санатына қосымша он төрттен он сегіз жасқа дейінгі кәмелетке толмағанды өз табысына өз бетінше билік ету құқығын шектеу туралы немесе одан айыру туралы; кәмелетке толмағанды әрекетке толық қабілетті деп жариялау (эмансипация) туралы; азаматты туберкулезден, алкоголизмнен, нашақорлықтан, уытқұмарлықтан мәжбүрлеп емдеуге жіберу туралы; астық қабылдау кәсіпорнын немесе мақта өңдеу ұйымын уақытша басқаруды енгізу, мерзімінен бұрын аяқтау және оның мерзімін ұзарту туралы; интернет-казиноны, Қазақстан Республикасының аумағында таратылатын, Қазақстан Республикасының заңдарына қайшы келетін ақпаратты қамтитын шетелдік бұқаралық ақпарат құралының өнімін заңсыз деп тану туралы істер енгізілді [Төленов Ж.С., Заңгер. 2016. № 332 б.].

Қазіргі уақытта республиканың сот жүйесінің алдында тұрған басты міндеттердің бірі - электрондық сот төрелігін дамыту мәселесі болып табылады. Қолжетімділік, ашықтық және жариялылық сияқты демократиялық принциптерге негізделген халықаралық талаптарға қол жеткізудің бірден-бір жолы ретінде электрондық сот төрелігін мемлекетіміздің барлық аймақтарындағы соттардың жұмыстарына енгізу үшін айтарлықтай ұйымдастыру шаралары қолданылып жатқанын атап өту қажет.

Қазіргі уақытта Қазақстан жұртының әділ сот жүйесіне деген сенімі күннен-күнге артып келеді. Республикамызда атқарылып жатқан ауқымды шаралар бірінші кезекте халықтың әл-ауқатын жақсартуға, мемлекеттің беделін көтеруге бағытталып отыр.

Елбасының тапсырмасын орындауда Жоғарғы Сот тарапынан дайындалған жаңа мәтіндегі Азаматтық процестік кодекстің нормалары алдағы межелеген азаматтық сот ісін жүргізуді жаңғырту бойынша мемлекет тапсырмасын орындауда нақты жасаған қадам деп санауға болады. Оның басты мақсаты Қазақстанның әлемдегі дамыған отыз елдің қатарына кіру мақсаты болып табылады.

Азаматтық процестік кодекс мемлекетіміздің әр азаматының конституциялық құқықтары мен заңды мүдделерін іске асыруға бағытталған маңызды заң актісі болып табылады. Сол себепті Қазақстан Республикасының азаматтық процестік кодексі қоғамдағы азаматтық дауларды реттеуге және ел тұрғындарының құқықтық ой-өрісін көтеруге бағытталған деп айтуға нақты сенім бар.

Қазіргі таңда қолданыстағы Азаматтық процестік кодекс азаматтардың сот төрелігіне қолжетімділігін қамтамасыз етуде және құқық үстемдігін оңтайландыру бағытында жеткілікті деңгейдегі тиімділігін көрсетуде.

Мақалада қарастырылған азаматтық процестік кодекс заң үстемдігін нығайту, азаматтардың өмір сүру сапасын және бұзылған немесе даулы құқықтарын, бостандықтарын және заңды мүдделерін қорғауға бағытталған.

Қорыта айтқанда, Елбасы «Ұлт жоспары – қазақстандық арманға бастайтын жол» атты мақаласында «Қазақстан 2050» стратегиясына орай жүзеге асырылатын жұмыстардың бағытын белгілеп, Қазақстанды дамыған 30 елдің қатарына ендіріп, Мәңгілік Елге айналдырудың тетіктерін барынша жіктеп айтып берді. Расында Елбасы белгілеген межеден шығып, Ұлт жоспары ойдағыдай орындалса, құқық, сот саласындағы жаңа реформалардың негізгі бағыттары қазақстандық азаматтардың заңның үстемдігіне, соттың әділдігіне деген сенімін арттырары сөзсіз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Ұлт жоспары - Мемлекет басшысы Нұрсұлтан Назарбаевтың 06 қаңтар 2015 жылғы бес институционалдық реформаны жүзеге асыру жөніндегі 100 нақты қадам Жолдауы // <http://www.inform.kz>
2. Мемлекет басшысының «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласы 12.04.2017ж // <http://www.akorda.kz>
3. Қазақстан Республикасының Азаматтық процестік кодексі 2015 жылғы 31 қазандағы № 377-V ҚРЗ (07.07.2020 жылғы өзгерістермен толықтырулармен) // <http://adilet.zan.kz>
4. Қазақстан Республикасының Азаматтық іс жүргізу кодексі 1999 жылғы 13 шілдедегі № 411 Заңы. Күші жойылды - Қазақстан Республикасының 2015 жылғы 31 қазандағы № 377-V (01.01.2016 Күшін жойған) // <http://adilet.zan.kz>
5. Қазақстан Республикасы Қылмыстық-процестік кодексі 2017 жылғы 04 шілдедегі № 231-V ҚРЗ (07.10.2020 жылғы өзгерістермен толықтырулармен) // <http://adilet.zan.kz>
6. Төленов Ж.С. Жаңа Азаматтық процестік кодексінің қолдану ерекшеліктері // Заңгер. - 2016. - № 3.– Б. 30-35

БАРСУКОВА РИТТА АНАТОЛЬЕВНАКандидат юридических наук, доцент
Университет «Туран Астана»**НАРБИНОВА МИРГУЛЬ МАЙДАНОВНА**Кандидат юридических наук, доцент
Университет «Туран Астана»**УТАНОВ МУХТАРХАН АЙДАРХАНОВИЧ**доктор юридических наук, доцент
Университет «Астана»

ИНСТИТУТ ОСВОБОЖДЕНИЯ ОТ УГОЛОВНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ: ПРОБЛЕМЫ ТЕОРИИ И ПРАКТИКИ

Түйін. Осы жұмыс оған ҚР Заңдарымен енгізілген соңғы өзгерістер мен толықтыруларды ескере отырып, 2014 жылғы Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі аясында қылмыстық жауапкершіліктен босату мәселелеріне арналған. Қылмыстық жауапкершіліктен босату нормаларының теориясы мен практикасы мәселелері қарастырылады. Ресей Федерациясының Қылмыстық кодексінің кейбір баптарына салыстырмалы-құқықтық талдау жүргізілді. ҚР қылмыстық заңнамасының және құқық қолдану практикасының шын өкінуге және жағдайдың өзгеруіне, сондай-ақ кепілгерліктің белгіленуіне байланысты қылмыстық жауапкершіліктен немесе жазадан босату мәселелерінде оң және теріс жақтары анықталды. ҚР ҚК-нің ережелеріне байланысты қылмыстық жауапкершіліктен босатуға жататын тұлғаларға қатысты соттармен тоқтатылған қылмыстық істер бойынша сот практикасына шолу жасалды. Аталған институтты жетілдіру бойынша ұсыныстар берілді.

Түйінді сөздер: қылмыстық жауапкершіліктен босату; жазадан босату; көтермелеу нормалары; шын өкіну; жағдайдың өзгеруі; кепілгерлік; сот айыппұлы.

Резюме. Настоящая работа посвящена вопросам освобождения от уголовной ответственности в свете Уголовного кодекса Республики Казахстан от 2014 года с учетом последних изменений и дополнений, внесенных в него законами РК. Рассмотрены проблемы теории и практики норм освобождения от уголовной ответственности. Проведен сравнительно-правовой анализ некоторых статей Уголовного кодекса Российской Федерации. Выявлены положительные и отрицательные стороны уголовного законодательства РК и правоприменительной практики в вопросах освобождения от уголовной ответственности или наказания в связи с деятельным раскаянием и изменением обстановки, а также установлением поручительства. Сделан обзор судебной практики по уголовным делам, прекращенных судами в отношении лиц, подлежащих освобождению от уголовной ответственности в силу положений УК РК. Даны предложения по совершенствованию данного института.

Ключевые слова: освобождение от уголовной ответственности; освобождение от наказания; поощрительные нормы; деятельное раскаяние; изменение обстановки; поручительство; судебный штраф.

Summary. This work is devoted to the issues of exemption from criminal liability in the light of the criminal code of the Republic of Kazakhstan from 2014, taking into account the latest changes and additions made to it by the laws of the Republic of Kazakhstan. The problems of theory and practice of norms of exemption from criminal liability are considered. A comparative legal analysis of some articles Of the criminal code of the Russian Federation is carried out. Positive and negative sides of the criminal legislation of Kazakhstan and law enforcement practice in matters of exemption from criminal responsibility or punishment due to active repentance and a change of scenery, as well as the establishment of guarantee. The review of judicial practice in criminal cases terminated by courts in respect of persons subject to exemption from criminal liability due to the provisions of the criminal code of the Republic of Kazakhstan is made. Suggestions for improving this Institute are given.

Key words: exemption from criminal responsibility; exemption from punishment; promotional standards; active repentance; a change of scenery; a surety; a judicial fine.

Происходящие в мире глобальные процессы не обходят стороной и законодательство РК, в особенности, затрагивающее особо важные сферы общественной жизни. Уголовное законодательство РК, регулирующее общественные-

отношения, направленные на охрану личности, ее прав и свобод, общества и государства от преступных посягательств, а также ряд значимых актов остаются под острым зрением казахстанской общественности, в том числе и зарубежья.

Объяснением тому является утверждение, записанное в разработанном до 2020 года концептуальном документе политико-правового развития страны: «действующий Уголовный кодекс – достаточно эффективный инструмент борьбы с преступностью и уголовно-правовой защиты прав и свобод человека, интересов государства и общества»¹.

«Взаимодействие различных систем и развитие международного уголовного права, – как верно подметил широко известный казахстанский ученый Е.О. Алауханов, – обладают значительным позитивным потенциалом в деле защиты жизненно важных интересов уголовно-правовой охраны, как на национальном, так и на международном уровнях»². Поддерживая это авторитетное мнение, стоит отметить, что отечественное уголовное законодательство постоянно проходит этапы процесса унификации с одной лишь целью – сближение современных правовых систем. Заметно, что оно приводится в соответствие с международными стандартами в области защиты прав и правосудия. Очевидно то, что в целом национальная правовая система РК непрерывно модернизируется с учетом передовых идей юридической науки и прогрессивных достижений практики развитых стран. Соответственно, трансформации в начале подверглись Уголовный, Уголовно-процессуальный и Уголовно-исполнительный кодексы РК, а вслед за ними Гражданский процессуальный и Трудовой кодексы РК.

В результате реализации законодательных инициатив, заложенных в озвученном выше концептуальном документе, 31 июля 2014 г. был принят новый по счету второй УК РК. 01 января 2015 г. УК РК вступил в действие. Новый УК РК от 2014 г. существенно обновил содержание и изменил сущность многих понятий, категорий и институтов, в том числе институтов уголовной ответственности и наказания, а также освобождения от них.

Сегодня институт освобождения от уголовной ответственности и наказания дополнен двумя нормами, как: «при выполнении условий процессуального соглашения и с установлением поручительства». Новеллы УК РК, принятые в современных условиях социально-экономической и политико-правовой обстановки страны, оцениваются положительно. Однако, как справедливо отмечает Х.Д. Аликперов, «идеальных зако-

нов не бывает»³. Это сказано и в отношении законодательства и практики, регламентирующие вопросы об освобождении от уголовной ответственности и наказания. По сегодняшнее время, недостатком теории и практики данного института является отсутствие превентивной функции уголовного законодательства, в том числе обще-предупредительной и частно-предупредительной цели. Свидетельствующей об этом как таковой статистики нет, ввиду того, что в РК не ведется учет лиц совершивших уголовные правонарушения после освобождения от уголовной ответственности по тем или иным нормам. Названные проблемы имеют место быть вследствие того, что освобождение от уголовной ответственности не ставится в зависимость от последующего поведения правонарушителя или обстоятельств, которые могут произойти после вступления в силу акта о прекращении уголовного дела по каким-либо реабилитирующим основаниям. Нормы об освобождении от уголовной ответственности прежнего и ныне действующего Уголовных кодексов, так и остаются безусловными и не предусматривают никаких мер уголовно-правового, административно-правового, общественного или коллективного воздействия на его дальнейшее поведение в случаях их применения.

Именно в силу названных выше причин одна часть ученых нашего времени настаивают на том, чтобы некоторым нормам освобождения от уголовной ответственности придали условные черты. Так, российские исследователи предлагали дополнить УК РФ нормой об установлении испытательного срока для лиц, освобожденных от уголовной ответственности, а также о возможности возложения на них определенных обязанностей, подобных тем, которые используются в уголовно-правовой регламентации условного осуждения⁴. Казахстанские исследователи предлагали руководствоваться правилом, согласно которому лицо может быть освобождено от уголовной ответственности при отсутствии факта прежнего его освобождения от уголовной ответственности за ранее совершенное им преступление в пределах сроков давности⁵.

Вторая часть ученых упорно настаивает на сокращении перечня норм об освобождении от уголовной ответственности. Так, казахстанский ученый С.М. Рахметов неоднократно предлагал исключить из Общей части УК РК такие виды

¹ «О Концепции правовой политики Республики Казахстан на период с 2010 до 2020 года». [Электронный ресурс]: Указ Президента Республики Казахстан от 24 августа 2009 № 858. Доступ предоставлен Информационно-правовой системой нормативных правовых актов РК «Әділет». Режим доступа: свободный. URL: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/U090000858>

² Алауханов Е.О. Проблемы соотношения национального уголовного права с международным уголовным правом. // Пенитенциарная наука. 2010, № 10. – С. 64.

³ Аликперов Х.Д. «Освобождение от уголовной ответственности». – М.: Московский психолого-социальный институт; ИПК РК Генеральной прокуратуры РФ; Воронеж: Издательство НПО «МОДЭК», 2001. – С. 4.

⁴ Аввакумова О.Ю. Уголовно-правовая регламентация освобождения от уголовной ответственности. автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Аввакумова Ольга Юрьевна. – Тюмень, 2007. – С. 9.

⁵ Аблаева Э.Б. Освобождение от уголовной ответственности по уголовному праву Республики Казахстан: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Аблаева Эльвира Бекболатовна. – Астана, 2010. – С. 9.

освобождения от уголовной ответственности, как: «при превышении пределов необходимой обороны» и «на основании акта амнистии»¹.

Выше приведен далеко не полный перечень проблем, связанных с предупреждением преступности, а также с дальнейшим совершенствованием и повышением эффективности норм об освобождении от уголовной ответственности. ЕСТЬЯРД других проблем, в их числе на наш взгляд, вызывают сомнения и не соответствуют целям и задачам уголовного законодательства основания освобождения от уголовной ответственности в связи с деятельным раскаянием. В частности, речь идет о ст. 65 УК РК - освобождение от уголовной ответственности в связи с деятельным раскаянием. Основания применения данной нормы до сих пор являются не точными и не полными. Установить мотивы деятельного раскаяния представляется очень сложным, что не раз на страницах советской и современной печати было отмечено учеными-юристами. Явка с повинной, способствование раскрытию, расследованию уголовного правонарушения, заглаживание вреда, нанесенного уголовным правонарушением, не являются самостоятельным основанием освобождения от уголовной ответственности в связи с деятельным раскаянием. Они применимы и в отношении лица, выполнившего все условия процессуального соглашения в виде сделки о признании вины. Освобождение лица от уголовной ответственности по указанным основаниям возможно при признании им своей вины, возмещения ущерба или заглаживания вреда, нанесенного потерпевшему в результате преступления и с согласия последнего.

Аналогичное можно сказать в отношении нормы, на основании которой возможно освобождение от уголовной ответственности правонарушителя в виду того, что после совершения уголовного правонарушения он перестал представлять собой общественную опасность. Представляется ошибочным говорить об утрате лицом признака общественной опасности в силу его последующего безупречного поведения и связывать наступление этих обстоятельств именно с моментом рассмотрения дела в суде. При привлечении лица к уголовной ответственности исходить надо из общественной опасности совершенного им деяния, а не его личности. Личность виновного по сложившейся давней традиции учитывается при назначении судом вида и размера наказания.

Не совсем обоснованно ограничиваться временем рассмотрения дела в суде по основаниям

утраты деянием признака общественной опасности. Такие обстоятельства могут возникнуть в любой момент, на разной стадии уголовного судопроизводства, во время отбывания или после отбытия осужденным назначенного судом наказания, вплоть до полного снятия или погашения судимости. В данном случае предполагается, что нужно по иному взглянуть на правовую природу анализируемой нормы, то есть следует пересмотреть пределы действия обстоятельств, при наличии которых то или иное деяние утрачивает признак общественной опасности. Так, Ю.Д. Денисов, учитывая, что влекущее за собой утрату деянием общественной опасности, изменение обстановки является объективным и может произойти на любой стадии уголовного правоотношения, предлагал расширить сферу его действия стадиями исполнения наказания и истечения сроков судимости².

Хотелось бы перейти к анализу изученных нами уголовных дел, прекращенных органами уголовного преследования и суда. Анализ показал, что при прекращении уголовного дела с освобождением лица от уголовной ответственности в связи с деятельным раскаянием, примирением с потерпевшим, изменением обстановки, судом принимаются во внимание смягчающие или отягчающие уголовную ответственность и наказание обстоятельства. Как известно, в основе любого уголовно-правового института заложены свойственные ему цели и задачи, у каждого из них своя социальная значимость и практическая необходимость. Например, несмотря на тесную связь и схожесть между собой института освобождения от уголовной ответственности и института освобождения от наказания, каждый из них обладает свойственными только ему сущностью, характерными для его правовой природы. Определенное можно сказать и в отношении обстоятельств, смягчающих уголовную ответственность и наказание и обстоятельств, исключающих преступность и наказуемость деяния. Каждое из них в совокупности с другими обстоятельствами образует самостоятельный институт уголовного права. В качестве аргументов уместно сослаться и на указанные в Особенной части УК РК специальные случаи освобождения от уголовной ответственности. Независимо от того, что они входят в институт уголовного права, именуемый институтом освобождения от уголовной ответственности, специальные случаи освобождения от уголовной ответственности имеют свои основания и условия, резко отличающиеся от оснований и условий, указанных в Общей части УК РК. В связи

¹ Рахметов С.М. Проект новой редакции Уголовного кодекса Республики Казахстан нуждается в совершенствовании. // Вестник Института законодательства РК, 2014. - № 1 (33). - С. 40-46; Ахмеджанов Ф.Р., Рахметов С.М. Освобождение от уголовной ответственности по уголовному законодательству Республики Казахстан. // Вестник Института законодательства РК, 2017. - № 4 (49). - С. 76-81.

² Денисов Ю.Д. Освобождение от наказания в связи с изменением обстановки: автореф. дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.08 / Денисов Юрий Дмитриевич. - Владивосток, 2007. - С.8.

с этим, наличие в УК РК норм об освобождении от уголовной ответственности в связи с деятельным раскаянием и утратой лицом общественной опасности, можно подвергнуть сомнению.

Остановливаясь на некоторых примерах из судебной практики, отметим, что наиболее часто встречаются обстоятельства, указывающие на отсутствие тяжких и вредных последствий уголовного правонарушения, наличие положительной характеристики правонарушителя с места жительства или работы, а также наличие несовершеннолетних детей или людей, находящихся у него на иждивении. Так, Приговором Жанибекского районного суда Западно-Казахстанской области от 17.02.2015 г. Акишев Е.Т. признан виновным в совершении преступления, предусмотренного ч.1 ст.384 УК и уголовного проступка, предусмотренного ч.3 ст.384 УК РК. Производство по данному делу прекращено в силу положений ч.1 ст.65 УК. Судом принято во внимание наличие смягчающих уголовную ответственность и наказание обстоятельств, а также отсутствие отягчающих уголовную ответственность и наказание обстоятельств. Суд посчитал признание вины, чистосердечное раскаяние, положительную характеристику с места жительства, семейное и материальное положение, отсутствие судимости и вредных последствий, основанием для освобождения от уголовной ответственности в связи с деятельным раскаянием.

Характерен и следующий пример из судебной практики по делам о подделке, изготовлении или сбыте поддельных документов, штампов, печатей, бланков, государственных знаков почтовой оплаты, государственных наград. Так, приговором Шиелийского районного суда от 22.01.2015 г. Каримбаева Р.С. неоднократно подделывавшая подписи членов комиссии в направлениях и путевках в санаторий «Шульга» детей, больных туберкулезом, признана виновной по ч.2 ст.385 УК РК. Судом Каримбаева Р.С. освобождения от уголовной ответственности на основании ч.2 ст.70 УК РК в связи с изменением обстановки, поскольку она впервые совершила преступление средней тяжести и ко времени рассмотрения дела в суде не может быть сочтена общественно опасным. Судом также принято во внимание, что отсутствуют смягчающие уголовную ответственность и наказание обстоятельства, а также отсутствуют отягчающие уголовную ответственность и наказание обстоятельства.

Как правило, в целях соответствия принципу

законности, основания применения норм освобождения от уголовной ответственности должны быть самостоятельными и не повторяться в части или в целом в других нормах, также предусматривающих возможность освобождения от уголовной ответственности. По нашему мнению, в правоприменительной практике не стоит подменять основания применения ст.ст.65, 68 и 70 УК РК, а также при решении вопросов об освобождении от уголовной ответственности учитывать смягчающие уголовную ответственность и наказание обстоятельства. Именно с позиций соблюдения принципа законности, вряд ли можно согласиться с бытующим в юридической литературе мнением о том, что при решении вопросов об освобождении от уголовной ответственности необходимо учитывать смягчающие уголовную ответственность и наказание обстоятельства. Настаивая на этом, сами авторы не приводят тех убедительных аргументов, или доводов, в силу которых при освобождении от уголовной ответственности следует учитывать смягчающие уголовную ответственность и наказание обстоятельства¹.

Кроме того, нельзя исключать проблем, связанных с конкуренцией норм в тех случаях, когда одновременно наличествуют несколько оснований освобождения от уголовной ответственности. В качестве примера можно привести новый вид освобождения от уголовной ответственности с назначением судебного штрафа, появление которого в УК РФ породило за собой много проблемных вопросов теории и практики. Согласно ст. 76.2, лицо, впервые совершившее преступление небольшой или средней тяжести, может быть освобождено судом от уголовной ответственности с назначением судебного штрафа в случае, если оно возместило ущерб или иным образом загладило причиненный преступлением вред². В данном случае возникает вопрос, которым задается А.Н. Хоменко: «соотношение между уплатой судебного штрафа и освобождением от уголовной ответственности»³. Вопрос является закономерным по двум причинам. Во-первых, сам по себе штраф является назначаемым судом наказанием. Во-вторых, освобождение от уголовной ответственности является официальным отказом суда от имени государства осуждать и наказывать лица совершившего преступление. На первый взгляд, является совершенно непонятным назначение судом штрафа лицу, от осуждения и наказания которого сам суд отказался. В поисках ответа обратимся к российскому уголовному законодательству, согласно которому штраф и

¹ Рыжова О. А. Основания освобождения от уголовной ответственности // Научно-методический электронный журнал «Концепт». – 2014. – № S27. – С. 41–45. – URL: <http://e-koncept.ru/2014/14819.htm>

² Уголовный кодекс Российской Федерации. [Электронный ресурс]: Кодекс Российской Федерации от 13.06.1996 N 63-ФЗ (ред. от 31.07.2020). Доступ предоставлен КонсультантПлюс. Режим доступа: для зарегистрированных пользователей. URL: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_10699/52baec5d327332967e03384ce7a8befdc3d83f15/ (дата обращения: 26.09.2020)

³ Хоменко А.Н. Вопросы применения и конкуренции норм об освобождении от уголовной ответственности. // Вестник Сибирского института бизнеса и информационных технологий, 2017. – 2 (22). – С. 88.

судебный штраф различаются между собой тем, что штраф является разновидностью наказания, а судебный штраф иной меры уголовно-правового характера. Основное отличие между ними состоит в том, что штраф как вид наказания назначается при привлечении лица к уголовной ответственности, а судебный штраф при освобождении лица от уголовной ответственности.

Конкуренция норм между статьями 75, 76, 76.1. и 76.2. УК РФ связана с отсутствием единообразного толкования и четкой регламентации оснований и условий освобождения от уголовной ответственности. Перечисленные нормы содержат в себе одни и те же основания и условия освобождения от уголовной ответственности. Так, одним из оснований освобождения от уголовной ответственности в связи с деятельным раскаянием, примирением с потерпевшим, возмещением ущерба и назначением судебного штрафа является возмещение виновным ущерба или заглаживание им вреда. Данные основания освобождения от уголовной ответственности применимы к нему при условии, если им совершено преступление впервые из категории небольшой или средней тяжести. Несмотря на наличие конкуренции норм между некоторыми видами освобождения от уголовной ответственности, отдельные авторы замечают и положительные стороны ст. 76.2 УК РФ, применение которой возможно в тех случаях, когда лицу было отказано в применении ст. 75 УК РФ. Так, по мнению Абашиной Л.А., Минакова Г.Л., если лицо не выполнило все предусмотренные ст. 75 УК РФ условия или получило отказ суда на освобождение от уголовной ответственности, то вполне возможно его освобождение в силу положений ст. 76.2 УК РФ¹.

УК РК в отличие от УК РФ, не предусматривает такой вид освобождения от уголовной ответственности как с назначением судебного штрафа. Раздел 5 УК РК «Освобождение от уголовной ответственности и наказания» содержит в себе схожую со ст. 76.2. УК РФ ст. 69 УК РК, на особенностях которого ниже пойдет речь.

УК РК от 2014 г. в своей первоначальной редакции предусматривал такой вид освобождения от уголовной ответственности как освобождение от уголовной ответственности с установлением поручительства. Пять лет спустя после введения в действия нового УК РК, этот вид освобождения от уголовной ответственности был исключен. Напротив, смежный с ним институт, как освобождение от наказания был дополнен новым видом - освобождение от наказания с установлением поручительства. Эти изменения

носители судебной власти объясняют тем, что под сферу действия указанной нормы подпадает малый перечень статей УК РК и малая категория лиц их совершивших. Словом, пятилетняя практика применения поручительства показала, что закрепление его в качестве вида освобождения от уголовной ответственности, оказалось неэффективным².

Остается выяснить, в чем же выражается неэффективность рассматриваемой нормы: в отсутствии практической реализации уголовно-правовой статьи или социальной полезности. Говоря об эффективности или неэффективности той или иной нормы, следовало бы вначале определиться с тем, что подразумевают под ними: количественный или качественный показатель. Кто бы и как бы об этом не заявляли, прежде всего, следует исходить из тех целей, для достижения которых издается и применяется та или иная уголовно-правовая норма, а определять ее эффективность, сопоставляя между собой ее цель и конечный от него результат. Известно, что сегодня категория эффективности закладывает в себя действенность и результативность уголовно-правовых норм.

Пожалуй, одна из частых причин связана с тем, что законодатель, издавая ту или иную норму, не всегда четко формулирует и конкретизирует ее цели, о чем могут свидетельствовать частые изменения и дополнения, вносимые в законы или кодексы страны. Задуматься стоит и над тем, что при рассматриваемом виде освобождения от уголовной ответственности, речь могла идти не только в ее неэффективности, а в ее безэффективности.

Между тем, необходимо понимать, что существуют различия между отрицательной эффективностью норм права и безэффективностью норм права. Присоединяясь к мнению Н.Р. Герасимовой о том, что любое положительное явление в праве имеет противоположное к себе отрицательное явление³, считаем важным необходимость в разработке определения понятия безэффективности норм права. К сожалению, на такие столь серьезные вопросы далеко не все ученые, а тем более, практикующие юристы могут дать наиболее точные ответы. Сама проблема эффективности, неэффективности, безэффективности норм является самостоятельным предметом изучения отдельных ученых, решаемых под разным углом зрения. Поэтому в настоящей работе углубляться над этим не стоит.

Обратим внимание на одну из тех проблем, которая состоит в числе причин исключения ст. 69 УК РК. На взгляд Б. Бекназарова, в правоохрани-

¹ Абашина Л.А., Минаков Г.Л. Судебный штраф — новая иная мера уголовно-правового характера. // Всероссийский криминологический журнал, 2018. Т. 12. - № 2. - С. 269.

² Абидов Н.М. Институт освобождения лиц от уголовной ответственности с поручительством бездействует: интервью председателя судебной коллегии по уголовным делам Жамбылского областного суда. // Доступ предоставлен zakon.kz. Режим доступа: свободный. URL: <https://www.zakon.kz/4832833-institut-osvobozhdenija-lic-ot.html>

³ Герасимова Н.Р. Эффективность норм права. // Социально-политические науки, 2012. - № 3. - С. 52.

менительной практике судов ст. 69 УК РК ввиду отсутствия достаточной регламентации по ней, бездействует. Криминализация некоторых статей Кодекса РК об административных правонарушениях привела к тому, что лица стали привлекаться к уголовной ответственности за те деяния, ранее считавшимися административными правонарушениями. Соответственно, увеличались дела об уголовных проступках, передаваемых органами уголовного преследования в суд для рассмотрения, удручающей стала по ним правовая статистика, довлеющая всю жизнь над теми, кто совершил уголовные проступки, динамика преступности в стране возросла в разы. Основная причина, которую назвал Б. Бекназаров, состоит во введении в уголовное законодательство страны новой категории, как уголовное правонарушение, разделяющееся на уголовные проступки и уголовные преступления¹.

По нашему мнению одна из проблем, вызвавших необходимость пересмотра ст. 69 УК РК была связана с его условным характером, что противоречило юридической природе института освобождения от уголовной ответственности, исключающего возможность возобновления прекращенного в отношении освобожденного от уголовной ответственности уголовного дела и уголовного преследования. Так, в соответствии с ч. 5 ст. 69 УК РК в редакции, действовавшей до 27 декабря 2019 г.², постановление суда об освобождении от уголовной ответственности с установлением поручительства отменяется, если лицо, освобожденное от уголовной ответственности в течение установленных сроков поручительства, совершит новое уголовное правонарушение. В таких случаях суд назначает наказание за предыдущее и последующее уголовные правонарушения, то есть по правилам совокупности приговоров. Это правило сохранилось и при освобождении лица от наказания с установлением поручительства. Другая проблема связана с тем, что поставив решение об освобождении от уголовной ответственности в зависимости от дальнейшего поведения лица, произошло отождествление института освобождения от уголовной ответственности со смежным институтом – освобождением от наказания.

Обобщение судебной практики по некоторым категориям уголовных дел, рассмотренных судами республики за 9-10 месяцев 2015 года, показывает, что в основном дела прекращаются в связи с примирением сторон. Так, согласно обобщению судебной практики по делам о кражах за 10 месяцев 2015 г., судами республики рассмотрено 4 258 уголовных дел, возбужден-

ных по ст. ч.ч.1 и 2 ст.188 УК. Из них в достаточном количестве прекращены дела на основании ч.ч. 1 и 2 ст. 68 УК, что составляет более 50% от числа рассмотренных дел. По мнению Карагандинского областного суда, суды республики в основном правильно трактуют и применяют положения ст.68 УК.

Основное количество дел о мелком хищении, предусмотренных ч.ч.1 и 2 ст.187 УК прекращаются на основании ч.ч.1 и 2 ст.68 УК в связи с примирением с потерпевшим, что превышает более 85% от числа рассмотренных судами дел.

Судами республики рассмотрено всего 1642 уголовных дел о мошенничестве, из них по ч. 1 ст. 190 УК – 676, по ч. 2 – 432, по ч. 3 – 417, по ч.4 – 117. В силу положений ст. 68 УК прекращено 595 уголовных дел, что составляет 36,2 % от общего количества рассмотренных дел. Из них по ч. 1 ст.190 УК прекращено 428 дел, по ч.2 – 153, по ч.3 – 14, а уголовных дел, прекращенных по ч. 4 ст. 190 УК не имеется.

Всего судами рассмотрено 109 уголовных дел о вымогательстве, из которых 21 дело прекращено в связи с примирением с потерпевшим, в том числе совершенных по ч. 1 ст. 194 УК – 12, по ч. 2 ст. 194 УК – 8, по ч. 3 ст. 194 УК – 1.

Судебная практика по делам о преступлениях, связанных с приобретением или сбыту имущества, заведомо добытого преступным путем, показывает, что за 10 месяцев 2015 года судами республики по ст. 196 ч.1-ч.3 рассмотрено 62 уголовных дел. Из них только 2, совершенных по ч. 1 ст. 196 УК прекращены в связи с примирением с потерпевшим.

Несмотря на то, что одним из условий освобождения от уголовной ответственности в связи с примирением является совершение уголовного проступка или преступления небольшой или средней тяжести, суды прекращают уголовные дела и в отношении лиц, совершивших тяжкие преступления. Так, в связи с примирением с потерпевшим было прекращено 277 уголовных дел о грабеже, из них по ч. 1 ст. 191 УК – 202, по ч. 2 ст. 191 УК – 74 и по ч. 4 ст. 191 – 1. Как известно, ч. 4 ст. 191 УК содержит в себе 2 пункта: 1) совершение грабежа преступной группой и 2) в особо крупном размере. К сожалению, неизвестен пункт ч. 4 ст. 191 УК, за совершение которого лица освобождены от уголовной ответственности в связи с примирением. Если совершен грабеж в составе преступной группы, то положения ст. 68 УК РК в соответствии с пунктом 7) ч. 4 ст. 68 УК, на таких лиц не распространяются.

За 9 месяцев 2015 года судами республики рассмотрено 199 уголовных дел о преступле-

¹ Бекназаров Б. Сенатор сравнил наказания по уголовным проступкам со сталинскими репрессиями: интервью // Доступ предоставлен Informburo. Режим доступа: свободный. URL: <https://informburo.kz/novosti/senator-sravnii-nakazaniya-po-ugolovnym-prostupkam-so-stalinskimi-repressiyami.html>

² Уголовный кодекс Республики Казахстан. [Электронный ресурс]: Кодекс Республики Казахстан от 3 июля 2014 года № 226-V ЗРК. Доступ предоставлен Информационно-правовой системой нормативных правовых актов РК «Әділет». Режим доступа: свободный. URL: <http://adilet.zan.kz/rus/archive/docs/K1400000226/28.10.2019>

ниях, совершенных по ст. 107 УК РК, из которых 120 дел прекращены на основании ст. 68 УК. При обобщении судебной практики по этим делам выявлены некоторые ошибки, допускаемые судами при вынесении приговоров и постановлений по рассмотренным делам. Например, судами до прекращения уголовного дела сторонам не разъясняются их права и обязанности, а также правовые последствия прекращения дела.

Из обобщения судебной практики по уголовным делам о преступлениях, предусмотренных ст. 430 УК, следует, что судами республики неправильно применены нормы уголовного закона, регламентирующие вопросы освобождения от уголовной ответственности. При совершении данного вида преступления, лица посягают на интересы правосудия и порядок исполнения наказания. Поэтому при наличии на то оснований и условий, уголовные дела могут быть прекращены только в силу положений ч. 3 ст. 68 УК. Однако отдельные примеры судебной практики по этой категории дел указывают на то, что суды прекращают уголовные дела с применением ч. 1 ст. 68 УК. А вот уголовные дела о ложных доносах, предусмотренные частями 2 и 3 ст. 419 УК, суды прекращают в силу положений ч. 3 ст. 68 УК, учитывая мнения прокурора и адвоката.

Лишь обобщение судебной практики по делам о транспортных правонарушениях, предусмотренных ст. 345 УК РК за 9 месяцев 2015 года показывает, что имеет место прекращение производства по делу с освобождением от уголовной ответственности на основании ст. ст. 65-69 УК. Все же, большинство дел прекращены в связи с примирением обвиняемых лиц с потерпевшими и заглаживанием вреда, в том числе и в порядке медиации. Так, судами по указанным основаниям прекращены по ч. 1 ст. 345 УК - 174 дела, в отношении 177 лиц; по ч. 2 ст. 345 УК - 66 дел в отношении 66 лиц; по ч. 3 и 4 данной статьи прекращенных дел не имеется. При этом незаконно освобожденных лиц от уголовной ответственности за совершение уголовных правонарушений, предусмотренных ч. ч. 1-2 ст. 345 УК, не выявлено¹.

Настоящее исследование показало, что, во-первых, по сей день в теории уголовного права и на практике единогласно не разделяется мнение о необходимости придания условных черт некоторым видам освобождения от уголовной ответственности. Нормы анализируемого института все еще продолжают быть без-

условными, что в свою очередь отрицательно сказывается на превентивных функциях уголовного законодательства. Орган уголовного преследования и суд при решении вопросов об освобождении от уголовной ответственности не руководствуются положениями ст. 71 УК и ст. 79 УК РК.

Во-вторых, органы уголовного преследования и суда, прекращая уголовное дело, как и раньше не строго подходят к вопросам о наличии или отсутствии самостоятельных оснований и условий для освобождения от уголовной ответственности. Решая вопросы об освобождении от уголовной ответственности по тем или иным нереабилитирующим обстоятельствам, органы уголовного преследования и суда в нарушение принципа законности так же принимают во внимание обстоятельства смягчающие уголовную ответственность и наказание.

В-третьих, освобождение от уголовной ответственности в связи с изменением обстановки, повлекшее за собой утрату деянием признака общественной опасности ограничивается истечением определенного короткого промежутка времени. Утрата деянием признака общественной опасности определяется ко времени рассмотрения дела в суде. Изменение обстановки, носящее объективный характер и повлекшее за собой утрату деянием признака общественной опасности, может быть различным и произойти в различное время, поэтому его следует понимать широко. Что касается, изменения обстановки, повлекшего за собой утрату лицом общественной опасности, то его следовало бы ограничить, так как положительная оценка личности правонарушителя в последующем сама по себе не способна изменить характер и степень общественной опасности совершенного ранее деяния.

Безусловно, с каждым новым кодифицированным актом об уголовных правонарушениях понятие, сущность и содержание рассматриваемого института изменялись. Однако правоприменительная практика норм об освобождении от уголовной ответственности остается прежней, фактически без изменений. К сожалению, не многие идеи ученых-теоретиков и юристов-практиков, когда-то стоявших у истоков реформы отечественного уголовного законодательства и правоприменительной практики, в новом УК РК от 2014 г. успешно воплотились.

¹ См.: Обобщение судебной практики по различным категориям уголовных дел, рассмотренных судами республики за 9-10 месяцев 2015 года. URL: <https://sud.gov.kz/rus/court-acts>

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

- 1 Абашина Л.А., Минаков Г.Л. Судебный штраф — новая иная мера уголовно-правового характера. // Всероссийский криминологический журнал. 2018. Т. 12, № 2. - С. 266–274.
- 2 Абидов Н.М. Институт освобождения лиц от уголовной ответственности с поручительством бездействует: интервью председателя судебной коллегии по уголовным делам Жамбылского об-

ластного суда. // Доступ предоставлен zakon.kz. Режим доступа: свободный. URL: <https://www.zakon.kz/4832833-institut-osvobozhdenija-lic-ot.html>

3 Аблаева Э.Б. Освобождение от уголовной ответственности по уголовному праву Республики Казахстан: автореф. дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.08 / Аблаева Эльвира Бекболатовна. – Астана, 2010. – 28 с.

4 Аввакумова О.Ю. Уголовно-правовая регламентация освобождения от уголовной ответственности. автореф. дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.08 / Аввакумова Ольга Юрьевна. – Тюмень, 2007. – 22 с.

5 Алауханов Е.О. Проблемы соотношения национального уголовного права с международным уголовным правом. // Пенитенциарная наука. 2010, № 10. – С. 62-65.

6 Аликперов Х.Д. «Освобождение от уголовной ответственности». – М.: Московский психолого-социальный институт; ИПК РК Генеральной прокуратуры РФ. – Воронеж: Издательство НПО «МОДЭК», 2001. – 128 с.

7 Ахмеджанов Ф.Р., Рахметов С.М. Освобождение от уголовной ответственности по уголовному законодательству Республики Казахстан. // Вестник Института законодательства РК, 2017. – № 4 (49). – С. 76-81.

8 Бекназаров Б. Сенатор сравнил наказания по уголовным проступкам со сталинскими репрессиями: интервью // Доступ предоставлен Informburo. Режим доступа: свободный. URL: <https://informburo.kz/novosti/senator-sravnil-nakazaniya-po-ugolovnym-prostupkam-so-stalinskimi-repressiyami.html>

9 Герасимова Н.Р. Эффективность норм права. // Социально-политические науки, 2012. – № 3. – С. 51-53.

10 Денисов Ю.Д. Освобождение от наказания в связи с изменением обстановки: автореф. дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.08 / Денисов Юрий Дмитриевич. – Владивосток, 2007. – 17 с.

11 Рахметов С.М. Проект новой редакции Уголовного кодекса Республики Казахстан нуждается в совершенствовании. // Вестник Института законодательства РК, 2014. – № 1 (33). – С. 40-46.

12 Рыжова О.А. Основания освобождения от уголовной ответственности // Научно-методический электронный журнал «Концепт». – 2014. – № S27. – С. 41–45. – URL: <http://e-koncept.ru/2014/14819.htm>

13 Хоменко А.Н. Вопросы применения и конкуренции норм об освобождении от уголовной ответственности. // Вестник Сибирского института бизнеса и информационных технологий, 2017. – 2 (22). – С. 87-92.

БАЙЖУМАНОВА АЙГЕРИМ МАЖИБЕКОВНАЗаң ғылымдарының магистры, аға оқытушы
І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті**СЕРИКОВА ЛАУРА СЕРИКҚЫЗЫ**Заң ғылымдарының магистры, оқытушы
І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті

АҚПАРАТТЫҚ ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚТАРДЫҢ ОБЪЕКТІСІ

Түйін. Бұл ғылыми мақалада компьютерлік қылмыстардың объектісі- компьютерлік ақпаратты қорғау, ақпараттық қауіпсіздік саласындағы қоғамдық қатынастар қарастырылған. Компьютерлерде сақталатын ақпараттардың қауіпсіздігі, ақпараттық сақтағыштардағы ақпараттың қорғаныстық жағдайы, компьютер жүйесі мен желілерінің қауіпсіздігі, олардың техникалық пайдалану ережелерінің бұзылуы, жағымсыз зиянды бағдарламалардан қорғану жағдайы анықталған.

Түйінді сөздер: компьютер, ақпарат, объект, магниттік диск, металлдық лента, сақтау карталары.

Резюме. В данной научной статье рассматривается объект компьютерных преступлений - защита компьютерной информации и общественные отношения в области информационной безопасности. Определяется безопасность информации, хранящиеся на компьютерах, безопасность информации на носителях, безопасность компьютерных систем и сетей, нарушение правил их технической эксплуатации, состояние защиты от вредоносных программ.

Ключевые слова: компьютер, информация, объект, магнитный диск, металлическая лента, карты памяти.

Summary. This scientific article considers the object of computer crimes - protection of computer information and public relations in the field of information security. Determines the security of information stored on computers, security of information on media, security of computer systems and networks, violation of the rules of their technical operation, the state of protection against malware.

Key words: computer, information, object, magnetic disk, metal tape, memory cards.

Заң теориясында қылмыс объектісі ретінде құқық нормасы қарастырылады. Профессор Н.С. Таганцевтің бұл жөнінде, егер де норма бұзылмаса, ол қандай болмасын шығын алып келгенімен қылмыс деп есептелінбейді, сондықтан қылмыстың объектісі құқық нормасы болып табылады, деген пікірі бар. Демек, нормативтік теорияны жақтаушылардың пікірінше, қылмыстық іс-әрекет құқық нормасына қолсұғады. Бұл әрине, формальды белгі. Теорияны жақтаушылар: В.А. Туманов, К. Биндинг, Уильям Эбенштейн, Н.В. Лясс және т.б.

Құқықтық игілік теориясы субъективтік құқық теориясына қатысты айтылған сынның нәтижесінде пайда болды. Таптық буржуазиялық қылмыстық-құқықтық ғылымның барлық өкілдері (И.Я. Фойницкий, Белогриц-Котляровский Л.С.) қылмыс объектісін құқықтық игілік екендігін де, сол игілікті де формальды түрде таныды. Олар осы ұғымдардың мазмұнына баға бермеді, қылмыс объектісінің құқықтық игілік екендігін дәлелдеп жатпады.

Кеңес уақытында қылмыс объектісінің жүйесі нақты қалыптастырылып болды, деп есептелген. Сол кезде-ақ объектіні үш топқа бөлген: жалпы, топтық және тікелей. Қылмыстың жалпы объектісі деп қылмыстық жауаптылық көзделген барлық қоғамдық қарым қатынастардың жиынтығын айтқан. Ал, арнайы, не топтық объект – бұл

белгілі бір салада кездесетін немесе қасиеттеріне қарай біртектес қоғамдық қарым қатынастардың тобы немесе оның белгілі бөлігі. Бұл теорияны жақтаушылар: Б.С. Никифоров, Е.А. Фролов, Н.Н. Коржанский және т.б. [В.Б. Боровиков, А.А. Смердов, 2010, 252 б.].

Компьютерлік қылмыстардың топтық объектісі болып нарықтық экономиканы дамытуға, сандық немесе цифровизациялау саясатын жүзеге асыруға бағытталған, қоғамның ақпараттандыру саласындағы туындайтын мемлекетпен қорғалатын қоғамдық қатынастар жүйесі табылады.

Компьютерлік қылмыстардың тікелей объектісіне тар мағынада компьютерлік ақпаратты қорғау, ақпараттық қауіпсіздік саласындағы қоғамдық қатынастар жатады.

Кең мағынада компьютерлік қылмыстардың тікелей объектісі – ол компьютерлер мен компьютерлерде сақталатын ақпараттардың қауіпсіздігі, ақпараттық сақтағыштардағы ақпараттың қорғаныстық жағдайы, компьютер жүйесі мен желілерінің қауіпсіздігі, олардың техникалық пайдалану ережелерінің бұзылуы, жағымсыз зиянды бағдарламалардан қорғану жағдайы.

Сонымен қатар, ұялы байланыстың абоненттік құрылғысының сәйкестендіру кодының қауіпсіздігі, абоненттің сәйкестендіру құрылғысын құқыққа сыйымсыз өзгерту, сондай-ақ абоненттік құрылғының сәйкестендіру кодын өзгерту үшін

бағдарламаларды құқыққа сыйымсыз жасау, пайдалану, тарату әрекеттерінің жағдайы.

Қосымша объектінің түрлері көп, мысалы, бала асырап алу құпиясына құқықтары, жеке құпиялар және т.с.с.

Келесі қарастырылып өтетін, қылмыстардың объектілерімен қатар қарастырылатын компьютерлік қылмыстардың құрылымдық элементі болып саналатын мәселе – қылмыстың пәні немесе заты. ҚР Қылмыстық кодексінің 205-бабы 1-тармағында және өзге нормаларында көрсетілген компьютерлік қылмыстардың заты ретінде машиналық сақтағыштарда, ақпараттық немесе телекоммуникациялық жүйелерде немесе желісінде сақталатын компьютерлік ақпарат есептеледі [ҚР Қылмыстық кодексіне түсіндірме. 2015, 184 б.].

Компьютерлік ақпаратты бірнеше ерекше белгілері бойынша, сипаттары бойынша топтарға бөліп қарастыруға болады.

Компьютерлік ақпарат оларды тасымалдаушы құрылғыларына байланысты: магниттік лентада сақталған ақпарат, дискеталарда, лазерлік дисктерде, қатты дисктерде, компьютердің қатты дискінде, ақпараттық жүйенің жадысында, желісінде немесе жүйесінде сақталған ақпараттар деп бөлінеді.

Ақпараттың түріне байланысты: мәтіндік, сандық, графиктік, символдық, суреттік, бейнелік (видео) және дыбыстық (аудио) болып бөлінеді.

Ақпараттың орналасқан жеріне байланысты: уақытша орналасқан жерін көрсететін, үнемі сақталған жерін көрсететін, желідегі орнын көрсететін және қасиеттерімен бірге орналасқан жерін сипаттайтын деп бөлінеді.

Компьютерлік ақпараттың файлдық атауы бойынша: түрлі таралымдағы (расширениядағы) мәлімет, атаудың символдық белгілік сипаттамасы бойынша ақпарат деуге болады.

Ақпараттың көлемі бойынша: парақтар саны көрсетілген, жолдар саны көрсетілген, символдар көлемі көрсетілген ақпарат деп бөлуге болады.

Уақыты бойынша: жасалған уақытты көрсететін және өзгерген уақытты көрсететін деп бөлінеді.

Ақпараттың атрибуттары бойынша: архивтік, жасырын, жүйелік, жалпыға, тек оқу үшін, ярлыктік және т.б. деп бөлінеді.

Осы жоғарыда аталған ұғымдар негізінде компьютерлік қылмыстардың заты ретінде ақпаратты тасымалдағыштар, компьютерлер, ақпараттандыру және телекоммуникация желілері және жүйелері және электронды ақпаратты өзінде сақтайтын осылар сияқты басқа құрылғыларды қабылдау керек, өйткені компьютерлік ақпарат аталған құрылғылармен өте тығыз байланысты және оларсыз ақпараттың болуы мүлдем мүмкін емес.

Ақпараттық (машиналық) тасымалдағыштарға жатқызуға болады:

- құрылғылардың ішіндегі қатты магниттік немесе магниттік-оптикалық дисктерде жинақтаушы;

- сыртқы қатты магниттік диск;

- ақпаратты жинақтайтын сыртқы құрылғы;

- магниттік немесе арнайы металлдық лентада жинақтаушы ішкі құрылғы;

- жұмсақ магниттік диск;

- оптикалық немесе магнитті оптикалық диск;

- қағаз, пластик немесе металл карталары;

- жадының интегралды микросхемалары немесе микрочиптері;

- флэшкарталар, чиптер, электронды мобильді құрылғылар;

- түрлі нысандағы және көлемдегі сақтау карталары

- және т.б.

Бағанадан ЭЕМ, яғни электронды есептеу машинасы деп айтып келеміз, біреуге ол түсінікті, біреуге түсініксіз болуы мүмкін, ал басқаларға бұл баяғыда ұмтылған, қолданыстан алынап тасталған архаизмдік сөз, термин болуы мүмкін, ал жаңа ұрпаққа мүлдем жаңа сөз сияқты көрінуі мүмкін, себебі бұл сөз айналымда жүргенде олар дүниеде болмаған болуы мүмкін. Сол себепті Электронды есептеу машинасы деген ұғымды ашып талқылап көрейік, содан кейін осы анықтамаға басқа заманға сай атау берейік [Ағыбаев А.Н., 2015, 38 б.].

Электронды есептеу машинасы (ЭЕМ) бұл – операциялық рет бойынша берілген бағдарламаның орындауы арқылы ақпаратты керекті қалыпқа, нысанға, керекті есептеулерге келтіретін құрылғы. ЭЕМ-нің ата-тегін біз есеп-шоттардан және математикалық калькуляторлардан көреміз.

ЭЕМ қатарына қазіргі таңда келесі аппараттар мен құрылғыларды жатқызуға болады:

- персоналды компьютерлер (үстел үстіне орнатылады, көп функциялы, көптеген перифериялық қосымша құрылғылары бар, сәйкесінше мүмкіндіктері мол, кеңселік жұмыстар үшін өте ыңғайлы);

- ноутбуктер немесе алғашқы атауы laptop (диск енгізетін құрылғысымен, мүмкіндіктері көп), нетбуктер немесе subnotebook (диск енгізетін, оқитын құрылғысы жоқ, тек USB қондырғысы бар, жеңіл және арзанырақ тұрады);

- қалталы персоналды компьютерлер (функциялары шектелген);

- планшеттер (жалғыз экранды, бір бөлімнен тұратын портативті компьютерлер, CD немесе DVD құрылғылары жоқ, сенсорлы не тачскриндік экранмен, ойындармен және қызығушылық бағдарламаларымен қолдану ыңғайлы);

- қалталы электронды кітапшалар (тек жұмыс жасау мақсатында ыңғайлы);

- электронды аудармашылар (шектеулі тілдерді аударды, тілмаш, алфавитті және тілді үйренуге болады, дыбыстық қосымшасы бар);

- коммуникаторлар (ағылш. communicator) (қалталы персоналды компьютер, мобильдік телефон қызметі бар және мобильдік телефондар да бар барлық қосымша мүмкіндіктерімен бірге);
- смартфондар (керісінше мобильді телефон, қосымша компьютерлік бағдарламалық мүмкіндіктері жеткілікті, салыстырмалы бағасы қымбат) [Алауханов Е.О., 56 б.].

Қылмыстың затына қайта оралатын болсақ, ҚР Қылмыстық кодексінің 7-тарауында компьютерлік қылмыстардың затына заңмен қорғалатын ақпараттан тұратын машиналық сақтағыштар, электронды есептеу машиналары, яғни компьютерлер, ақылды құрылғылар, SMART технологиялар, компьютер жүйелері мен желілері жатады.

Заңмен қорғалатын компьютерлік ақпаратқа жатады:

1) Мемлекеттік құпиялар – мемлекеттік және қызметтік құпияны құрайтын, эффектілі әскери, экономикалық, ғылыми-техникалық, сыртқы экономикалық, сыртқы және ішкі саясаттық, барлаулық, контрбарлаулық, жедел іздестірулік және басқа да қызмет түрлерін жүзеге асыру мақсатында таралуы мемлекетпен шектелетін және мемлекетпен қорғалатын мәліметтер тізімі;

2) Қызметтік және сауда-саттықтық (коммерциялық) құпия – үшінші тұлғаларға белгісіз шынайы немесе потенциалды саудалық құндылыққа иелі ақпарат, ол ақпаратқа заң негізінде қол сұғуға рұқсат жоқ және оның иесі конфиденциалдылықты сақтау үшін тиісті шараларды қолданады;

3) Банктік құпия – банк клиенттері және банктің бөлімшелері мен филиалдарының кез келген қызмет түрін пайдаланатын барлық адамдардың жеке мәліметтері мен ақпараттары, олардың шоттары мен шоттарындағы қаражат туралы, депозиттер және олардың нөмірлері туралы, ақша қозғалысы мен ақша қалдығы туралы, банктің өзінің шоттары мен операциялары туралы, клиенттердің мүлкі туралы, қарыздары туралы, несиелері мен микронесиелері туралы, кодтары мен парольдері туралы, банк сейфтерінің құрамы туралы, кеңсе жиһазының құрамы туралы, құжаттардың мазмұны туралы мәліметтер;

4) Салықтық құпия – салық төлеушілер туралы салық органдарымен алынған кез келген мәлімет, төмендегілерден басқа:

- салық төлеушінің тіркеу нөмірі;
- салық төлеушінің жеке нөмірі (кейіннен енгізілген);
- салық жылы бойынша салық төлеушінің бюджетке төлеген салық және басқа төлемдер соммасы (жеке тұлғалардан басқасы);
- салықтық қылмыстар және басқа да қылмыстар жасаған тұлғаларды заң бойынша тергеу мақсатында құқыққорғау органдарына берілетін мәліметтер;
- соттың талап етуі бойынша салықтық дауларды қарастыру істері бойынша қажетті мәліметтер;

- Қазақстан Республикасының ратификацияланған халықаралық шарттары бойынша шет елдердің құқыққорғау органдарына және халықаралық ұйымдарға келісім-шарт бойынша берілетін тиісті мәліметтер;

5) Жеке және отбасы құпиясы;

6) Хат жазысу, телефондық сөйлесу құпиясы, пошталық, телеграфтық және басқа да хабарламалардың құпиялылығы;

7) Дәрігерлік (медициналық) құпия – пациенттің науқастығы туралы немесе медициналық куәландыру нәтижелері туралы мәліметтер; ҚР азаматының психиатриялық ауытқулары туралы мәліметтер немесе психиатриялық көмекке жүгіну туралы, емделу жөнінде фактілер туралы және адамның психикалық жағдайы туралы басқа да мәліметтер;

8) Адамның иммун тапшылығы вирусын жұқтырған тұлғалар туралы және соз, ВИЧ / ЖҚТБ (СПИД) ауруымен ауратындар туралы мәліметтер;

9) Ұл баланы немесе қыз баланы асырап алу туралы құпиясы;

10) Адвокаттық құпия – адвокатқа жүгіну фактісі, көмек сұрап өтініш жасаған адаммен және басқа да адамдармен жасалған ауызша және жазбаша келіссөздердің мазмұны туралы, көмек сұрап өтініш жасаған адамның мүдделерінде жасалатын әрекеттердің сипаты мен нәтижелері туралы мәліметтер, сондай-ақ заң көмегін көрсетуге қатысты өзге де ақпарат. Адвокаттардың, адвокаттар алқасы төралқасы, заң консультациясы, адвокат кеңсесі қызметкерлерінің заң көмегін көрсетуге байланысты алынған мәліметтерді жария етуге, сондай-ақ өз мүдделері немесе үшінші бір адамдардың мүдделері үшін пайдалануға құқығы жоқ. Адвокат құпиясына жататын мәліметтерді көмек сұрап өтініш жасаған адамның келісімінсіз жария еткен адвокат заңға сәйкес жауапты болады (18-бап);

11) Нотариалдық іс-әрекеттердің құпиясы (Мысалы: мұрагерлік өсиетнаманың мазмұнын жарияламау);

12) Судья мәжілісінің құпиялылығы;

13) Зейнетақылық жинақтардың құпиялылығы – салымшылар туралы мәліметтер, алышшылар туралы мәліметтер, шоттар туралы, ағымдағы шоттардың қозғалысы туралы, қаржылық операциялар туралы мәліметтер;

14) Жекелік қасиеттерге ие ашылмаған мәліметтер – техникалық, ұйымдастырушылық, өндірістік, коммерциялық ақпараттар, үшінші тұлғаларға белгісіз жаңалық ашу жөніндегі ақпараттар, ғылыми зерттеу кезінде туындаған жаңалықтар (толығымен патенттелмеген, авторлық құқық жарияланбаған, лицензия алынбаған өнімдер), сонымен қатар өндіріс құпиялары (ноу-хау);

15) Алдын-ала тергеу мен анықтау іс-әрекеттерінің мәліметтері;

16) Қылмыстық іс жүргізуде қорғанысты қа-

жет ететін тұлғалар туралы конфиденциалды мәліметтер;

17) Конфиденциалды мәліметтер – мемлекеттік құпиялар қатарына жатпайтын, мәліметті білетін тараптар жағынан заң негізінде қорғалатын, келісім бойынша тұлғалардың еркімен жасырындық қасиетке ие болатын мәліметтер;

18) Конфиденциалды кедендік ақпарат – кедендік іс саласындағы сыртқы экономика және басқа да қызмет түрлерінің қатысушыларына қатысты ақпарат.

ҚР Қылмыстық кодексінің 210-бабы бойынша қылмыс құрамының затына компьютерлерге қарсы зиянды бағдарламалардан тұратын тасымалдағыштар немесе сақтағыштар жатады [ҚР ҚК, 2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V ҚРЗ].

Сол сияқты ҚР Қылмыстық кодексінің 213-бабы бойынша қылмыстың заты болып ұялы байланыстың абоненттік құрылғысының сәйкестендіру (идентификациялық) коды және ұялы байланыс абонентінің сәйкестендіру (идентификациялық) картасы (SIM-карта) танылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Боровиков, В.Б. Уголовное право. Общая и особенная части [Текст] / В.Б. Боровиков, А.А. Смердов.- Москва: Юрайт, 2010.- 667с.1экз.

2. ҚР Қылмыстық кодексіне түсіндірме. Жалпы және Ерекше бөліктер. – Алматы: Жеты Жарғы, 2015.-768 б. 233

3. ҚР Қылмыстық құқығы (жалпы бөлік) Мәтін]: Жалпы бөлік / Ағыбаев А.Н. - Алматы: Жеті жарғы, 2015.- 384б.

4. Алауханов Е. Қылмыс құрамы [Мәтін]: Практикалық оқу құралы / Е. Алауханов, Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі.Қазақстан Республикасының Кодексі 2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V ҚРЗ.-<http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000226>

ЖУМАГУЛОВ ТИМУР БАЙЖУМАНОВИЧ

Философия докторы (PhD)
Мемлекеттік-құқықтық пәндер кафедрасының меңгерушісі
Құқық және экономика факультеті
І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті

ДАРИБАЕВ ҒАЛЫМЖАН СЕРІКЖАНҰЛЫ

«Құқықтану» мамандығының 2 курс магистранты
Құқық және экономика факультеті
І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті

ҚҰҚЫҚТЫҚ САНАНЫҢ ДЕФОРМАЦИЯҒА ҰШЫРАУ ПРОЦЕСІ

Түйін. Аталған мақалада құқықтық сананың деформацияға ұшырауы және оның екі нысаны: құқықтық идеализм мен құқықтық нигилизм туралы теориялық мағлұматтар берілген. Сондай-ақ, құқықтық нигилизм жөніндегі белгілі заңгер ғалымдардың ой-тұжырымдарына талдау жүргізілген. Құқықтық сана әртүрлі факторлардың әсерінен деформацияға ұшырауы, яғни, бүлінуі мүмкін. Құқықтық сананың деформацияға ұшырауының екі нысаны бар. Олар: құқықтық идеализм және құқықтық нигилизм. Осының қатарында құқықтық нигилизм мемлекеттің заңнамалық жүйесін дамытуға кері әсерін тигізеді. Құқықтық нигилизм - құқықтың әлеуметтік және тұлғалық құндылығын жоққа шығаратын, оны қоғамдық қатынастарды реттеудің жетілдірілмеген тәсілі деп санайтын қоғамдық ой-пікірдің бағыты мен бағдары болып табылады. Құқықтық нигилизмнің жолын кесудің бір жолы - құқықтық мәдениет деңгейін арттыру. Ал құқықтық мәдениет құқықтық тәрбие және білім беру арқылы жүзеге асады. Сондықтан мақалада авторлар, құқықтық білім берудің негізгі бағыттарын ұсынады. Құқықтық білім беру - азаматтардың құқықтық сауаттылықтарын арттырып, заңдарға деген оң көзқарасын қалыптастырады анық.

Түйінді сөздер: құқықтық сана, деформация, нигилизм, құқықтық нигилизм, құқықтық идеализм.

Резюме. В статье представлены теоретические сведения о деформации правового сознания и двух её формах: правовом идеализме и правовом нигилизме. Также были проанализированы мнения известных ученых-юристов о правовом нигилизме. Правовое сознание может быть искажено различными факторами, т.е. повреждено. Есть две формы деформации правового сознания. Это правовой идеализм и правовой нигилизм. Среди них правовой нигилизм отрицательно сказывается на развитии законодательной системы государства. Правовой нигилизм - это направление и направленность общественного мнения, которое отрицает социальную и личную ценность права, рассматривая его как несовершенный способ регулирования общественных отношений. Один из способов предотвратить правовой нигилизм - повысить уровень правовой культуры. А правовая культура реализуется через правовое образование и воспитание. Поэтому в статье авторы предлагают основные направления правового образования. Очевидно, что правовое образование повышает правовую грамотность граждан и формирует положительное отношение к закону.

Ключевые слова: правовое сознание, деформация, нигилизм, правовой нигилизм, правовой идеализм.

Summary. The article presents theoretical information about the deformation of legal consciousness and its two forms: legal idealism and legal nihilism. The opinions of well-known legal scholars about legal nihilism were also analyzed. Legal consciousness can be distorted by various factors, i.e. damaged. There are two forms of deformation of legal consciousness. This is legal idealism and legal nihilism. Among them, legal nihilism has a negative effect on the development of the legislative system of the state. Legal nihilism is the direction and direction of public opinion, which denies the social and personal value of law, considering it as an imperfect way of regulating public relations.

One of the ways to prevent legal nihilism is to raise the level of legal culture. And legal culture is realized through legal education and upbringing. Therefore, in the article the authors propose the main directions of legal education. It is obvious that legal education increases the legal literacy of citizens and forms a positive attitude towards the law.

Key words: legal consciousness, deformation, nihilism, legal nihilism, legal idealism.

Құқықтық сана - қоғамдық сананың бір формасы. Құқықтық сана қоғамдық сананың басқа формалары сияқты (адамгершілік, дін, ғылым және т.б.) адамды қоршаған шындық, норма-

тивтік құқықтық актілерді әзірлеу мен жүзеге асыру арқылы адамдардың позитивті құқықты қалыптастыруға әкеп соғатын сезімдер, эмоциялар, құқықтың бағалары түрінде бейнелейді.

Құқықтық сана - бұл адамдардың қолданыстағы және қалаған заңға қатынасын білдіретін сезімдер мен идеялар жиынтығы болып табылады [Бибилло, В. Н., 2015, 175 б].

Құқықтық сана әртүрлі факторлардың әсерінен деформацияға ұшырауы, бүлінуі мүмкін. Құқықтық сананың деформацияға ұшырауының екі нысаны бар. Олар: құқықтық идеализм және құқықтық нигилизм.

Құқықтық идеализм дегеніміз - құқықтың қоғам үшін атқаратын рөлін асыра түсіну, құқықты асыра бағалау. Адамның құқықтан көп нәрсені күтуі және оған өз қиялына сүйеніп баға беруі, өзіндегі барлық әлеуметтік мәселелерді құқы арқылы шеше алатынына сенімді болуы. Құқықтық идеализм бойынша адам елде болып жатқан келеңсіз жағдайларды жаңа заң қабылдау арқылы түбегейлі шешуге болатындығына кіршіксіз сенеді. Мұндай жағдайда адам нақты өмірдегі құқыққа байланысты қиыншылыққа тап болса немесе құқықтың рөлінің әлсіздігіне куә болса, құқықтан мүлдем түңіледі және оны мойындаудан бас тартады [Өміржанов Е., 2015, 134 б].

Жалпы, «**құқықтық идеализм**» термині әртүрлі мағынаға ие. Оларға мыналар жатады: заңдар, сондай-ақ олар беретін құқықтар мен міндеттер шынында жүзеге асырылады, бар деген түсінік, онда заңды идеализм құқықтық реализмге қарсы тұрады; құқықтық идеализм бұл құқықтық позитивизмге қарсы болатын моральдық немесе әлеуметтік құндылықтармен тығыз байланысты идея; адамның ақыл-ойы мен ерік-жігерінің белгілі бір алғышарттарынан құқықтық даму мен шешім қабылдаудың жүйелік принциптеріне өту мүмкіндігі туралы идея және осы түрдегі жүйелі қағидаларды әлеуметтік өмір талабынан алуға болады деген ой. Кейде құқықтық идеализм заңның мәселелерді шешуге деген қабілетіне тым үлкен сенім білдіру үшін қолданылады. Құқықтық идеализмнің тұрақты мәселелері құқықтық даму мен шешім қабылдаудың жүйелі қағидаларын орнатуға қатысты [Аммәуэлл, Элснем].

Ал құқықтық нигилизмге келер болсақ, алдымен нигилизм терминінің мәніне анықтама берейік. **Нигилизм** - бұл (латын тілінен аударғанда nihil ештеңе деген мағынаны білдіреді) - қоғамда қалыптасқан мәдени құндылықтар мен мұраларды, діни, моральдық нормалар мен түсініктерді қайта қарауды, жоққа шығаруды білдіретін ұғым [// <https://kk.wikipedia.org>]. Нигилизм әлеуметтік құбылыс ретінде былай сипатталады:

- жалпы қабылданған (абсолютті) бағалыққа сынаумен, негативті қатынаспен көрінеді;
- жоққа шығаруға максималды келу, интенсивтік компромиссідік;
- позитивті бағдарламамен кездеспейді;
- өзінде бұзылған қиратушылық бастауы бар.

Құқықтық нигилизм құқықты әлеуметтік бағалылық екенін мойындамайды және ол құқыққа қатысты негативті жоққа шығару арқылы көріне-

ді, яғни, заңдарға, құқықтық тәртіпке, құқықтың қажеттігіне, оның мүмкіндігіне, қоғамға пайдалылығына сендірмейді [Ағдарбеков Т., 2009, 99-100 б].

Құқықтық нигилизм - құқықтың әлеуметтік және тұлғалық құндылығын жоққа шығаратын, оны қоғамдық қатынастарды реттеудің жетілдірілмеген тәсілі деп санайтын қоғамдық ой-пікірдің бағыты мен бағдары болып табылады.

Құқықтық нигилизмнің (немқұрайдылықтың) бірнеше түрі бар, ол құқықтың рөлі мен маңызына парықсыз, ықылассыз (немқұрайдылықпен) қараудан құқыққа толығынан сенбеу және құқықты ешбір дәлелсіз теріске шығарып мойындамауға дейінгі аралықтағы бірнеше түрлері болады [Сапарғалиев Ф.С., Ибраева А.С., 2007, 176 б].

Құқықтық нигилизм - бұл нақтырақ айтқанда, жеке адамдар мен әлеуметтік топтардың құқықтық мәдениеттен алыстауы және құқықтық нигилизмнің таралуымен заңнан бас тарту сияқты келеңсіз жайт орын алады, қоғам онсыз жасауға тырысады. Бұл жағдайда заңның, заңның мәні екінші рөлде болады.

Құқықтық нигилизм саяси апатияға ұқсас құбылыс: жетілмеген заңдардан алшақтау заңдарды айналып өтуге деген құштарлықпен (және қабілеттермен) өтеледі, сол сияқты саяси жүйенің жетілмегендігі саяси оппортунизмге деген ұмтылысты тудырады. Бұл жағдайда заңды емес қоғам туралы айтуға болады - «жоғарғы таптар» да, «төменгі таптар» да заңды мүлдем бағаламайды: біреулер оны нашар дамытады және қолданады, ал басқалары оны нашар орындайды [Кудайбергген М.К., 2010].

Бүгінгі қоғамда қарапайым қоғам мүшелері арасында құқыққа деген көзқарастың өзгеруі, жалпы құқыққа байланысты бағаның төмендеуі нигилистік сананың өрістеуіне жетелеуде. Нигилизмді адамдар арасындағы қарым-қатынасты ұтымды реттеу құралы ретіндегі құқықтың мәнін терістеп, жоққа шығару сипатында түсінсек, құқықтық қатынас субъектілерінің құқықты айналып өтуді құқық талаптарын орындауға қарағанда тиімді санауы елде сыбайлас жемқорлық, рейдерлік, құқық талаптарын мойындамаушылық, жауапсыздық сияқты негативтік салдарларға әкеліп соғуда. Бұл өз кезегінде мемлекеттегі құқықтық саясатты қайта қарастыру, осыған байланысты қоғамды басқару жүйесінде жүйелі өзгерістер енгізу қажеттігін алға тартады. Жалпы қоғамда тыныштық пен құқықтық тәртіптің орнығуы ең алдымен сол қоғам мүшелерінің құқыққа деген оң көзқарасының нәтижесі болып табылады. Осы себептен де мемлекет қоғамда құқықтың жүзеге асырылуына байланысты оң нәтижелерге қол жеткізуге мүдделі болуы тиіс. Әр мемлекетте қоғамның құқықтық сауатын арттыру және аталған бағытта әртүрлі үгіт-насихат жұмыстарын жүргізу, БАҚ арқылы құқықтық ақпараттар тарату, қоғам мүшелерінің құқық талап-

тарын орындауға мүдделілігін арттыру бойынша үздіксіз шаралар ұйымдастырылады. Бірақ олардың тиімділігі сол мемлекеттегі биліктің ұстанымдарының қоғам мүддесімен ұштасуына байланысты, сол себептен кейбір мемлекеттер әлі де болса қоғамға қатысты құқықты орындауға байланысты міндеттеуші шараларды басым жағдайларда қолданып келеді. Құқықтың әлеуметтік маңызын жоққа шығару, құқыққа, заңдарға, құқықтық тәртіпке деген құрметтің болмауы бүгінгі нигилизмнің басты сипаттары. Нигилизм екі нысанда орын алады: біріншісі, құқықты ашық түрде жоққа шығару, оның қағидалары мен нормаларын ескерусіз қалдыру; екіншісі, құқықтық нормаларды біле отырып оларды өз мақсатына пайдалану [Өміржанов Е., 2015, 135, 138 бб].

Қазіргі уақытта құқықтық мәдениеттің төмен деңгейі және құқықтық нигилизм мәселесі өте өзекті. Құқықтық нигилизмнің дамуына қоғамда және мемлекетте болып жатқан экономикалық және әлеуметтік-саяси өзгерістер әсер етеді. Мемлекеттік органдар өкілдері арасындағы сыбайлас жемқорлық фактілері, әлсіз әлеуметтік қорғау жүйесі, заңнамадағы құқықтық қайшылықтар - осылардың барлығы халықтың қолданыстағы құқықтық жүйеге деген ашық сенімсіздігі және соның салдарынан құқықтық надандықтың дамуына және құқықты жоққа шығаруға алып келеді.

Әр түрлі авторлардың зерттеулеріне сүйене отырып, нигилизмнің үш құрамдық бөлігін көрсетуге болады. Олардың біріншісі қолданыстағы заңнамаға теріс көзқарастардың үстемдігі. Екіншісі - қоғамның қазіргі құқықтық тәртіпке деген теріс қатынасы. Сондай-ақ, үшіншісі - бұл қоғамдық сананың еркіндік пен формальды теңдікке деген жеккөрінішті қатынасы.

Құқықтық нигилизм әртүрлі формада көрініс табады. Егер құқықтық идеология жөнінде айтар болсақ, онда ол құқықтың маңыздылығын толығымен немесе ішінара жоққа шығаратын бағыттарды, тұжырымдар мен идеяларды құруда, ал құқықтық психологияда - қолданыстағы құқықтық ережелер мен қатынастарды бұзушылықтан көрініс табады. Сондай-ақ, құқықтық тәжірибеде - лауазымды тұлғалар арасындағы сыбайлас жемқорлық әрекеттері мен халықтың құқықтық реформаларға қатысты белсенділік деңгейінің төмендігі орын алып отыр. Құқықтық нигилизм, бір жағынан, құқықтық мәдениеттің деформацияланған типінің ажырамас элементі болып табылады, ал екінші жағынан - қазіргі еуропалық мәдениетте өз орнын ежелден алатын тұтас дүниетанымдық форма ретінде нигилизмнің бір түрі болып саналады. Азаматтардың құқықтық нигилизмі заң үстемдігі қағидастарын жүзеге асырудағы күрделі мәселеге, кедергіге айналуы да. Мысалы, Абсаттаровтың пікірінше, құқықтық нигилизм - бұл Қазақстан халқының саяси және ұлттық-тарихи сипаттамаларын көрсететін қо-

ғамдық сананың айқындалған формасы. Осы арада профессор Смоленскийдің ұстанымын атап өткен жөн. Ол құқықтық нигилизмнің келесі сипаттамалық белгілерін ажыратады. Біріншіден, ол бұқаралық сипатымен сипатталады. Осылайша, құқықтық нигилизм тек азаматтар арасында ғана емес, сонымен қатар ресми түрдегі ұйымдарда: мемлекеттік құрылымдарда, биліктің атқарушы және заң шығарушы тармақтарында, құқық қорғау органдарында да таралған. Екіншіден, олайқын агрессивті, демонстрациялық және бақыландыратын сипатқа ие, сонымен қатар оппозициялық бағытпен сипатталады. Үшіншіден, құқықтық нигилизм әр түрлі формада көрініс табады. Ол тұрмыстық та, кәсіби деңгейде де өзін «төменде» де, «жоғарыда» да көрсету үшін легитимді және криминалды болуы мүмкін [А.С. Ахметов, 2017, 68 б].

Құқықтық нигилизмнің пайда болу түрлері:

1) Қоғамдағы әрекет етуші заңдарды және басқа нормативті-құқықтық актілерді қасақана орындамау іс-әрекеті немесе әрекетсіздігі.

2) Заң жазбаларын жаппай сақтамау және орындамау.

3) Бір-біріне қайшы келетін құқықтық актілерді қабылдау.

4) Заңды саяси, идеологиялық немесе прагматикалық мақсатқа айналдыру.

5) Адам құқығын бұзу, әсіресе өмір сүру, ар-намыс және т.б. құқықтарының бұзылуы.

6) Құқықтың шынайылығы және құқық талантарының арасындағы алшақтық, яғни құқық талантарының орындалмауы [//<http://ulagat.com/2020/09/21/>].

Профессор Н.И. Матузов мынандай құқықтық нигилизмнің нысандарын бөліп көрсетеді:

а) заңдарды және басқа да нормативтік-құқықтық актілерді қасақана бұзу;

ә) жаппай көпшілікпен заң ұйғарымдарын орындамау;

б) қарама-қайшы құқықтық актілерді шығару;

в) заңдылықты мақсатқа сайлықпен ауыстыру;

г) өкілеттік және атқарушы құрылымдардың конфронтациясы;

ғ) адам құқығын бұзу;

д) құқықтық нигилизмнің теориялық нысаны (ғылыми ортада, заңгерлердің жұмысында, философтардың жұмысында, т.с.с.).

Профессор В.А. Туманов былай көрсетеді. Біріншіден, пассивті және белсенді нигилизмнің нысандары бар. Пассивті құқыққа тән нәрсе құқыққа көңілсіз қатынас, оның рөлі мен маңызын көбіне көрмеу, бағаламау. Белсенді нигилизмге құқыққа біле-тұра жаулық қатынас жасау тән. Құқықтың қоғам өміріндегі рөлін және қандай мүмкіндігін сол бағыттағы өкілдері көріп, сезініп тұрса да, соған қарсы шығады. Сонда қарап

отырсақ, біріншісінде құқыққа, заңға деген ен-жар қарым-қатынас орнайды, ал екіншісінде заңға деген теріс көзқарас қалыптасып, жоспарлы түрде қарсылық көрсету орын алады. Бұл әрине, мемлекеттің құқықтық жүйесінің дамуына тікелей кері әсерін тигізеді.

Құқықтық нигилизм - қоғамның белгілі жағдайымен қамтамасыз етілген құқықтық сананың патологиясы. Сондықтан, онымен күрес жолы әртүрлі болуы қажет. Бұл:

а) әлеуметтік-экономикалық сипаттағы реформалар;

ә) құқықтық реттеудің мазмұнының өзгеруі, әртүрлі тұрғындардың мәдениетінің жағдайын жетілдіретін процесс ретінде болады [Ағдарбеков Т., 2009, 100 б].

Құқықтық нигилизмді жеңудің негізгі жолдары - азаматтардың жалпы және құқықтық мәдениетін көтеру, олардың имандылық, өнегелік және құқықтық санасын жоғары сапаға жеткізу; заңдарды жетілдіру; құқық бұзушылықтардың алдын алу, сөйтіп, барлық қылмыстарды азайту; заңдылық пен құқықтық, мемлекеттік тәртіпті нығайту; тұлғалардың құқықтарды құрметтеуі мен оларды барлық мүмкіндіктерді қолданып қорғауына қол жеткізу; халыққа жаппай құқықтық білім беру және тәрбиелеу ісін біліктілігі жоғары әрі өз ісіне адал, жан аямай берілгендік танытатын тұлғалар категориясынан ғана маман заңгерлерді даярлау, олардың кәсіпқойлығын арттыру; құқықтық реформаны әрі қарай дамыту, сөйтіп ақырғы қорытындыда қоғамды асқынған әлеуметтік, экономикалық, саяси, рухани, өнегелік дағдарыстан алып шығу [Canapғалиев F.C., Ибраева A.C., 2007, 177 б]. Осы аталған шаралардың қатарында халықтың құқықтық мәдениет деңгейін көтеру жөнінде қарастырып өтсек. Құқықтық мәдениет дегеніміз - қалыптасқан қоғамдық қатынастардағы жеке адамдардың, әлеуметтік топтардың, халықтың құқықты тану, меңгеру барысындағы немесе оны жалпы сыйлаушылықтан туындайтын құқықтық сана деңгейі өлшемінің жиынтығы. Сонымен адамның құқықтық мәдениеті дегеніміз — орынды тәртіп пен мінез-құлық, жан-жақты құқықтық білімдермен заңды құрметтеу, құқықты қорғау іс-әрекетінің терең бірлігі. Құқықты құрметтеу, әділдікті, борышты, жауапкершілікті, заңдылықты, сезіну — адам тұлғасының жоғарыдан көрінуі. Құқықтық мәдениет-әлеуметтенудің маңызды факторы [Тілеубергенов Еразақ]. Құқықтық мәдениет құқықтық тәрбие арқылы қалыптасады. Халықтың құқықтық мәдениет деңгейін көтеруді мемлекеттегі құқықтық саясат тұжырымдамасын жүзеге асыру барысында мүмкін болады. Құқықтық мәдениет деңгейі құқықтық білімнің сапасына байланысты және нәтижесінде халықтың құқықтық саладағы сауаттылығын көрсетеді [A.C. Ахметов, 68 б].

«Құқықтық мәдениет» термині көптеген әртүрлі идеяларды білдіреді. Құқықтық мәдениет

көбінесе кең мағынасында заңды түсіну және «тірі заңмен» (Евгений Эрлих) немесе «қолданыстағы заңмен» (Роско Паунд)) синоним болып табылады. Кейде құқықтық мәдениет термині құқықтық отбасы немесе құқықтық дәстүрмен ауыстырыла қолданылады. Құқықтық әлеуметтанушылар құқықтық мәдениетті құндылық, идея және қоғамның өз заңдарына деген қатынасы деп түсінеді (Лоуренс М. Фридман, Джеймс К. Уитман) [Ральф Майклс, 1 б]. Құқықтық мәдениет - қоғамның құқықтық болмысының сапалық күйі. Бұл күй құқықтық актілердің, құқықтық және құқық қолданушылық қызметтің қаншалықты деңгейде екендігін білдіреді. Тұлғаның құқықтық мәдениеті - құқықты білу, ұғыну және құрметтеуден тұрады. Ал мұның өзі құқықтық ұйғарымдарды жете түсініп барып орындаудан білінеді [Canapғалиев F.C., Ибраева A.C., 2007, 174-175 бб]. Құқықтық тәрбие берілмесе, бұл өз кезегінде құқықтық нигилизмге, құқықты түсінбеушілікке әкеліп соғуы мүмкін. Сондықтан азаматтарға бірінші кезекте, құқықтық тәрбие берілуі тиіс. Ал құқықтық тәрбиелеу процесі құқықтық білім беру арқылы жүзеге асырылады. Осы орайда, өскелең жас ұрпаққа құқықтық білім беруде жалпы орта білім беретін мектептерде өтілетін «Адам. Қоғам. Құқық» және орта кәсіптік және техникалық білім беру ұйымдары болып табылатын колледждерде өткізілетін «Құқық негіздері» пәндерінің маңызы өте зор деп айтар едім. Себебі, аталған пәндер құқық ұғымы, қоғамдық қатынастарды құқықтық реттеудің бағыттары, құқықтың салалары, құқықбұзушылықтардың түрлері туралы жалпылама теориялық түсінік бере отырып, жастарды қоғамдық тәртіпке бағынуға, өз құқықтары мен міндеттерін білуге, жауапкершілікке, әділ болуға, заңды құрметтеуге баулиды және құқықтық мәдениеттілікті арттырады. Қазіргі уақытта елімізде кәмелет жасына толмаған жасөспірімдер арасында әртүрлі сипаттағы құқық бұзушылық жасау фактілері кездесуде. Мұндай жайттың орын алуына жасөспірімдердің өз құқықтары мен міндеттерін, заңдарды білмеуі, құқықтық сана деңгейінің төмендігі әсер етіп отыр. Құқықтық сана деңгейінің төмен дәрежеде болуы жоғарыда атап өткен құқықтық нигилизмге әкеп соғуы мүмкін. Жастардың құқықтық санасын арттыру және қоғамдағы келеңсіз жағдайлардың алдын алу маңызды міндеттер қатарында деп санасақ, құқықтық сананың деформацияға ұшырауының алдын алу үшін жоғарыда атап өткен бағыттарды басшылыққа алу қажет. Білім беру ұйымдарында құқықтық білім беру ісін нығайту қажет. Құқықтық білім беру құқықтық сананы қалыптастырудың алғашқы іргетасы. Құқықтық білім негізінде құқықтық санасы қалыптасқан, құқықтық мәдениет деңгейі жоғары азамат кез-келген қоғамдық ортада өз құқығын қорғай алады, мемлекет қабылдаған заңдардың мазмұнын түсіне біледі және заңдар мен басқа адамдардың

құқықтары мен бостандықтарына құрметпен қарайды. Тағы бір айта кететіні, жастарға Қазақстан Республикасының Конституциясы жайында білім беру де маңызды. Конституция - бұл еліміздің тәуелсіз мемлекет ретіндегі дербестігін айқындаушы, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын нақты белгілеп берген негізгі құжат болып табылады. Ата Заңымызда көрсетілген құқықтарымыз бен міндеттерімізді білу мемлекетте қабылданған кез-келген заңдардың мазмұнын жете түсінуге, сол заңдардың құқықтарымыз бен бостандықтарымызды қорғай алатындығына сенімділікті қалыптастыруға негіз болады. Биылғы 2020 жыл Қазақстан Республикасы Конституциясының қабылданғанына 25 жыл толып отырғанын білеміз. Осынау атаулы мереке қарсаңында Ата Заңымыздың азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғаудағы және мемлекеттің саяси, әлеуметтік-экономикалық жүйесін дамытудағы рөлін халық арасында насихаттау - құқықтық білім беруде негізгі бағыттардың бірі болуы қажет. Негізінен, жүйелі ұйымдастырылған құқықтық білім беру - құқықтық нигилизмнің де жолын кесуге мүмкіндік береді.

Сонымен қатар, азаматтардың құқықтық санасын арттыру мен құқықтық нигилизмнің жолын кесудің бір бағыты - мемлекетте қабылданған кез-келген заңдарға түсініктеме беру болып

табылады. Себебі, тұрақсыз заңға қоғам мен азаматтардың сенімшілігі төмендей бастайды, ал бұдан кейін заңды құрметтемеу және құқыққа сенбеушілік, яғни нигилизм туындайды. Заңнамаға жиі енгізілетін өзгерістер мен толықтырулар мемлекет органдарынан шығарылатын жаршыларда, республикалық газет-журналдарда, маңыздылығы жоғары болса ғана бұқаралық ақпарат беттерінде жарияланады. Ал, ол өзгерістер мен толықтырулардың мемлекет пен қоғамда қандай көлемде жұмыс жасап жатқандығы азаматтарға беймәлім күйде қалып отырады. Сондықтан да заңнамаға енгізілетін өзгерістер мен толықтырулардың халыққа кең көлемде жеткізілуін және оларға легальді түсініктеме беруді қажет деп санаймыз [Дарибаев Ғ.С., Байжұманова А.М.]. Елдегі әрбір қабылданған заңдарға нақтылы түсініктеме берсек, бұл еліміздегі азаматтардың құқықтық санасын арттыруға оң ықпал етеді.

Сонымен, қорыта айтқанда, құқықтық сананың деформациялануы қоғам үшін тиімсіз болып саналады. Құқыққа сенбеушілік, заңдарды, басқа адамдардың құқықтары мен бостандықтарын құрметтемеу сияқты теріс әрекеттер мемлекеттің өсіп-өркендеуіне, алға қарай дамуына кері әсерін тигізеді. Құқықы негізге алу қажет және бұған тек мемлекет қана емес, жалпы қоғам болып барлық ел азаматтары атсалысуы тиіс.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Бибилло, В.Н. Теория государства и права. – Минск: Право и экономика, 2015. – 206 с. – (Серия «Высшее образование»).
2. Өміржанов Е.Мемлекет және құқық теориясы. Оқулық. - Алматы: Жеті Жарғы, 2015. - 176 бет.
3. Правовой идеализм ПоАттулл, Элспет. // Routledge Encyclopedia of Philosophy. <https://www.rep.routledge.com>.
4. Нигилизм // <https://kk.wikipedia.org>.
5. Ағдарбеков Т. Мемлекет және құқық теориясының негізгі мәселелері. Оқу құралы. – Алматы: Заң әдебиеті, 2009. – 256 б.
6. Сапарғалиев Ғ.С., Ибраева А.С. Мемлекет және құқық теориясы: Оқулық. - Астана: Фолиант, 2007. - 336 б.
7. Автор: Кудайберген М.К.»Правовой нигилизм и его влияние на правовое сознание» Журнал: Вестник КАСУ №4 - 2010. Издательство: Казахстанско - Американский свободный университет.
8. Правовой нигилизм как социальный феномен Автор: А.С. Ахметов// Правовая парадигма. 2017. Т. 16. № 2. DOI: <https://doi.org/10.15688/lc.jvolsu.2017.2.9>.
9. Құқықтық нигилизм // <http://ulagat.com/2020/09/21>.
10. Құқықтық сана және мәдениет Автор: Тілеубергенов Еразақ // <https://qazdauiri.kz>.
11. Ральф Майклс, Еуропалық жеке құқықтың Оксфордтық анықтамалығында (Базедов, Хаупт, Циммерманн, Оксфорд университетінің баспасы) // <https://scholarship.law.duke.edu>.
12. «Қазақстанның конституциялық дамуы» Дарибаев Ғ.С., Консультациялық көмек көрсеткен жетекші: Байжұманова А.М. // Қазақстан Республикасы Конституциялық Кеңесінің ресми сайты: <http://ksrk.gov.kz>.

УГОЛОВНАЯ ОТВЕТСТВЕННОСТЬ ЗА КРАЖУ ПО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВУ ЗАРУБЕЖНЫХ СТРАН

Түйін: автор алыс шет елдер мен ТМД-ның романо-германдық құқықтық жүйесінің кейбір елдерінің заңнамасындағы ұрлық үшін қылмыстық жауапкершілікті құқықтық реттеу мәселелерін қарастырады.

Түйінді сөздер: қылмыс, теріс қылықтар қылмысқа қарсы күрес, баланың есі кіресілі-шығасылы болуы, ұрлықтың аса ауыр жағдайы, басқаның қозғалыстағы зат.

Резюме: автор рассматривает вопросы правовой регламентации уголовной ответственности за кражу в законодательстве некоторых стран романо-германской правовой системы дальнего зарубежья и СНГ.

Ключевые слова: преступление, проступки борьба с преступностью, невменяемость ребенка, особо тяжкий случай кражи, чужая движимая вещь,

Summary: the author examines the issues of legal regulation of criminal liability for theft in the legislation of some countries of the Romano-German legal system of the far abroad and the CIS.

Keywords: crime, misdemeanors fighting crime, insanity of the child, especially serious case of theft, someone else's movable thing.

Люди разных профессий во все времена задумывались над истоками преступности, над тем, какие внутренние или внешние силы заставляют человека нарушать уголовно-правовые запреты, даже под угрозой наказания. Но совершенно естественно, что все они осмысливали вопросы преступности в контексте своего времени и его требований, на том уровне знания, который они застали или которого достигли собственными усилиями.

Борьба с преступностью – это не одноразовые компании по «ликвидации» преступности как таковой в целом либо отдельных ее видов, не создание грандиозных «общегосударственных» планов, не объявление войны преступности и громких и популистских лозунгов, а кропотливая повседневная работа всей системы государства и общества [Алауханов Е.О., 2013, с. 6]

Глобальные и внутренние вызовы современности ставят перед государствами новые задачи по формированию уголовной политики, отвечающей требованиям времени. Преступность трансформируется, возникают новые, более опасные ее формы, поэтому эффективная борьба с преступностью требует постоянного совершенствования уголовного законодательства. Необходимым условием для развития современных стандартов в области уголовного права, модернизации уголовной политики является развитие международного сотрудничества, изучение уголовного законодательства зарубежных стран. Изучение права других государств позволит выработать новые, более совершенные методы изучения и развития права своего государства.

Как отметил Марк Ансель, исследование зарубежного права «открывает перед юристом новые горизонты, позволяет ему лучше узнать право своей страны, ибо специфические черты этого права особенно отчетливо выявляются в сравнении с другими системами. Сравнение способно вооружить юриста идеями и аргументами, которые нельзя получить даже при очень хорошем знании только собственного права» [Ансель М., 1981, с.38].

В рамках проводимого исследования автор рассмотрит вопросы правовой регламентации уголовной ответственности за кражу в законодательстве некоторых стран романо-германской правовой системы дальнего зарубежья и СНГ.

Федеративная Республика Германия. Уголовная ответственность за кражу предусмотрена в разделе 19 Особенной части УК ФРГ. Определение кражи содержится в § 242, предусматривающей ответственность за простой состав кражи: «Кто изымает чужую движимую вещь другого лица, намереваясь противозаконно присвоить ее себе или третьему лицу...».

Исходя из определения, можно сделать вывод, что в качестве предмета кражи может выступать только движимое имущество. При этом виновный должен осознавать, что он изымает чужое, не принадлежащее ему имущество.

Объективная сторона выражается в действиях по изъятию вещи, принадлежащей другому лицу. При этом законодатель не указывает на тайность такого изъятия. По конструкции объективной стороны состав формальный. Моментом окончания является момент совершения изъятия, независимо от того, появилась ли у вино-

вного реальная возможность распорядиться ею по своему усмотрению.

Обязательным признаком субъективной стороны являются мотив и цель. Действия виновного обусловлены намерением незаконно присвоить вещь себе или третьему лицу.

Исходя из положений § 19 «Невменяемость ребенка» уголовная ответственность за кражу наступает с четырнадцатилетнего возраста. За квалифицированные и особо квалифицированные случаи кражи предусматривают ответственность § 243, § 244, § 244а.

В § 243 «Особо тяжкий случай кражи» законодатель объединяет кражи, сопряженные с незаконным проникновением в помещение или хранилище, в отношении религиозных объектов и предметов, в отношении беспомощных лиц или в чрезвычайных условиях, в отношении предметов, имеющих особую ценность или в отношении оружия: 1) для совершения деяния вторгается в здание, служебное помещение или помещение предприятия, или фирмы или другое закрытое помещение, незаконно проникает с помощью поддельного ключа или другого инструмента, не предназначенного для отпираания замка обычным способом, или прячется в помещении; 2) похищает вещь, которая особым образом защищена от изъятия в закрытом хранилище или с помощью других защитных приспособлений; 3) совершает кражу в виде промысла; 4) из церкви или другого здания, или помещения, служащего для совершения религиозных обрядов, похищает вещь, предназначенную для богослужения или являющуюся объектом религиозного почитания; 5) похищает вещь, важную для науки, искусства или истории, или технического развития, вещь, которая находится в общедоступной коллекции или экспонируется публично; 6) совершает кражу, используя беспомощное положение другого лица, несчастный случай или общую опасность, или 7) похищает личное огнестрельное оружие, для приобретения которого согласно Закону об оружии необходимо специальное разрешение, пулемет, автомат, автоматическую или полуавтоматическую винтовку, или воинское оружие, действующее с использованием взрывчатого вещества в соответствии с Законом о контроле над военным вооружением, или взрывчатое вещество.

При этом в этой же статье предусмотрены случаи, когда указанные обстоятельства не признаютсяотягчающими: «(2) В случаях, предусмотренных абз. 1, предложение 2, № 1- 6, особо тяжкий случай исключен, если деяние совершается относительно малозначительной вещи».

«Кража, совершенная с помощью оружия; кража, совершенная бандой; кража с проникновением в жилище» (§244) объединяет три квалифицированных вида кражи: 1) с использованием оружия, иного орудия или средства для при-

менения насилия или угрозы его применения как средства препятствования сопротивлению другого лица или преодоления его сопротивления; 2) совершенную в качестве члена банды, которая организовалась для постоянного совершения разбоя и краж, совершает кражу при участии другого члена банды или; 3) во время которой он для совершения деяния вторгается в жилище, незаконно проникает с помощью поддельного ключа или другого инструмента, не предназначенного для открывания замка обычным способом, незаконно проникает в квартиру или прячется в квартире.

Таким образом, по уголовному законодательству ФРГ указанное преступление обладает признаками не только кражи, но и грабежа (применение насилия, не опасного для жизни и здоровья или угроза такого насилия), разбоя (использование оружия, иного орудия или средства для применения насилия) и даже бандитизма (совершенную в качестве члена банды). Следует согласиться с мнением А.С. Комкова о неудачности такого сочетания в одной статье составов трех преступлений, существенно отличающихся по степени общественной опасности [Комков А.В., 2001, с.22].

По § 244а «Особо тяжкий случай кражи, совершенной бандой» квалифицируются действия лиц, сплотившихся в банду для постоянного совершения разбоя или краж.

Уголовный кодекс ФРГ предусматривает и другие нормы, регламентирующие ответственность за кражу. При этом специфика уголовного закона проявляется в том, что он включает в себя нормы процессуального права.

Согласно § 247 «Кража из дома или семьи»: «Если в результате совершения кражи или присвоения имущества потерпевшим является родственник, опекун или попечитель или, если потерпевший живет вместе с лицом, совершившим деяние, то деяние преследуется только на основании заявления».

В соответствии с § 248а «Кража и присвоение вещей, имеющих небольшую ценность» кража и присвоение вещей, имеющих небольшую ценность, в случаях, предусмотренных § 242 и 246, преследуются только на основании заявления, за исключением тех случаев, когда органы уголовного преследования, исходя из особой общественной заинтересованности в уголовном преследовании, сочтут необходимым вмешательство соответствующего учреждения.

УК ФРГ содержит специальную норму, предусматривающую ответственность за хищение электрической энергии. В соответствии с § 248 «Хищение электрической энергии»: (1) Кто отводит электроэнергию чужой электрической установки или сооружения посредством проводника, который для отвода энергии от установки или сооружения надлежащим образом не разрешен,

если он совершает деяние с целью незаконного присвоения электрической энергии для себя или третьего лица, наказывается лишением свободы на срок до пяти лет или денежным штрафом [Уголовный кодекс Федеративной Республики Германии, 1871].

Следует отметить, что уголовное законодательство ФРГ предусматривает два вида уголовных правонарушений: преступление и проступок. Такой же подход к разграничению уголовных правонарушений использовал казахстанский законодатель в новом УК РК 2014 года.

Согласно § 12 «Преступления и проступки»: (1) Преступлениями являются противоправные деяния, за совершение которых в качестве минимального наказания предусмотрено наказание в виде лишения свободы на срок от одного года и более. (2) Проступками являются противоправные деяния, за совершение которых минимальным наказанием является лишение свободы на более короткий срок или денежный штраф. (3) Отягчающие или смягчающие обстоятельства, предусмотренные в предписаниях Общей части, или для особо тяжких либо менее тяжких случаев, при делении деяний не принимаются во внимание.

Исходя из содержания § 12, к преступлению относится кража, предусмотренная § 244а, остальные виды кражи являются проступками.

Франция. Действующий Уголовный кодекс Франции принят 22 июля 1992 года. Уголовная ответственность за кражу предусмотрена в Книге Третьей «Об имущественных преступлениях и проступках», разделе I «Об обманных присвоениях» который открывается главой I «О краже».

Определение кражи дается в статьях ст. 311-1 и 311-2, предусматривающих ответственность за простые составы кражи. Согласно ст. 311-1. – Кражей является обманное изъятие вещи другого лица. В соответствии со ст. 311-2. – Обманное изъятие энергии, причинившее вред другому лицу, тождественно краже.

Таким образом, законодатель выделяет следующие основные признаки кражи: действия в форме изъятия; обманный способ изъятия; изъятие вещи или энергии, принадлежащих другому лицу; совершение изъятия в ущерб этому лицу (признак обязательный только для кражи энергии).

Согласно уголовному законодательству, предметом кражи может быть вещь или энергия, принадлежащая другому лицу. При этом в УК Франции отсутствует деление имущества по формам собственности (государственная и частная) и видам имущества (движимое – недвижимое).

В соответствии со ст. 311-12 не может служить поводом к уголовному преследованию кража, совершенная каким-либо лицом: п. 1. Во вред своему прямому родственнику по восходя-

щей или нисходящей линии; п. 2. Во вред своему супругу, за исключением случаев, когда брачные отношения супругов прекращены или они проживают раздельно по решению суда.

Квалифицированные и особо квалифицированные виды кражи предусмотрены ст.ст. 311-4 – 311-10: ст. 311-4 Кража наказывается пятью годами тюремного заключения и штрафом в размере 45 000 евро; п. 1. Если она совершена несколькими лицами, действующими в качестве исполнителей или соучастников, но не образующими организованную банду; п. 2. Если она совершена лицом, обладающим публичной властью, или лицом, выполняющим обязанности по государственной службе, при осуществлении или в связи с осуществлением своих полномочий или своих обязанностей; п. 3. Если она совершена лицом, неправомерно присваивающим статус лица, обладающего публичной властью, или лица, выполняющего обязанности по государственной службе; п. 4. Если ей предшествуют, ее сопровождают или за ней следуют насильственные действия в отношении другого лица, не повлекшие полной утраты его трудоспособности; п. 5. Если она облегчена состоянием лица, особая уязвимость которого в силу его возраста, болезни, увечья, физического или психического недостатка, или состояния беременности очевидна или известна исполнителю; п. 6. Если она совершена в жилом помещении или месте, используемом или предназначенном для хранения денежных средств, ценных бумаг, материальных ценностей или товаров, путем проникновения в эти места посредством уловок, взлома или влезания; п. 7. Если она совершена в транспортном средстве, предназначенном для групповой перевозки пассажиров, или в месте, предназначенном для подхода к транспортному средству для групповой перевозки пассажиров; п. 8. Если ей предшествует, ее сопровождает или за ней следует акт уничтожения, повреждения или порчи.

Наказания увеличиваются до семи лет тюремного заключения и 100 000 евро штрафа, если кража совершена при наличии двух обстоятельств из тех, что предусмотрены настоящей статьей. Они увеличиваются до десяти лет тюремного заключения и 150 000 евро штрафа, если кража совершена при наличии трех обстоятельств из тех, что предусмотрены настоящей статьей.

Так, в соответствии со ст. 311-5. – Кража наказывается семью годами тюремного заключения и штрафом в размере 100 000 евро, если ей предшествуют, ее сопровождают или за ней следуют насильственные действия в отношении другого лица, повлекшие полную утрату его трудоспособности на срок не более восьми дней.

Согласно ст. 311-6. – Кража наказывается десятью годами тюремного заключения и штрафом

в размере 150 000 евро, если ей предшествуют, ее сопровождают или за ней следуют насильственные действия в отношении другого лица, повлекшие полную утрату его трудоспособности на срок свыше восьми дней. Два первых абзаца статьи 132-23, относящейся к периоду надежности, применяются к преступным деяниям, предусмотренным настоящей статьей.

Ст. 311-7. - Кража наказывается пятнадцатью годами уголовного заключения и штрафом в размере 150 000 евро, если ей предшествуют, ее сопровождают или за ней следуют насильственные действия в отношении другого лица, повлекшие увечье или хроническое заболевание. Два первых абзаца статьи 132-23, относящейся к периоду надежности, применяются к преступным деяниям, предусмотренным настоящей статьей.

Ст. 311-8. - Кража наказывается двадцатью годами уголовного заключения и штрафом в размере 150 000 евро, если она совершена либо с применением или угрозой применения оружия, либо лицом, имеющим при себе оружие, на которое требуется разрешение или ношение которого запрещено.

Два первых абзаца статьи 132-23, относящейся к периоду надежности, применяются к преступным деяниям, предусмотренным настоящей статьей.

Ст. 311-9. - Кража, совершенная организованной бандой, наказывается пятнадцатью годами уголовного заключения и штрафом в размере 150 000 евро. Она наказывается двадцатью годами уголовного заключения и штрафом в размере 150 000 евро, если ей предшествуют, ее сопровождают или за ней следуют насильственные действия в отношении другого лица. Она наказывается тридцатью годами уголовного заключения и штрафом в размере 150 000 евро, если она совершена либо с применением или угрозой применения оружия, либо лицом, имеющим при себе оружие, на которое требуется разрешение или ношение которого запрещено.

Ст. 311-10. – Кража наказывается пожизненным уголовным заключением и штрафом в размере 150 000 евро, если ей предшествуют, ее сопровождают или за ней следуют, либо насильственные действия, повлекшие смерть другого лица, либо пытки или акты жестокости. Два первых абзаца статьи 132-23, относящейся к периоду надежности, применяются к преступным деяниям, предусмотренным настоящей статьей.

Статьи с 311-6 по 311-10 наряду с наказанием предусматривают применение к осужденному т.н. «периода надежности». Согласно ст. 132-23 УК «период надежности» представляет собой условие отбывания наказания связанное с осуждением к лишению свободы без отсрочки его исполнения сроком в десять и более лет, если это специально предусмотрено законом.

В течение периода надежности на осужденного не распространяются положения, касающиеся приостановления исполнения наказания и исполнения наказания по частям, помещения вне исправительного учреждения, разрешения выхода, полусвободы и условного освобождения. Продолжительность периода надежности равна половине наказания или, если речь идет о назначении пожизненного уголовного заключения, восемнадцати годам.

Все вышеизложенное позволяет выделить и другие отличительные особенности уголовного законодательства Франции: 1) Также как в УК ФРГ предусмотрено разграничение уголовных правонарушений на преступления и проступки. 2) Предметом кражи может быть не только вещь, но и энергия. 3) За исключением обманного изъятия энергии все остальные виды кражи считаются оконченными с момента изъятия имущества. 4) Отсутствует разграничение по таким формам хищения как кража, грабеж и разбой. 5) К уголовной ответственности привлекаются как физические, так и юридические лица. 6) В качестве дополнительных наказаний применяются поражения в политических, гражданских, семейных, трудовых правах. 7) Суровость основных видов наказания – минимальное наказание в виде штраф в размере 45 000 евро или лишения свободы на срок до 3 лет, максимальное – тридцать лет лишения свободы либо пожизненное заключение.

Испания. В Уголовном кодексе Испании преступления против собственности содержатся в Книге второй в тринадцатом разделе «Преступления против собственности и социально-экономической деятельности».

Статья 234 УК Испании предусматривает ответственность за совершение простого состава кражи: «Завладение с целью извлечения прибыли предметами, вещами, мебелью без согласия их владельца, если сумма похищенного превышает 400 евро» [Волосова Н.Ю., Журкина О.В., 2014, с.262].

Как следует из указанного определения, состав кражи характеризуется следующие признаками: 1) цель преступления – извлечение прибыли; 2) предмет преступления – движимые вещи, предметы; 3) указана минимальная сумма похищенного – 400 евро; 4) отсутствие согласия владельца на изъятие.

Аналогично уголовным кодексом ФРГ и Франции УК Испании дифференцирует уголовные правонарушения на преступления и проступки. Уголовный закон Испании фактически предусматривает мелкую кражу чужого имущества, когда стоимость похищенного не превышает 400 евро. Такая кража относится к проступкам и за ее совершение предусмотрено наказание в виде ареста от 4 до 12 дней или штрафа. При этом согласно п. 2 ст. 234 в случае совершения

3-х проступков в виде кражи на сумму не более 400 евро в течение 1 года действия лица надлежит квалифицировать как кражу и применить к нему меры уголовной ответственности, предусмотренные п. 1 ст. 234 УК Испании.

Ответственность за квалифицированные виды кражи предусмотрены в ст. 235 УК Испании, относящей к ним: 1) кражу вещи, представляющей историческую, художественную, культурную и научную ценность; 2) изъятие вещей первой необходимости, при условии, что хищение причинило значительный ущерб; 3) случаи, когда преступление ставит жертву и ее семью в тяжелую жизненную ситуацию, или оно было осуществлено со злоупотреблением личных обстоятельств потерпевшего; 4) случаи особой значимости похищенного и крупного ущерба; 5) случаи привлечения несовершеннолетнего до 14 лет в качестве соучастника преступления.

Уголовный закон Испании ограничивает кражу от грабежа, однако критерием такого разграничения служит не тайность хищения (как, например, в УК РК и УК РФ), а открытый характер действий виновного лица. При этом в испанской уголовно-правовой науке высказываются мнения о краже как о тайной форме хищения [Волосова Н.Ю., Журкина О.В., 2014, с.263].

Уголовная ответственность за кражу в странах СНГ. В основу норм уголовного закона, регламентирующих ответственность за преступления против собственности, был положен Модельный Уголовный Кодекс для государств-участников Содружества Независимых Государств, принятый Постановлением Межпарламентской Ассамблеи государств-участников Содружества Независимых Государств 17 февраля 1996 года. После распада СССР бывшие республики, ставшие независимыми государствами, сохранили многие советские законодательные традиции, в том числе и в сфере уголовного правового регулирования. Данные обстоятельства обуславливают схожесть уголовных законов государств – участников СНГ.

Уголовные кодексы Азербайджанской Республики, Республики Армения, Республики Беларусь, Республики Молдова, Республики Таджикистан, Туркменистана и Украины содержат отдельную главу «Преступления против собственности». Исключением является Уголовный кодекс Республики Узбекистан, в котором преступления против собственности посвящены две главы – Глава 10 «Хищение чужого имущества» и глава 11 «Преступления, не связанные с хищением чужого имущества» [Уголовный кодекс Республики Узбекистан, 1994].

За исключением Республики Узбекистан и Республики Армения первым преступлением против собственности выступает кража. И только в УК указанных государств система преступлений против собственности строится на основе по-

нижения степени общественной опасности, при котором глава начинается с наиболее опасного преступления – разбоя.

В УК всех государств СНГ предусмотрена дифференциация форм хищения, предусматривающая такие традиционные способы хищения как кража, грабеж, разбой, мошенничество, присвоение иди растрата. Совпадают и понятие, и признаки кражи – тайное хищение (похищение) чужого имущества.

Исключения составляют уголовные законы Грузии, Эстонской, Латвийской и Литовской Республик. Согласно ст. 177 «Кража» УК Грузии: «1. Кража, то есть тайное завладение чужой движимой вещью с целью противоправного присвоения» [Уголовный кодекс Грузии, 1999].

Уголовные кодексы Эстонской, Литовской и Латвийской Республик не разделяют составы кражи и грабежа. Так в соответствии со ст. 175 УК Латвийской Республики кражей признается «тайное или открытое похищение чужого движимого имущества». Уголовный кодекс Литовской Республики в ст. 178 раскрывает понятие кражи как «тот, кто похитил чужое имущество». При этом согласно ч.5 ст. 178: «За деяния, предусмотренные частями 1 и 4 настоящей статьи, лицо несет ответственность лишь в том случае, если имеется жалоба потерпевшего лица либо заявление его законного представителя, или требование прокурора». Статья 199 УК Эстонии определяет кражу как «завладение чужой движимой вещью с целью ее незаконного присвоения». При этом согласно ч.5 указанной статьи квалифицированным видом кражи является преступление, «совершенное открыто, но без применения насилия».

Стоит отметить, что наряду с УК РК 2014 года из всех стран постсоветского пространства только уголовные кодексы Литвы, Латвии и Эстонии предусматривают категории уголовных правонарушений: проступок и преступление. Изучение уголовного законодательства других стран, регламентирующего ответственность за кражу, позволяет сделать вывод, что уголовное право и законодательство Республики Казахстан развивается во взаимосвязи с правовыми системами государств бывшего СССР, при разработке нормативных актов учитывается и внедряется опыт стран дальнего зарубежья.

Подводя итоги первого раздела работы можно сделать следующие выводы. Уголовная ответственность за кражу предусматривалась уголовным законодательством Казахстана на всех этапах его развития и дифференцировалась в зависимости от предмета кражи либо от объективных или субъективных признаков.

Кража всегда признавалась достаточно опасным видом преступления, за совершение которого предусматривалась смертная казнь, телесные наказания, лишение свободы на длитель-

ные сроки либо крупные штрафы. Уголовное законодательство Республики Казахстан отражает произошедшие социально-политические изменения и соответствует основным принципам и направлениям уголовной политики на современном этапе.

Одним из наиболее существенных изменений Уголовного кодекса Республики Казахстан 2014 года стало введение понятие «уголовное правонарушение», которое в зависимости от степени общественной опасности и наказуемости подразделяется на преступления и уголовные проступки (статья 10 УК РК). Уголовное законодательство в Главе 6 «Уголовные правонарушения против собственности» предусматривает ответственность за кражу-проступок – в ст.187 «Мелкое хищение» и кражу-преступление – ст.188 «Кража» [Уголовный кодекс Республики Казахстан, 2014]. Количество квалифицированных видов кражи в УК РК 2014 года увеличилось с семи до восьми, особо квалифицированных

видов – с двух до трех.

Уголовные законодательства Казахстана и России имеют много общего в регламентации кражи. Одинаков подход к определению кражи, моменту ее окончания, совпадают отдельные квалифицирующие и особо квалифицирующие признаки.

Вместе с тем, анализ уголовного законодательства позволяет выделить определенные различия в установлении уголовной ответственности за совершение мелкого хищения, толковании «тайности» хищения, определении минимального возраста уголовной ответственности за кражу, в предусмотренных уголовным законом квалифицированных и особо квалифицированных видах кражи. Опыт проведенного исследования позволяет автору внести ряд предложений, направленных на совершенствование уголовного законодательства Республики Казахстан и Российской Федерации.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Алауханов Е.О. Криминология. Учебники и учебные пособия (Юридический Центр Пресс). 2013 год – 6 с. // [Режим доступа // https://kartaslov.ru/книги/Алауханов_Е_О_Криминология/3]
2. Ансель М. Методологические проблемы сравнительного права: Сборник. - М., 1981. - С. 38
3. Комков А.В. Уголовно-правовая характеристика основного состава кражи // Российский следователь. - 2001. - № 7. - С. 22.
4. Уголовный кодекс Федеративной Республики Германии. [Электронный ресурс]. <https://www.litres.ru/n-s-rachkova/ugolovnyy-kodeks-federativnoy-respubliki-germanii/chitat-onlayn/>
5. Волосова Н.Ю., Журкина О.В. К вопросу об отграничении составов «Кража» и «Грабеж» в уголовном праве Испании // Вестник Кемеровского государственного университета. - 2014. - № 4. - С. 262.
6. Волосова Н.Ю., Журкина О.В. К вопросу об отграничении составов «Кража» и «Грабеж» в уголовном праве Испании. - С.263.
7. Уголовный кодекс Республики Узбекистан. [Электронный ресурс]. URL:<http://www.legislationline.org/ru/documents/section/criminal-codes>.
8. Уголовный кодекс Грузии. [Электронный ресурс]. <https://matsne.gov.ge/ka/document/download/16426/143/ru/pdf>
9. Уголовный кодекс Республики Казахстан от 3 июля 2014 года № 226-V (с изменениями и дополнениями по состоянию на 06.10.2020 г.) [Электронный ресурс]. https://online.zakon.kz/document/?doc_id=31575252

ПРИЧИНЫ И УСЛОВИЯ СОВЕРШЕНИЯ КРАЖ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Түйін: Автор ұрлықтың негізгі себептері мен шарттарын талдайды. Қылмыс пен қылмыстың себептері мен жағдайлары, олардың өзара байланысы туралы ұғымдар қарастырылады. Ұрлықтың негізгі себептері анықталды. Ұрлықтың осы түрін жасау шарттары сипатталады. Ұрлыққа қарсы іс-қимылдың тиімділігін арттыру бойынша ұсыныстар енгізілуде.

Түйінді сөздер: ұрлық, қылмыс, қылмыстың себептері, қылмыстың шарттары.

Резюме: Автор анализирует основные причины и условия совершения краж. Рассмотрены понятия причин и условий преступности и преступлений, их взаимосвязь. Определены основные причины совершения краж. Характеризуются условия совершения данного вида хищения. Вносятся предложения по повышению эффективности противодействия кражам.

Ключевые слова: кража, преступность, причины преступлений, условия преступлений.

Summary: The author analyzes the main causes and conditions of theft. The concepts of causes and conditions of crime and crimes, their interrelation are considered. The main reasons for the theft were identified. The conditions for committing this type of theft are described. Suggestions are made to improve the effectiveness of anti-theft measures.

Keywords: theft, crime, causes of crimes, conditions of crimes.

Проблема причин преступности является одной из основных проблем криминологии [Милуков С.Ф., 2002, с.97-98].

До настоящего времени в криминологической науке на выработано единой концепции причин преступности. Однако указанная проблема разрабатывается в течение многих лет и на настоящий момент накоплен большой объем знаний, которые при грамотном их использовании могут иметь решающее значение для эффективного противодействия преступности [Кудрявцев В. Н., 1997, с.15].

При рассмотрении вопросов причин и условий преступности, следует исходить из понимания преступности как продукта сложного взаимодействия личности и среды при решающем влиянии последней. Среди множества факторов, воздействующих на преступность, прежде всего, необходимо выделить явления и процессы, относящиеся к разным сторонам общественной жизни учитывать взаимодействие объективных и субъективных факторов [Аванесов Г.А., 1985, с.224-225].

В криминологии под причинами преступности и преступлений подразумевается негативные социальные явления и процессы, обусловленные закономерностями функционирования общества, которые порождают и воспроизводят преступность и преступления как свое закономерное следствие [Малков В.Д., 2006, с.58].

Условиями преступности являются различные явления социальной жизни, которые не порождают преступность, но содействуют, способствуют ее возникновению и существованию.

Причина создает возможность определенного следствия. Условия же способствуют реализации этой возможности [Малков В.Д., 2006, с.60].

При этом, при определенных обстоятельствах причины могут выступать в качестве условий совершения преступлений и наоборот, условия могут перерастать в причины.

Проведенное автором исследование показывает, что основными причинами совершения корыстных преступлений является проблемы в социально-экономической сфере – снижение жизненного уровня населения, безработица, отсутствие регулярных выплат заработной платы слабая социальная защищенность граждан.

Ухудшение благосостояния граждан оказывает прямое влияние на увеличение количества совершаемых преступлений против собственности, в первую очередь краж. В результате неблагоприятных экономических факторов возрастает количество граждан, потенциально готовых или вынужденных совершать кражи чужого имущества.

Данное обстоятельство отмечено в отчете «Анализ регистрации преступности за 3 месяца 2016 года» Комитета по правовой статистике и специальным учетам Генеральной прокуратуры Республики Казахстан: «В целом можно предположить, что на уровень роста краж в текущем году повлияла и нестабильная экономическая ситуация, вследствие которой участились факты сокращения рабочих мест, невыплата заработной платы и увольнения лиц» [Анализ регистрации преступности за 3 месяца 2016 года].

Отсутствие стабильного источника доходов

подталкивает лицо к совершению преступления как способу решения финансовых и материальных проблем. Из всех видов хищения распространённым является именно кража, как наиболее безопасный вид.

Важной составляющей проблемы социально-экономического неблагополучия граждан является вопрос социальной адаптации лиц, освобождённых из мест лишения свободы и (или) принудительного лечения, лиц отбывших наказания, не связанные с лишением свободы. В условиях общих проблем с отсутствием работы, жилья, постоянного и стабильного дохода такие лица оказываются особенно уязвимы, не могут найти своего места в обществе, что очень часто подталкивает их к совершению новых преступлений.

Автором проведено анкетирование трех категорий лиц: сотрудников правоохранительных органов, граждан и лиц, осужденных за совершение краж. В результате анкетирования получены следующие результаты.

Среди сотрудников ОВД на вопрос в качестве основной причины, влияющей на изменение количества краж наибольшее число респондентов (99 или 40,5%) указали на социальные проблемы (безработица, и т.д.).

По мнению граждан основными причинами совершения краж являются: экономическая нестабильность (186 или 56%), трудное материальное положение (115 или 34%), безработица (60 или 9%).

Из 430 опрошенных осужденных тяжелое материальное положение в качестве причины совершения кражи указали 138 осужденных, что составляет 32%.

При этом 217 (50,4%) опрошенных имели ежемесячный доход меньше 20000 тенге, 166 (38,6%) – от 20000 до 70000 тенге, 47 (10,9%) – свыше 70000 тенге.

На вопрос: «Какие проблемы могут возникнуть у Вас после освобождения?» 186 осужденных (43,2%) ответили – проблемы с трудоустройством, 46 (10%) – отсутствие жилья, 59 (13,7%) – с семьей, устройством личной жизни.

В то же время экономические факторы – это основные, но не единственные причины совершения краж. Далеко не все граждане, находящиеся в тяжелом материальном положении идут на совершение преступления. И страх наказания далеко не всегда является главным сдерживающим обстоятельством.

Как уже отмечалось выше, большинство криминогенных детерминант носит объективно-субъективный характер. И в целом ряде случаев именно субъективная составляющая, связанная с особенностью психологии лица, является определяющей. Все, что происходит в жизни, происходит через сознание человека, который индивидуален в выборе принятия решения [Ку-

дрявцев В.Н., 2002, с.176].

В основе субъективной мотивации совершения краж лежит корысть, как стремление любым способом получить материальные блага, даже путем совершения преступления. В основе корыстной мотивации лежат как низменные побуждения, такие как чувство зависти, так и сложившаяся в обществе ситуация социально-экономического неравенства, при котором, при имеющемся изобилии материальных благ, у некоторой части населения нет реальной возможности удовлетворения своих осознанных потребностей.

Именно корысть является второй важнейшей криминогенной детерминантой кражи. Основным фактором совершения краж является наличие среди населения значительной группы лиц, обладающих антисоциальной установкой с корыстной направленностью [Пантюшин И.С., 2009, с.132].

Из 430 осужденных, 109 человек (25,3%) совершили кражу, потому что им срочно потребовались деньги, а еще 36 (8,3%) из-за желания обладать украденной вещью.

Второй составляющей корыстной мотивации является социальное противоречие, основанное на существующем в обществе неравенстве в распределении материальных благ.

В основе всего лежат социальные противоречия, приводящие к различным негативным последствиям, к социальным конфликтам [Сидоров В.В., 1986, с.21].

Н. Ф. Кузнецова связывала негативные последствия социальных противоречий с различными формами преступного поведения [Кузнецова Н.Ф., 1934, с.33-35].

С.В. Кудрявцев, рассматривая социальные конфликты, указывает на наличие прямой связи между конфликтами и совершением корыстных и насильственных преступлений, в том числе воровства: «противоречия – их последствия – конфликты – преступления». Конфликты в различных сферах жизнедеятельности людей чаще всего возникают на почве негативных последствий социальных противоречий и, как правило, приводят к нарушениям моральных и правовых норм, к противостоянию «конфликтующих групп людей» интересам человека и общества [Кудрявцев С.В., 1991, с.38].

При этом решающим обстоятельством выступает не сам по себе уровень удовлетворения материальных потребностей, а степень различия в их удовлетворении разными социальными группами, т.е. имущественное неравенство [Пантюшин И.С., 2009, с.132].

Противоречие между осознанными потребностями людей и возможностями их удовлетворения является одним из основных источников преступности [Сафонов В.Н., 1997, с.4].

К условиям, способствовавшим совершению

краж, можно отнести целый ряд факторов, связанных как с социальной средой, так и с психологическими характеристиками личности.

Социальная среда как один из элементов обуславливающих поведение человека может иметь криминогенное значение и влиять на механизм преступного поведения [Кудрявцева В.Н., 1981, с.248]. В свою очередь личность, в рамках взаимодействия с социальной средой во многом составляет основу ее характеристики, являясь главным способом проявления социальной среды в объективной действительности.

Можно выделить целый ряд условий, способствующих совершению краж: особенности жизни современного гражданина, изменение системы социальных ценностей, недостаточная защита собственности, падение уровня морали и низкий уровень правосознания граждан, снижение уровня воспитательной работы, как в семье, так и в обществе и неблагоприятная ситуация в семьях, неэффективная работа правоохранительных органов и вытекающий из нее низкий уровень доверия граждан.

По нашему мнению, одним из главных условий, способствующих совершению краж, является наличие лиц, готовых приобретать ворованное имущество. Устойчивый спрос на краденое имущество, возможность сбыть похищенное, пусть даже существенно дешевле его рыночной стоимости, порождают новые кражи.

Уголовное законодательство Республики Казахстан предусматривает ответственность за приобретение или сбыт имущества, заведомо добытого преступным путем в статье 196 УК РК.

Однако, как показывают статистика и практика применения данной статьи, доказать осведомленность лица о том, что приобретаемое им имущество добыто заведомо преступным путем и привлечь его к ответственности очень трудно.

Во-первых, такие преступления отличаются высокой латентностью.

Во-вторых, доказательная база по таким делам может основываться: на признательных показаниях самого виновного; на показаниях лица, похитившего имущество; на показаниях иных свидетелей; на том, что исходя из обстоятельств совершения кражи, лицо, которое приобрело имущество, было очевидцем преступления; на явных следах на имуществе, показывающих его преступное происхождение.

Если виновный не признает своей вины, свидетели отсутствуют, то даже при наличии таких явных признаков преступного происхождения имущества как очень низкая цена, обстановка и условия приобретения (например, ночное время), несоответствие уровня благосостояния продавца и сбываемого имущества, доказать вину лица практически невозможно.

Так в 2019 году в Республике Казахстан зарегистрировано 139102 кражи и только 244 (0.18

%) фактов приобретения или сбыта имущества, заведомо добытого преступным путем. Если по статье 188 УК РК (кража) судами первой инстанции осуждено 4590 лиц, то по статье 196 УК РК – только 53 лица. [АРМ ЕРДР КПСиСУ ГП РК].

При этом действующее Нормативное постановление Верховного Суда Республики Казахстан от 11 июля 2003 года N 8 «О судебной практике по делам о хищениях» не дает разъяснений, что следует понимать под заведомостью преступного происхождения имущества.

Считаем, что в целях повышения эффективности применения статьи 196 УК РК, устранения условий, способствующих совершению краж, необходимо признание наличия у виновного заведомой осведомленности о преступном происхождении имущества в тех случаях, когда оно приобретается при фактических обстоятельствах, свидетельствующих о том, что указанное имущество получено преступным путем (очень низкая цена, обстановка и условия приобретения, несоответствие уровня благосостояния продавца и сбываемого имущества). Такое разъяснение можно включить в Нормативное постановление Верховного суда.

Во многом совершению краж способствует образ жизни современного человека. Стремление граждан к проживанию в крупных населенных пунктах, обусловленное лучшими социально-экономическими условиями и более высоким уровнем жизни, приводит к увеличению населения городов.

К примеру, По состоянию на 1 января 2020 года 58,2% населения Республики Казахстан проживает в городах. За период с 1 января 2019 по 1 января 2020 года население РК выросло на 357 791 человек, при этом население городов увеличилось на 361 374 человека. [Комитет по статистике Министерства национальной экономики Республики Казахстан].

Интенсивное жилищное строительство, возведение многоквартирных домов, приводит к большей обособленности людей от проживающих рядом с ними соседей, рост городских районов усложняет работу правоохранительных органов. Активно возросшая миграция, ослабление социального контроля за отдельными группами населения, ухудшает криминогенную обстановку, что в конечном итоге приводит к существенному росту краж.

Увеличение количества состоятельных граждан в сочетании с гораздо большей уязвимостью квартир и частных домов по сравнению с магазинами или организациями облегчает совершение краж. В условиях многоквартирных домов, когда жильцы не знают своих соседей (особенно когда многие из квартир сдаются внаем) преступнику не составляет труда установить время отсутствия хозяев и совершить кражу.

В то же время, в отличие от краж, совершае-

мых в других местах, именно в квартирах зачастую сосредоточены основные материальные ценности современного гражданина (мало кто хранит деньги и другие ценности в банках). Характерной тенденцией современных квартирных краж является похищение предметов, имеющих высокую стоимость и которые при этом легко вынести и сбыть (деньги и ювелирные ценности).

Значительную роль в развитии преступных наклонностей играет неблагополучная обстановка в семье, сопряженная с падением уровня воспитательной работы с несовершеннолетними. Кризисы, происходившие в обществе начиная с 90-х годов 20 века, не могли не отразиться на ситуации в семье. Родители и общество зачастую не имели возможности или желания заниматься воспитанием детей, особенно неблагополучных. Советская система воспитательной работы с ее бесплатными клубами, секциями и т.д., оказалась разрушена, а новая не построена. Возникший «вакуум» заполняли дворовые и уличные группы с отрицательной ориентацией, обеспечивающие психологическую поддержку и уменьшающие эффективность личных и социальных контрольных механизмов. «Выталкивание» детей на улицу способствовал и рост бытового насилия в семьях, в том числе в отношении несовершеннолетних.

Ситуация усугублялась пропагандой преступного образа жизни в сочетании с воздействием со стороны преступных элементов, вовлекавших несовершеннолетних в антиобщественный образ жизни и совершение преступлений.

Важным условием, способствующим совершению краж, является недостаточная защита собственности, беспечность собственников и иных владельцев имущества.

Как показывает статистика в большинстве случаев совершения краж из жилища или иного помещения или хранилища, указанные объекты не были защищены решетками, сигнализацией, охраной или иными способами защиты. В 2019 году 42,5% (59137 из 139102) краж были совершены путем свободного доступа. [Комитет по правовой статистике и специальным учетам Генеральной прокуратуры Республики Казахстан].

Кражи автотранспорта и транспортных средств в основном совершаются с неохранные-

мых мест, стихийных стоянок во дворах домов.

Наконец, существенное значение имеет низкий уровень эффективности работы правоохранительных органов и вытекающий из нее низкий уровень доверия граждан. Низкая раскрываемость краж и неэффективная система профилактики этих преступлений, сами по себе являются одним из условий, способствующих их росту [Лунеев В.В., 2002, с.145-155].

Правоохранительные органы являются составной частью общества, они подвержены тем же проблемам, что и общество в целом. Кризисные явления в обществе, высокая преступность, недостаточность материального обеспечения способствовали падению престижа ОВД, вызвали отток кадров, что привело к увеличению нагрузки на сотрудников. Как результат, органы правопорядка в значительной степени утратили авторитет в глазах населения.

По результатам анкетирования граждан деятельность правоохранительных органов по борьбе с кражами в целом оценена гражданами как малоэффективная. Из 140 опрошенных 42% признали работу органов правопорядка малоэффективной, 16 (5%) – неэффективной.

Установлено, что в отношении 95 (28%) анкетированных лиц совершались кражи. При этом 71 гражданин (75%) обратился с заявлением в правоохранительные органы, 21 (22%) в правоохранительные органы по поводу краж не обращался.

Причинами не обращения граждан в правоохранительные органы являются отсутствие доверия правоохранительным органам (16 или 76%), боязнь потерять много времени (3 или 14%), а также незначительность причиненного ущерба (2 или 10%).

Мерами принятыми правоохранительными органами удовлетворены 14 лиц, частично удовлетворено 11 лиц, при этом 31 лицо или 44% обратившихся граждан принятыми мерами не удовлетворены.

Все вышеизложенное показывает, что совершение краж характеризуется целым рядом взаимосвязанных социально-экономических факторов изучение которых имеет важнейшее значение для эффективной борьбы с данным видом преступлений.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Милюков С. Ф. Факторы, обуславливающие преступность // Криминология: учебник / под ред. В. Н. Бурлакова, Н. М. Кропачева. СПб., 2002. С. 97-98.
2. Кудрявцев В. Н. Генезис преступления (опыт криминологического моделирования). М., 1997. С. 15.
3. Курс советской криминологии / Под ред. Г.А. Аванесова. М., 1985. С.224-225.
4. Криминология: Учебник для вузов / под ред. проф. В.Д. Малкова — 2 е изд., перераб. и доп. — М.: ЗАО «Юстицинформ», 2006. С.58.
5. Криминология: Учебник для вузов / под ред. проф. В.Д. Малкова — 2 е изд., перераб. и доп. — М.: ЗАО «Юстицинформ», 2006. С. 60.

6. Анализ регистрации преступности за 3 месяца 2016 года // URL: <http://pravstat.prokuror.kz/rus/o-kpsisu/deyatelnost-komiteta/analiticheskaya-informaciya>.
7. Криминология / под ред. В.Н. Кудрявцева, В. Е. Эминова. М., 2002. С. 176.
8. Пантюшин И. С. Кража имущества граждан: уголовно-правовые и криминологические аспекты: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 – Тамбов, 2009. С. 132.
9. Сидоров В. В. Криминологическое изучение влияния социальных противоречий и их негативных последствий на преступность: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 – М., 1986.
10. Кузнецова Н.Ф. Проблемы криминологической детерминации. М., 1934. С. 33-35.
11. Кудрявцев С.В. Конфликт и насильственное преступление. М., 1991. С. 38.
12. Пантюшин И. С. Кража имущества граждан: уголовно-правовые и криминологические аспекты: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 – Тамбов, 2009. С. 132.
13. Сафонов В.Н. Организованное вымогательство: уголовно-правовые и криминологические аспекты: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. – СПб., 1997. С. 4.
14. Кудрявцева В.Н. Механизм преступного поведения. М., 1981, с.248
15. Статистический отчет формы 1-М «О зарегистрированных уголовных правонарушениях» за 12 месяцев 2019 года: раздел 1, графа 2, строка 109 / Единый реестр досудебных расследований. Комитет по правовой статистике и специальным учетам Генеральной прокуратуры Республики Казахстан. Доступ из Базы данных АРМ ЕРДР КПСиСУ ГП РК. [Электронный ресурс]. URL: <http://qamqor.gov.kz/portal/page/portal/POPageGroup/Services/Pravstat> (дата обращения: 23.11.2020 г).
16. Комитет по статистике Министерства национальной экономики Республики Казахстан. Официальный сайт. URL: http://www.stat.gov.kz/faces/wcnav_externalId/homeNumbersPopulation?_afLoop=15984956547556415#%40%3F_afLoop%3D15984956547556415%26_adf.ctrl-state%3D1804a8ho7b_47 http://www.stat.gov.kz/faces/wcnav_externalId/homeNumbersPopulation?_afLoop=12486459580915267#%40%3F_afLoop%3D12486459580915267%26_adf.ctrl-state%3Dcn4qbwjep_76 (дата обращения: 25.11.2020 г).
17. Статистический отчет формы 1-М «О зарегистрированных уголовных правонарушениях» за 12 месяцев 2019 года: раздел 1, графа 2, строка 109 / Единый реестр досудебных расследований. Комитет по правовой статистике и специальным учетам Генеральной прокуратуры Республики Казахстан. Доступ из Базы данных АРМ ЕРДР КПСиСУ ГП РК. [Электронный ресурс]. URL: <http://qamqor.gov.kz/portal/page/portal/POPageGroup/Services/Pravstat> (дата обращения: 23.11.2020 г).
18. Лунеев В. В. Социально-правовой контроль и предупреждение преступности. Проблемы социальной и криминологической профилактики преступлений в современной России. М., 2002. С. 145-155.

МАНИН СЕРГЕЙ НИКОЛАЕВИЧ

Докторант PhD

специальности 6D030100 «Юриспруденция»

Казахского гуманитарно-юридического инновационного университета

ПРАВОВАЯ ПОЛИТИКА КАК ОСНОВА РАЗВИТИЯ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ИНФОРМАЦИОННОМ ОБЩЕСТВЕ

Аңдатпа. Бұл мақалада ақпараттық қоғамдағы ақпараттық технологиялардың дамуы тұрғысынан құқықтық саясаттың мәселелері қарастырылады. «Құқықтық саясат» ұғымы талданады, құқықтық саясаттың құрамдас бөліктері анықталады; 2010 жылдан 2020 жылға дейінгі кезеңге арналған Құқықтық саясат тұжырымдамасының қысқаша сипаттамасы келтірілді, 2020 жылдан бастап 2030 жылға дейінгі кезеңге арналған Құқықтық саясат тұжырымдамасын құру мәселелері қозғалды; Қазақстандағы заң шығару мен құқық қолдану процесіне ақпараттық технологияларды енгізу мысалдарын көрсетеді.

Түйінді сөздер. Құқықтық саясат, ақпараттық технологиялар, ақпарат, электронды үкімет, азаматтық қоғам.

Аннотация. В данной статье рассматриваются проблемы правовой политики в контексте развития информационных технологий в информационном обществе. Проанализировано понятие «правовая политика», выявлены составляющие правовой политики; дана краткая характеристика Концепции правовой политики на период с 2010 до 2020 года, затронуты вопросы создания Концепции правовой политики на период с 2020 до 2030 года; показаны примеры внедрения информационных технологий в правотворческий и правоприменительный процесс в Казахстане.

Ключевые слова. Правовая политика, информационные технологии, информация, электронное правительство, гражданское общество.

Resume. This article examines the problems of legal policy in the context of the development of information technology in the information society. The concept of «legal policy» is analyzed, the components of legal policy are identified; a brief description of the Concept of Legal Policy for the period from 2010 to 2020 is given, issues of creating the Concept of Legal Policy for the period from 2020 to 2030 are touched upon; shows examples of the introduction of information technologies in the lawmaking and law enforcement process in Kazakhstan.

Keywords. Legal policy, information technology, information, e-government, civil society.

Современная юридическая наука достаточно часто использует понятие «правовая политика», которое исследовалось С.С. Алексеевым, Ю.Ю. Ветютневым, Б.С. Жусиповым, Н.В. Исаковым, А.В. Малько, Н.И. Матузовым, О.Л. Солдаткиной, В.В. Субочевым, В.А. Рудковским, С.Ф. Ударцевым, Н.И. Химичевой, К.В. Шундиковым и др. Следствием сложности и многогранности данного понятия становится отсутствие единых подходов к его толкованию. В основном исследователи характеризуют правовую политику с позиции общей теории государства и права, что обосновано, поскольку правовое явление является юридической категорией. Так, например, Т.А. Золотухина считает, что правовая политика представлена виде «научно обоснованной деятельности уполномоченных субъектов в сфере формирования и реализации права» [Золотухина Т.А., с.17]. В то же время особый интерес представляет изучение правовой политики в «в свете идущих во всем мире процессов информатизации, Связанных с движением и переработкой информации» [Солдаткина О.Л., с.58].

Составляющими термина «политика» являются деятельность органов государственной власти, деятельность общественных классов, партий, общественных группировок; сюда же относятся события государственной и общественной жизни; включается образ действий, который направлен на достижение определенной цели в общении между людьми [Субочев В.В., с.478]. Считаем, что определению правовой политики соответствует деятельность органов государственной власти, которые отражают экономическую структуру страны и ее общественный строй, и деятельность общественных классов, партий, общественных группировок, которые имеют свои интересы и цели. Таким образом, под политикой понимаем деятельность политических субъектов, Связанных с государственной властью.

В современный период возрастает потребность развития управленческих процессов в обществе на основе достижений научно-технического процесса в области информации и информационных технологий [Сабикенов С.Н., с.85].

В.С. Хижняк обращает внимание на необходимость оптимизации правовой политики в связи с изменившимися условиями современной действительности – активным процессом глобализации. В связи с этим исследователь считает, что государственные органы должны проводить последовательную и системную деятельность с целью создания эффективного механизма правового регулирования, цивилизованного использования юридических средств и достижения иных целей правового государства, которые оптимально соответствуют сложившимся социально-экономическим и политическим условиям, «с тем, чтобы такая деятельность была адекватна процессам, происходящим в обществе, экономике и глобальных международных отношениях» [Хижняк В.С., с.18].

Республика Казахстан занимает лидирующие позиции в регионе, в связи с этим работы по формированию новой правовой системы, отражающей политические, социально-экономические и идеологические реалии в стране становятся актуальными. По мнению В.С. Жусипова, право становится «системообразующим фактором, позволяющим сформировать обновленную систему безопасности Казахстана, придавая ей четкость и функциональную подвижность» [Жусипов В.С., URL]. Т. Донаков отмечает, что «правовая система станет основой для выстраивания модели государственного управления на принципах результативности, прозрачности и подотчетности, обеспечивающих защиту прав и свобод граждан, интересов общества и государства» [Донаков Т.]. Отметим, что развитие информационных технологий приводит к производству данных в цифровом виде, обработке больших объемов информации по сравнению с традиционными нецифровыми формами.

В 2009 году в Казахстане была принята Концепция правовой политики [Концепция правовой политики Республики Казахстан], которая стала базой для принятия системных мер, которые, с одной стороны, обеспечивали режим законности и в стабильности правовой системы Казахстана, с другой – предусматривали последующую модернизацию законодательства в соответствии с общей стратегией развития государства. В «Концепции правовой политики на период с 2010 до 2020 года» (Указ Президента Республики Казахстан от 24 августа 2009 года № 858) «перспективы совершенствования механизмов правового регулирования во многом связаны с широким внедрением информационных технологий в правотворческий и правоприменительный процесс» [Концепция правовой политики Республики Казахстан].

На сегодняшний день активно работает портал электронного правительства (egov.kz), позволяющий получить онлайн электронную цифровую подпись, оформить справки об отсутствии

(наличие) недвижимого имущества, Судимости, определить адреса объектов недвижимости на территории Республики Казахстан и многие другие.

Активно развиваются правительственные Telegram-боты. Назовем некоторые из них:

EgovKzBot2.0 (<https://t.me/Kenes1414Bot>); @Kenes1414Bot – бот портала электронного правительства, который предоставляет, консультирует граждан по 25 государственным услугам; принимает аудио, видео и текстовые обращения граждан;

Edu_news – официальный новостной телеграмм-канал Министерства образования и науки Республики Казахстан; публикует последние новости в сфере образования, интервью руководства МОН по актуальным вопросам дошкольного, общего и высшего образования;

Bala qorgau – телеграмм-чат Комитета по охране прав детей Министерства образования и науки РК, куда можно сообщать о случаях насилия или жестокого обращения с несовершеннолетними, а также о неэтичном поведении педагогов;

@kzpp_bot – телеграмм-бот по вопросам защиты прав потребителей, где разъясняются нормы Закона по защите прав потребителей, проводится ознакомление с часто задаваемыми вопросами и ответами, информирование о региональных департаментах, принимаются и обрабатываются обращения граждан.

В Концепции предполагался ряд изменений гражданского процессуального законодательства, связанный с широким внедрением информационных технологий в правовую область. Так, в апреле 2020 года введено электронное судопроизводство: дистанционное проведение процессуальных действий посредством видеосвязи, теле- и видеоконференций. Однако С. Журсимбаев отмечает, что с 2017 года на сайтах не размещаются аналитические доклады о результатах отправления правосудия, не проводятся анализы по основным направлениям судебной деятельности [Журсимбаев С., URL].

В настоящее время Министерство юстиции Республики Казахстан, Институт законодательства и правовой информации совместно разрабатывают Концепцию правовой политики на 2020-2030 год. Было проведено онлайн экспертное совещание, на котором присутствовали сотрудники Министерства юстиции, представители Национальной Палаты Предпринимателей «Атамекен», Сотрудники Института законодательства и правовой информации, Аппарата Верховного суда, отечественные и зарубежные ученые, работающие в области правовой политики (А. Алиев, М. Асенов, В.С. Белых, Е. Горячева, К. Ильясова, С. Идрышева, С. Климкин, Е. Нестерова, М.В. Телюкина). На экспертном совещании к.ю.н., профессор С. Климкин, Б. Канафин (генеральный

директор ТОО «Documentolog»), А. Дорошенко (президент Ассоциации развития информационных технологий Республики Казахстан), Ш. Темір (директор Департамента правовой защиты предпринимателей НПП РК «Атамекен») подчеркнули необходимость продолжить совершенствование цифрового и информационного законодательства [Концепция правовой политики на 2020-2030 год, zakon.kz].

Следовательно, можем говорить о значимости информационных технологий в управлении государством и обществом. Е.С. Устинович определяет информационную сферу как важный аспект реализации государственной информационной политики [Устинович Е.С., с.31]. В работах У. Дж. Мартина находим ключевые элементы процесса осуществления информационной политики: идентификация информационных потребностей общества; разработка средств удовлетворения этих потребностей; стимулирование эффективного использования информационных ресурсов [Мартин У. Дж., с.115]. Важным фактором информатизации и становится сокращение затрат ресурсов общества, что приводит к появлению новой сущности общественной жизни.

В центре информационной политики стоит принцип доступа к информации. Соответственно, государством должны совершенствоваться имеющиеся в настоящее время структуры, которые обеспечивают такой доступ (вышеназванные электронное правительство, телеграмм-боты, телеграмм-каналы и проч.). Е.С. Устинович, анализируя правовое поле Российской Федерации в области информационных технологий, приходит к выводу, что вектор развития в информационной сфере направлен только на совершенствование уже имеющихся разработок, и, следовательно, «уходит от вопросов, и проблем правового регулирования отношений, связанных с производством и распространением массовой информации в сфере государственного управления как одного из важнейших направлений информационной деятельности» [Устинович Е.С., с.31]. Думаем, что данное явление

характерно и для Казахстана. Считаем, что необходимо выработать комплекс мер, которые смогут помочь выявить информационные потребности общества, проследить степень удовлетворенности информационных потребностей в обществе и их доступности.

Следует отметить, что в Казахстане существуют общие проблемы информатизации, такие как недостаточное финансирование, отсутствие или недостаток кадровых работников, несогласованность действий властей разного уровня. Однако наблюдается разница в доступности информационных потребностей центра в периферии: как правило, в отдаленных или малонаселенных областях информационные и телекоммуникационные системы или слабо развиты, или отсутствуют.

Подведем итоги. В настоящее время происходит модернизация и информационное развитие государственного управления, которая связана с эволюцией направлений и способов работы с информацией государственных органов. Наблюдаем постепенное расширение традиционных направлений информационной деятельности за счет использования современных информационных технологий. В Казахстане появляются индивидуальные формы общения государственных органов с обществом и гражданами через блог сферу исполнительной власти, предоставление части государственных услуг онлайн, развитие и совершенствование сайтов Правительства, Министерств.

Таким образом, постоянной задачей государственного управления становится совершенствование правового регулирования информационной деятельности, поскольку в настоящее время именно право должно лежать в основе реализации политики государства в сфере информационных технологий. Перспективным направлением взаимодействия информационных технологий и государственного управления видится в разработке мер, направленных на формирование безопасной информационной среды, оборота достоверной информации.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

- В Казахстане ученые обсудили проект Концепции правовой политики на 2020-2030 год. – [Электронный ресурс]. URL: <https://www.zakon.kz/5034623-v-kazahstane-uchenye-obsudili-proekt.html>.
- Донаков Т. Концепция правовой политики — новый этап строительства правового государства // Казахстанская правда. — 2009. — 2 сент.
- Журсимбаев С. Концепцию правовой политики Казахстана - на уровень требований времени. – [Электронный ресурс]. URL: <https://www.zakon.kz/4980223-kontseptsiiyu-pravovoy-politiki.html>.
- Жусипов Б.С. Правовая политика Республики Казахстан. – [Электронный ресурс]. URL: <https://articlekz.com/article/11033>.
- Золотухина Т.А. Правотворческая политика современной России. Ростов-н/Д., 2011. – С. 17.
- Концепция правовой политики Республики Казахстан на период с 2010 до 2020 гг. – [Электронный ресурс]. URL: <https://online.zakon.kz>.
- Мартин У. Дж. Информационное общество. (Реферат) // Теория и практика общественно-научной информации. Ежеквартальник / АН СССР. ИНИОН; Ред.-кол.: Виноградов В.А. (гл. ред.) и др. -М., 1990. -№ 3. С. 115-123.

Сабикенов С.Н. Правовые основы государственного регулирования информационной сферы в Республике Казахстан. – С.85.

Солдаткина О.Л. Информационный подход при исследованиях в теории правовой политики (на примере формирования дефиниций термина «правовая политика») / Вестник гуманитарного института ТГУ. – 2013. – №1 (14). – С. 55 – 58.

Субочев В.В. Правовая политика современной России в сфере лоббизма: теоретические проблемы : дис. ... канд. юрид. наук. Саратов, 2002. 240 с.

Устинович Е.С. К вопросу о понятии современной политики государства в сфере информационных технологий // Сравнительная политика. – 2013. – №2 (12). – С. 4 – 10.

Устинович Е.С. Право как механизм реализации политики государства в сфере информационных технологий и массовых коммуникаций // Приоритеты России. – 2011. – №14 (107). – С. 30 – 34.

Хижняк В.С. Основные направления оптимизации правовой политики Российской Федерации в условиях глобализации // Правовая политика и правовая жизнь. – 2012. – №4 (49). – С. 17 – 21.

ХУАНДАГ БАЖАЙ

PhD докторант

Мемлекет және құқық теориясы мен тарихы, конституциялық құқық кафедрасы
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті**ЛАВНИЧАК АРТУР**Заң ғылымдарының докторы, профессор
Конституциялық құқық кафедрасы
Вроцлав университеті**МЕМЛЕКЕТТІК ЕГЕМЕНДІК ТУРАЛЫ ДЕКЛАРАЦИЯ ЖӘНЕ ОНЫҢ
ҚАЗАҚСТАННЫҢ КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ ДАМУЫНДАҒЫ ОРНЫ**

Түйін. Мақалада Қазақстан Республикасының конституциялық дамуының алғашқы кезеңіне құқықтық талдау жасалған. Қазақ Кеңестік Социалистік Республикасының Мемлекеттік егемендігі туралы декларацияны Қазақстанның конституциялық дамуының негізі тұрғысынан қарастырады. Құқықтық мемлекет қалыптастыру жолындағы отандық ғалымдардың ғылыми пікірлеріне сүйене отырып, қисынды тұжырымдар айтылады.

Түйінді сөздер: мемлекет; егемендік; декларация; конституциялық даму; демократиялық мемлекет; құқықтық мемлекет.

Резюме. В статье дается правовой анализ первого этапа конституционного развития Республики Казахстан. Рассматривает Декларацию о государственном суверенитете Казахской Советской Социалистической Республики как основу конституционного развития Казахстана. Логические выводы сделаны на основе научных мнений отечественных ученых о формировании правового государства.

Ключевые слова: государство; суверенитет; декларация; конституционное развитие; демократическое государство; правовое государство.

Summary. The article provides a legal analysis of the first stage of the constitutional development of the Republic of Kazakhstan. Considers the Declaration on the State Sovereignty of the Kazakh Soviet Socialist Republic as the basis for the constitutional development of Kazakhstan. Logical conclusions were made on the basis of scientific views of domestic scholars on the formation of the rule of law.

Keywords: state; sovereignty; declaration; constitutional development; democratic state; rule of law.

Конституция заманауи демократиялық мемлекеттің құқықтық жүйесінде ерекше орын алады. Конституция - мемлекеттің негізгі заңын, қағидаларын анықтаушы. Осылардың негізінде мемлекеттер құрылады және мемлекеттің әртүрлі билік органдары арасында өзара қатынастары құқықтық тұрғыдан реттеледі. Бұл турасында, заң ғылымдарының докторы, профессор Амандықова С.К. «Становление доктрины конституционализма в Казахстане» деген монографиясында: «Конституцияның болуы заңның үстемдігі үшін, заң үстемдігі мен билік институттарының орнықтылығы үшін міндетті шарт болып табылады. Конституция мемлекеттік биліктің жұмыс істеуіне, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғауға, сондай-ақ мемлекет құрылымына және мемлекеттік басқару нысандарына байланысты қоғамдық қатынастарды реттейді», - деп тұжырым келтіре отырып, мемлекет үшін конституцияның өзіндік орнын айқындап береді [Амандықова С.К., 2002, с.107].

Бүгінгі таңда заманауи әлемдік конституциялық процесс әлемнің көптеген елдерінде жүргізіліп жатқан конституциялық реформаларымен ерекшеленеді. Әлемнің түрлі елдерінде жүргізі-

ліп жатқан белсенді конституциялық процесстің басты себептері саяси күрестің феномені болып табылады. Осының нәтижесінде өтпелі кезеңдегі елдерде жеке құқықтар мен бостандықтардың демократиялық мазмұнын кеңейтіп, соған сәйкес заңшығарушылық, атқарушылық, сот билігі араларында да белсенді демократиялық процесстер жүріп жатыр, бұл процесстер алдағы уақытта да үздіксіз жүре беретіні сөзсіз.

Біз бұл тарауда Қазақстан Республикасының конституциялық дамуының алғашқы кезеңін кешенді түрде қарастыра отырып, тарихи және салыстырмалы құқықтық тұрғыдан талдау жасамқпыз. Бұл тұрғыда «Қазақ КСР-інің Мемлекеттік Егемендігі туралы декларациясының» жаңа замандағы Қазақстанның конституциялық дамуындағы саяси-құқықтық орны мен рөлі ерекше. Оның қазақ халқының тағдырындағы, егеменді ұлттық мемлекеттіліктің қалыптасуы мен жаңғыруындағы тарихи маңызын ұғыну, бағалау және көрсету басты мақсатымыз болмақ. Себебі, Декларация қабылданғаннан кейін республика үшін мемлекеттік-тәуелсіз өмірдің жаңа шындығы мен болашағы айқындалды. Қазақ КСР-інің Мемлекеттік Егемендігі туралы декларация Қазақстанда

демократиялық құндылықтар мен перспективаларға бағытталған дербес және тәуелсіз мемлекеттілікті құруға бастау алған конституциялық маңызы бар құжат болып саналады.

Анықталған мақсатқа сәйкес, келесі міндеттер жүзеге асырылмақ:

- Қазақ КСР-нің мемлекеттік егемендігі туралы декларацияға дейінгі тарих - Қазақстанның одақтас республика ретінде дамуы және оның «егемендігі» үшін қозғалыстардың тұтас және ішкі карама-қайшылықты көріністеріне назар аудару;

- Қазақстандағы егемендікке өту қозғалысы арқылы орын алған әлеуметтік-саяси жағдайлар, идеологиялық рухани атмосфера және оның Декларацияда тіркелуіне көңіл бөлу;

- республикада егемендікті жариялаудың объективті және субъективті факторлары, оның қайшылықтары мен ерекшеліктерін анықтау;

- Мемлекеттік егемендік туралы декларацияның мәтіне құқықтық талдау, оның мазмұнындағы ресми құқықтық, саяси-құқықтық, рухани, адамгершілік, тарихи және арнайы және басқа да жақтарын ерекше қарастыру;

- демократиялық құқықтық мемлекет құру жолында қоғамдағы тұрақтылықты қамтамасыз етудегі және мемлекеттің конституциялық дамуындағы рөлі мен маңызына терең үңілу көзделіп отыр.

Жалпы Қазақстан Республикасының қалыптасу алғышарттары мен тарихын қарастыра отырып, конституциялық дамуын зерттеуде Мемлекеттік егемендік туралы Декларацияны қабылдау барысында С.З.Зиманов, Ғ.Сапарғалиев, С.Сартаев, М.Т.Баймаханов, Қ.Қозыбаев және басқа да отандық ғалымдарымыздың еңбектерінің маңызы ерекше болып табылады.

С.З. Зиманов, Ғ.Сапарғалиев, С.Сартаев, М.Т.Баймаханов, С.Н.Сабикенов сияқты ҚР ҰҒА академиктері және Е. К. Нұрпейісов, А.К.Котов, Ө.Қ.Қопабаев, З.Ж.Кенжалиев, В.А.Ким, К.А.Жиренчин, И.И.Рогов, В.А.Малиновский, К.К.Айтхожин, Е.Б.Абдурасулов, С.К.Амандыкова, Е.К. Кубеев сынды отандық ғалымдарымыздың ғылыми еңбектерін тікелей Қазақстан Республикасының конституциялық дамуын ғылыми тұрғыдан қарастырып, олардың отандық заң ғылымына өзіндік ерекше үлестерін қосқанын атап өтуге болады. Зерттеу кезеңіне сәйкес, жоғарында аталған ғалымдардың ғылыми еңбектеріне назар аудара отырып, Қазақстан Республикасының конституциялық даму кезеңдеріне қатысты әр қайсысының тұжырымдарын салыстырмалы тұрғыдан қарастыруымызға болады. Бұл әрине белгілі бір жүйелілікті бір арнаға тоғыстырады сөзсіз. Мәселен, Қазақстан Республикасының конституциялық заңнамаларының даму үдерісін талдай отырып, Сапарғалиев Ғ.С. оны мынандай 4 кезеңге бөліп көрсетеді: 1) Қаз КСР Конституциясына 1990 жылғы 24-сәуірдегі «Президент лауазымын құру туралы» заңымен өзгерістер

енгізілген сәттен бастапқы кезеңді атайды; 2) 1991 жылғы 10-желтоқсандағы «Қазақ Кеңестік Социалистік Республикасының атауын өзгерту туралы» Қазақстан Республикасының заңын қабылдаудан бастапқы кезең; 3) 1993 жылдың қаңтарында Жоғарғы Кеңестің жаңа Конституцияны қабылдауынан бастапқы кезең; 4) 1995 жылғы Конституцияның қабылдану кезеңінен бергі кезеңдерді қарастырса [Сапарғалиев Ғ., 2004, 57 б.], Баймаханов М.Т. «Становление правового государства и конституционный процесс в Республике Казахстан» атты монографияда (105-бетте) ҚР ұлттық құқықтық жүйесінің қалыптасуы мен даму үдерісін екі кезеңге бөледі: 1) Қазақстанның тәуелсіздікке қол жеткізуінен бастап, ұлттық мемлекеттік және құқықтық негіздерінің құрылысының аяқталуына дейінгі яғни бүгінге дейінгі мерзімді жатқызады; 2) ғалымның пікірінше дамудың екінші кезеңі енді ғана басталып жатқандығын алға тартады. Ұлттық құқықтық жүйенің даму үдерісін белгілі бір кезеңдерге бөлуде белгілі ғалымдарымыздың көзқарастары мен пікірлерінің әртүрлі болуының өзі әлі де нақтылауды қажет ететін біраз мәселе бар екенін аңғартады дегенді білдіреді.

Ғ.С. Сапарғалиев Қазақстан Республикасының конституциялық құқығы атты еңбегінде: «Қазақстанның жаңа конституциялық заңдарының қалыптасу тарихын Қазақ Кеңестік Социалистік Республикасының конституциясының мәтініне Қазақ КСР-ның «Президенттің қызметі орынын айқындау туралы» 1990-шы жылғы 24-ші сәуірдегі заңымен өзгеріс еңгізу кезеңінен бастау алатындығын айта отырып, бұл заңның мемлекеттің басқару жүйесіне айтарлықтай өзгеріс әкелгенін, Президенттің қызметі орнын Республикамызда жүргізіліп отырған саяси әрі экономикалық тұрғысынан қайта құруларды қамтамасыздандыру, Конституциялық құрылысты нығайта түсу мақсатында нақтылана түскендігін айта отырып, бұдан кейін орын алған жағдайлар көрсеткендей, тәуелсіз Қазақстан мемлекетінің президенттік басқару жүйесін қалыптастыру осы заңнан басталады.», дейді [Сапарғалиев Ғ., 2004, 58 б.]. Мәселен, 1990 жылғы 24 сәуірдегі Қазақ Кеңестік Социалистік Республикасы Президентінің қызметін тағайындау мен ҚазССР Негізгі Заңына өзгертулер және толықтыру енгізулер турасындағы Заңында Қазақ Советтік Социалистік Республикасы Жоғарғы Советінің қаулысына сәйкес: «І. Қазақ Советтік Социалистік Республикасы Президентінің қызметі тағайындалсын», дей отырып, Президенттің конституциялық-құқықтық мәртебелеріне тікелей қатысты ҚазССР-ы Конституциясына біршама баптары және тарауларына өзгерістер мен толықтыру енгізілді [Қазақ Советтік Социалистік Республикасының Жоғарғы Советінің Ведомстары, №18, 90-ж.]. 1990-шы жылдың сәуір айының 24-де ҚазССР Президентінің қызметін тағайындау және Қаз

ССР Негізгі Заңына өзгертулер және толықтыру енгізу турасындағы Қазақ Советтік Социалистік Республикасының Заңы негізінде Қазақ ССР-і Жоғарғы Советінің «Қазақ Советтік Социалистік Республикасының Президенті туралы» Қаулысы қабылданады. Осы қаулыға сәйкес, Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев Қазақ Советтік Социалистік Республикасының Президенті болып сайланады [Қазақ Советтік Социалистік Республикасының Жоғарғы Советінің Ведомствы, №18, 90-ж]. 1990 жылғы сәуір айының 24-де Қазақ Советтік Социалистік Республикасының Президенті қызыметін тағайындау және Қазақ ССР Конституциясына өзгертулер мен толықтыру енгізу туралы Қазақ Советтік Социалистік Республикасының Заңын сипаттай отырып және оның Қазақстан мемлекеттілігін орнатудағы, мемлекеттік басқару нысанын анықтаудағы және бүкіл құқықтық жүйенің дамуындағы маңызын атай отырып, Президент қызметін тағайындаудың себептерін анықтау керек. Бұл заңда Президент қызметін енгізудің негізгі себептері ретінде Республикамызда жүзеге асырылып отырған маңызды саяси және экономикалық өзгерістерді одан әрі дамытуды қамтамасыз ету, сондай-ақ конституциялық құрылысты, адамдар мен азаматтардың құқықтарын және бостандықтарын мен қауіпсіздігін нығайта түсу, ҚазССР-нің мемлекеттік өкіметі және басқару құрлымының жоғарғы органдарының арасында өзара іс қимылын жақсартудың қажеттілігі танылған. Заңда ҚазССР Президенті мәртебесі мемлекет басы тұрғыдан нақтыланып, ол адамдар мен азаматтардың бостандықтары және құқықтарының, ҚазССР Конституциясының және түрлі заңдарының кепілі тұрғыдан танылды. Нәтижесінде Президенттің Республиканың азаматтарының бостандықтары мен құқықтарын қорғаудағы ерекше жауапкершіліктері аталынып өтті. Президенттің қызметін тағайындау турасындағы заңнамада адам мен азаматтардың құқықтары мен бостандықтары қағидаттары негізінде Қазақстанда үлгі тұтарлық адамзат дәстүрлерінің берік сақталуларына, яғни адам бостандықтары мен құқықтарының аса қымбат құндылықтар тұрғысында танылуларына негіздер қалана бастады. Заңнамада Президенттің аса маңызды құқықтары анықталды. Ол Республикамыздың тәуелсіздігі жемісті және еркін дамуына ең басты алғышарт болып табылатын Республиканың егемендігін қорғау құқығы. Соған байланысты Президентке Республикамыздың аумақтық тұтастығы мен қауіпсіздігін қамтамасыз ету туралы аса маңызды міндеттер жүктелінді. Сондай-ақ, Президенттің Заң шығармашылық аясында да ауқымды құқықтарға ие болғанын атауға болады. Нақтырақ айтсақ, Жоғарғы Кеңес қабылданған заңдарға қолын қою құқығы және т.б. Ол дегеніміз қабылдаған заңдардың Президент қол қоярдың алдында мұқият зерттелуіне мүмкіндіктер тудыратындығы. Заң шығару аясында

Президенттің құзырына танылған маңызды құқықтары заңды өз ескертулерімен Жоғарғы Кеңеске қайта қайтаруға және қайта дауыс беруге жіберуін атауға болады. Сонымен қатар Президентке сыртқы саяси қызметті жүзеге асыруда да бірқатар құқықтар берілді. Қазіргі кезде егеменді бірқатар мемлекеттердің басшылары ие болып отырған мұндай құқықтар Қазақ Советтік Социалистік Республикасының Президентіне алғаш рет берілді. Осы тұста Республика атынан халықаралық қатынастарды өкілдік етуі, шет мемлекеттер мен халықаралық ұйымдарда аккредитацияланатын дипломатиялық өкілдер тағайындау және оларды кері шақыртып алу құқығы, халықаралық келіссөздер мен халықаралық шарттарға қол қою құқықтары, сенім білдіру және кері шақыру грамоталарын, шетелдердің аккредиттелген дипломаттарын қабылдау құқықтарына мүмкіндіктер берілді. Бұдан басқа да Президентке мемлекет басшысы ретінде бірқатар ерекше құқықтар берілді. Олар: Министрлер Кеңесінің төрағасының орнына кандидатураларды, Үкіметке және одан да басқа жоғарғы мемлекеттік органдарға үміткерлерді Жоғарғы Кеңеске ұсыну құқығы берілді. Сондай-ақ, Республика Министрлер Кеңесін отставкаға кетуін қабылдау туралы мәселені Жоғарғы Кеңес алдына қоюға құқылы болды.

Бұл кезде Республика парламенттік басқару сипатында болғанымен, Президенттің мәртебесі және конституциялық құқықтарына қарап, перзиденттік тұрпаттағы басқару нысанының құрылуына бірте-бірте жол ашқан маңызды элементтер айқындала бастады. Жоғарғы Кеңестің Қазақ Советтік Социалистік Республикасына тікелей қатысты кез-келген мәселелерді қарастырып шешім қабылдай алатындығы турасында ережелер өз күшінде сақталып қалғанымен, Президенттің қарауына жататын мәселелерді шеше алмады. Осы кезден бастап Жоғарғы Кеңестің құзыретінде болған жоғарғы мемлекеттік билік өкілеттіктері Жоғарғы Кеңес пен Президенттің арасында ашық бөліне бастағанын байқаймыз. 1990 жылғы 25 қазанда Қазақ Советтік Социалистік Республика Жоғарғы Кеңесі Қазақстан халықтарының мүдделері мен еркін білдіре отырып, Республика азаматтары үшін оңтайлы және тең әлеуметтік жағдайын қамтамасыз етуге қадам жасай отырып, Республикада тұратын халықтардың басын қосып топтастыруда және халықтар достығын нығайту мәселесін ең басты міндет деп санай отырып, Жалпыға бірдей адам құқығы декларациясын және ұлттардың өзін еркін билеу құқығын тани отырып, қазақ ұлтының болашақ тағдыры үшін жауапкершілікті ұғына отырып, ізгілік пен демократиялық ұстанымдағы құқықтық мемлекет орнатуға бел байлай отырып, Қазақ ССР-ның мемлекеттік егемендігін жариялады және Конституциялық сипаттағы маңызды құжат Қазақ Советтік Социалистік Республиканың мемлекеттік Егемендігі туралы Дек-

ларациясын қабылдады [http://adilet.zan.kz/kaz/docs/B900001700]. Мемлекеттің Егемендігі турасындағы Декларацияға қатысты ғылыми тұжырымдарға сүйенсек, Ғ. Сапарғалиев: «1990 жылдың 25-ші қазандағы Қазақ Кеңестік Социалистік Республикасының мемлекеттік егемендігі туралы декларациясы осы кезеңдердің Конституциялық сипаттағы ең маңызды актісі ретінде танылады. Бұл жай ғана «көздеушілік декларация» емес, бұның нормативтік-құқықтық сипаты болды», - деді [Сапарғалиев Ғ., 2004, 58 б.].

Әсіресе, академик С.З. Зимановтың ұлттық мемлекеттік теориясының қалыптасу мәселелеріне және оның КСРО-дағы құрылыс тәжірибесіне, сондай-ақ Қазақ Республикасының Мемлекеттік Егемендігі туралы Декларацияға арналған еңбектері салмақты болып табылады. Оның мына еңбектері: «Теоретические вопросы советского национально-государственного строительства» [Зиманов С.З., 1987], «Развитие союной республики как национальной формы социалистической государственности» [Зиманов С.З., 1987, N11.], «Не надо расшатывать государственные устои» [Зиманов С.З., 1995, 21 января.] біздің пікірімізді дәлелдей түсетіні сөзсіз. Академик С.З. Зиманов бірқатар еңбектерін КСР Одағының ыдырау мәселелеріне және оның мемлекеттік-құқықтық салдарларына арнады.

Мәселен, оның «Союзный договор и суверенитет республики» атты жұмысында атап айтқанда, республикалардың «егемендігін», қысқа уақыт ішінде бүкіл елді қамтыған және қайта құру үдерістерін тежеген, Тәуелсіздік декларацияларын қабылдаудың одақтас республикалардың тарихына бойлайтын терең тамырлары бар деген идея жүргізілді [Зиманов С.З., 1991, с.4.]. Сондай ақ, «О концепции и структуре Конституции Казахской ССР» атты еңбектерінде Қазақ КСР-інің Мемлекеттік Егемендігі туралы Декларацияны қабылдау мен тарихына елеулі назар аударылды, интеграцияланған өркениеттің бір бөлігі ретінде Республиканың даму перспективасына, сондай-ақ биліктік құрылымдардың қазақ ұлтының тағдырына, мемлекеттікке өзін-өзі кірген жауапкершілігі туралы принципті баға берілді [Зиманов С.З., 1991, с.4.].

Қазақ КСР-інің Мемлекеттік Егемендігі туралы Декларацияны профессор Н.Мухитдинов «Мемлекет және құқық» журналында жарияланған мақаласында алғаш рет саяси құжат ретінде қарастырған болатын [Мухитдинов Н.Б., 1992, с. 89].

Ал, сол кезде Республика вице-президенті лауазымын атқарған Е. М. Асанбаевтың «Тәуелсіздікке алғашқы қадам» атты еңбегінде: Декларация Қазақстан тарихындағы бірінші құжат болды, ол тұтас, кешенді түрде Республика статусының барлық мәселелерін дербес мемлекет ретінде шешті және оны қатаң құқықтық түрде бекітіп берді деп тұжырымдаған болатын

[Асанбаев Е.М., 1993, 7 октября.]. Сол сияқты М.Т. Баймаханова, Л. М. Вайсберг, А. К. Котовалардың «Становление суверенитета Республики Казахстан» атты ұжымдық монографиясы [Баймаханов М.Т., 1994.], С.Н. Сабикеновтың «Народный и национальный суверенитет: в чем их отличие» [Сабикенов С.Н., 1994. N 4.], Е.К.Нурпеисова, А.К. Котовтың «Конституционная эволюция Казахстана к суверенитету» [Нурпеисов Е.К., & Котов А.К., 1994.], және т.б. еңбектерден Қазақстан Республикасының демократиялық мемлекет ретінде қалыптасуына қатысты құнды пікірлерді кездестіреміз.

Сол сияқты, белгілі ғалымдарымыз З.Ж. Кенжалиев және В.А. Ким Қазақстан Республикасында конституциялық заңнаманың дамуы деген еңбегінде: «Қаз ССР-інің мемлекеттік өкімет билігі Республика ішінде, сондай-ақ одақтық шартта белгіленген шеңберде сыртқы қарым-қатынастарда үстем, дербес және толық болды. Осылайша, егемендіктің үш негізгі элементі атап көрсетілді – ел ішіндегі биліктің үстемділігі, оны іске асырудың дербестігі, биліктің толыққандылығы», - деп тұжырымдаған [Кенжалиев З.Ж., & Ким В.А., 2008., 14 б.]. Бұл турасында з.ғ.д., проф. Амандықова С.К. Қазақстан Республикасының конституциялық құқығы еңбегінде Мемлекеттік егемендігі туралы Декларациясына қатысты: «Қазақстан Республикасын Егемен ел деп жариялағаннан соң біздің мемлекетіміздің конституциялық эволюциясының жаңа кезеңі басталды, 1990-шы жылы 25-ші қазанда «Қазақ ССР-нің мемлекеттік Егемендігі» туралы декларацияның қабылдануы дербес әрі тәуелсіз мемлекеттің қалыптасуының белгісі болып саналады. Біріншіден егемен мемлекеттің негізгі элементтерінің әрі қарай қалыптасу үрдісі үшін заңнамалық негіздердің анықталуы бұл Декларацияның ерекшелігі болды», - деп баға береді [Амандықова С.К., 2018, 14 б.].

Қазақстанның қазіргі заманындағы саяси-құқықтық дамуындағы «Қазақ КСР Мемлекеттік Егемендігі туралы декларацияның» орны мен рөлін, оның қазақ халқының тағдырындағы, егеменді ұлттық мемлекеттіліктің қалыптасуы мен жаңғыруындағы тарихи маңызын ұғыну, бағалау және көрсетуде Профессор, Заң ғылымдарының докторы Абдрасулов Ермек Баяхметович «Декларация о государственном суверенитете и её место в политической истории Казахстана» атты зерттеуінде «Қазақ КСР Мемлекеттік Егемендігі туралы декларацияның» Қазақстанда демократиялық құндылықтар мен перспективаларға бағытталған дербес және тәуелсіз мемлекеттілікті құруға бастау алған конституциялық маңызы бар құжат ретінде өз тұжырымдамасын айқындап берген болатын [Абдрасулов Е.Б., 1995.- 29 с.].

Олай болса, біз осы Декларация нормаларына құқықтық талдау жасап көрейік. Декларацияда Қазақ Советтік Социалистік Республиканың Егеменді ел екендігі таныла отырып, басқа республи-

ликалармен Егеменді Республикалар Одағына ерікті түрде қосыла отырып, өзара қатынастарын шарттық негізде құра алатындығы айқындалған (декларацияның 1-т.). Қазақ Советтік Социалистік Республикасы өзінің ұлттық мемлекеттілігін сақтап қалуы, оны қорғау және нығайта түсу жөніндегі шаралар қолданатындығы көрсетілгендігін ескерте отырып (декларацияның 2-т.), тұңғыш рет ұлттық мемлекет туралы жария етті. Қазақ Советтік Социалистік Республикасының территориялық аумағы бөлінбейді, оған қол сұғылмайды және оның келісімінсіз пайдалануға жол берілмейді (декларация 3-т.) дей отырып, алғаш рет ел аумағының бөлінбейтіндігі, оған қол сұғылмайтындығы танылды, бұл Республиканың егемендігімен тікелей байланысты. Сондай ақ, халықтық егемендік принципі жариялай отырып, «халық» ұғымына анықтама береді (декларация 4-т.). Бұл принцип негізінде мемлекеттік билікті жүзеге асырудың екі нысаны көрсетілген. Олар: халықтың тікелей және өкілетті органдар арқылы билікті жүзеге асыру нысандары. Жер және жер асты қойнауы, әуе кеңістіктері, су, хайуанаттар мен өсімдіктер дүниесі, тағы басқа табиғи ресурстары, халықтың тарихи және мәдени қазналары, ғылыми-техникалық сондай ақ барлық экономикалық әлеуеті Республика территориясындағы барлық ұлттық байлығымыз Республика Егемендігінің негізін құрай отырып, мемлекеттің ерекше меншігінде болатындығы нақтыланған (декларация 9-т.). Бұл өз кезегінде қоғамның кез келген мемлекеттің егемендігінің негізін құрайтынын білдіреді деген сөз. Осы құжатта алғаш рет Қазақ КСР-інің бұрын буржуазиялық саяси институт ретінде теріске шығарып келген билікті бөлу принципін жариялады: «Республикада мемлекеттік өкімет билігі оның заң шығару, атқару және сот билігіне бөлу принципі бойынша жүзеге асырылады. Заң шығару билігін Қазақ ССР Жоғарғы Кеңесі жүзеге асырады. Президент Республиканың басшысы болып табылады және онда ең жоғары өкімшілік-атқару билік болады. Ең жоғары Сот билігін Қазақ ССР Жоғарғы Соты жүргізеді», делінген (декларацияның 7-т.). Осыған дейінгі бүкіл билікті Қазақ Кеңестік Социалистік Республикасының 1978-жылғы Конституциясы Жоғары Кеңестің құзыретіне айқындап береген болатын [https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1027292#pos=1;-73]. Сол сияқты 1977-жылғы 7- қазандағы қабылдаған КСРО конституциясында да, 1978-жылдың 20-сәуірінде қабылдаған ҚазКСР-ның конституциясында да Қазақстан халықаралық қатынастарда дербес субъекті бола алмаған еді, декларация негізінде Республикамыз өзінің сыртқы саясатын айқындай алатын, халықаралық ұйымдар қызметіне қатысуға құқы бар халықаралық қатынастың дербес субъектісі ретінде айқындады (декларация 14-т.). Егемен елдің қалыптасуының тағы бір белгісі ретінде – өзінің дербес қаржылық-несиелік жүйесі, салық

және кеден жүйесімен ерекшеленді. Мемлекетте ұлттық банк институтын бекітіп, осы арқылы республиканың мемлекеттік бюджетін дербес қалыптастыратынын көрсетті (декларация 10-т.). Декларацияда қоғам экономикасын ұйымдастыру жөніндегі маңызды принципі бекітілді. Бұдан бұрын экономикалық жүйенің негізін социалистік меншік құраса, Декларацияда Қазақ ССР-інің меншік нысандарының әр алуандығы, теңдігі және оларды қорғау кепілдігі айқындалды. Кеңестік экономикалық жүйе принципіне қайшы болған нарықтық қатынастар, еркін кәсіпкерлікке мүмкіндіктер берілді, жаңа қоғамдық жүйенің орнау процесінің басталуына жол ашылды.

Декларация - Қазақстан Республикасының жаңа Конституциясының қабылдануының және Республиканың егемендік мәртебесін жүзеге асыра отырып, конституциялық заңнамалардың дамуының негізі болып табылады. Олай дейтініміз, осы құжаттан кейін КСРО конституциясында айқындалған негізгі нормаларды қолданылуын тоқтатқан, тәуелсіз және дербес дамудың басты қадамдарын айқындаған конституциялық тұрпаттағы құқықтық актілер қабылданды. Нақтырақ айтар болсақ, Қазақ КСР-ының 1978 жылғы Конституциясына елеулі өзгертулер енгізуге ықпал еткен заңдар қабылданды.

Нәтижесінде Қазақ ССР-дегі мемлекеттік өкімет пен басқару құрылымдарын жетілдіре түсу және Қазақ ССР Негізгі Заңына толықтырулар мен өзгертулер енгізу турасындағы Қазақ Советтік Социалистік Республикасының Заңы негізінде нарықтық қатынастарды дамыту мен қалыптастыру жағдайында Қазақ ССР-дегі мемлекеттік өкімет пен басқару құрылымдарын жетілдіру мақсатында сондай ақ, мемлекеттік, ұлттық мәдени, әлеуметтік шаруашылық құрлыстың барлық салаларында реттілік пен тәртіпті нығайту аса маңызды екендігін ескерте отырып, Қазақ Советтік Социалистік Республиканың Жоғарғы Советі қаулы қабылдады. 1990-жылғы 20-қарашада қабылданған «Мемлекеттік өкімет пен басқарудың құрлымдарын жетілдіру туралы» Заңы негізінде Конституцияға сәйкес Президенттің басқарушы билікпен қоса атқарушы биліктің басшысы болып табылатындығы, Министрлер Кеңесінің қайтадан Министрлер Кабинеті ретінде құрылатыны, Премьер-Министрдің қызмет орны бекітілетіндігі турасында арнайы нормалар енгізілді. Министрлер Кабинетін жасақтау құқығы елдің Президентіне берілді. Премьер-министрді және Қазақ ССР-і Министрлер Кабинетінің құрамын Қазақ ССР-нің Президенті ұсынуы бойынша Қазақ ССР Жоғары Кеңесі бекітетін болды [Қазақ Советтік Социалистік Республикасының Жоғарғы Советінің Ведомствары, №47, 90-ж.]. Конституция Қазақ КСР-ы КСРО-ның, оның барлық жоғарғы өкімет органдары құзретіндегі мәселелер мен сұрақтарды шешуге қатысатындығы туралы қағидаттармен толықтырылды. Бұның нәтижесі

Қазақ КСР-ының егемен құқын кеңейтуге жасаған батыл қадамдары болып танылады. Осы заң негізінде билік органдары ара қатынастары 1990-жылғы 25-қазандағы «Қазақ Советтік Социалистік Республикасының мемлекеттік Егемендігі туралы декларацияда жарияланған билікті ұйымдастыру принциптеріне сәйкес логикалық тәртіпке келтірілгендігін айтуға болады. Осыдан кейінгі 1991-жылдың 15-ақпанындағы Қазақ ССР Негізгі Заңына толықтырулар мен өзгертулер енгізу туралы Қазақ Советтік Социалистік Республикасының Заңы негізінде Қазақ КСР-ының 1978 жылғы Конституциясына (80, 125, 129-баптарына) елеулі өзгеріс алып келгенін көреміз [Қазақ Советтік Социалистік Республикасының Жоғары Советінің Ведомстары, №47, 90-ж]. Сонымен қоса «Жергілікті өзін-өзі басқару мен Қазақ КСР халық депутаттарының жергілікті Кеңестері» туралы заңының да ерекше конституциялық мәні бар екендігін атап өту қажет. Құжатта жергілікті өзін-өзі басқару және оның жүйелеріне қатысты ұғымдар алғаш рет беріліп отыр. Заң жергілікті өзін-өзі басқарудың жүйесіне халық депутаттарының жергілікті кеңестері мен аумақтық қоғамдық өзін-өзі басқару органдарын, жергілікті референдумды, жиналыстар мен жиындарды, азаматтардың конференцияларын қамтыды.

Келесі реформалар тобын 1991 жылғы 20 маусымдағы «Қазақ ССР-ның Негізгі Заңына толықтырулар мен өзгертулер енгізу туралы» Қазақ Советтік Социалистік Республикасының Заңы, «1991-жылдың 25-маусымындағы «Қазақ ССР-інде мемлекеттік өкімет пен басқарудың құрылымын жетілдіру және Қазақ ССР Конституциясына (Негізгі Заңына) өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы Қазақ ССР Заңына және Қазақ ССР Конституциясына (Негізгі Заңына) өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Қазақ Советтік Социалистік Республикасы Заңы, 1991-жылдың 25-тамызындағы «Қазақ ССР Конституциясына толықтырулар мен өзгертулер енгізу туралы» Қазақ советтік Социалистік Республикасының Заңдарын атауға болады. 1991 жылғы 25 тамыздағы заңда қоғамдық ұйымдарды құруда шектелмеген түрде кең мүмкіндіктер берілгендігін ерекше атап өтуге болады. Яғни, Коммунистік партияның басшылығымен өмір сүретін, қоғамдық ұйымдардың шектелу тізімі көрсетілмеді. Бұл көптеген қоғамдық ұйымдардың құрылуына негіз болды және қоғамды саяси ұйымдастырудың жаңа принциптерін бекітуге ықпал етті. Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесі 1991 жылғы 16 қазанда 6-сессияда Президент сайлауын 1991 жылғы 1 желтоқсанға белгілеу туралы Қаулы мен Қазақ КСР Президентін сайлау туралы заңды қабылдады [Қазақ Советтік Социалистік Республикасының Жоғары Советінің Ведомстары, №33-35, 91-ж]. Жоғарғы Кеңес Н.Ә. Назарбаевты Қазақ КСР Президентіне кандидат ретінде ұсынды. «Қазақ КСР Президентін сайлау туралы» Заңының егеменді мем-

лекеттің сайлау құқығының дамуында маңызы ерекше болды. Ол егеменді мемлекет қабылдаған сайлау құқығы жөніндегі тұңғыш құжат. Бұл заңның басты жаңалығы – Қазақ КСР Президенті лауазымына кандидатураны Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесінің депутаттары ұсынатын болды. 1991 жылғы 1 желтоқсанда Президент сайлауы өткізіліп, нәтижесінде Н.Ә. Назарбаев сайланды. 1991 жылғы 10 желтоқсанда Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесінің отырысында Н.Ә. Назарбаев ант қабылдап, Президенттік қызметіне кірісе бастады. Тура осы күні, яғни 1991 жылғы 10 желтоқсанда «Қазақ Кеңестік Социалистік Республикасының атауын өзгерту туралы» Қазақ Советтік Социалистік Республикасының Заңы арқылы Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесі: Республиканың көп ұлтты халқын өзін-өзі билеу қағидаттарына, адам бостандығы мен құқығының беріктігіне, қоғамның саяси және экономикалық, сондай ақ, идеологиялық әр алуандығы қағидатына негізделген тәуелсіз, отан сүйгіш, демократиялық, құқықтық мемлекет құруға батыл қадамын негізге ала отырып, Қазақ Кеңестік Социалистік Республикасының атауын Қазақстан Республикасы деп ауыстыру туралы қаулы қабылдады. Аталған қаулыда Қазақ КСР конституциясына, КСР мемлекеттік Егемендігі туралы Декларациясына, Қазақ ССР Заңдары мен Қазақ КСР мемлекеттік органдарының басқа да актілеріне қатысты өзгертулер мен толықтырулар енгізілсін делінген болатын [<http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z910003900>]. Соның нәтижесінде Қазақ Кеңестік Социалистік Республикасының атауы Қазақстан Республикасы болып ауыстырылды. 1991-жылдың 10-желтоқсанында қабылдаған «Қазақ Кеңестік Социалистік Республикасы атауын өзгерту туралы» Қазақ Советтік Социалистік Республикасының Заңын қатардағы заңдар емес, басқа заңдармен салыстырғанда реформалық жаңашылдығымен ерекшеленген Қазақстан Республикасы конституциялық дамуының алғашқы кезеңін үлкен жетістікпен аяқтап, конституциялық дамуының екінші кезеңіне өтудің тарихи кезеңін ажыратып берген Конституциялық Заң деп танимыз. Егемендік мәселесіне қатысты С.З. Зиманов: «90-жылдардың басында КСР Одағының құлдырауы апатты жылдамдықпен оның құлауына айналады деп ойлаған адамдар аз. Бірінші уақытта ескі, кеңестік республикалардың орнына жаңа одақты құрудың нақты мүмкіндігі болған, ол іске асырылмаған. Орталық, әсіресе 1990 жылдың екінші жартысында және 1991 жылдың ішінде қабылдаған Одақтық шарт жасасудың үмітсіз әрекеттері қалаған нәтижелер әкелмеді.

Қазақстан басқа одақтас республикалардан айырмашылығы, ең аз «бөлімшеге» ұмтылып, одақтас шарт негізінде республикалардың жаңа Достастығына кіруге дайын болды», -десе [Зиманов С.З., 1996. с.7], Қ.А. Жиренчиннің және Қ.Қ. Айтхожиннің: Республиканың Жоғарғы Кеңесі-

нің 1990 жылғы 25 қазандағы «Қазақ КСР-інің мемлекеттік егемендігі туралы» Декларациясының қабылдануымен ғана Қазақстанда байырғы қазақ жерінде тәуелсіз мемлекеттің негізгі параметрлерін қалайтын жаңа конституциялық құрылыс құрудың принципті маңызды процесі басталды», -деп көзқарастарын білдіреді [Жиренчин К.А., & Айтхожин К.К., 2001. -№2]. Белгілі заңгер А.К. Котовтың Қазақстан Республикасының мемлекеттік егемендігіне қатысты жан-жақты саяси-құқықтық талдау жасап, ұлттық мемлекет дамуының мәселелері туралы тұжырымдары да толықтыра түседі [Котов А. К., 1994. с.6].

«Боден мен Гоббстан бастап, қазіргі заманның саяси лексикасы мен ойлауында егемендік басым болды және саяси модерн идеясының өзі ол болмаған кезде мағынасыз болар еді десек, артық айтқандық болмас. Дегенмен, гносеологиялық тұрғыдан өміршең және осы гносеологиялық өміршеңдіктің арқасында егемендік сонымен қатар материалдық және символдық тұрғыдан маңызды. ... Бұл біздің ең жақсы ұжымдық мақсаттарға жету үшін күш пен тұлғаны жұмылдыруға болатын маңызды құрал болып қала береді» [Neil W., 2020, P.370-428].

Келтірілген тұжырымдар мен ұсыныстардың конституциялық-құқықтық табиғатының тео-

риялық және тәжірибелік тұрғыдан сәйкестілігін ашуда ғылыми-көзқарастар мен пікірлерді одан әрі жетілдіруге мүмкіндік беретіндігін ескере отырып, Қазақстан Республикасының конституциялық дамуының алғашқы кезеңі 1990 жылдың 25-қазанында қабылданған «Қазақ Кеңестік Социалистік Республикасының Мемлекеттік Егемендігі туралы» декларациясынан басталады, - деген Ғ.Сапарғалиевтің ғылыми пікірімен толық келісуге болады. Себебі, Декларацияда алғаш рет ұлттық мемлекеттің қағидаттары тұжырымдалды. Декларацияда тұңғыш рет билік бөлінісі ұстанымдары жарияланды. Сондай ақ Декларация Қазақ Кеңестік Социалистік Республикасының аумағында демократиялық принциптерге қайшы келетін ескі Одақ заңдарының қолданыстағы күшін жоя алатын егеменді құқықтық нормаларын бекітті. Нәтижесінде Қазақ Кеңестік Социалистік Республикасы өзін әлем елдері алдында халықаралық қатынастар субъектісі ретінде таныта алды. Осылайша Мемлекеттік егемендік туралы Декларация Қазақстанның Конституциялық дамуындағы өз орнын толық айқындап берді. Осы жылы Қазақ елі үшін, тәуелсіздікке алғашқы қадам: Қазақ КСР Егемендігі туралы декларацияның 30 жылдығы аталуда.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Амандықова С.К. Становление доктрины конституционализма в Казахстане: Монография. /Отв. Редактор Баймаханов М.Т. — Караганда, Изд-во КарГУ, 2002. — 404 с.
2. Сапарғалиев Ғ. Қазақстан Республикасының Конституциялық құқығы: Академиялық курс., өңделіп, толықтырылған, 2 - басылым. /Ред. Басқарған Ғ. Сапарғалиев. - Алматы, Жеті жарғы, 2004. - 480 б.
3. «Қазақ Советтік Социалистік Республикасының Президенті қызметін тағайындау және Қазақ Советтік Социалистік Республикасының Конституциясына (Негізгі Заңына) өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Қазақ Советтік Социалистік Республикасының Заңы. Алматы, 1990-жыл 24-сәуір. №6-XII //Қазақ Советтік Социалистік Республикасының Жоғары Советінің Ведомстары, №18, 90-ж.
4. 1990-жылдың 24-сәуіріндегі «Қазақ Советтік Социалистік Республикасы Президенті» туралы Қазақ Советтік Социалистік Республикасының Жоғары Советінің Қаулысы. //Қазақ Советтік Социалистік Республикасының Жоғары Советінің Ведомстары, №18, 90-ж.
5. URL:<http://adilet.zan.kz/kaz/docs/B900001700>
6. Зиманов С.З., Рейтор У.К. Теоретические вопросы советского национально-государственного строительства. - Алма-Ата, 1987г.
7. Зиманов С.З. Развитие союзной республики как национальной формы социалистической государственности. / Вестник АН Каз.ССР. 1987. N11.
8. Зиманов С.З. «Не надо расшатывать государственные устои. «Казахстанская правда». 1995.21 января.
9. Зиманов С.З. Союзный договор и суверенитет республики. -Алма-Ата, 1991. с.4.
10. Зиманов С.З. О концепции и структуре Конституции КазССР. -Алма-Ата, 1991. с.4.
11. URL: <http://lawlibrary.ru/article1010607.html>
12. Асанбаев Е.М. Первый шаг к независимости./Каз. правда. 1993 7 октября.
13. Баймаханов М.Т., Вайсберг Л.М., Котов А.К. Становление суверенитета Республики Казахстан. - Алматы, 1994.
14. Сабикенов С.Н. «Народный и национальный суверенитет- в чем их отличие». /«Мысль», 1994. N 4.
15. Нурпеисов Е.К., Котов А.К. «Конституционная эволюция Казахстана к суверенитету» / Приложение к журналу «Бизнес и право в Казахстане». 1994.
16. Кенжалиев Ж.Ж., Ким В.А. Қазақстан Республикасында Конституциялық заңнаманың дамуы /Ред. Басқарған Ж.Ж. Кенжалиев. – Алматы: Жеті Жарғы, 2008., – 120 бет.

17. Амандықова С.К. Қазақстан Республикасының конституциялық құқығы: Оқу құралы /Ред. Басқарған С.К. Амандықова. –Астана, Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ типографиясы, 2018. –191 б.
18. URL: <http://www.dslib.net/teoria-prava/deklaracija-o-gosudarstvennom-suverenitete-i-ejo-mesto-v-politichekoj-istorii.html>.
19. URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1027292#pos=1;-73
20. 1990-жылдың 20-қарашасындағы «Қазақ Советтік Социалистік Республикасындағы мемлекеттік өкімет пен басқарудың құрылымдарын жетілдіру және Қазақ Советтік Социалистік Республикасы Конституциясына (Негізгі Заңына) толықтырулар мен өзгертулер енгізу туралы» Қазақ Советтік Социалистік Республикасы Заңы //Қазақ Советтік Социалистік Республикасының Жоғары Советінің Ведомствтары, №47, 90-ж.
21. 1991-жылдың 15-ақпанындағы «Қазақ Советтік Социалистік Республикасының Конституциясына толықтырулар мен өзгертулер енгізу туралы» Қазақ Советтік Социалистік Республикасының Заңы // Қазақ Советтік Социалистік Республикасының Жоғары Советінің Ведомствтары, №47, 90-ж.
22. 1991-жылдың 16-қазанындағы «Қазақ Советтік Социалистік Республикасының Президентін сайлау туралы» Қазақ Советтік Социалистік Республикасының Заңы //Қазақ Советтік Социалистік Республикасының Жоғары Советінің Ведомствтары, №33-35, 91-ж.
23. URL: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z910003900>
24. Зиманов С.З. Конституция и Парламент Республики Казахстан. – Алматы: Жеті жарғы, 1996. – С.7.
25. Жиренчин К.А., Айтхожин К.К. Сувернитет Республики Казахстан: проблемы теории и практики// 2001. -№2. – С.94.
26. URL: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=30204905>
27. Neil W., "The sovereignty surplus" International Journal of Constitutional Law, Volume 18, Issue 2, July 2020, Pages 370–428, <https://doi.org/10.1093/icon/moaa051>

КУАНАЛИЕВА ГУЛЬДАНА АМАНГЕЛЬДИЕВНА

Доктор юридических наук, ассоциированный профессор

КазНУ имени аль-Фараби

Республика Казахстан, г. Алматы

e-mail: kuanalieva.guldana@mail.ru

АХАТОВ УАЛИХАН АКЫПБЕКОВИЧ

Кандидат юридических наук, и.о. профессора

КазНУ имени аль-Фараби

Республика Казахстан, город Алматы

e-mail: yali-79_kz@mail.ru

К ВОПРОСУ ПРОТИВОДЕЙСТВИЯ ОРГАНИЗОВАННОЙ ПРЕСТУПНОСТИ

Аннотация. Одним из наиболее актуальных вопросов для стран мира и Республики Казахстан является проблема борьбы с организованной преступностью. Актуальностью выбранной темы является современное состояние борьбы с преступностью. Этот вопрос является одной из важных задач, стоящих в настоящее время не только перед правоохранительными органами, но и перед всем казахстанским обществом. Безусловно, наличие организованной преступности наносит ущерб доверия власти и основным принципам государственного управления, препятствует конкуренции, затрудняет государственное развитие и угрожает национальной безопасности, демократическим институтам и моральной стабильности общества.

Ключевые слова: преступность, борьба с преступностью, организованная преступность, преступная группа, преступная организация.

**ҰЙЫМДАСҚАН ҚЫЛМЫСТЫЛЫҚҚА ҚАРСЫ ІС-ҚИМЫЛДЫҢ
КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ**

Аннотация. Дүние жүзіндегі елдер және Қазақстан Республикасы үшін қазіргі таңдағы күрмеуі қалың өзекті мәселелердің бірі - ұйымдасқан қылмыстылықпен күрес жүргізу мәселелері. Тандалған тақырыптың өзектілігі қылмыстылыққа қарсы күрестің қазіргі жағдайы болып табылады. Бұл мәселе, қазіргі уақытта құқық қорғау органдарының алдында ғана емес, бүкіл қазақстандық қоғамның алдында тұрған маңызды міндеттердің бірі. Ұйымдасқан қылмыстылықтың орын алуы билікке және мемлекеттік басқарудың негізгі принциптеріне деген сенімге нұқсан келтіреді, бәсекелестікке кедергі жасайды, мемлекеттік дамуды қиындатады және ұлттық қауіпсіздікке, демократиялық институттарға және қоғамның моральдық тұрақтылығына қауіп төндіретіні сөзсіз.

Түйін сөздер: қылмыстылық, қылмыстылықпен күрес, ұйымдасқан қылмыстылық, қылмыстық топ, қылмыстық ұйым.

ON THE ISSUE OF COUNTERING ORGANIZED CRIME

Annotation. One of the most pressing issues for the countries of the world and the Republic of Kazakhstan is the problem of combating organized crime. The relevance of the chosen topic is the current state of the fight against crime. This issue is one of the important tasks currently facing not only law enforcement agencies, but also the entire Kazakh society. Of course, the existence of organized crime damages the credibility of the government and the basic principles of public administration, hinders competition, hinders state development, and threatens national security, democratic institutions, and the moral stability of society.

Keywords: crime, fighting crime, organized crime, criminal group, criminal organization.

Организованная преступность, представляющая достаточно сложное антисоциальное явление является одним из опасных в обществе. Почти во все времена она сопровождает экономическое и культурное развитие большинства государств мира, стимулируя такие проблемы как коррупция, вымогательство, насилие, наркомания, проституция. Ее тенденции очевидны, так как влекут за собой деформацию процесса реализуемых реформ, грозят конституционной законности и безопасности граждан. Организованная пре-

ступность представляет собой угрозу экономической и политической безопасности Республики Казахстан, наносит значительный ущерб государственному бюджету, экономическому развитию страны и благосостоянию населения, а также может объективно направлять государственную власть на осуществление преступной деятельности.

Результаты исследований, проводившихся учёными Казахстана и мира в разное время, подтверждают, что организованная преступность основывается на

коррупции, взаимосвязанности и оказании преступных услуг, сопровождаясь массовым подкупом чиновников на всех уровнях. Это представляет реальную угрозу социально-экономическим реформам, подрывает демократическую стабильность государства и нарушает деятельность государственных органов. Организованная преступность способствует упадку производства, увеличению социальных проблем и подрыву доверия граждан к защите от криминальных элементов. Также не вызывает удивления отсутствие эффективных ограничений в отношении организованной преступности, разложение государственного аппарата и его погружение в коррупцию [1].

Недостаточный уровень доверия гражданского общества к органам государственной власти, а также низкий уровень правовых знаний населения не только способствуют слабому исполнению законов и других нормативных актов, но и тормозят развитие правовой культуры и ответственности в обществе. Для формирования нетерпимого отношения общества к проявлениям преступности, повышения доверия к институтам власти необходимо обеспечить регулярное информирование населения о ходе борьбы с организованной преступностью, пропаганду государственной политики, направленной на усиление борьбы со всеми видами преступности, а также внедрение специальных образовательных программ.

Борьба с организованной преступностью должна вестись на международном уровне. Для этого необходимо приложить дополнительные усилия, направленные на совершенствование механизмов взаимодействия с иностранными государствами и международными организациями. Основными направлениями международного сотрудничества должны стать: сближение законодательных основ, взаимодействие в правоохранительной сфере и партнерская помощь.

Организованная преступность, как и преступность в целом, представляет собой сложное социальное явление, отражающее экономические и социально-политические процессы, происходящие в обществе. Рост этого явления, как правило, наблюдается в периоды социальных потрясений и изменений в экономических отношениях. Хотя термин «организованная преступность» до 90-х годов не использовался в отечественной юридической литературе, в реальной жизни уже существовали её отдельные признаки, такие как организованный характер опасных преступлений, групповые действия, подкуп должностных лиц, деятельность «воров в законе» и другие.

С течением времени организованная преступность приобрела массовый характер. Это выражалось в распространении преступлений, связанных с теневой экономикой, подкупом сотрудников партийных, советских и хозяйственных аппаратов, а также работников правоохранительных органов. Одновременно происходило слияние теневых структур и профессиональных преступников, что привело к формированию организованных преступных сообществ. Их материальной базой стала теневая экономика, расширяющая дополнительные зоны использования незаконно накопленного капитала.

Необходимость таких сделок заключалась, с одной

стороны, в осознании преступниками выгоды добровольного распределения доходов по сравнению с рисками нападения на их интересы, а с другой – в понимании целесообразности взаимного согласия. По определению профессора В.Д. Малкова, термин «организованная преступность» охватывает совокупность организованных преступлений, так как отдельные преступления могут носить групповой или организованный характер. В этом контексте организованная преступность занимает промежуточное место между общими и частными преступными явлениями, так как включает общие признаки преступности и частные признаки преступных деяний. Эти особенности подчеркивают необходимость анализа уголовно-правовых и криминологических характеристик организованной преступности [2, с. 123].

Э. Ф. Побегайло отмечает также, что «...организованная преступность есть обладающая высокой степенью общественной опасности форма социальной патологии, выражающаяся в постоянном и относительно массовом воспроизводстве и функционировании преступных сообществ (преступных организаций)» [3, с. 17].

Понятие организованной преступности относительно недавно вошло в общественный обиход в Республике Казахстан. Ранее оно было известно только узкому кругу специалистов-криминологов, а информация о ней тщательно скрывалась от общества.

Согласно части 3 статьи 31 Уголовного кодекса Республики Казахстан: «Если преступление совершается организованной группой, преступной организацией, преступным сообществом, транснациональной организованной группой, транснациональной преступной организацией, транснациональным преступным сообществом, террористической группой, экстремистской группой, бандой или незаконным вооружённым формированием, то это преступление признаётся совершённым преступной группой» [4]. В уголовном законодательстве даются определения 10 различных типов преступных групп.

Б. Нургалиев и В. Татарян дают следующее определение организованной преступности. По их мнению, к проявлениям организованной преступности можно отнести все умышленные преступления, предусмотренные Уголовным кодексом Республики Казахстан, если они совершены организованной, простой группой, преступным сообществом или организацией, при условии, что они:

- совершаются с использованием полномочий должностных лиц государственных органов, предприятий, учреждений, организаций или органов местного самоуправления;
- сопровождаются монополизацией экономической или иной деятельности;
- осуществляются с использованием оружия, боеприпасов и других предметов, предназначенных для причинения вреда людям;
- связаны с использованием преступных связей за рубежом;
- направлены на легализацию и увеличение преступных доходов организованных преступных сообществ;

- сопровождаются сопротивлением должностным лицам, ведущим дознание или расследование фактов организованной преступной деятельности [5, с. 19].

С точки зрения криминологии, выделяются следующие формы организованной преступности:

1. Организованные группы, действующие в определённом регионе.

Такие группы занимаются преимущественно общими уголовными преступлениями. Их лидеры могут быть как ранее судимыми, так и не имевшими судимости, но обладающими определённым авторитетом.

2. Группы, расположенные в определённом регионе и совмещающие общие уголовные преступления с преступлениями в экономической сфере. Эти группы имеют коррупционные связи с чиновниками, а их участниками могут быть как бизнесмены (руководители малых, совместных, государственных и иных предприятий), так и профессиональные преступники. Такие группы нередко имеют межрегиональные связи, основанные на корыстных и экономических интересах коммерческих организаций и их руководителей. Лидерами групп часто являются влиятельные лица, занимающие ответственные должности в органах власти, как судимые, так и несудимые.

3. Организованные группы, действующие в местах лишения свободы.

Эти группы занимаются внедрением «воровских законов» среди заключённых, организуют преступления против сотрудников исправительных учреждений и используют осуждённых для совершения преступлений через угрозы и давление.

4. Организованные группы, совершающие преступления с использованием межрегиональных связей.

Участники таких групп представляют собой жителей разных населённых пунктов.

5. Так называемые «гастролирующие» организованные группы.

Эти группы совершают преступления, перемещаясь в другие регионы. Они поддерживают связь с местными преступными группами и «ворами в законе». Их деятельность включает кражи, грабежи, разбои, вымогательства и убийства.

6. Организованные группы, действующие в сфере транспорта.

Такие группы совершают как общие уголовные, так и экономические преступления.

7. Бандитские организованные группы.

Это вооружённые формирования, имеющие транспорт, средства связи и отличающиеся особой жестокостью. Такие банды представляют значительную общественную опасность.

8. Организованные группы с международными связями.

Эти группы базируются в Казахстане, но имеют связи с иностранными странами. Для таких групп характерны следующие виды деятельности: угон отечественного и иностранного транспорта, наркоторговля, продажа оружия, квартирные кражи и разбойные нападения.

В связи с военными операциями в Афганистане и на Северном Кавказе, а также с конфликтами в регионах, расположенных вблизи казахстанских гра-

ниц, предпринимаются попытки превратить Казахстан в зону транзита для незаконного перемещения людей в Европу. Несмотря на жестокость, торговля людьми становится крупным бизнесом, приносящим значительную прибыль торговцам и преступным синдикатам. Эти преступные группы характеризуются высокой адаптивностью, хорошей организацией и скрытностью.

Казахстан, будучи крупным государством Центральной Азии, имеющим общую границу с пятью странами, превратился в транзитный коридор для распространения наркотиков из Азии в Европу и далее по всему миру. По оценкам экспертов, около 80% наркотических средств, изымаемых в Казахстане, имеют иностранное происхождение. Общий объём наркотрафика через Казахстан ежегодно оценивается в 100–150 тонн.

Интерес международных преступных группировок к Казахстану обусловлен его особым геополитическим положением, недостатками в организации таможенного и пограничного контроля, особенностями визового режима, усилением миграционных процессов и отсутствием эффективных механизмов взаимодействия правоохранительных органов.

Организованная преступность оказывает криминальное воздействие на все сферы общественной жизни, которые могут приносить прибыль. В процессе своей деятельности она наносит серьёзный ущерб интересам государства и общества. Выход преступных организаций за национальные границы связан не только с изменением структуры рынка, но и с возможностью уклонения от контроля правоохранительных органов. Различия в системах уголовного правосудия и правоохранительных органах разных стран создают для преступных элементов условия выбора наиболее безопасных регионов для своей деятельности.

Преступные группы и сообщества стремятся расширить зоны своего влияния. Для защиты своей деятельности они пытаются наладить отношения с государственными структурами и институтами гражданского общества, направляя их функции в свою пользу. Это способствует распространению коррупции как в системе государственных органов, так и в негосударственном секторе, включая профсоюзы, творческие союзы и ассоциации [6, с. 45].

Преступные организации обладают следующими характерными чертами:

- сбор и передача информации;
- нейтрализация действий правоохранительных институтов;
- использование ключевых социально-экономических функций;
- наличие внутренней структуры;
- нешняя «законность» их деятельности [7, с. 78].

С увеличением числа организованных преступных структур возникают проблемы их взаимодействия, включая раздел сфер влияния, совместное противодействие государству и другие вызовы. Взаимодействие между бандами и преступными организациями заключается в обмене информацией, нейтрализации правоохранительных систем, использовании государственных структур и институтов гражданского общества, а

также в объединении усилий для помощи функционерам, нуждающимся в поддержке. Это способствует появлению криминальных сообществ, которые координируют деятельность преступных элементов.

Преступные сообщества не создаются только из взаимодействия преступных организаций и их элементов, таких как преступные группы. Их формируют представители этих структур или даже независимые профессиональные преступники.

Часто к уголовной ответственности привлекаются лишь исполнители преступлений, а организаторы остаются безнаказанными. Лидеры организованных преступных групп редко сталкиваются с наказанием, что делает борьбу с организованной преступностью похожей на борьбу с гидрой: уничтожив одну голову, появляются другие.

Анализ развития преступности показывает, что криминальный мир проник во все сферы жизни — от государственных органов власти до обычных торговых магазинов. Современные преступники используют сложившийся опыт и методы для противостояния государству, имея в своём распоряжении современные вооружения, технику, транспорт и огромные денежные ресурсы, которые государственная полиция не в состоянии покрыть.

Таким образом, преступность превратилась в высокоорганизованную структуру, стремящуюся к контролю над властью и экономическими процессами в стране. Мировой опыт свидетельствует о том, что организованная преступность активно вмешивается в управление и контроль над ключевыми процессами в обществе и экономике.

На основании изложенного можно составить следующие рекомендации:

- Установление порядка в органах местной власти.

Важно обеспечить строгий общественный контроль со стороны граждан и политических партий, а также выявление новых тенденций в организованной преступности.

- Определение приоритетов в правоохранительной деятельности.

Правоохранительные органы должны сосредоточиться на защите граждан и общества от организованной преступности, уделяя особое внимание профилактическим мерам.

- Комплексный подход на местном уровне.

Для успешной борьбы с организованной преступностью территориальные органы власти должны применять различные меры:

- Политические: улучшение взаимодействия между уровнями власти.

- Социальные: создание условий для улучшения благосостояния граждан.

- Культурно-воспитательные: популяризация гуманистических и справедливых принципов в обществе.

- Правовые: укрепление системы верховенства закона и обеспечение наказания за преступления.

- Продвижение ценностей справедливости и гуманизма.

Необходимо внедрять программы, направленные на формирование правовой культуры, предотвращение насилия и жестокости в обществе.

Эти шаги помогут усилить защиту общества и каждого гражданина от угроз организованной преступности, а также укрепить доверие к государственным и общественным институтам.

Необходимо отметить, что борьба с этим явлением в стране должна быть комплексной и включать в себя не только меры уголовно-правового воздействия. Проанализировав приведенные обстоятельства, считаем целесообразным совершенствование действующего законодательства, а именно разработать единый программный документ, который будет содержать основные положения по противодействию организованной преступности и формулировку конкретных положений.

Кроме этого, в дополнение к практике, считаем обязательным проведение качественных и долгосрочных научных исследований современных тенденций организованной преступности с разработкой мер противодействия как открытого, так и закрытого характера.

Также приоритетной задачей государства в борьбе с организованной преступностью должна стать кадровая политика, а именно улучшения качественного и количественного состава кадров, повышения уровня профессиональных знаний, предъявляемых к сотрудникам правоохранительных органов, улучшение его материально-технического оснащения.

Предпринимаемые меры по усилению кадрового состава позволят повысить уровень общей раскрываемости преступлений, совершаемых организованными преступными формированиями.

Таким образом, меры противодействия организованной преступности на сегодняшний день являются важнейшей задачей государственной политики, а их последовательное и верное осуществление будет в целом способствовать оздоровлению общества и государства от преступных посягательств организованных преступных формирований.

Использованная литература:

1. Эминов В.Е. Организованная преступность в армии. // <https://uristy.ucoz.ru/publ/10-1-0-361>
2. Малков В.Д. Организация деятельности ОВД по предупреждению преступлений: Учебник/ М.: Академия управления МВД России, 2000. - 420 с.
3. Побегайло, Э. Ф. Тенденции современной преступности и совершенствование уголовно-правовой борьбы с ней / Э. Ф. Побегайло. - М. - 1990. - 247 с.
4. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі. 2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V ҚРЗ [Электрон. ресурс]. - URL: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/>
5. Нургалиев Б.М. Организованная преступность: от признаков к определению // Проблемы борьбы с преступностью и коррупцией: Сб. науч. тр. - Караганда, 2000. - С.19–22
6. Иншаков С.М. Зарубежная криминология. - М., 1997. - 299 с.
7. Криминология: Учебник / Под ред. академика В.Н. Кудрявцева, профессора. - М., 1992. - 405 с.

Ахатов Уалихан Ақыпбекович
 Заң ғылымдарының кандидаты, профессор м.а.
 әл-Фараби атындағы ҚазҰУ
 Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
 e-mail: yali-79_kz@mail.ru

ТРАНСҰЛТТЫҚ ҰЙЫМДАСҚАН ҚЫЛМЫСТЫЛЫҚҚА ҚАРСЫ КҮРЕС

Аннотация. Мақалада трансұлттық ұйымдасқан қылмысқа қарсы күрес тәсілдері мен механизмдеріне талдау жасалады. Трансұлттық қылмыстық топтардың құрылымы, әрекеттерінің ауқымы және оларды анықтау мен жоюдағы халықаралық ынтымақтастықтың маңыздылығы қарастырылады. Сондай-ақ, құқық қорғау органдарының, заң шығарушы және сот жүйелерінің осы қылмыстарға қарсы тиімді іс-әрекеттері, сондай-ақ мемлекетаралық келісімдер мен конвенциялар арқылы үйлестірілген күрестің рөлі талданады. Мақалада қылмысқа қарсы күрес стратегиялары, ақпарат алмасу, қылмыстың алдын алу шаралары және құқық қорғау органдарының халықаралық деңгейде өзара әрекеттесуі мәселелері қарастырылған.

Кілт сөздер: трансұлттық ұйымдасқан қылмыс, халықаралық ынтымақтастық, құқық қорғау органдары, қылмыстық топтар, заңнамалық шаралар, алдын алу, ақпарат алмасу, мемлекетаралық келісімдер.

COMBATING TRANSNATIONAL ORGANIZED CRIME

Abstract. The article analyzes the methods and mechanisms of combating transnational organized crime. It examines the structure of transnational criminal groups, the scope of their activities, and the importance of international cooperation in their identification and elimination. The article also explores the effective actions of law enforcement agencies, legislative and judicial systems in combating these crimes, as well as the role of coordinated efforts through interstate agreements and conventions. The article discusses crime prevention strategies, information exchange, measures to prevent crimes, and the international cooperation of law enforcement agencies.

Keywords: transnational organized crime, international cooperation, law enforcement agencies, criminal groups, legislative measures, prevention, information exchange, interstate agreements.

БОРЬБА С ТРАНСНАЦИОНАЛЬНОЙ ОРГАНИЗОВАННОЙ ПРЕСТУПНОСТЬЮ

Аннотация. В статье проводится анализ методов и механизмов борьбы с транснациональной организованной преступностью. Рассматриваются структура транснациональных преступных группировок, масштабы их деятельности и важность международного сотрудничества в их выявлении и ликвидации. Также анализируются эффективные действия правоохранительных органов, законодательной и судебной систем в борьбе с этими преступлениями, а также роль скоординированной борьбы через межгосударственные соглашения и конвенции. В статье рассматриваются стратегии борьбы с преступностью, обмен информацией, меры по предотвращению преступлений и взаимодействие правоохранительных органов на международном уровне.

Ключевые слова: транснациональная организованная преступность, международное сотрудничество, правоохранительные органы, преступные группировки, законодательные меры, предотвращение, обмен информацией, межгосударственные соглашения.

Қазіргі жаһандану жағдайында трансұлттық ұйымдасқан қылмыс (ТҰҚ) әлемдік қауіпсіздікке және мемлекеттің тұрақты дамуына қауіп төндіретін маңызды факторлардың біріне айналды. ТҰҚ халықаралық шекараларды елемей, есірткі саудасы, адам саудасы, қару-жарақ контрабандасы, қаржылық алаяқтық, терроризмді қаржыландыру сияқты түрлі бағыттарда көрініс табуда. Осыған байланысты, трансұлттық ұйымдасқан қылмысқа қарсы тиімді күрес үшін халықаралық-құқықтық ынтымақтастық пен үйлестіру қажет.

Трансұлттық ұйымдасқан қылмысқа қарсы күрестің құқықтық негіздері халықаралық шарттар, конвенциялар және мемлекетаралық келісімдер арқылы қалыптасады. Олардың ішінде ең маңызды құжаттарға мыналар жатады:

- БҰҰ-ның Трансұлттық ұйымдасқан қылмысқа

қарсы конвенциясы (Палермо конвенциясы, 2000 ж.). Бұл құжат ТҰҚ-қа қарсы күресте басты халықаралық құрал болып табылады. Конвенцияда қылмыстық жауапкершілік, активтерді тәркілеу, заңсыз табыстарды қайтару және экстрадиция секілді маңызды аспектілер қамтылған.

- БҰҰ-ның Сыбайлас жемқорлыққа қарсы конвенциясы (2003 ж.). Бұл конвенция трансұлттық сипаттағы сыбайлас жемқорлықпен күресудің негізгі құралдарын айқындайды.

- Есірткі құралдары мен психотроптық заттардың заңсыз айналымына қарсы БҰҰ конвенциясы (1988 ж.). Бұл құжат есірткі саудасына қарсы күрестің негізгі құқықтық негізін құрайды.

- Терроризмді қаржыландыруға қарсы халықаралық конвенциялар. Бұл құжаттар терроризмді ұй-

ымдастыру мен оны қаржыландырудың жолын кесуге бағытталған.

Трансұлттық ұйымдасқан қылмыс туралы алғаш рет XX ғасырдың 70-80 жылдары айтыла бастады. Бұл есірткілердің таралуымен және оларды заңсыз өндіру мен таратудың бұрын-соңды болмаған халықаралық қылмыстық ынтымақтастығымен байланысты болды. Алайда, халықаралық құқыққа қайшы әрекеттерге негізделген қылмыстық ынтымақтастық элементтері ұйымдасқан қылмыстарға әрқашан тән болатын. Мысалы, «өлтіру корпорациясы» деп аталатын атышулы америкалық қылмыстық синдикат ұйымдасқан қылмыс өкілдеріне жағымсыз адамдарды, олардың азаматтығы мен қызмет түріне қарамастан, әлемнің кез келген нүктесінде физикалық түрде жою бойынша тапсырыстарды орындады.

Трансұлттық ұйымдасқан қылмыстың қандай да бір анықтамасын жасау жөніндегі алғашқы ұсыныстардың бірі 1988 жылы АҚШ-тағы Сент-Клауд қаласында өткен Интерполдың белсенді қатысуымен ұйымдастырылған халықаралық симпозиумда айтылды. Нәтижесінде, негізінен Интерпол мүшелері болып табылатын 46 елдің полиция қызметкерлері мынадай тұжырымдарға келді:

а) трансұлттық ұйымдасқан қылмыс бар;
б) бұл мәселе ерекше назар аударуды талап етеді;
в) трансұлттық ұйымдасқан қылмыс деп «қылмыстық әрекетпен үнемі айналысатын және негізгі мақсаты ұлттық шекараларға қарамастан пайда табу болып табылатын адамдар тобын ұйымдастыруды немесе оған қатысуды» түсінуге болады [1, 17 б.].

Осы анықтама негізінде трансұлттық ұйымдасқан қылмыстың келесі белгілерін бөліп көрсетуге болады:

- 1) ұйымның болуы және оған қатысу;
- 2) ұйымның үздіксіз жұмыс істеуі;
- 3) материалдық пайдаға бағытталған мақсаттарды іске асыру және әдейі құқыққа қайшы міндеттерді шешу;
- 4) материалдық пайдаға бағытталған мақсаттарға қол жеткізу үшін басқа мемлекеттердің құқықтық тыйымдарын елемей, құқыққа қайшы тәсілдерді пайдалану.

«Осы тұрғыдан алғанда, трансұлттық қылмыс интернационалдықтан гөрі ұлттық шекаралардан жоғары тұрған құбылыс деп айтуға болады. Трансұлттық ұйымдасқан қылмыс өкілдерінің халықаралық ынтымақтастығы мен өзара әрекеттесуін жеңілдететін фактор – құқықтық ережелер мен нұсқауларды сақтау туралы кез келген келісімдердің болмауы. Трансұлттық ұйымдасқан қылмыстың негізгі қағидасы – мәселелерді сәт сайын шешу және қатаң ережелер мен нұсқаулардың болмауы» [2].

«Трансұлттық ұйымдасқан қылмысты түрлі деңгейдегі ұйымдасушылық, иерархия және құрылымға ие, екі немесе одан да көп мемлекеттің азаматтарынан немесе азаматтығы жоқ тұлғалардан тұратын қылмыстық құрылымдардың қызметі ретінде анықтауға болады. Ол күрделі ұйымдасқан қылмыстық әрекеттермен сипатталады, трансұлттық байланыстарды, соның ішінде жемқорлық байланыстарды пайдалана отырып жүзеге асырылады және екі немесе одан

да көп мемлекеттің аумағында қылмыстық әрекеттерді жоспарлау, жасау немесе олардың салдарлары арқылы көрініс табады. Мұның барлығы экономикалық пайда табу және барынша көп, тіпті аса үлкен пайда алуға мүмкіндік беретін жағдайларды жасау мақсатында жүзеге асырылады» [3, 22 б.].

БҰҰ-ның 2000 жылғы 15 қарашадағы Трансұлттық ұйымдасқан қылмысқа қарсы конвенциясында трансұлттық қылмыс ұғымы қамтылмағаны ерекше назар аударарлық, тек ұйымдасқан қылмыстық топтың анықтамасымен шектеледі. Онда құрылымдық түрде ресімделген, үш немесе одан көп адамнан тұратын, белгілі бір уақыт аралығында әрекет етіп, осы Конвенцияға сәйкес бір немесе бірнеше ауыр қылмыстарды немесе ауыр деп танылған қылмыстарды жасау мақсатында келісілген түрде жұмыс істейтін топ деп түсіндіріледі, әрі бұл әрекеттер арқылы тікелей немесе жанама түрде қаржылық немесе басқа да пайда алу көзделеді.

«Жүргізілген зерттеу келесі негізгі қорытындыларды жасауға мүмкіндік береді:

1) трансұлттық ұйымдасқан қылмыс – бұл ең қауіпті әлеуметтік құбылыстардың бірі;

2) мафия – күрделі құрылымдық элементтері бар құпия қылмыстық ұйым, оның мүшелері өздерін туыстық байланыстармен байланысты деп есептейді, бұл ұйым тек жемқорлық байланыстарымен ғана шектелмей, мемлекеттік билік органдары өкілдеріне жанама немесе кейде тікелей әсер ете алады, сондай-ақ қылмыстық шынайылық иерархиясында маңызды әлеуметтік-рөлдік мәртебеге ие және кең ауқымды қылмыстық кәсіпкерлікпен айналысады;

3) трансұлттық қылмыс интернационалдық сипаттан гөрі, ұлттан жоғары сипатқа ие» [2].

ҚРҚК 3-бабының 24 тармағына сай «қылмыстық топ – ұйымдасқан топ, қылмыстық ұйым, қылмыстық қоғамдастық, трансұлттық ұйымдасқан топ, трансұлттық қылмыстық ұйым, трансұлттық қылмыстық қоғамдастық, террористік топ, экстремистік топ, банда, заңсыз әскерилендірілген құралым» болып табылады [4]. Қылмыстық заңнамада трансұлттық ұйымдасқан топ, трансұлттық қылмыстық ұйым, трансұлттық қылмыстық қоғамдастық ұғымдарының анықтамалары жеке-жеке белгіленген.

«33) трансұлттық қылмыстық қоғамдастық – екі немесе одан да көп трансұлттық қылмыстық ұйым бірлестігі;

34) трансұлттық қылмыстық ұйым – екі немесе одан да көп мемлекеттің не бір мемлекеттің аумағында іс-әрекет жасауды ұйымдастыру немесе оның орындалуын басқа мемлекеттің аумағынан басқару кезінде, сол сияқты басқа мемлекеттің азаматтары қатысқан кезде бір немесе бірнеше қылмыстық құқық бұзушылық жасау мақсатын көздейтін қылмыстық ұйым;

35) трансұлттық ұйымдасқан топ – екі немесе одан да көп мемлекеттің не бір мемлекеттің аумағында іс-әрекет жасауды ұйымдастыру немесе оның орындалуын басқа мемлекеттің аумағынан басқару кезінде, сол сияқты басқа мемлекеттің азаматтары қатысқан кезде бір немесе бірнеше қылмыстық құқық

бұзушылық жасау мақсатын көздейтін ұйымдасқан топ» [4].

Трансұлттық ұйымдасқан қылмысқа қарсы күрестің құқықтық түрлерін бірнеше топқа бөлуге болады:

1. Қылмыстық-құқықтық шаралар. Қылмыстық заңнаманы үйлестіру трансұлттық қылмыстарды анықтау мен тергеуде маңызды рөл атқарады. БҰҰ Конвенциялары қылмыстардың ортақ анықтамаларын ұсына отырып, мемлекеттер арасында құқықтық өзара көмекті қамтамасыз етеді.

2. Экстрадиция және құқықтық көмек көрсету. Экстрадиция трансұлттық қылмысқа қатысы бар тұлғаларды қылмыстық жауапкершілікке тарту мақсатында бір мемлекеттен екіншісіне беру арқылы жүзеге асырылады. Құқықтық көмек көрсету қылмыстық істер бойынша дәлелдерді жинау және бөлісу үшін қолданылады.

3. Халықаралық тергеу топтарын құру. Трансұлттық қылмыстарды тиімді тергеу үшін бірнеше елдің құқық қорғау органдарының қатысуымен тергеу топтары құрылады. Бұл механизмдер әсіресе адам саудасы немесе есірткі контрабандасына қатысты істерде қолданылады.

4. Ақпарат алмасу. Интерпол, Еуропол және басқа да ұйымдар ақпарат алмасу және құқық қорғау органдары арасында үйлестіру жүргізу арқылы маңызды рөл атқарады.

Трансұлттық қылмыстармен халықаралық ұйымдар арқылы күрес нысандары:

1. Интерпол. Интерпол трансұлттық қылмыспен күрестегі негізгі ұйымдардың бірі болып табылады. Ол қылмыскерлер туралы ақпарат алмасуды, іздестіру шараларын және мемлекетаралық құқық қорғау ынтымақтастығын үйлестіреді.

2. Еуропол. Бұл ұйым Еуропалық Одақ шеңберінде трансұлттық ұйымдасқан қылмыспен күресуді қамтамасыз етеді.

3. Қаржылық әрекет тобы (FATF). FATF қаржылық қылмыстар мен терроризмді қаржыландыруға қарсы күрестің жаһандық стандарттарын әзірлейді.

4. Мемлекетаралық келісімдер. Қосымша құқықтық тетіктер ретінде мемлекетаралық келісімдер маңызды рөл атқарады. Мысалы, Шанхай ынтымақтастық ұйымы (ШЫҰ) және ТМД аясындағы келісімдер трансұлттық қылмыспен күресте маңызды құралдар болып саналады.

5. Біріккен операциялар мен жаттығулар. Трансұлттық қылмыспен күрес мақсатында мемлекеттер арасында бірлескен операциялар, соның ішінде есірткі контрабандасына қарсы операциялар, адам саудасын жоюға бағытталған жаттығулар өткізіледі.

6. Ақпараттық технологияларды қолдану. ТҰҚ-қа қарсы күресте заманауи технологияларды қолдану маңызды рөл атқарады. Қылмыстық әрекеттерді бақылау және болдырмау үшін деректерді талдау, жасанды интеллект және киберқауіпсіздік құралдары кеңінен пайдаланылады.

Қазақстан Республикасы трансұлттық ұйымдасқан қылмысқа қарсы күреске белсенді түрде қатысады. Елдің құқық қорғау органдары БҰҰ, ШЫҰ, ТМД және басқа да халықаралық ұйымдармен ынтымақтастық орнатқан. Қазақстан:

- БҰҰ-ның Палермо конвенциясын және басқа да халықаралық құжаттарды ратификациялаған;

- Интерполдың жаһандық іздестіру жүйесін белсенді түрде қолданады;

- Трансұлттық қылмыстық топтардың қызметіне тосқауыл қою үшін заманауи технологияларды енгізуде.

Сайып келгенде, трансұлттық ұйымдасқан қылмысқа қарсы күрес қазіргі заманның маңызды міндеттерінің бірі болып табылады. Халықаралық құқықтық құралдарды тиімді пайдалану, мемлекетаралық ынтымақтастықты нығайту және заманауи технологияларды енгізу арқылы бұл қауіпке қарсы тиімді күрес жүргізуге болады. Қазақстанның осы бағыттағы тәжірибесі көрсеткендей, халықаралық стандарттарды ұстану және үйлестірілген шаралар жүргізу трансұлттық қылмыстың алдын алу мен жоюда негізгі құрал болып табылады.

Пайдаланған әдебиеттер

1. Номоконов В. А. Транснациональная организованная преступность: дефиниции и реальность. Владивосток, 2001. – 247 с.

2. Транснациональная организованная преступность: понятие и признаки Текст научной статьи по специальности «Право» Мацкевич И.М. // <https://cyberleninka.ru/article/n/transnatsionalnaya-organizovannaya-prestupnost-ponyatie-i-priznaki>

3. Щеблыкина И. В., Звягинцев В. В. Транснациональная организованная преступность как угроза безопасности государств – участников Содружества Независимых Государств: некоторые проблемы теории и практики // Пространство и время. 2014. - № 4 (18). – С. 21-30

4. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі Қазақстан Республикасының Кодексі 2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V ҚРЗ.// <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000226>

ПЕДАГОГИКА ҒЫЛЫМЫ ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ НАУКА PEDAGOGICAL SCIENCE

ӘОЖ 821.512 (075.8)

АЖГАЛИЕВ МАРАТ ҚАЙЫРЖАНҰЛЫ

Педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент
Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті

БЕКМАСHEBA АҚТОТЫ НЫҒМЕТҚЫЗЫ

Филология ғылымдарының кандидаты, доцент
Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті

ПЕДАГОГ МАМАННЫҢ СӨЙЛЕУ МӘНЕРЛІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДА ПАЙДАЛАНАТЫН ШЕШЕНДІК ҚҰРАЛДАР («Педагогикалық шешендіктану» курсы негізінде)

Түйін. Мақалада ертеңгі кәсіби педагог маманның сөз саптауындағы қолданылатын тілдік және шешендік құралдардың ерекшелігі сөз болады. Жоғары мектепте оқытылатын «Педагогикалық шешендіктану» курсының болашақ мұғалімге тигізетін, яғни сауатты және айшықты сөз саптауын қалыптастырудағы пайдасы, соның ішінде негізгі шешендік құралдар сипатталады. Сондай-ақ, жоғары оқу орындарында болашақ педагогтерді шешен сөйлеу мәдениетіне баулудағы негізгі меженің бірі шешендіктану айшықтары тұрасында жүйелі ұғым қалыптастыру, түсінік беру сипаты талданады. Нәтижеде әрбір студентке қажетті шешендік айшықтарды қолданудағы негізгі ойлар айтылады және шешендік құралдар нақты мысалдармен көрсетіледі.

Түйінді сөздер: педагогикалық шешендіктану, шешендік құралдар, болашақ педагог, сөз байлығы, тілдік нормалар, кәсіби педагог, риторика.

Резюме. В статье говорится об особенностях языковых и ораторских средств, которые используются в речи будущего квалифицированного педагога. Отмечена эффективность преподавания в высшей школе курса «Педагогическая риторика» и, в частности, значимость основных ораторских средств, способствующих формированию грамотности и выразительности устной речи будущих учителей. Наряду с этим, дан всесторонний анализ формированию общих системных понятий по ораторской выразительности как одного из основных аспектов привития культуры ораторской речи будущим педагогам высших учебных заведений. Приведены конкретные примеры ораторских средств и основные идеи по применению необходимых средств выразительности каждым студентом.

Ключевые слова: Педагогическая риторика, ораторские средства, будущий педагог, богатство слов, языковые нормы, профессиональный педагог, риторика.

Summary. The article informs about the peculiarities of linguistic and oratory tools that are used in the speech of a future qualified pedagogue. The effectiveness of teaching in higher education the course "Pedagogical rhetoric" and, in particular, the importance of the main oratorical means, contributing to the formation of literacy and expressiveness of oral speech of future teachers are noted. Along with this, a comprehensive analysis of the formation of general systemic concepts of oratorical expressiveness is given as one of the main aspects of instilling of future lecturers' culture of oratorical speech. Specific examples of oratorical means and basic ideas for the use of the necessary means of expression by each student are given.

Keywords. Pedagogical rhetoric, oratorical means, future pedagogue, richness of words, language norms, professional pedagogue, rhetoric.

Қазақстанда үздіксіз білім беру жүйесінің бір саласы – жоғары мектеп бүгінде қарқынмен дамуда. Ал білікті, сонымен қатар кәсіби шешен педагог мамандар даярлау – жоғары мектептің құрамдас бір бөлігі деп айтуымызға болады. Бүгінгі заман талабы осыны қажет етіп отыр. Болашақ педагогтің кәсібилігімен қоса, шешен сөйлеу білік-дағдысын арттыруда студенттерге «Педагогикалық шешендіктану» курсы бойынша терең, жан-жақты білім берудің, соның ішінде сауатты сөйлеу құралдарымен толық хабардар етудің маңызы зор.

Болашақ мұғалімнің кәсіби-әдістемелік даярлығы, ең алдымен, мемлекеттік білім стандарты бойынша жоғары оқу орындарында оқу жоспарында белгіленген кәсіби арнайы пәндерді игеру негізінде қалыптасады. Жоғары мектепте болашақ педагог мамандардың кәсіби-әдістемелік даярлығын қалыптастыруда шешендіктанудың (риторика), соның ішінде «Педагогикалық шешендіктану» курсын оқытудың маңызы зор. «Педагогикалық шешендіктану» курсы – педагогикалық жоғары оқу орындарындағы педагог мамандарды даярлайтын бөлімдерде оқытылатын ғылыми курс (*элективті пәндер каталогі бойынша*). Мектептің ертеңгі мықты тұлғасы – бүгінгі болашақ маманның құзырлы даярлығы, ең алдымен, мамандығы бойынша ғылыми білімді сапалы меңгерумен де тікелей байланысты. Осы мәселелер аталмыш курсты педагогикалық жоғары оқу орындарында оқытудың аса қажеттілігін көрсетіп отыр.

Дұрыс сөйлеу тіл грамматикасын, сөзді қолдану және дыбыстау (произношение) ережелерін (нормаларын) мұқият сақтауды керек етеді. Сөздің әсерлі болуы, ұғымдылығы, мәнерлілігі де дұрыс сөйлей білгенде ғана іске асады.

Сөз (тілдік) нормасын бұзу оның түсінікті болуына кедергі жасап қана қоймай, педагог шешенге сенімсіздік тудырады, сөздің негізгі ойын күңгірттендіріп, тыңдаушының ойына күдік тудырады, сөздің ықпалдылығын жоққа шығарады. Жалпы грамматикалық нормаларды елемей сөзге деген салақтықты тудырады, сөздің қисынын, ойдың жүйелілігін бұзады.

Лексикалық норманы бұзу (сөз қолданудағы қателік, диалект және жаргон сөздерді орынсыз пайдалану, тұрақты сөз тіркестерін бұзу т.с.с.) педагог шешеннің алдына қойған мақсатына жетуге кедергі жасайды, кейде сөздің мәніне қарама-қарсы күлкілі жағдайлар туғызады.

Сөз бұрмалаушылықта (о йақ, бұ йақ, қай йақ т. с. с.) аудиторияның ықылас-ынтасын кемітіп, кері психологиялық әсер береді. Бұл тұста ана тілін бұрмалап, немесе өзге тіл сөздерін араластырып сөйлеу т.с.с. құбылыстар педагог шешен сөзіне нұқсан келтіретіні студенттерге баса ескертіледі.

Мұндай ағаттықтарға жол бермеу үшін педагог шешен өз тілін үздіксіз ұстартып, жетілдіріп,

грамматикалық анықтамалар мен сөздіктерге жиі-жиі үңіліп, зерделей қарап, өз сөзін өзі бақылап отыруға тиіс.

Дұрыс сөздің тағы бір қасиеті – оның қысқалығы. Әрі қысқа, әрі нұсқа сөйлеген шешен тыңдаушының уақытын алмай, төзімін сыйлап, қажетсіз қайталаулардан, майда-шүйде детальдарға тоқтала беруден бойын аулақ салады.

1 Көне грек данышпаны Плутархтың “сөздің құдіреті – аз сөзбен көп мағына беруде” деген сөзі – педагогтің ұстанатын қағидасына айтылуы керек [Мурашов А.А., 2001, б. 78.]. Жас педагог кейде шетелдік терминдер мен архаизмдердің де тура мағынасын ажырата білмейді. Архаизмдерді оңды-солды қолдану да сөздің ұғымды болуына кедергі жасайды. Ал жаңа терминдерді (неологизмдер) орынсыз пайдалану педагогтің білімділігін көрсетпейді, керісінше, оның парасатының төмендігін айғақтайды.

Ана тілдегі кейбір сөздердің мағынасын бұрмалап қолдану да жиі кездеседі.

Сөз байлығы – сөз сапасының аса маңызды белгілерінің бірі. Бұл қасиет педагог маманның жалпы мәдениетіне, біліміне, оқыған-тоқығаны мен топ алдында сөз сөйлеу тәжірибесіне тікелей байланысты. М. Балақаевтың пікірінше, қазақ тілінде 100 мыңдай сөз болуы керек “Әрбір тілдің сөз байлығына сол халықтың өміріне, тіршілігіне, тұрмысына керекті, солардың негізінде танымал болған заттардың аттары енеді де, іс-әрекет, тіршілігінде керек болмаған, танылмаған заттардың аты бола бермейді” дейді.

Сөз байлығы – сөзді қарабайырлықтан сақтап, оған жарқын сезімдік реңк қосатын синонимдердің, сөздің әсерлі де бейнелі болуын қамтамасыз ететін, “жан кіргізетін” фразеологиялық тіркестер мен мақал-мәтелдердің молдығы. Айталық, “тыңдау” деген қарапайым сөздің “ден қою”, “көңіл бөлу”, “назар салу”, “құлақ қою” деген сияқты тіркестік синонимдері бар. Қайсысын қолданған дұрыс? Мұны, әрине, шешеннің өзі шешеді. Алайда бір ғана “тыңдау” сөзін пайдалана бергеннен гөрі кейде оны синонимдердің бірімен алмастыру педагог шешеннің сөзіне әр қосып, әсерін арттыратыны анық. Бұған фразеологизмдер, мақал-мәтелдер, қанатты сөздер мен афоризмдер жататыны белгілі.

Сөз байлығының тағы бір құралы – дауыс екіпіні, интонация. Дауыс әуезін шебер өзгерте отырып сөйлеген педагог табысқа жетуге бір табан жақын тұрады. Демек, актерлік қабілет те белгілі бір дәрежеде педагог шешеннің ажырамас серігі болып табылады.

Тілімізді шұбарлап жүрген тағы бір кесел – К. Луковскийдің анықтамасы бойынша, “канцеляриттерді”, яғни кеңсе қағаздарында пайдаланылатын сөздерді орынсыз қолдану: “шешім қабылдау”, “шара қолдану”, “күн тәртібі” т.с.с. Мұндай жасанды да жансыз тіркестер педагог сөзінің сұрқын кетіріп қана қоймай, мағынасына да күң-

гірт рең дарытады.

Шешендік сөз тыңдаушының ақыл-ойына, сана-сезіміне әсер етеді. Демек, шешен сөзі қызу қанды, әсерлі де сезімге толы болғанда ғана тыңдаушының жүрегіне жетіп, өтімді болмақ (Жүректен шықпаса, жүрекке жетпейді). Ғалымдар мұндай сөз адамның ойына, жадына, назарына оң әсер ететінін анықтаған.

Жоғарыда айтып өткеніміздей, баяндаудағы ой ұшығын үйлестіргеннен кейін, дәрістің композициясын қабылдап, кең көлемді тезистік жоспарын құрастырғаннан соң, сөйленер сөзіміздің логикалығы мен айғақтылығы қалыпты болуы үшін, біз сендіру амалдары мен айғақтама нұсқаларын таңдауымыз керек. Ал, бұл орайда, педагог шешен кәсібилігінің тілдің мәнерлегіш құралдарын електен өткізу орынды.

Егер де шешендік сөз тыңдаушылардың елестетуін оятып, олардың сезіміне әсер етпесе, осынысымен олардың ілгері тәртіп қалпын анықтамаса, онда бұндай сөз өнерге баланбайды. Алуан болжау, сілтеме, айғақтармен ақыл-ойға, ұғым-түсінікке әсер ету – бұл ғылыми баяндаудың не ғылымның міндеті. Бұл арада логика басым мәнге ие. Мәнерлегіш құралдардың міндеті эмоциональды фон құру, айтылған іргелі ойларға қатыстылық сезімін ояту. Бұл жағдайда басым мәнге өнер ие болады, яғни ұсынылған идеялардың безендірілу техникасы, сөздің, идеялық ұшқынның өзегі болар мазмұнның сыртқы кабатының өзіндік орны бар.

Мәнерлілік – сөз сөйлеу стилінің сендіргіш сапасы, идеялардың бояуы, ерекше елеңдетер эмоциональды толғаныс пен эстетикалық ләззат атмосферасын туындата келе, аудитория назарын аударту құралы.

Егер де педагог шешен бейнелі де жарқын сөйлесе, онда ол аудиториясының көз алдына белгілі жанды бейнелерді елестетуді меже тұтқаны. Ал қызулана, әрі беріле сөйлесе, онда ол сезімге бірден-бір әсер ету бағытын ұстанады. Сөзсіз, мұндай жағдайдағы шешен сөзі көркем де мәнерлі қалыпқа көшеді. Нәтижеде сөйленген сөз шешендік өнер биігіне көтеріледі.

Лингвистердің пікірінше, сөйлеу мәнерлігінде қолданылар «бейнелі» де «жарқын» құралдар жеке дара күйінде ғана маңызды емес. Ол бар болғаны логикалық мағынаның фоны ғана. Лекциядағы мәнерлегіш құралдардың маңыздылығы оның байланыстылығында, ара қатынасында, яғни олардың қаншалықты мағынаны ұштай түсуге сәтімен әсер ететіндігінде, шешен ойын жарқырата көрсетіп, ұсынуында. Айталық, егер де сөзде мәнерлегіш құралдар шектен тыс қолданылса, онда шешендік сөздің орнында кызылсөзділік пайда болмақ. Иррациональды – сезімділікке берілушілік дәрісте басым мәнге ие болуы тиіс рациональды-логикалықты көлеңкелеп тастайды. Мәнерліліктің тапшылығы сөйленген сөздің тартымсыздығын туғызады,

тыңдаушыларды жалықтырады. Айтылған идеялар мен логикалық ғылыми пайымдаулар санада бекітілмейді. Сөйлеген сөз өнерге сорпасы да қосылмастай өте шығады. Мәнерлеу құралдарының эстетикалық рөлі осындай.

2 А. Байтұрсынұлы, Қ. Жұмалиев, З. Қабдолов, Н.Н. Кохтев, Д.Э. Розенталь, В.Н. Головин еңбектері мен «Әдебиеттану терминдер сөздігінде» [Әдебиеттану терминдер сөздігі. 1998, б. 47] тілдің барша мәнерлеу құралдары туралы мәліметтер молынан ұсынылған. Біз өз тарапымыздан ең күшті де әсерлі және шешендердің бәріне ұнамды сөз сөйлеу мәнерлігінің стилистикалық фигураларына ғана тоқталмақпыз.

Стилистикалық фигура – айтылған ойға тікелей байланысты сөздердің тіркес құрамында үйлесімді қалыпта орналасуы. Мәселен, «биологиялық компьютер» адамның миы мағынасын аңғартса, ал «биолог компьютері» тіркесі жасанды екені мәлім. Байқап отырғанымыздай, сөз тіркестері арқылы берілер мағыналар алуан түрлі.

Егер де сөздердің орнын ауыстыру тіркес мағынасын өзгертсе, онда мұндай жағдай классикалық риторикада ойдың фигуралары деп аталады. Ал егер де сөз алмастыру мағынаны өзгертпесе, онда үйлесімдіктің мұндай нұсқалары сөз фигуралары болып есептелінеді. Алғашқы шарты ойды анықтау, екшей түсуге қызмет етсе, кейінгісі бейнелеудің формасын, яғни түрлендіріп айтылған ойды безендіреді.

Мәнерлеудің шешендік құралдары арсеналының құрамындағы стилистикалық фигуралардың атаулары ежелгі классикалық риторикада қалыптастырылған. Солардың ішінен бүгінгі таңда белсенді қолданыстағы түрлерін саралап көрелік.

Риторикалық сұрау – бұл сұрақ күйіндегі фразаға жинақталған межелі ұсынылар түйін. Бұл іспеттес сауалға шешен жауап күтпейді. Оларға мұның жауабы айқын әрі түсінікті. Бұл сияқты сауал әсерінен адамда рефлексия пайда болады, яғни өзге біреу тарапынан логикалық ой жүгірту, ой көрінісінің реконструкциясы танылады. Ішінен ол: «Мен де осы пікірдемін», «Иә, бұл солай», «Бұл маған жақсы белгілі», «Бұндай жағдаймен қалай келіспессің?» сияқты қалыптарда ойлайды.

Риторикалық сұрау – шешендік тәсілге жататын айшықты сөз тіркесі. Риторикалық сұраулы құрылым – ойды, сезімді әсерлі ету үшін жауабы өзінен өзі-ақ айқын нәрсені әсерлі леппен, сұрау түрінде айту. Бұл күмәндану, шүбә келтіру мүмкін емес деген айрықша сенімділікті білдіреді.

3 Риторикалық сұраулар қазірде де, бұрынғы шешендік сөздерде де айрықша орын алған. Мәселен, қазаға көңіл білдіруде айтылатын шешендік сөздердің бірінде: «Өлім – асусыз тау, – кімнің бауыры сау? Пұлсыз берді, құнсыз алды, – оған не дау? Бізге аяулы, алушыға да қалаулы» [Сыздықова Р., 1987, б. 112].

Психологтардың пікірінше, сұрақтың пайда болуы – жұмыс басталуының және түсініктің

туындауының алғашқы белгісі. Сауал тастау – бұл қашанда пікір, реакция тудыруға, әңімеге, пікір айтуға, диалогқа мәжбүр ете отырып, адам ақыл-ойын қозғалысқа түсіру. Ал бұл пассивті күйдегі емес, керісінше, белсенді ойлау деген сөз.

Ендеше, риторикалық сауалдардың мақсаты – ойлауды белсендіру, еркін түрдегі келісім мен қолдауды туындату, қажетті пікірді стимулдау.

Демек, риторикалық сауалдардың аудитория ойлауын бір арнаға жинақтайтын, одан әрі қозғалысқа итермелейтін сөйлеу фигурасының бірегей екенін аңғартады.

Қайталау. Бұл фигураның тиімділігі риторикалық сауалдардан бірде-бір кем емес. Тыңдаушылар ретінде біздер кейбір фразаларға мән бере бермейміз, кей тіркестерді қалыс естиміз де. Сол себептен де олардың көпшілігі біздің санамызға жетпей жатады. Фразалардың бәрін бірдей ұзақ уақыт жадыда сақтау да мүмкін емес. Санада нақты көрініс туындау үшін айтылған ойды кемінде төрт рет қайталауды керек етеді. Қайталау сәтінде сол ойды айқындайтын сөздердің болуы міндетті.

Айшықтаудың қайталау түрлері (анафора, эпифора) шешендік сөздердің көркемдік белгілерінің бірі. Қайталанған элементтер белгілі бір ойға, айтпақ нәрсеге екпін түсіреді, көңіл аудартады. Мәселен, қазақтың дәстүрлі шешендік сөздерінде қайталаулардың барлық түрі де кездеседі. Мысалы, «*Бір бала бар – атадан өте туады, бір бала бар – атаға жете туады, бір бала бар – кейін қарай кете туады*» (Қаздауысты Қазыбек шешен сөзі).

Сондай-ақ қайталау сөзді ырғақтық жағынан топтастырып, жинақтайды. Осы іспеттес реттерге сәйкесті қайталау тәсілін бүгінгі шешендер де әсерлі, көрікті элемент ретінде пайдаланады. Бұл орайда ғалым Р.Сыздықова: «Қайталау – топ алдында айтылған сөзге шешендік сипат беретін күшті құралдардың бірі, ол айтпақ ойдың бір қырына тыңдаушы назарын қазықтай түседі, сонымен қатар көркемдік-эстетикалық жүк те арқалайды. Қайталаудың қай түрі де: бір сөздің бір сөйлем ішінде қайталануы; сөздің не тіркестің қатар келген сөйлемдер арасында қайталануы, абзацаралық қайталаулар – шешен сөзін бір ритмикалық, синтагмалық, периодтық топтарға ажыратады. Ал ауызша айтылған тұтас сөздің бөліктерге, әсіресе, интонациялық топтарға ажыратылып құрылуы тыңдаушы назарын аудартады, шешеннің айтпағын «рет-ретке бөледі», «тәртіптейді», рет-ретімен, тәртіппен ұсынылған дүние айқынырақ, түсіктірек болып жеңіл қабылданады, жеңіл қабылданған ой (сөз) тыңдаушыға ләззат береді» [Сыздықова Р., 1987, б. 112] – дейді.

Қайталаудың бір түрі *анафора*, яғни сөз басында, тіркес басында айтылар түйіннің құрамындағы жекелеген сөздердің немесе оралымдардың қайталанып келуі. Анафора (грекше *anaphora* – биікке шығару) – әдепкі қайталау

айшықтаудың (фигура) үлгісі ретінде көрсетілген шумақтың немесе өлең жолдарының басында үндесе, үйлесе қиысатын бірыңғай бастамалар. Дәлірек айтқанда, сөйленер сөздегі әр жол не әр тармақтың ылғи бір сөзбен басталып, қайталана беруі. Мәселен, поэзиядағы лексикалық анафораға бір мысал төмендегіше:

Кім көрді көктің жерге құлағанын,

Кім көрді күннің жарық сұрағанын... (И.Байзақов).

Ал *эпифора* – сөз соңында (әсіресе, өлеңді сөзде) бір сөздің не сөз тіркесінің бірнеше қайталанып келуі. Бұл қажетті бір ойға, құбылысқа ерекше назар аударып, сөз әсерін арттыру үшін қолданылады. Қазақ өлеңінде эпифора сөздің кезекті қайталау үлгісіне жатады. Мәселен, «*Қыз бала көркем көрінер, Беттегі нұрлы қанменен ... Еділ көркем көрінер, жағалай біткен талменен...*» (Ақтан Керейұлы). Осындағы «көркем көрінер» деген сөз тіркесін қайталау термелеп айтылған жырда ой желісін бірыңғай өрістетіп, бірнеше нәрсені тізбектеу үшін қажет болған (И. Байзақов).

Демек, қайталаулар қажетті сөздерді бөлестіре қолданып қана қоймайды, сонымен бірге сөйленер сөздің бөлімталық логикалық байланысын қалыптастырады, ойдың ырғақты қалыпта әсер етуін ұйымдастырады.

Градация – жиі қолданылатын риторикалық фигуралардың бірі. Бұл сөздердің, көбінесе синонимдердің, бірінен-бірінің мәнерлі, эмоционалды бола түсуі қалпында орналасуын білдіреді. Әдебиеттану терминдерінің сөздігіне жүгіне айтсақ, *градация* (лат. *gradatio* – біртіндеп көтеру), яғни *дамыту* айшықтаудың бір түрі: алдыңғы сөзден соңғы сөзді, алдыңғы ойдан соңғы ойды асыра, асқақтата түсу. Шешендік сөзде, поэзияда, прозада да қолданылады. Мәселен, «*Қобыланды батыр*» жырындағы *Тайбурылдың шабысы*.

Антитеза. Бұл күшті фигура да педагог шешенге анық белгілі болуы тиіс. Антитезада әр түрлі мағынадағы жекелеген сөздер, сөз тіркесі, тіпті тұтас фразалар қарсы қойылады. Бұл іспеттес оралымдар қажетті ойды белгілі бір феномендер, бағалар, пайымдаулар арқылы үдете түседі. Антитеза сөздердің ерекше үйлесімділігімен таң қалдырады, адамдарға естен кетпес әсер қалдырады. Ол белгілі бір пайымдаулар бағытындағы бағаларға шұғыл шек қояды және тыңдаушыларды белгілі бір пікірге ұйытады.

Антитеза (шендестіру) – шешендік сөз үшін қажет анықтау тәсілінің бірі. Бұл әсіресе бұрынғы шешендер сөздерінде жиірек кездеседі. Мәселен, «*Қардан артық ешнәрсе жоқ, – Ұстасаң қолыңды тоңдырады. Қазаннан қара ешнәрсе жоқ, – Ішіндегісін ішсең, мейіріңді қандырады. Қара бөрік хан басында, ақ киіз аяқ астында емес пе? Қыран құс қырымға, құзғын құс ырымға деген. Менің ішімнің сарылығына қарамай, түсімнің қаралығына қараған сіздің көзіңіз де көз*

емес, ағарып кеткен без екен. Көзі соқырдан көңілі соқыр – *ғаріп, есуастан есірік – ғаріп! Сол есірік пен көңілі соқырдың я бірі я «пірі» болмасаң не етті?»* (Сыр бойында жасап өткен Тыныс кыздың ділмар сөзі).

Демек антитеза, *біріншіден*, кереғар ұғымдарды бетпе-бет қоятын айшықтаудың бір түрі ретінде екі затты не құбылысты шендестіру арқылы басқа бір құбылыстың, ұғымның, нәрсенің суретін, сыр-сипатын, кескін-кейпін, аңғартады. «*Қар – аппақ, бүркіт – қара, тұлкі – қызыл. Ұқсайды қаса сұлу шомылғанға*» (Абай). *Екіншіден*, қазіргі әдебиеттанудағы қарама-қарсылықты (контрасты) айқындау, көбінесе ашық, антоним сөздер арқылы да беріледі. Мұнда автор ойы ол қолданған сөздерден тереңде жатуы да мүмкін («*Өссе тілім, мен де бірге өсемін; Өссе тілім, мен де бірге өшемін*» (Ә.Тәжібаев).

Бүгінгі таңдағы педагог шешеннің сөйлеген сөздерінде мәнерлеудің шешендік құралдарының бірі ретінде антитеза сирек ұшырасады. Сондай-ақ жазушылардың, артистердің сөйлеген сөздерінде де. Ал олар өз сөздерін құрастыруда көбінесе сөздің эмоциональдығы мен логикасын үдетуге басым мән береді.

Сөйленер сөз фразалардан құралады. Тіл ойды ашуға, олардың анық болуына қызмет жасайды. Баяндау қарапайым, ең бастысы, түсінікті болуы тиіс. Педагог шешен өз сөзін аудиторияға қарата айтатын болғандықтан, оның сөз фразеологиясы тыңдаушылардың білім деңгейіне, олардың талғамына және мейлінше ауызекі әңгімеге жақын қалыпқа сәйкес келуі орынды.

Сөйленер сөздің бейнелілігі мен мәнерлігін қалыптастыруда кең көлемде қолданылар шешендік құралдардың бірі – *метафора* (грек. *metaphora* – ауыстырып қою). Бұл фигура сөздерді ауыспалы мағынада қолдануды қажет етеді, яғни сөйлеу нысанына сәйкесті ұғымды белгілі бір ұқсастықтарының негізінде өзге нысанмен атау.

Кейінтеу – жансызды немесе абстракты нысанды жанды зат ретінде бейнелеу (кескіндеу). Әр түрлі табиғат құбылыстарын, жансыз нәрселерді адам кейпіне келтіріп немесе қалайда жан бітіретіндей етіп суреттейтін көркемдік тәсіл. Мәселен, қазақ халқының эпостық жырларында атқа тіл бітіріп, адамша ойлап, сезінетін етіп көрсету кездеседі. Егер ауыз әдебиетінде кейіптеуге шарттылық, дәстүрлі үлгіні ұстанушылық тән болса, жаңа жазба әдебиетінде бұл тәсіл өзгеше сипат алады. Мәселен,

*Ауырып домбыра да ыңыранды,
Сансыз саусақ қаңғып, қыдырады.*

Бірде ысып, бірде суып, күйіп-жанып,

Жүректе сандыраған күй жынданды (Илияс Жансүгіров).

Мұнда домбыра, саусақ, күй – бәрі кейіптеу тәсілімен бейнеленген.

Сөз сөйлеудің мәнерлеу құралдарының ішін-

де *эпитеттер* көркем де жарқын анықтама-лардың рөлін атқарады. Эпитеттерді қолданудың мақсаты – сөз сөйлеу нысанының белгілі бір қырын, сапасын бөле-жара, баса көрсету.

Эпитет (сипаттама) – заттың не құбылыстың айрықша белгісін, нақтылық сипатын береді. Мысалы, *қысқы кеш, қоңыр кеш*. Көптеген эпитеттерде ұлттық бояу – бедер болады (*алма мойын, бота көз, қолаң шаш, қоңыр дауыс, ақша бет*). Поэзияда әр ақынның өз қолтаңбасын танытатын әсерлі, күрделі эпитеттер мол кездеседі. Мәселен, *жалынды күй, сарынды күй, ыңыранған күй, ырғалған күй, жынданған күй, жандырған күй, жылатқан күй, жұбатқан күй, жорға күй, тәтті күй, шерлі күй* (І.Жансүгіровтің «Күйші» поэмасындағы күй сипаты).

Демек, эпитет – бояу. Айтылмақ ойдағы белгілі бір заттың, құбылыстың қалпы дәстүрлі шешендік сөздерінде эпитет түрінде еркін де жиі пайдаланылады (*асусыз тау, арылмас дау, екі ауыз сөз, торқалы той, топырақты өлім, алалы жылқы, ақтылы қой* т.б.).

Сөйлеу мәнерлігі *афоризмдерді* (түйінделе әрі екшеле ұшталған фразалар арқылы берілген жинақы ойларды танытатын қысқа да нұсқа даналық сөздер); *мақал-мәтелдерді* (баға жеткізсіз халық даналығының арсеналы, ақыл-ой симфониясы, атақты тұлғалардың саф алтынға пара-пар ақыл-нақыл сөздері); *қанатты сөздер, дәйексөздер*, өзге де формалар мен лингвистикалық әдебиеттерде біршама жазылған троптарды орынды қолданумен қамтамасыз етіледі. Егер де өз тарапынан ұмтылыс болса, педагог шешеннің өз білімін көтерумен айналысуға толық мүмкіндігі бар.

Мәнерлік күрделі идеяны бейнелі де көркем, эмоциональды қалыпта түсіндіру білігін ұсынады. Сөзді тек білім коммуникациясы мақсатында ғана емес, өзге адамға әсер ету үшін қолданатын педагог шешен әрдайым мейлінше дәл, сәйкесті, өткір, мәнерлі сөздерді екшей, іріктей алуы жөн.

4 «Шаршы топ алды сөйленген сөздің мейлінше жанды дыбысталуы – оның құрамында алуан түрлі бейнелеу-мәнерлеу құралдарының болуымен байланысты», - дейді профессор А.С.Қыдыршаев [Қыдыршаев А.С., 2000, б. 143]. Бұған атақты шешендердің сөйлеген сөздеріне жасалған талдаулар негізінде көз жеткізуге болады. Дегенмен тіл құралдарын қолдану қабілеттілігі оп-оңай қалыптаспасы даусыз. Бұл бағыттағы дағдылар сөйленер сөздің мәтінін жазу үстінде жинақталып ұшталады. Тек сөз сөйлеудің толық мәтінін құрастыру кезінде ғана қажетті фразалар, үйлесімді сөздер және ойды жеткізудің формалары сан қайтара ойластырыла електен өткізіледі. Аталған көркемдік құралдарын ретімен және мөлшерін дөп басып қолданғанда ғана сөз (сөйлеу) көздеген мақсатына жетеді. Ал оларды шамадан тыс пайдаланған жағдайда сөйлеушінің сөзі шұба-

лаңқы, жасанды, құрғақ, көпірме болып шығуы ғажап емес.

Қазіргі кезеңде педагогикалық шешендіктануға деген қызығушылық елімізде күннен күнге артуда. Бұл заңды. Себебі педагог маманның кәсіби шешен сөйлеуі алдыңғы қатардан орын алады. Еркін сөйлей білуге қажеттілік қашан да бар, ал оған өте-мөте тығыз қажеттілік педагогтер үшін бірінші орында. Әр түрлі жағдаяттарда аудитория алдында сөз сөйлеу теориясының даму ба-рысын қадағалау әрі қызығалықты, әрі пайдалы.

Жалпы ауызша шешен сөйлеу шеберлігі – педагогикалық жоғары оқу орындарында кәсіби педагог маман даярлаудың ажырамас бөлімі. Әсіресе, еліміздегі білім саласының қарқынды даму кезеңінде өскелең ұрпақты тәрбиелеуде, педагог қызметінің ерекше орнын түсіндіруде педагог үшін жоғары сапалы, шынайы ауызша

шешен сөз сөйлеу шеберлігінің мәні тіпті үлкен.

Педагог шешеннің сөзі – алдын-ала шешеннің өңдеу-өлшеуінен, пісіріп-түсіруінен өткен, күні бұрын әзірленген, сөйтіп мұқият екшеле даярланған мәтіннің өз кезегінде жай «дыбысталуы» ғана емес. Бұл педагог шешеннің де, аудиторияның да қажеттілігін, сөз сөйлеудің нақты жағдайын және көптеген өзге де факторларды ескерген үздіксіз импровизация. Аудитория белгілі бір дәрежеде сөйленер сөздің қосалқы авторы сияқты болады. Сол себептен де алға қойылған міндеттерді толық орындау үшін, студенттерге жоғары оқу орны қабырғасында жүріп, «Педагогикалық шешендіктану» курсы негіздерін терең меңгере отырып, болашақ педагог шешенге қажетті жанды қарым-қатынастың арнайы білік-дағдыларын, сапалық ерекшеліктерін жан-жақты ұғып-білу ауадай қажетті.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- 1 Мурашов А.А. Педагогическая риторика. – М., 2001. – 384 с.
- 2 Әдебиеттану терминдер сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1998. – 254 б.
- 3 Сыздықова Р. Қазақ әдеби тілінің ауызша түрі. – Алматы, 1987. – 145 б.
- 4 Қыдыршаев А.С. Шешендіктануды оқытудың ғылыми-әдістемелік негіздері. – Алматы, 2000. – 270 б.

АЙТМУХАМЕТОВА КУРАЛАЙ УЗБЕКОВНА

Филология ғылымдарының кандидаты, доцент

Қазақстан Республикасы Президенті жанындағы Мемлекеттік басқару академиясы

БИСМИЛЬДИНА ДИНАРА ДОСЫМЖАНОВНА

Филология ғылымдарының кандидаты

С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті

БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕ ҰЖЫМДЫ БАСҚАРУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ӘДІСНАМАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Түйін. Бұл мақалада білім беру саласын басқарудың негіздері, яғни оқу-тәрбиелік процестің қалыптасуына жасалатын жағдай туралы, сондай-ақ басқарушылық шешімдерді өндіру, қабылдау және жүзеге асыру процестерінде қалыптасатын адамдар арасындағы өзара байланыстар жиынтығын қамтитын мәселелер көтерілген.

Кез келген басқарушының тәжірибесі, ол қаншалықты бай болса да, егер ол қазіргі қоғамның дамуының әлеуметтік-экономикалық заңдары мен заңдылықтарын түсінбесе, қажетті нәтижеге қол жеткізе алмайды.

Оқу-тәрбиелік жұмысты өзінің жеке тәжірибесіне ғана сүйеніп басқаратын басшылар өз жұмысында көрініп тұрған мәселелерді ғана байқай алады, мұндай басшылар терең процестерді, олардың себеп-салдарлық байланыстарын ой елегінен өткізбейді.

Егер басшы басқарудың объективті заңдылықтарының талаптарын ескерсе, онда ол соған сай жағдай жасап қана қоймайды, сонымен бірге басқарудың бар жүйесін жетілдірудің жолдарын шынайы көре алады.

Түйінді сөздер: білім беру жүйесі, басқару теориясы, педагогикалық ұжымды басқару, басқару әдістері, басқару қызметтері, басқарушы/басқарылатын субъектілер.

Резюме. В данной статье рассмотрены вопросы об основах управления образовательной сферой, то есть о состоянии, создаваемой для нормального прохождения учебно-воспитательного процесса, а также о взаимосвязи между людьми, формирующимися в процессах производства, принятия и реализации управленческих решений.

Опыт любого управляющего, не может достичь нужного результата, если он не понимает социально-экономические законы и закономерности развития современного общества.

Руководители, руководящие учебно-воспитательной работой, опираясь только на свой собственный опыт, могут наблюдать только те проблемы, которые в своей работе видны, такие руководители не видят глубокие процессы, их причинно-следственные связи.

Если руководитель учитывает требования объективных закономерностей управления, то он может не только создать соответствующие условия, но и реально видеть пути совершенствования существующей системы управления.

Ключевые слова: система образования, теория управления, управление педагогическим коллективом, методы управления, управленческие функции, руководящие/управляемые субъекты.

Summary. This article discusses the basics of managing the educational sphere, that is, the state created for the normal passage of the educational process, as well as the relationship between people who are formed in the processes of production, decision-making and implementation of management decisions.

The experience of any Manager can not achieve the desired result if he does not understand the socio-economic laws and patterns of development of modern society.

Managers who manage educational work, relying only on their own experience, can only observe the problems that are visible in their work, such managers do not see the deep processes, their cause-and-effect relationships.

If the Manager takes into account the requirements of objective management laws, then he can not only create the appropriate conditions, but also really see ways to improve the existing management system.

Keywords: education system, management theory, management of teaching staff, management methods, management functions, managing/managed subjects.

Білім берудің қазіргі заманғы жүйесі алдында тұрған міндеттердің тиімді орындалуы ұйымдастыру және басқару мәселелеріне үнемі көңіл бөлуді талап етеді. «Басқару» ұғымы ана-

ғұрлым жалпылама әмбебап түсініктердің қатарына жатады, жалпы алғанда, басқару дегеніміз – қандайда бір жүйені жаңа жағдайға ауыстыру мақсатында сол жүйеге қатысты объективті

заңдарды пайдалану негізінде әсер етуші процесс.

Басқарудың ғылыми негіздеріне келсек, бұл басқару тәжірибесінің теориялық негізін құраушы ғылыми тұжырымдар жүйесі болып табылады. Білім беру жүйесін басқаруды әр түрлі деңгейде басқаратын субъектілердің жүйелі, жоспарлы, саналы және мақсатты өзара әрекеті ретінде анықтауға болады.

Басқарудың ғылыми негіздері екі бөлімнен тұрады: басқару теориясы және басқарудың нысандары, қызметтері мен аспектілері туралы нақты басқарушылық ғылымдар.

Басқару теориясы кешенді біртұтас құбылыс ретінде басқару заңдарын құрайды.

Басқаруды статикада құрылым ретінде, ал динамикада процесс ретінде қарастыруға болады. Құрылым – басқару органдарының жүйесі. Олардың әрқайсысы өзіндік ішкі құрылымға ие.

Білім беру саласын басқарудың негіздері – бұл оқу-тәрбиелік процестің қалыпты өтуіне жасалатын жағдай. Басқару басқарушылық шешімдерді өндіру, қабылдау және жүзеге асыру процестерінде қалыптасатын адамдар арасындағы өзара байланыстар жиынтығын қамтиды.

Тек процестерді ғана билеуге болады, ал адамдарды басқару керек, оларға жетекшілік ету қажет. Білім беру орындарындағы басқарушы жүйе – әкімшілік-шаруашылық топтардың және педагогикалық және студенттік ұжымдардың функционалдық көрінісінің түрлі органдарының жиынтығы. Басқарушы жүйеге кіретін әрбір бөлшек оның құрылымын жасаушы бөлігі болып табылады.

Басқару жүйесі өзара байланысты екі кіші жүйеден тұрады: басқарушы және басқарылатын. Осыған байланысты басқару процесс ретінде де қарастырылады.

Басқарылатын жүйе өзінің құрамындағы оқу, тәрбиелік, әдістемелік жұмыстардың, қаржылық-шаруашылық қызмет көрсетулердің және т.б. жүйелердің бірлігін көрсетеді. Олар өз кезегінде әрқайсысын жеке жүйе ретінде қарастыруға болатын бөлшектер жиынтығы болып табылады.

Басқарылатын және басқарушы жүйелерде бөліктің бүтінге және бүтіннің бөлікке тәуелді болатын жағы бар. Оқу-тәрбиелік процеске мақсатты түрде ықпал ету процесі кезінде басқарылатын және басқарушы жүйелердің арасында ғана емес, сонымен қатар олардың әрбіреуінің ішкі жағында да қатынас-мәселелер пайда болады.

Басқарудың заманауи теориясында жүйелі бап (ыңғай) ерекше орын алады. Ол саналы және жоспарлы басқаруды ұйғарады, басқару салалары арасында байланыс орнатылады, басты мақсат алға шығарылады.

Басқару процесі өзге де басқарушылық еңбектер сияқты еңбектің маңызды түрі ретінде танылған. Білім беруді дамыту саласы бойынша ол

тек дамып қана қойған жоқ, сонымен бірге күрделене түсті. Оның үстіне басқару процесі субъектілермен жүзеге асырылса, онда оның нәтижесі мен рөлі көпшілікпен мойындалған объективтік факторлармен қоса субъективтік факторларға да анағұрлым тәуелді болады.

Басқару теориясы мәселелерін зерттеу, бір жағынан, қоғамның экономикалық дамуының объективті заңдарына тікелей тәуелді білім беруді басқару процесінің объективті заңдылықтарын меңгерумен, екінші жағынан, белгілі бір мөлшерде қоғам дамуының әлеуметтік заңдарының талаптарына тәуелді басқарудағы субъективті заңдылықтарды танумен байланысты.

Кез келген басқарушының тәжірибесі, ол қаншалықты бай болса да, егер ол қазіргі қоғамның дамуының әлеуметтік-экономикалық заңдары мен заңдылықтарын түсінбесе, қажетті нәтижеге қол жеткізе алмайды.

Қазіргі заманғы оқу орындары күрделі әлеуметтік жүйе болғандықтан, басқару да нысанның өзгешелігіне байланысты күрделі процесс болып табылады. «Қазіргі басшы педагогикалық ұжымның жұмысын үнемі бақылап, оны жүйелі түрде ынталандырып, оқу-тәрбие жұмысын сауатты ұйымдастырып және оны ұйымдастыру мен басқаруда педагогиканың ғылыми негіздерін жеткілікті деңгейде меңгергенде ғана, педагогикалық жүйені нәтижелі басқару үшін басқару мәдениеті қажет, ал басқару мәдениеті – басқару әрекетінің көп жылғы әлемдік тәжірибесін ұғыну мен мәні мен мағынасын түсіну деген сөз» [Нуртаева Н.К., 2017 ж., 1 б.]. Педагогикалық ұжымды басқару ерекшелігі мынада: оның барлық сатыларында біз адамдармен және қазіргі заманғы қызметпен қарым-қатынас жасаудың әр алуан түрлерінен пайда болатын қатынаста жұмыс жасаймыз. Одан әрі ұжымды басқарудың мазмұны мен мақсаты, оның арнаулы және жалпы функциялары, формалары, әдістері жалпы қоғамда күшіне ие әлеуметтік заңдар мен заңдылықтардың тікелей әсерімен, сол сияқты экономикалық заңдардың ықпалымен қалыптасады.

Басқару жүйесі – ашық жүйе, себебі ол сыртқы ортамен байланысты. Басқару процесі күрделі жүйелердің барлық сипатты талаптарына жауап беретін болғандықтан, бүтін жүйе ретінде қарастырыла алады.

Бүгінде білім беру жүйесін басқару жетекші мәселелердің бірі болып табылады. Оқу-тәрбиелік жұмыстарды жоспарлау мәселелеріне белгілі дәрежеде көңіл бөлінеді, бақылау жүйесінің нұсқалары өңделеді, оқу және тәрбиелік жұмыстардың түрлі формаларын ұйымдастыру бойынша көптеген ұсыныстар бар.

Оқу-тәрбиелік жұмысты өзінің жеке тәжірибесіне ғана сүйеніп басқаратын басшылар өз жұмысында көрініп тұрған мәселелерді ғана байқай алады, мұндай басшылар терең процестерді,

олардың себеп-салдарлық байланыстарын ой елегінен өткізбейді.

Ішкі басқару процесінде жаңа басқарушылық актілер, шешімдер (жылдық және ағымдағы жоспарлар, бұйрықтар және т.б.) қабылданады.

Тағы бір ерекшелігі мынада: бір ұжымда педагогикалық және өмірлік тәжірибесі әр түрлі, интеллектуалдық даму деңгейі әр алуан адамдар жұмыс жасайды. Сондықтан басқару жүйесінде әлеуметтік-психологиялық факторлар ерекше рөл атқарады және басшы ұжымның әр мүшесін ұйымдастыра алуы, сонымен бірге дұрыс оны бағыттау білуі қажет.

Соңғы уақытта басқару мәселелеріне қойылатын талаптар арта түсті. Жеке тұлғаны тәрбиелеуде, оқытуда, оның кәсіби деңгейін қалыптастыруда қосқан ерен еңбегі үшін, ұжымға, кейде педагог-оқытушының жеке өзіне Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрлігі тарапынан қабылданған шешім бойынша ерекше мәртебе берілуі мүмкін.

Білім беру ұйымының кеңесі, қамқорлық ету кеңесі, жалпы жиналыс, ғылыми-педагогикалық (оқу-әдістемелік) кеңес және т.б. формалар білім берудің мемлекеттік ұйымының ұжымдық басқару формалары болып табылады.

Білім берудің мемлекеттік ұйымдарының басшыларына өз лауазымдық қызметтерін білім беру ұйымы ішіндегі немесе одан тыс басқарушылық қызметтермен (ғылыми және ғылыми-әдістемелік басшылықтан басқа) үйлестіруге рұқсат етілмейді.

Менеджмент бойынша кәсіптік білім басқарудың үш түрлі ұстанымдық құралын қабылдауды ұйғарады. Біріншісі – ұйымдастыру. Басқару иерархиясы, ондағы негізгі құрал – адамға жоғарыдан ықпал ету. Екінші – басқару мәдениеті, яғни қоғаммен, ұйыммен, адамдар құндылықтары тобымен өндірілген және мойындалған әлеуметтік нормалар, жарғылар, жүріс-тұрыс ерекшеліктері. Үшінші – нарық, нарықтық қатынастар. Менеджменттегі жалпы беталыс басқарудың демократиялық, ыңғайлы тәсілдері мен әдістеріне ұмтылудан көрінеді. Басқарудың мақсаты олар қозғаған мәселе бойынша шешім қабылдау процесін жетілдірумен қорытындыланады.

Басқару – бұл адамдардың саналы түрдегі мақсатты қызметі, сол арқылы олар қоршаған әлемді өзіне бағындырады және реттейді. Тиімді басқаруға басқару нысаны қызметінің маңызды параметрлерін толық және анық көрсететін өлшемдер мен көрсеткіштер қажет. Білім берудің барлық ұйымдары үшін басқарушылық қатынастың түрлі аспектілерін қамтитын басқарудың әлеуметтік жағы күн сайын үлкен мәнге ие болып отыр.

Басқарудың әрбір әлеуметтік жүйесінің өз ішкі ортасы бар және өзі өмір сүретін сыртқы ортасы бар. Білім беру ұйымының ішкі ортасы – басқарудың мақсаты мен міндеттерін, құрылы-

мын, технологиясын және ұйымда қызмет ететін адамдарын қосатын оның шаруашылық ағзасы.

Осыған орай, мақсат дегеніміз – ол жасалатын қызмет нәтижелерінің ойдағы үлгісі. Ұйымның сәтті қызметі үшін мақсатты дұрыс қоя білудің мәні зор.

Ал міндеттер – келісілген мерзімнен бұрын белгіленген әдіс-тәсілмен орындалуға тиіс жұмыс. Ұйымның құрылымы – басқару дәрежелерінің немесе ұйымның алдына қойған мақсатына анағұрлым тиімді жолмен жетуге мүмкіндік беретін функционалдық салаларының өзара қатынасы. Технология білікті дағды мен білімнің, құрал-жабдықтардың байланысынан туындайды. Адамдар – кез келген басқару үлгісінің орталық факторы. Олардың жасаған қызметіне ұйым жұмысының нәтижелері байланысты болады.

Басқару қызметтері – бұл жасалатын қызмет түрлері, олардың көмегімен басқарушы жүйе басқару нысанына ықпалын тигізеді. Басқару функциялары жалпы немесе негізгі, арнаулы және жеке болып бірнеше түрге бөлінеді. Жалпы функциялар басқарудың барлық жүйелеріне тән. Олар: жоспарлау, ұйымдастыру, уәжділік (мотивация) және бақылау.

Басқарудың жалпы қызметтері мыналар:

1. Жоспарлау – өз мақсатына жету жолында орындалатын іс-әрекеттер жиынтығы. Стратегиялық жоспарлаудың мәні ұйым алдында тұрған мақсатқа жетуге бағытталған ерекше стратегияларды өндірумен қорытындыланады.

2. Ұйымдастыру – мақсатқа жету жолында адамдардың үйлескен тиімді жұмысы үшін жасалатын жағдайды басқару функциясы. Ұйымдастыру қолдағы өкілеттілік пен жауапкершілікті және өкілеттілікті жою мүмкіндігін қарастырады.

3. Өкілеттілік – басшының ұйымның, құрылымдық бөлімшенің белгілі бір ресурстарын қолдануға және оның жеке қызметкерлерінің күшін сол және басқа да міндеттерді орындауға бағыттауға құқығы.

4. Жауапкершілік – қойылған міндеттерді орындауға міндетті болу және олардың дұрыс шешілуіне жауапты болу.

5. Делегирлеу – өкілеттілікті белгілі бір міндеттерді орындауда жауапкершілікті өз мойнына алатын адамға беру.

Ұйымның, құрылымдық бөлімшенің құрылуы – ол да басқару қызметтері сияқты ұйымның басты аспектісі. Ол ұйымның стратегиялық жоспарларына стратегиялық дәрежеде сәйкестендірілген және оның сыртқы ортамен тиімді әрекетін, сонымен бірге белгіленген мақсаттарға жетуін қамтамасыз ететін басқару аппаратын жасауды ұйғарады.

Ұйымда, құрылымдық бөлімшеде жұмысты адамдар атқарады, сондықтан ұйымдастыру функциясының басты аспектісі ұйымға қатысты көптеген жұмыстардың ішінде басқару жұмысы бойынша кімнің қандай қызметті атқаратынды-

ғын анықтап алу болып табылады. Басқарушы адам өз қарамағындағы қызметкерлерді нақты жұмыс үшін жинайды және сол адамдардың жеке міндеттері мен өкілеттіліктерін түсіндіреді, лауазымдық нұсқаулықпен таныстырады. Бұл адамдар өзіне тапсырылған немесе өз міндетіне қатысты жұмыстардың бәрін нәтижелі әрі үлкен жауапкершілікпен орындауды өз мойындарына алады. Делегирлеудің көмегімен басшылық жұмысты басқа адамдар арқылы жүзеге асырады.

1. Уәжділік – адамды өзінің жеке мақсатына және ұйымның/құрылымдық бөлімшенің алға қойған мақсатына жету жолында жасалатын іс-әрекетке итермелейтін процесс. Уәжділік қажеттілік пен сыйақының нақты көрсетілуін талап етеді.

2. Бақылау – басқарудың басты функциясы. Бұл мекеменің стратегиялық және тактикалық мақсаттарынан туындайтын міндеттердің орындалуын тексеріп, қадағалау. Міндеттердің орындалуын бақылау мақсатты дұрыс қойып, оларды орындаушыға жеткізу сәтінен басталады. Бақылау – алдын ала жоспарланған жұмыс пен қол жеткізілген нәтижелер салғастырылған кездегі басқару процесінің белсенді деңгейі.

Басқару процессінде басқару субъектісі белгілі бір мақсаттарға қол жеткізу үшін, басқарылатын объектіге ықпал етеді. Мұндайда бір мақсатқа қол жеткізу үшін, ықпал етудің түрі мен сипаты әр түрлі болуы мүмкін. Егер басшы басқарудың объективті заңдылықтарының талаптарын ескерсе, онда ол соған сай жағдай жасап қана қоймайды, сонымен бірге басқарудың бар жүйесін жетілдірудің жолдарын шынайы көре алады.

Басқару әдістері – бұл басқару субъектісінің белгілі бір мақсаттарға қол жеткізу үшін, басқарылатын объектіге ықпал ету амалдары. Басқару әдістері әр түрлі, бірақ олардың ұжымға және әр қызметкерге ықпалы уәж арқылы жүзеге асырылады. Адамның жүріс-тұрысында қажеттілік пен мүдде маңызды рөл атқарады. Саналы қажеттілік іс-әрекетке мәжбүрлейді.

Басқару ғылымында басқару әдістерінің белгілі бір топтары айқын, ол білім беру орындарының белгілі бір ерекшелігі есебінде басшылық қызметінде қолданыла алады. Осы әдістер тобына мыналар жатады: экономикалық әдістер, ұйымдастырушылық-тәртіптік және әлеуметтік-психологиялық әдістер.

Басқарудың экономикалық әдістері материалдық уәжді ұйғарады, яғни белгілі бір көрсеткіштерге қол жеткізуге немесе міндеттерді орындауға бағдарлау және оларды орындағаннан кейін қызметтің нәтижесі үшін экономикалық сый беруді жүзеге асыру.

Басқарудың ұйымдастырушылық-тәртіптік әдістері заңға, құқықтық тәртіпке, лауазымы жоғары адамға және т.б. бағынуға негізделген билік ету уәжіне шоғырланған. Аталған уәждің басқаруда кезіндегі маңызы зор. Ол мемлекет

деңгейінде қабылданған заңдар мен нормативтік актілерді қатаң сақтау ғана емес, сонымен қатар меңгерушілер/жетекшілер/басшылар мен олардың қарамағындағы қызметкерлердің құқықтары мен міндеттерін қатаң белгілеу болып табылады. Мұндайда басшының бұйрығын бағынышты қызметкерлер орындауға міндетті.

Білім беруді басқарудың максималды тиімділігіне қол жеткізу үшін, рухани уәжділік және соған сүйенген басқарудың әлеуметтік-психологиялық әдістері қажет. Бұл әдістер арқылы қызметкерлердің санасына, адамдардың әлеуметтік, рухани, этикалық, діни және басқа да қызығушылықтарына түбегейлі ықпал етіп, саналы түрде еңбек етуге ынталандыруға болады. Ынталандыру – шығармашылық жұмыстар жасайтын ұжым құруға және білім алушылардың белсенді мақсатты қызметіне бағытталған өлшемдер жүйесі. Әрбір басқарылатын акт өзінің ерекше формасы мен әдістерімен педагогикалық мақсаттылыққа енгізіліп, басқарудың сәйкестендірілген жүйесіне ұмтылуға тиісті.

Моральдық уәж өте күрделі. Оның тиімділігін аңғару қиын, бірақ оның нәтижесінің мәні зор. «Адамды еркін шабыттандырып, жігерлендіріп, белсенді етіп, үміткер етіп, қайтпас қайсар етіп сомдаған мотивация оң мотивация деп аталады. Мотивацияның жасайтын әрекеттері: жігерлік, тырысу, сөзінде тұру (шыншыл, әділ), адамгершілік, бағыттылық» [Болекбаева А.Б., 2020 ж., 179 б.].

Басқару әдістері жоғарыда аталған уәждердің барлық түрлеріне, әдетте, кешенді түрде ықпал етеді, сондықтан оларды басты және тұрлаусыз әдістер етіп, бір-біріне қарама-қарсы қоюға болмайды.

Басқарудың ұйымдастырушылық-тәртіптік әдістері кез келген деңгейдегі басқару жүйесінің тиімді қызметін қамтамасыз етуге бағытталған. Ол әдістерге мыналар жатады: ұйымдастырушылық нормалау және жоспарлау, ұйымдастырушылық нұсқау хат (инструктаж), ұйымдастырушылық-билеушілік және бақылау. Ұйымдастырушылық-билеушілік әдістерге басқарудың заңды актілерден тұратын, басқару субъектісі мен объектілерінің құқықтары мен міндеттерін реттейтін құқықтық әдістері де жақын.

Әдістер – бұл белгіленген мақсаттарға жетуде басқару ұстанымдарын жүзеге асыру тәсілдері мен жолдары. Басқару әдістері объективті түрде өмір сүреді, сондықтан оларды ойдан шығарып жасауға болмайды, себебі олар басқару ұстанымдарынан туындап отырады және соларға негізделеді.

Сондықтан басқару әдістері – басқарманың жоспарланған мақсаттарына жету үшін, басқару жүйесінің сол немесе басқа бөлімінің өзге, өзінен төмен тұрған бөлімдерге немесе басқарылатын объектілерге ықпал ету тәсілі.

Басқару қызметтеріне жоспарлау, ұйымдас-

тыру, уәжділік және бақылау жататындығы белгілі. Басқару технологиясы мақсаттар бойынша төрт кезеңді қарастырады:

- мақсатты айқындау, өңдеу;
- тактикалық жоспарлау, іс-әрекетті жоспарлау;
- жұмысты тексеру және оны бағалау, жалпы орындалуын бақылау;
- түзетуші өлшемдер.

Жоспарлау белгіленген мақсаттарды жүзеге асыруға қызмет етеді. Ортақ мақсаттардың бірлігін жасауға, педагогикалық жүйе ішіндегі міндеттер жүйесін жасауға көмектеседі. Стратегиялық жоспарлау басқарудың негізі болып табылады, ол «басшылық тарапынан қабылданған іс-әрекеттер мен шешімдер жиынтығынан» тұрады және бұлар алға қойылған мақсатқа жетудің жалпы жан-жақты ерекше жоспарын талдауға әкеледі. Дегенмен өз кезегінде стратегиялық жоспарлау табысқа жетуге кепілдік бермейді, ол білім беру ұйымдарының дамуына тек басты да маңызды факторлар қатарын ғана жасай алады.

Қандайда бір нәтижеге негізделген мақсаттар тиімді жоспарлаудың басты компоненті болып табылады. Бірақ олардың өзі өздігінен оңтайлы шешімдер мен әрекеттерді қамтамасыз етпейді. Сондықтан мақсатқа жетудің әдіс-тәсілдерін де қарастыру қажет, яғни жасалатын іс-әрекеттердің бәрін де жоспарлау керек. Педагогикалық қызметтің максималды өнімділігіне қол жеткізу үшін, басқарушы міндетті түрде қосымша жоспарларды да құру керек. Мысалы, әр түрлі шаралар жоспары және «нақты нұсқаулар мен стратегиялық жоспарды іске асыру процесін жайғастыру».

Жоспарлаумен тығыз байланысты басты кезең – бақылау, ол бүтіндей басқарудың тиімділігін арттыра түседі. Бақылаудың міндеттері: қойылған мақсатқа жетудің дәрежесін анықтау, проблемалар мен кедергілерді шығару және осы проблемалардың себептерін анықтау, қызметкерлерді тиімді жұмысы үшін марапаттау немесе орындалмаған жұмысы үшін ескерту жасау, жазалау шараларын анықтау.

Егер бақылау нәтижесі мақсаттың орындалмағанын көрсетсе, онда түзету жұмыстарын анықтау қажет. Сәтсіздік себептері тек орындаушылармен ғана байланысты болмай, ұйымдастырушылық шешімдерді анықтайтын факторлар-

мен де байланысты болуы мүмкін.

Бұйрық беру басқарудың бірден-бір құралы болып табылады, олар стратегия мен тактиканы іске асырудың түрлі кезеңдерінде шығарылады. Мысалы, жоспарлы жұмыстардың нақты ұйымдастырылуы үшін, міндетті түрде оның міндеттерін анықтап, өткізілу кестесі мен тәртібін белгілеу керек. Жауаптыларды тағайындау қажет. Жоспарлау кезеңіндегі бұйрықтар орын алған түсініксіздіктерді жоюға мүмкіндік береді. Бұл жерде мақсатқа қол жеткізудің дәрежесін анықтау керек, орындаушылардың жұмысын бағалау керек, мақсатқа қол жеткізе алмаудың бұрынғы анықталған себептерін толық зерделеп, оларды жоюдың қамтамасыз ететін жоспарлы жұмыстарды белгілеу керек.

Сонымен, білім беру жүйесіндегі ұжымды басқару – ғылыми принциптер мен әдістерге негізделген және оқу-тәрбиелік процесті ұйымдастыруға бағытталған, қол жеткен нәтижелер мен қойылған мақсаттардың толық сәйкестігін қамтамасыз ететін ықпал. «Басқару жағдаяттарының психологиялық модельдерінде ынталандыру, танымдық және қызметтік-әрекеттік компоненттері белгіленген. Ынталандыру компоненті басшыны тиімді басқару әрекетін жүзеге асыруға түрткі болады. Танымдық компонент басшының басқару жағдаяттары мен ұжымның нақты қызметтік әрекеттері туралы ақпараттануын байытады. Қызметтік-әрекеттік компонент оның басқару әрекетінің құрылымына кіретін іс-әрекеттер мен операцияларды жүзеге асыруына тура келетін жағдайларды тудырады» [Габдуллин Г.Г., 2014 ж., 99 б.]. Кез келген ұжымды басқаруда басқару өнері және қажетті ақпарат аздық еткен жағдайда, анағұрлым дұрыс шешім қабылдау басты рөл атқарады, дегенмен олардың үлес салмағы білім беру саласындағы басшылардың жұмысында аса маңызды. Оқыту, тәрбиелеу барысында күн сайын және сағат сайын кенеттен орын алатын әр түрлі жағдайлар, әсіресе, шешілу жолы қиын, алдын ала көзделмеген жағдайлар туындайды. Осыған орай, қыр-сыры мол білім беру процесін басқаруды жоспар, кесте, сызбалар аясында ғана қарастыруға болмайтындықтан, тек басқару теориясы мен әдіснамасының негізгі ережелеріне ғана емес, сонымен бірге жұмыс тәжірибесіне, педагогикалық шеберлікке сүйене отырып шешім қабылдауға тура келеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Нуртаева Н.К. Педагогикалық менеджмент – басқару қызметінің мәдениетін дамыту және мектепшілік басқаруды жетілдіру факторы // Bilimger.kz, 2017. – 22 желтоқсан.
2. Бөлекбаева А.Б. Оқу мотивациясын тест арқылы диагностикалау // Қазақстанның ғылымы мен өмірі. Халықаралық ғылыми журнал. – 2020. – №3/3. – 418 б.
3. Габдуллин Г.Г. Менеджмент или школоведение: как развивается сегодня теория управления образованием // Народное образование. – 2014. – № 10 – С. 99.

АҚЫНОВА ЖІБЕК МҰХТАРҚЫЗЫ

2 курс докторанты

Абай атындағы Қазақ Ұлттық Педагогикалық Университеті

АБДУЛИНА МЕРУЕРТ ЕРКИНОВНА

2 курс докторанты

Абай атындағы Қазақ Ұлттық Педагогикалық Университеті

ШЕТТІЛДЕРІН ОҚЫТУДЫҢ ЖОБАЛЫҚ ӘДІСТЕМЕСІН ҚОЛДАНУ ТЕХНОЛОГИЯСЫНЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Түйін. Бұл мақалада шет тілінің ерекшелігін ескере отырып, жоғары оқу орындарында оқытудың жоғары сатысында оқу пәні ретінде жобалау әдістемесін қолданудың педагогикалық негіздері қарастырылады және қазіргі білім беру жүйесіндегі шет тілінің оқу пәні ретіндегі рөлі, жоғары оқу орындарының жоғары деңгейінде шет тілін оқытудың ерекшелігі, негізгі мақсаттары мен міндеттері, жоғары оқу орындарында оқытудың жоғары деңгейінде шет тілін оқыту ерекшеліктерін ескере отырып, жобалау әдістемесін қолдануы айтылған.

Түйінді сөздер: жобалау, коммуникативтік құзіреттілік, принцип, педагогикалық технология, оқу үрдісі.

Резюме. В данной статье рассматриваются педагогические основы использования проектной методики с учетом специфики иностранного языка, как учебного предмета на старшей ступени обучения в высших учебных заведениях, которые включают роль иностранного языка как учебного предмета в современной образовательной системе, специфика обучения иностранного языка на старшей ступени в высших учебных заведениях, основные цели и задачи, использование проектной методики с учётом специфики обучения иностранного языка на старшей ступени обучения в высших учебных заведениях.

Ключевые слова: проектирование, коммуникативная компетентность, принцип, педагогическая технология, учебный процесс.

Summary. This article examines the pedagogical foundations of using the project methodology, taking into account the specifics of a foreign language as an academic subject at the senior level of education in higher educational institutions, which includes the role of a foreign language as an academic subject in the modern educational system, the specifics of teaching a foreign language at the senior level of higher educational institutions, the main goals and objectives, the use of the project methodology, taking into account the specifics of teaching a foreign language at the senior level of education in higher educational institutions.

Key words: design, communicative competence, principle, pedagogical technology, educational process.

Қазақстан Республикасының «Білім туралы Заңында» «кредиттік технология – білім алушының және оқытушының оқу жұмысының көлемін өлшеудің сәйкестендірілген бірлігі ретінде кредитті пайдалана отырып, білім алушылардың пәндерді оқып зерделеу дәйектілігін таңдау және дербес жоспарлау негізіндегі оқыту» талабын қоямен бірге «жеке адамның білімдарлығын ынталандыру және дарындылығын дамыту» ұстанымы қарастырылған.

Кредит жүйесінің оқу үрдісіне енуімен қатар оқытудың жаңа технологиялары да білім беру үрдісіне орнықты. Өйткені кредит жүйесінің талаптарына жауап беру, жаңғыру үстіндегі қоғам талаптарын қанағаттандыру – осы қоғамда өмір сүріп қызмет ететін, талапқа сай білім, білігі бар кадрлар даярлау, мектеп оқушыларына білім беру мазмұны, сипаты мен технологиясын жаңғырту қажеттігін туындатты.

Сондай технологияның бірі – сабақты (дәрісті) жобалау. Болашақ жасалар зат не құрылысты жобалау, технологиясын тәптештеп жазып шығу құрастыру (конструктор) техника пәндерінен басталған, мысалы, жүйесі, амалдарды, теориялық шешімдерді зерттеу, торды жоспарлау эргономика, техникалық эстетика т.б. Осылардың барлығы техниканы технологиямен ұштастыратын теория негізінде құрылған.

Сабақты педагогикалық жобалау дегеніміз – педагог пен оқушының мазмұнды меңгеруге бағытталған іс – әрекетінің тетіктері мен элементтері алдын – ала анықтау. Педагогикалық жобалаудың мәні – болашақ іс – әрекетті әр түрлі нұсқаларын жасау және оның нәтижесін болжау. Педагогикалық жобалаудың туындауы оқытудың жаңа технологиясын оқу үрдісіне ендіруімен тығыз байланысты. Өйткені қазіргі кезде оқыту

әдіс, тәсілдері ұғымынан кең ауқымды қамтитын «оқыту технологиясы» деген ұғым ендірілуде. [И.Р.Халитова, 2013, 6.102]

Зерттеуші педагог В.П.Беспалько 1989 ж. педагогикалық жоба- туралы алғашқы еңбегін жарыққа шығарды. Есептеу техникасының пайда болуымен сабақты ұйымдастыруды, оқыту әдісін технологияландыруға бағыттау кең тарала бастады.

А.Данюкова жобалау әдісі дамытушы, тұлғалық- бағдарлы оқыту байланысты «әр түрлі білім саласындағы мәліметтерді кіріктіру арқылы мәселені шешуге және оны практикада қолдануға мүмкіндік береді» десе У.Х.Килпатрик жобалау әдісін, белгілі бір оқу тапсырмаларын шешу қажеттілігіне байланысты мақсатты іс- әрекет әдісі ретінде қарастырды. Жобалау әдіс ретінде еңбек технологиясында, өндірістік оқытуда кең қолданылған, мысалы XIX ғ. АҚШ-та «мәселе әдісі», «мақсатты акт әдісі» деп аталса, 1908 ж Д.Синдэр «Жоба (проект)» ұғымын ендірді. XIX ғ. Соңына таман америкалық ғалымдар Дж.Дьюи, Э.Коллингс, Д.Снезден жобалау әдісін оқытуда қолданудың дидактикалық негіздерін қарастырды. Бұл әдіс білім деңгейін көтеру қажеттігінен, өз іс- әрекетін алдын ала жобалау және оқушыны соңғы нәтижені көре білуіне бағыттау үшін қажет болды. Сөйтіп «жоба», «жобалау» «жобалап оқыту», «оқытуды жобалау жүйесі», «жобалау әдісі», «мәселе әдісі», «мақсатты әдіс» деген санаттар туындады.

Педагогикалық жобалау дегеніміз - оқытушы мен оқушының алдында тұрған іс- әрекетін майда - шұйдесіне дейін алдын ала түзу, жасап шығу. Ол оқушы мен оқытушының іс- әрекет нұсқаларын көрсету, арқылы тұлғаның өзін дамытуына шарт түзу, оның тиімділігі мен нәтижесін болжау.

Дж.Дьюи жобаны оқытудың қазіргі заманғы түсінігінің негізгі тезистерінің бірі болып табылатын алға тартады: "орындау арқылы оқыту". Бұл ретте Дж. Дьюи оқыту процесінде қойылатын бір қатар талаптарды анықтайды: [Джонс Дж. К, 6.326]

- оқу материалының проблематизациясы;
- баланың белсенділігі;
- оқытудың бала өмірімен, ойынмен, еңбекпен байланысы.

Шет тілді оқытудың сипаттамалық ерекшеліктерін қарастырсақ:

Студенттерге арналған бағдарламалық және нормативтік құжаттар жиынтығы бар жинақ материалдарына сәйкес:

Сөйлеу әрекетінің барлық түрлерінің (оқу, сөйлеу, тыңдау, жазу) белсенді өзара әрекеттесуі);

Қазіргі заманның өзекті тақырыптарын қозғайтын ақпарат көзі ретінде шынайы, проблемалық публицистикалық және көркем мәтіндерді пайдалану;

Стандарты емес қарым-қатынас жағдайларына әсер етуі мүмкін студенттердің сөйлеуінің үлкен бастамасы мен стихиясы;

Диалогтік сөйлеудің негізгі түрлері – еркін әңгіме. Ұсынылған мәселені топтық талқылау, пікір алмасу диалогының басым болуы;

Осылайша, жоғары кезеңде шет тілін оқытудың негізгі мақсаты-мәдениет аралық қарым-қатынасты жүзеге асырудың негізгі шарты болып табылатын шет тіліндегі коммуникативтік құзіреттіліктің барлық компоненттерін жетілдіру.

Оқытудың соңғы кезеңінде оқытушыға студенттерін таным процесіне енгізуге, оларды білім іздеуге бағыттауға мүмкіндік беретін, яғни қайталама тілдік тұлғаның одан әрі дамуына және коммуникативті, әлеуметтік-мәдени және мәдениаралық құзыреттіліктің бастапқы, одан әрі қалыптасуына ықпал ететін осындай педагогикалық технологияны қолданған жөн.

Сонымен қатар, жоғары оқу орындарында оқытудың жоғары деңгейінде оқу пәні ретінде ерекшеліктерді ескере отырып, жобалық техниканы қолданудың психологиялық-педагогикалық негіздерін қарастыру ең қисынды болып табылады.

Шет тілін үйрену объектісі-бұл жалпы мәдениаралық өзара әрекеттесудің маңызды құралы ретінде шет тіліндегі сөйлеу әрекеті. И. Л. Бимнің пікірінше, егер студенттерде шет тілдік коммуникативтік құзыреттіліктің барлық компоненттері қалыптасса ғана мәдениет аралық өз ара іс-қимыл: тілдік, сөйлеу, әлеуметтік-мәдени оқу. [Бим Л.И, 6.7]

Жобалық әдістеме, заманауи педагогикалық технология ретінде, шет тіліндегі коммуникативтік құзіреттіліктің барлық компоненттерінің сәтті қалыптасуын, демек, екінші тілдік тұлғаның дамуын қамтамасыз етеді.

Студенттерде сөйлеу әрекетінің белгілі бір түрінде қажетті дағдыларды, сондай-ақ бағдарламада анықталған деңгейде тілдік құзыреттілікті қалыптастыру үшін топтың әр студенті үшін белсенді ауызша тәжірибе қажет.

Жоба әдістемесінің жаңа тұлғаға бағытталған технология ретіндегі белгілері:

1. Автордың тұжырымдамалық идеясының болуы шет тілін оқытуға көз қарас.
2. Нәтижелердің болжамдылығының дәлдігі, оларға қол жеткізу жолдарын білу.
3. Оқу іс-әрекетінің түрлері мен нысандарында және оқу іс-әрекетінен тыс (коллаж, сценарий, күнделік, қабырға газеті) іске асырылған нақты сөйлеу өнімін (диалог, монолог жәнет.б.) жасауға бағытталу.
4. Жоба идеясының нақты өмір мен байланысы: теория мен практика арасындағы байланыстың болуы.
5. Жобаға қатысушылардың өзін-өзі ұйымдастыруы және жауапкершілігі. Оқытушы қызметінің консультациялық-үйлестіруші сипаты.
6. Коммуникативтік құзыреттілікті (тілдік, тілдік, әлеуметтік-мәдени) оқытудың негізделген технологиясы. Бұл жалпы мәдениетаралық ком-

муникацияны дамытудың басты шарты. Бұл технология жобаның уақытша және құрылымдық аяқталуын, атап айтқанда дәйекті әрекеттерді орындаудың нақты алгоритмінің болуын қамтамасыз етеді.

Жоғарыда айтылғандарды талдай отырып, біз шеттілін оқытудың нақты әдістемелік принциптері аясында жоғары оқу орындарында жобалық оқытуды қолданудың негізгі принциптерін анықтаймыз:

Коммуникативтілік принципі. Бұл принцип студенттердің жобаны жүзеге асыру процесінде барлық оқу-танымдық-әрекеттерін анықтайды, олардың сөйлеу әрекетінің мақсатты, дәлелді сипатын, жоба қатысушылары арасында белгілі бір қатынастардың болуын және әр сабақтың практикалық бағытын болжайды.

Жобалық іс-әрекеттегі студенттің жеке мағыналы, дәлелді сөйлеу, сөйлеу әрекетін қалыптастырудың ең жақсы шарты болып табылады.

Шет тілін оқытудың жобалық әдістемесі аясында коммуникативті тәсілдің келесі принциптері бар:

1. Жобалық оқыту процесінде студенттер қоршаған әлемді тануға қосылады және өзін-өзі тану мен ойлауды дамытатын проблемалық тапсырмаларды орындайды.

2. Жобалық іс-әрекет процесінде студенттер жетекші және ағымдағы (аралық) мақсаттар мен міндеттерді қалыптастыруға белсенді қатысады; оларды шешу жолдарын іздейді, балама болған жағдайда оңтайлы шешімді таңдайды, таңдауды жүзеге асырады және дәлелдейді; таңдаудың салдарын қарастырады, өз бетінше әрекет етеді: алынғандарды талап етілгендермен салыстырады; аралық нәтижелерді ескере отырып қызметті түзетеді; жобалау жұмысының нәтижесін және жобалау нәтижесін объективті бағалайды.

3. Студенттерге өз пікірлерін, сезімдерін білдіруге, тәжірибелерімен бөлісуге мүмкіндік беріледі. Том Хутчинсон [Х.Том, б. 23] сонымен бірге: "project work is very personal. There is nothing simulated about the project. The students are writing about their own lives: their house, their family, their own town, their dreams and fantasies, their own research into topic that interest them". Т. Хатчинсонның айтуынша, тіл қарым-қатынас құралы болуы керек және жобалық жұмыс білім алушыларға оны жетілдіру үшін тілді қолданудың үлкен мүмкіндіктерін ашады.

4. Оқушылардың бірлескен жұмысы көтермеленеді (топтарда, командаларда). Ұжымда жұмыс істеу және сонымен бірге "бәсекелестік рухы" оқушылардың ынтасын едәуір арттырады,

Демек, жобалық жұмыста шет тілін белсенді ойлау процесінде шет тілі мен студенттің өзіндік әлемі арасында әр түрлі байланыстар пайда болады, бұл коммуникативтік құзіреттіліктің дамуына ықпал етеді.

Жобалық жұмыс білім алушыларға әр түрлі

салалардан алған білімдерін кеңейтуге және тереңдетуге мүмкіндік беретін, сонымен қатар өз өмірлері үшін шын мәнінде үлкен маңызы бар нәрселер туралы ашық айтуға мүмкіндік беретін көптеген коммуникациялық дағдыларды қолдану көзі болып табылады. Іс-әрекеттің тікелей мақсаты (оның пәні) мотивпен, студенттің өз ойын оқытушымен бөлісу қажеттілігі мен сәйкес келген кезде, студенттің нақты қажеттіліктерімен тілдің шет тілін жобалық оқытудағы коммуникативті тәсілдің негізі болып табылады.

Мәселелік принципі. Бұл принцип жобаның әр түрлі деңгейдегі коммуникативті-танымдық мәселелерді шешу ретінде орындалуын қамтамасыз етеді. Кез-келген жобаның негізінде оны әзірлеу және шешу үшін студенттер тарапынан белгілі бір тілдік құралдарды қажет ететін және белгілі бір практикалық және танымдық теориялық маңызы бар мәселе жатады. Мысалы:

1. Қазақстандағы және оқытылатын елдердегі мектептегі білім беру жүйесі.

2. Қазақстан және оқытылатын тілдер елдерінің мәдениеті.

3. Бұқаралық ақпарат құралдары.

4. Қоршаған ортаны қорғау.

Жеке маңызды мәселені сәтті шешу басқа салалардан білімді біріктіруді қажет ететінін атап өткен жөн. Мәселен, тақырыпты зерттегеннен кейін ("Education") студенттерге Қазақстан, Ұлыбритания, АҚШ, Канада, Австралия, Жаңа Зеландияның жоғары ғылыми білімдеріндегі барлық жағымды жақтарын ала отырып, "The universities of tomorrow" жобасын жасау ұсынылады. Сонымен қатар, студенттер жоба бойынша жұмыс жасай отырып, шет тілі сабақтарында алған әр түрлі салалардағы білімдерін, сондай-ақ тарих, география жән.б. есте сақтайды, бұл өткен материалды жаңартуға ықпал етеді. Екінші жағынан, практикалық мәселелердің шешімін іздеу жаңа білім алу қажеттілігін, оқушылардың танымдық белсенділігін арттырады.

Егер дәстүрлі тәсілмен білім алушылар бұрын үйренген білімдері мен бірлестікті қажет ететін тапсырмаларды орындауда бірнеше рет қиындықтарға тап болса, онда жобалық әдістеме бойынша білім алушылар мұндай қиындықтардан босатылады, өйткені жобаны әзірлеу барысында студенттердің өзіндік қызығушылығы, оның ішкі мотивтері, шығармашылық қабілеттерін көрсетуге деген ұмтылысы белсенді ойлауға, проблеманы шешуге, егер-да жаңа жағдайда қолданатын ерекше сөйлеу ресурстарын ашады. Көптеген әдістемелік құралдар жобалық жұмыстағы пән аралық байланыстар студенттердің танымдық белсенділігін, қиялын, бірлескеніс-қимыл дағдыларын дамытуға және зерттеу жұмыстарын жүргізуге ықпал ететіндігін көрсетеді.

Осылайша, жобаны оқытудың жетекші құрамдас бөлігі ретінде мәселені шығармашылық тұрғыдан шешудің негізі шет тілін білу ғана емес,

сонымен қатар осы мәселені шешуге қажетті әр түрлі пәндік білімнің үлкен көлемін игеру болып табылады. Шет тілін жобамен оқытуды интеграциялау процесі білім алушыларға тілдік білімнің рөлін түсінуге көмектеседі, олар шет тіліндегі сөйлеу әрекетін сәтті игерудің негізгі құралына айналады, ойлаудың мәдени үлгілерін игеруге,

ойлау стратегияларын қалыптастыруға және мәдениет аралық қарым-қатынасқа батыл кіруге көмектеседі.

Тіл мен мәдениетті бірлесіп оқыту принципі. Бұл принцип білім алушылардың шет тіліндегі сөйлеу әрекеті процесінде мәдени диалогын құруды қамтиды.

Дәстүрлі тәсілдегі шет тілі мен мәдениеті

білім алушылар

Шет тілі және мәдениет

Жобалық тәсілдегі шет тілі мен мәдениеті

шет тіл әлемі өз әлемі

Шет тілі

Тіл-мәдениеттің элементі, ол белгілі бір мәдениеттің аясында жұмыс істейді, сондықтан білім алушылар осы мәдениеттің ерекшеліктері мен, сондай-ақ мәдениеттегі тілдің ерекшеліктері мен таныс болуы керек. Сондықтан шет тілі шетелдік мәдениет пен тарихты танудың құралы ғана емес, сонымен қатар білім алушыларға өз мәдениеті туралы хабарлау құралы болуы керек, яғни мәдениеттер диалогын құруға ықпал етуі керек. Сонымен, жобалық жұмыста шет тілі ағылшын тілінде сөйлейтін әлем мен оқушының өз әлемі арасындағы байланыс болып табылады.

Сонымен қатар, білім алушыларға шет тілдерін оқытудың жобалық әдістемесі негізінде мәселені өз бетінше шешу үшін қажетті және жеткілікті белгілі бір зияткерлік, шығармашылық, коммуникативті дағдылар қажет. Е. С. Полат жобалық қызметті сәтті игеруге ықпал ететін мыналарды анықтайды: [Полат Е.С., 2000. б.3]

1. интеллектуалды (ақпаратпен, мәтінмен жұмыс істей білу (негізгі ойды бөліп көрсету, шет тіліндегі мәтіндегі ақпаратты іздеу). Ақпаратты талдау, жалпылау, қорытынды жасау және т. б.,

әр түрлі анықтамалық материалдармен жұмыс істей білу);

2. шығармашылық (әр түрлі салаларда білімді қажет ететін идеяларды қалыптастыру мүмкіндігі; мәселені шешудің бір емес, бірнеше нұсқасын таба білу, шешімнің салдарын болжай білу);

3. коммуникативті (пікірталас жүргізу, сұхбаттасушыны тыңдау және есту, өз көзқарасын қорғау, дәлелдермен қолдау; сұхбаттасушымен ымыраға келу, өз ойын қысқаша жеткізе білу).

Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, жобалау әдістемесі шет тілін, шет тілі мәдениетін және мәдениет аралық қарым – қатынасты оқытудың тиімді әдістеріне өте қолайлы екенін атап өткен жөн, оның мәні дамушы, тұлғаға бағытталған оқыту болып табылады. Жобалық оқытудың маңызды құрамдас бөлігін талдай отырып, студенттердің дербестігі келесі қорытынды жасау керек: шет тілдік қарым-қатынас процесінде проективтік іс-әрекет барысында студент бір қатар маңызды дағдыларды игереді: мақсаттары мен қажеттіліктерін түсіну, қажетті материалдарды таңдау, нәтижелерді болжауды жоспарлау.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТЕР ТІЗІМІ:

1. Халитова И.Р. «Дидактикалық технологиялар»-Оқу құралы. -Алматы, 2013. 101-103 б.
2. Джонс Дж. К. Методы проектирования. – Пер.с англ.- 2е изд.доп. –Москва.: Мир, 1986. - С. 326
3. Бим Л.И. Основные направления организации обучения иностранным языкам на старшей ступени полной средней школы – Иностранный языки в школе. -2002. -№5. – С. 7-11.
4. Бим Л.И.Личностно-ориентированный подход - основная стратегия обновления школы. Иностранный языки в школе. – 2002 - №2. С. 11-12.
5. HutchinsonTom. Introductiontoprojectwork. –OxfordUniversityPress, 1991. -23 p.
6. Полат Е.С. Метод проектов на уроках иностранного языка. Иностранный язык в школе. 2000.-№2 –с 3-10.
7. Қысымова Ә.Қ., Увалиева Т.Ж. Оқытутехнологиялары. – Алматы. 2007, 204 б.

АМАНОВА АРАЙ КОКОРАЕВНА

Доцент м.а.

Әлеуметтік педагогика және өзін-өзі тану кафедрасы
Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ

САРМУРЗИН ЕРБОЛ ЖАНБЫРБАЕВИЧ

Докторант

Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ

БОЛАШАҚ МҰҒАЛІМДЕРДІҢ БАСҚАРУШЫЛЫҚ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ

Түйін. Мақалада студенттердің ұйымдастырушылық-басқарушылық құзыреттілігіне қатысты мәселелер, жоғары білімі бар маманның құзыреттілік компоненттері талқыланады.

Түйінді сөздер: құзыреттілік, ұйымдастырушылық-басқарушылық құзыреттілік, оқыту тәсілдері, құзыреттілік компоненттері.

Резюме. В статье рассматриваются вопросы, связанные с организационно-управленческой компетенцией студентов, составляющими компетенции специалиста с высшим образованием.

Ключевые слова: компетентность, организационная и управленческая компетентность, методы обучения, компоненты компетентности.

Summary. The article discusses issues related to the organizational and managerial competence of students, which are the competence of a specialist with a higher education.

Key words: competence, organizational and managerial competence, teaching methods, components of competence.

Қазіргі кездегі еліміздің стратегиялық дамуының ең басты ұстанымдарының бірі – алдыңғы қатарлы дамыған елдер қатарынан көріну болса, осыған байланысты білім берудің заманауи сапасына қол жеткізуге бағытталған кең ауқымды міндеттерді шешуге қабілетті педагогикалық кадрларды даярлаудың маңызы арта түсуде.

Осыған орай, Қазақстан Республикасының тұңғыш Президенті Н.Ә.Назарбаевтың қазақстандықтарға жолдаған «Қазақстандықтардың әл-ауқатының өсуі: табыс пен тұрмыс сапасын арттыру» атты Жолдауында болашақ педагогтардың ақыл-ойы мен шығармашылық қабілеттері, жаңа дағдылары сонау бала кезден қалыптасады. Білім беру ісінде 4К моделіне: креативтілікті, сыни ойлауды, коммуникативтілікті дамытуға және командада жұмыс істей білуге басты назар аударылуда. Бұл салада тәрбиешілердің біліктілік талаптарын, оқыту әдісін қайта қарау қажет»- деп атап өткен болатын [URL: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1800000633>].

Осыған сәйкес болашақ педагогикалық мамандарды даярлауда жаңашылдық үрдістерді кеңінен қолдану, білімді ақпараттандырудың басымдығы анықталады. Еліміздің экономикасын түбегейлі жаңа даму траекториясына көшіруге жағдай жасауды іске асыру мақсатында Қазақстан Республикасы Үкіметінің «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасы қабылданып, оның міндеттерінің бірі ретінде – орта, техникалық, кәсіби, жоғары білім беруде цифрлық сауаттылықты арттырудың белгіленуі осының дәлелі. Осы тұрғыдан келгенде болашақ мектепке дейінгі ұйым педагогтарының кәсіби мәнді сапаларын,

басқарушылық құзыреттіліктерін қалыптастыруда ақпараттық-коммуникациялық технологиялар мүмкіндіктерін толық пайдалану мәселесін зерттеу педагогика ғылымының өзекті мәселелерінің қатарына жатад [URL: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1700000827>].

Жеке тұлғаның басқарушылық қабілеттерін дамыту, құзыреттіліктерін жетілдіру мәселесі ерте заманнан бүгінге дейін философтар, психологтар, педагогтер көзқарастарында орын алып, бүгінгі күні қоғам талабына сай жүйеленіп келеді. Білім беру аясында білім беру менеджментіне асқан қызығушылық қазақстандық ғалымдар еңбектерінде көрінісін тапқан Т.М. Баймолдаев [Баймолдаев, Б.М., 2009, 186], З.М. Садвакасова [Садвакасова З.М., Кабдолданова Б.А., 2010, 286], К.Ж. Аганина [К.Ж. Аганина, 2013, 386], С.К. Исмагулова [С.К. Исмагулова, 2013, 296], Г.К. Ахметова, К.Ф. Сағындықов пікірі бойынша: «Жаңа типті кадрларды дайындау және олардың жаңаша ойлау қабілеттерін қалыптастыру қажеттілігі туындайды. Осы тұрғыдан алғанда, кадрларды кәсіби тұрғыдан, әсіресе, менеджмент саласына лайықты дайындау мемлекеттің ұзақ мерзімді экономикалық саясатының құрамдас бөлігі болып табылады», -деп тұжырымдайды [Исаева З.А., Ахметова Г.К., Алгожаева Н.С., 2006, 127-131бб].

Осы орайда болашақ мұғалімдердің басқарушылық құзыреттілігінің қаншалықты тиімді екенділігі орын алады. Басқару құзыреттілігін тарқатпас бұрын, басқару ғылымына біраз көз салып өтелік. Басқару туралы ғылым және өнер ретінде менеджмент табысты еңбек етіп отырған кез келген ұйым үшін аса маңызды. Білім беру сала-

сы да бұдан шетте қала алмайды. Себебі, қазіргі нарықтық және бәсекелестік жағдайда басқару ісі жаңа ғылыми ережелер мен заңдылықтарға негізделуі тиіс.

Басқару адамдарға мақсатты әсер ететін, олардың бірлескен қызметін белсендіретін адам қызметінің түрі ретінде түсіндіріледі. Олардың құрылымын сақтауды, қызмет режимін қолдауды қамтамасыз ететін ұйымдық жүйелердің функциясы, ұйымдастырылған мақсатқа тиімді қол жеткезуді көздейтін өндірістік топ қызметінің ерекше түрі. Адамдардың қоғамдық жүйеге жалпы немесе жеке буындарға саналы, мақсатты әсер етуі, оның тиімді қызмет етуі мен дамуы мүддесінде объективті заңдылықтар мен үдерістерді тану және пайдалану негізінде жүзеге асырылады.

Басқару объектісін ұйымдастыру, бақылау, реттеуге бағытталған қызмет ретінде басқару қызметінің мәнін анықтауға болады. Шынайы ақпарат негізінде талдау және қорытынды шығару.

Жалпы алғанда, көптеген зерттеушілердің білім беру саласындағы басқару мәселелерін ғылыми әзірлеу 1950-1970 жж. басталды. Дәстүрлі түрде білім берудің бұқаралығы мен міндеттілігіне, қоғамның дамуындағы орны мен рөліне байланысты оларды басқару мәселелері сол кездері алғаш қарала бастағанын атап өткен жөн. Бірақ 1970-1980 жж. екінші жартысында ғана мектепшілік басқарудың ғылыми негіздерін әзірлеу, білім берудегі бақыланатын үдерістер мен құбылыстарды теориялық тұрғыдан түсіндіру жүргізіле бастады.

1990-шы жылдардың басында білім беру нарықтық қатынастар дәуіріне енді. Білім беру мекемелерін басқару ұғымының көлемі айтарлықтай кеңейді. Ол тек қана педагогикалық, оқытуды және тәрбиелеуді басқаруды ғана емес, сонымен қатар мектептегі әлеуметтік, экономикалық басқару элементтерін де, департаменттік, бәсекелестік, демократияландыру, әр тараптандыру жағдайында басқаруды да қамти бастады. Аталған әлеуметтік-экономикалық үдерістер білім беру жүйелерін басқару мәселелері өздерінің таза педагогикалық ұстанымдарын жойып, білім берудегі менеджменттің құрамдас бөлігі болуына алып келді. Ғалымдар менеджмент, білім берудегі менеджмент ұғымдарын, басқару мен менеджменттің арақатынасын ашып көрсетті, әр түрлі мектептер мен басқару тәсілдерін, оларда адамгершілік-орталықты бағытты көрсете отырып, ретроспективті қарастырады. Басқаруда көзқарас, сыйластық, ынтымақтастық, адамдарға сенім, жауапкершілік, өкілеттіктер беру, даму және өзін-өзі дамыту туралы ұғымдарды негізге алды [Друкер П., 2015, 321б].

Білім беру мекемесін басқару теориясының жалпы талдауы басқару қызметі үдерісінде маман орындайтын функцияларды анықтауға мүмкіндік береді. Сондықтан да, ғалымдардың ұстанымы мен педагогтардың басқару қызметіне тікелей енгізілген функцияларды бөліп көрсету орынды деп санаймыз. Кестеде шетелдік ғалымдардың еңбектеріндегі «басқару» және «менеджмент» ұғымының талдауы келтірілген [Тейлор Ф.У., 1991, 76б].

Шетелдік ғалымдардың еңбектеріндегі «басқару» және «менеджмент» ұғымының талдауы

Авторлар	Басқару мен менеджмент анықтамасы
Анри Файоль	Басқару дегеніміз – қолда бар барлық ресурстардың мүмкіндіктерін пайдалана отырып, кәсіпорынды оның мақсатына жетелеу. Менеджмент – кәсіпорынның алдында тұрған мақсаттарға максималды тиімділікпен қол жеткізу үшін капитал, ғимарат, материалдар, еңбек сияқты ресурстарды нәтижелі пайдалану және реттеу.
М.И. Кондаков	«Мектеп жұмысын басқару өндірістік және қоғамдық өмірдің басқа салаларын басқарудан айтарлықтай ерекше, себебі мұнда күштерді орналастыру мен үйлестіру, байланыс пен өзара тәуелділік жүйесін жүзеге асырудан басқа, оқу-тәрбие үдерісінің барлық жақтарына бағытталған ұйымдастырушылық - педагогикалық ықпал жасау мәселесі
В.Я. Батышев	Оқу орнын басқаруды педагогтар мен оқушылар ұжымының, сондай-ақ оның жекелеген мүшелерінің қызметін ұйымдастыруға және реттеуге, күш пен уақытты, құралдарды дұрыс пайдалануға бағытталған іс-шаралар жиынтығын жүзеге асыру арқылы оларға мақсатты әсер ету деп анықтайды.
М.М. Поташник	«Басқару - мектептің қалыптасуын, тұрақтануын, тиімді қызмет етуін және дамуын қамтамасыз ететін барлық субъектілердің мақсатты іс-әрекеті».
К.В. Дрязгунов	Оқытудағы педагогикалық менеджмент – мұғалімнің оқыту үдерісін басқарудың нәтижелі жүйесін қалыптастыруға бағытталған мақсатты педагогикалық іс -әрекеті.
З.М. Садвакасова	Педагогикалық менеджмент анықтамасы - басқарудың ғылыми негізі экономикалық жағдайда адами ресурстардың аз шығындалып көп пайда табуын ұйымдастыру. «Менеджер» ұғымы ең алдымен, кәсіби басқарушылық базалық білімі сипатындағы жаңа типтегі басшы ретінде түсіндіріледі.
К.С. Симонов	Педагогикалық менеджмент дегеніміз – кешенді әдістердің, ұстанымдардың ұйымдастыру формалары мен технологиялардың педагогикалық жүйеде тиімді әрі дамытуға бағытталған басқару. Педагогикалық менеджмент – білім беру жүйесіндегі оқу-тәрбиелік, оқу-танымдық және өздігінен білім алу үдерісін тиімді басқарудың теориясы, әдістемесі мен технологиясы.

Жоғарыдағы айтылған пікірлерге қарап, өз түйінімізді шығарар болсақ: педагогтардың оқу процесіндегі басқару - тиімді нәтижелерге қол жеткізу мақсатында тұтас педагогикалық үдерістің объективтік заңдылықтарын тануға негізделген оған қатысушылардың мақсатты, саналы өзара әсерлесуі.

Тұтас педагогикалық үдеріс қатысушыларының оны басқарудағы өзара әсерлесуіне байланысты: педагогикалық талдау, мақсат қою және жоспарлау, ұйымдастыру, бақылау, реттеу мен түзету тәрізді әрекеттер мен функциялардан тұрады.

Қазіргі білім беру жүйесінің дамуындағы бір ерекшелік – білім беру мемлекеттік-қоғамдық басқару болып табылады. Жалпы басқару - шешім қабылдауға бағытталған, белгіленген мақсатқа сәйкес басқару нысанын ұйымдастыру, қадағалау, реттеу, алынған шынайы ақпарат негізінде талдау жасап, нәтижесінің қорытындысын шығару әрекеті деп түсіндіруге болады. Басқару нысаны биологиялық, техникалық, әлеуметтік жүйелер болуы мүмкін. Әлеуметтік жүйенің бірі ауыл, аудан, облыс, мемлекет көлемін қамтитын білім беру жүйесі деп білеміз.

XX-XXI ғасырлар тоғысындағы басқару кезеңі білімінің қарқынды өсуі мен өзгеру уақыты. Бұл эволюцияның бастапқысы ретінде басқарудың классикалық мектебінің негізін салушы А. Файольдің еңбектерін атауға болады, ол 1916 жылы басқарудың жалпы қағидаттарын ұсынған. Дәл осы қағидаттар ғылыми басқару теорияларының негізіне айналған. «Басқарудың классикалық теориясы» 1930-жылдарға дейін ең басты орында болған [Тейлор Ф.У., 1991, 1016].

Тәжірибе көрсеткендей, болашақ мұғалімдердің басқарушылық құзыреттілігінің төмен болу себебі –білім беру жүйесіне немқұрайлықпен қарауы. Ол осы жүйедегі бір-бірімен байланысты субъектілердің арасында қарама-қайшылық ту-

ғызады. Соның салдарынан субъекті және объекті болып бөлінеді.

Мектептердегі басқарушылық жүйенің басымдылығы маманның педагогикалық шеберлігінен, қарым-қатынас мәдениетінен көрініс табады. Олар мыналарды қамтиды:

- оқу-тәрбие іс-әрекетінің мақсаттарын, олардың диалектикалық өзара байланыста және бірлікте дамуын шеше білу;

- балалардың назарын аудару және оларды ойын мен дидактикалық материалдар арқылы қызықтыру;

- балалардың жас және психологиялық ерекшеліктерін есепке алу, сонымен қатар олардың тұлғалық даму ерекшеліктерін ескере отырып, дара және дифференциалды амалдарды пайдалану;

- балаларды тұлға ретінде қабылдау, өзара қарым-қатынаста олардың әлсіздігін пайдаланбау;

- балалардың тынымсыз сұрақ қою кездерінде оларды шектемеу, шынайы жауап беруге әрекет ету, өзін жоғалтып алмау;

- оқу-тәрбие іс-әрекетінде теория мен тәжірибені біріктіре білу;

- өзжұмысында АКТ-нысауаттықолданабілу;

- мәселелердісынитұрғыдаойлайбілужәнеайқынбелсендіпозицияда болу, өзойынаәрдайымсенімді болу;

- оқу-тәрбиеіс-әрекетінтүрлендіребілу.

Осы аталған және басқа да басымдылықтарды болашақ педагог-мамандардың, яғни, студенттердің басқарушылық құзыреттілігін дамыта отырып, жоғары оқу орын қабырғасында жүрген тұста қалыптастыру өте маңызды. Себебі: ақпарат күн сайын жаңарып отырған бүгінгі таңда адам капиталын дайындайтын білім беру жүйесіндегі жаңалықтар мен өзгерістерге педагогтер дайын болуға міндетті.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

URL: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1800000633>

URL: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1700000827>

Баймолдаев, Б.М. Жалпы білім беретін мектепті басқарудың ғылыми-педагогикалық негіздері: пед. ғыл. док. ... дис.: 13.00.01 / Баймолдаев Б.М. - Алматы, 2009. - 294 б.

Садвакасова З.М., Кабдолданова Б.А. Менеджмент качества в организации образования / З.М. Садвакасова, Б.А. Кабдолданова. – Алматы, 2010. – 279 с.

К. Ж. Аганина. Интеграцияланған пән мазмұнын түзудің дидактикалық ерекшеліктері [Электронный ресурс] : научное издание / . - Электрон. текстовые дан. (639 Кб) // Білімәлемінде. - 2013. - №4. - С. 36-40 б.

Управление качеством образования в вузе: проблемы, перспективные идеи и технологии: Мат-лы Междунар. научн. конф. Часть 1. // Под ред. С. К. Исламгуловой. – Алматы: Университет «Туран», 2013. – 252 с
Исаева З.А., Ахметова Г.К., Алгожаева Н.С. Педагогика / Учебник. – Алматы. –Қазақуниверситеті, 2006. – 328 с.

Друкер П. Практика менеджмента. - М.: Вильямс, 2015. – 388 с.

Тейлор Ф.У. Принципы научного менеджмента/ пер. с англ. А.И. Зак. - М.: Контроллинг, 1991. – 104 с.

Тейлор Ф.У. Принципы научного менеджмента/ пер. с англ. А.И. Зак. – М.: Контроллинг, 1991. – 108 с.

УДК 370.10/07

АНСОРОВ СОБИР МУАЗЗАМОВИЧ

Директор

Колледжа «Инновационная технология» при Таджикском Педагогическом институте
город Пенджикент**АЗИЗОВ ХУСРАВ УМРИДДИНОВИЧ**Начальник учебной части Таджикского Педагогического института
город Пенджикент

КОНТРОЛЬ ЗНАНИЙ СТУДЕНТОВ В УСЛОВИЯХ ДИСТАНЦИОННОГО ОБУЧЕНИЯ

Түйін. Еліміздің барлық білім беру мекемелерінің Қашықтықтан оқытуға көшуі жағдайында студенттердің білімін, іскерлігін және дағдыларын бақылау проблемалары оқу процесінің маңызды құрамдас бөлігі ретінде қарастырылады. Білім, білік және құзыреттілікті қашықтықтан бақылаудың негізгі принциптері сипатталған. Білімді, іскерлікті, құзыреттілікті бақылау жүйесінің құрылымдық элементтері талданады: бақылау функциялары, бақылау түрлері, нысандары, әдістері мен құралдары, қорытынды нәтижелер. Қорытынды тұжырымдалған.

Түйінді сөздер: білімді, іскерлікті және құзыреттілікті қашықтықтан бақылау, бақылау жүйесі, Қашықтықтан оқытудағы бақылаудың ерекшеліктері, нысандары мен әдістері.

Резюме. Рассматриваются проблемы контроля знаний, умений и навыков студентов как важной составной части учебного процесса в условиях перехода всех образовательных учреждений страны на дистанционное обучение. Описываются основополагающие принципы дистанционного контроля знаний, умений и компетенций. Анализируются структурные элементы системы контроля знаний, умений, компетенций: функции контроля, виды контроля, формы, методы и средства, итоговые результаты. Сформулированы выводы.

Ключевые слова: дистанционный контроль знаний, умений и компетенций, система контроля, особенности, формы и методы контроля в дистанционном обучении.

Summary. The problems of control of knowledge, skills and abilities of students as an important component of the educational process in the context of the transition of all educational institutions of the country to distance learning are considered. The basic principles of remote control of knowledge, skills and competencies are described. The structural elements of the control system of knowledge, skills, competencies are analyzed: control functions, types of control, forms, methods and means, final results. Conclusions are formulated.

Key words: remote control of knowledge, skills and competencies, control system, features, forms and methods of control in distance learning.

Функционирование системы образования в Республике Казахстан в экстремальных условиях самоизоляции всех граждан, в том числе и участников образовательного процесса, из-за пандемии коронавируса вызвало к жизни переход всех образовательных учреждений страны на дистанционную систему обучения. В этой системе актуализируется поиск новых объективных форм входного, текущего, рубежного и итогового контроля студентов бакалавриата при отсутствии личного контакта с преподавателем, но получении последним необходимой информации о степени освоения обучающимися учебного материала и сформированности ЗУКов. То есть таких форм контроля, которые наиболее бы соответствовали критериям конкретного учебного учреждения, предъявляемым к качеству образования будущих специалистов профессионального образования.

Целью проведения контроля любого вида яв-

ляется отслеживание индивидуальных достижений каждого студента, выявление степени усвоения программного материала, диагностирование и корректирование ЗУК, устранение пробелов в учебной работе [Ломовцева Н.В., № 2.- 2009, с.93-94.].

В основе нашего поиска лежат основополагающие принципы, накопленные педагогикой дистанционного обучения в системе контроля ЗУКов обучающихся (Ломовцева Н.В, Андреев А.А., Гриневич Е.А., Киян И. В., Полат Е. С., Раззаков Ш. И., Рахимов Р. Б., Нарзиев У. З., Марфин С.Г., Горбачевская Е.Н., Козлов Е.А., Чурина К. В., Зимина Е. К. и др.). К наиболее значимым принципам контроля мы отнесли (рис. 1):

- *принцип объективности* – дистанционный контроль познавательной деятельности студентов должен осуществляться при минимальном воздействии субъективного фактора, адекватно установленным критериям оценивания знаний,

умений и компетенций обучаемых;

- *принцип демократичности*- в дистанционном контроле реализуется через паритетные отношения педагога с обучающимися путём создания равных условий для всех субъектов, проходящих контроль;

Рис.1

- *принцип массовости и кратковременности*-дистанционный контроль должен быть организован так, чтобы за минимальное время проверить ЗУКи у большого количества испытуемых.

- *принцип систематичности и последовательности* ориентирует на регулярное диагностирование обучаемых на всех этапах дидактического процесса от начального постижения ЗУКов до их переноса в практическую деятельность;

- *принцип гласности* предусматривает проведение открытых испытаний всех обучаемых по одним и тем же критериям, обоснование результатов проверки, оглашение её результатов и мотивацию оценок;

- принцип комплексности и сбалансированности (комплексная фиксация достижений студентами учебных целей из проверяемой области знаний по основным темам изучаемой дисциплины, получение сбалансированных представлений об усвоенном материале, недостатках и пробелах в ЗУКах по её отдельным разделам, выявление причинно-следственных связей и выбор методов управления учебно - познавательной деятельностью).

Педагогическая теория и практика убеждают, контроль учебной деятельности будущих специалистов профессионального образования в сетевом обучении, как и в традиционном обучении, проверка её результатов является обязательным компонентом их профессиональной подготовки. Контроль проводится на всех этапах протекания учебного процесса [Нургалиева Г.К., № 3.-2003, с.-55].

В нём участвуют как преподаватели, так и специалисты, отвечающие за техническую сторону сетевых ресурсов и конечный результат контроля, его количественные и качественные

показатели. То есть, речь идёт о системе контроля знаний, умений и компетенций (ЗУК) студентов в сетевом обучении. Такая система контроля в сетевом обучении нам представляется в составе следующих структурных элементов: цели, задачи, функции, виды контроля, формы, методы, средства и итоговые результаты контроля (рисунков 2) смотрите на 92 стр.

Формулируя **цель** нашей системы контроля ЗУКов в удаленном режиме дистанционного обучения, мы стремились показать свои конкретные намерения в этой системе, пытаюсь ответить на вопрос, «Что хотим получить в ходе её реализации?».

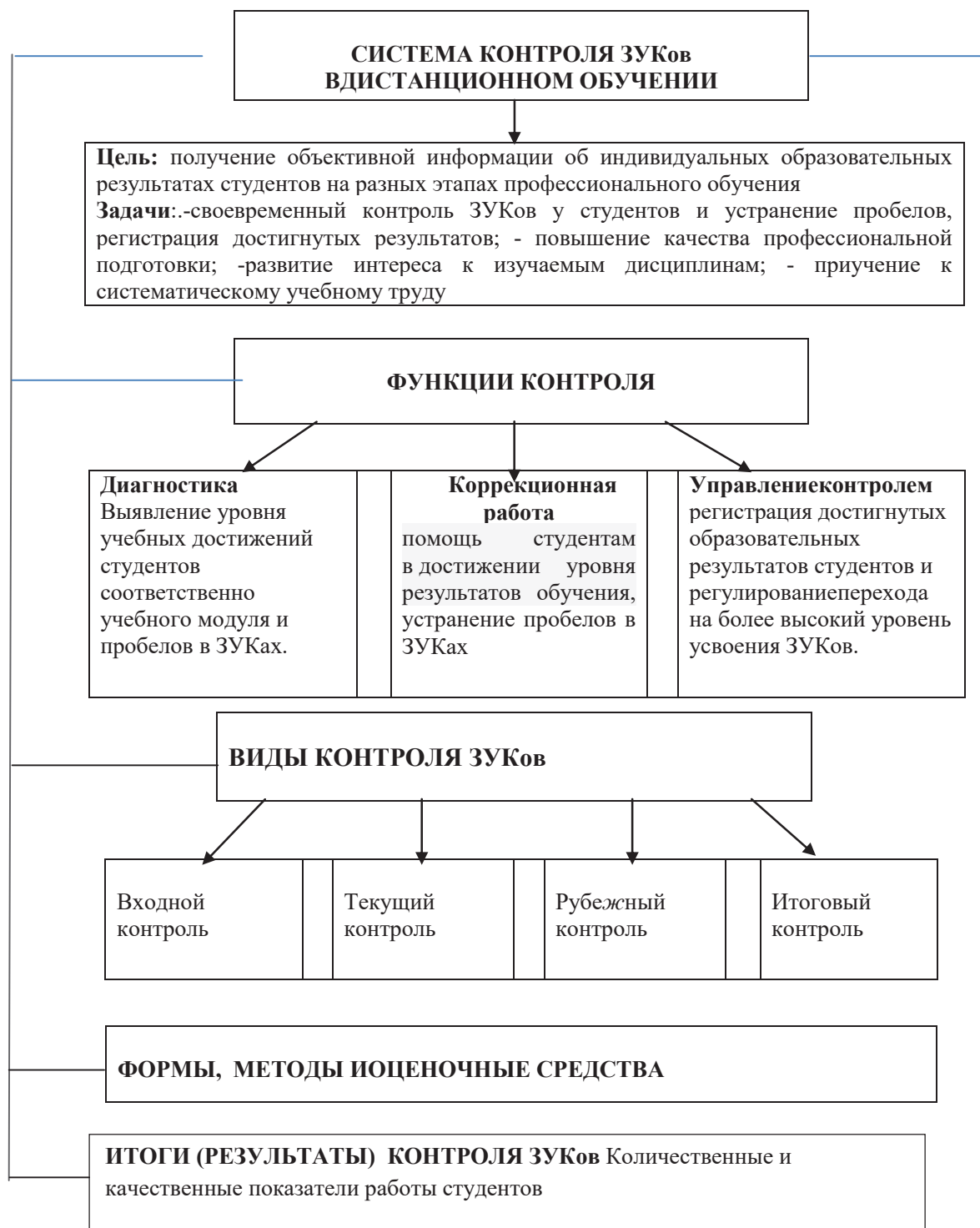
Ожидаемым конечным результатом поставленной **цели** стало: *получение объективной информации об индивидуальных образовательных результатах студентов бакалавров профессионального обучения на разных этапах сетевого контроля.*

В определении задач дистанционного контроля знаний, умений и компетенций студентов бакалавриатамы стремились ответить на вопрос «Как будет проходить сетевой контроль ЗУКов в массовом взаимодействии участников образовательного процесса при открытых образовательных ресурсах?». И представить конкретные действия, которые, в конечном счёте, приведут к достижению поставленной цели [Киян И. В., 2010.- С.52-59.].

Задачи системы контроля ЗУКов:

-своевременный контроль ЗУКов у студентов на разных этапах профессионального обучения в удалённом режиме, устранение недостатков и пробелов в них;

-регистрация достигнутых результатов учебной деятельности студентов при открытых образовательных ресурсах;

-повышение качества профессиональной подготовки через умения учиться самостоятельно и планировать учебную деятельность соответственно сетевой организации взаимодействия субъектов;
-развитие интереса к изучаемым дисциплинам;
-приучение к систематическому учебному труду и анализу достигнутых результатов.

Функции контроля при проверке результатов дистанционного обучения студентов наце-

ливают на своевременное получение педагогом объективной информации о степени освоения последними учебного материала, обеспечение обратной связи между педагогом и обучаемыми. Функции контроля целесообразно распределить на следующие виды:

- диагностическая функция ориентирует на выявление уровня учебных достижений студентов соответственно учебного модуля и пробелов в знаниях, умениях и компетенциях;
- коррекционная функция направлена на

оказание помощи студентам в достижении определённого уровня результатов обучения, устранение пробелов в знаниях, умениях и компетенциях;

- управляющая функция призвана обеспечить оценивание, контроль и регистрацию достигнутых образовательных результатов студентов и регулирует переходы на более высокий уровень овладения знаниями, умениями и компетенциями.

На наш взгляд, названные функции контроля знаний в дистанционном обучении позволяют педагогам плодотворно осуществлять контроль учебной деятельности студентов на всех этапах их профессиональной подготовки. А, при необходимости, быстро перестраиваться в связи с изменяющимися условиями, влияющими на уровень обученности учебной группы или каждого отдельного студента, и управлять этим процессом, планируя заданный результат профессионального обучения [Романенкова Д.Ф., 2013, том 5, с. 121- 126].

Виды контроля знаний, умений и компетенций студентов в своей совокупности (входной, текущий, рубежный и итоговый) позволяют педагогу - предметнику получить общее представление о состоянии процесса усвоения студентами изученного материала. В данном случае речь идёт об установлении обратной связи и поиске средств управления учебно-познавательным процессом обучающихся:

Входной контроль преподавателем проводится в начале изучения учебной дисциплины, Он необходим для получения сведений об исходном уровне знаний, умений, компетенций студентов и индивидуального уровня каждого из них. Входной контроль предопределяет выстраивание индивидуальной траектории обучения студентов, дальнейшую коррекцию процесса усвоения учебного материала. А также стимулирует их учебную работу.

Текущий контроль учебной деятельности студентов дает возможность и преподавателю, и студентам получить оперативную, быструю и объективную информацию о глубине усвоения фактического учебного материала, своевременно корректировать индивидуальный темп обучения на различных этапах профессиональной подготовки будущих специалистов. Основное назначение тематического контроля заключается в систематизации и обобщении учебного материала по всей теме, разделу, закреплении его как базы, необходимой для изучения последующего материала.

Рубежный контроль служит контрольной точкой относительно установленных целей и ожидаемых результатов по конкретному разделу предметного обучения. Является логически завершающей составляющей отдельного раздела изучаемой учебной дисциплины. Данный

контроль подразумевает проверку готовности студентов по определённому этапу обучения. Мотивирует к переходу на его следующую ступень. Проводится с целью комплексной оценки уровня освоения программного материала по учебной дисциплине.

Итоговый контроль фиксирует индивидуальные учебные достижения студентов за определённый академический период, степень освоения содержания пройденной учебной дисциплины (или дисциплин) в соответствии с поставленными целями. Основная цель итогового контроля - обеспечение объективной оценки результатов освоения образовательной профессиональной программы [Курицына Г.В. 2014. - № 8-3. - с. 17-21].

Формы, методы и оценочные средства дистанционного контроля знаний, умений и компетенций студентов призваны обеспечить внешнюю и внутреннюю обратную связь между участниками образовательного процесса. Внешняя связь позволяет осуществлять контроль ЗУКов преподавателем-тьютором, а внутренняя - самоконтроль каждым обучающимся. Обе стороны рассматриваются как часть дидактического процесса и дидактических процедур контроля самостоятельной деятельности студентов. Они направлены на получение педагогом информации о состоянии их учебных достижений, после анализа которых вносятся необходимые коррективы для устранения пробелов в ЗУКах.

Формы контроля в педагогике дистанционного обучения применяются самые разные в зависимости от способа организации дидактического процесса, если это методически оправдано. Зачастую они сочетают в себе как автоматизированный контроль знаний, так и открытые виды контроля совместного результата деятельности преподавателя-тьютора и студентов.

- **письменный отчет** студентов об итогах самостоятельной работы (индивидуальный или групповой) проводится в ходе изучения какой-либо темы курса после выполнения определённых заданий при использовании Интернет - ресурсов или традиционных первоисточников.

- **анкетирование** применяется для: А) самооценки студентами своих учебных достижений по установленным показателям: (понял(а), могу решить самостоятельно; понял(а) могу решить с подсказкой; не понял(а), не могу решить); Б) соотнесения результатов самооценки студентами своих знаний, умений и компетенций и их реальных результатов преподавателем. После чего у преподавателя имеются основания для проведения коррекционной работы по устранению недочётов;

- **самоконтроль** самостоятельной познавательной деятельности студентов.

направлен на проверку правильного пути ре-

шения поставленной учебной задачи, критическую оценку своей работы, внесение коррективов в неё сообразно выявленным недостаткам;

- *телеконференция* применяется как форма контроля ЗУКов студентов. Она может выступать роли зачетной работы или коллоквиума при необходимости обсуждения итогов изученной темы или раздела. А также используется для выявления глубины усвоения студентами содержания учебного материала. Телеконференция может быть организована в отсроченном режиме при помощи групп новостей, списков рассылки или в режиме реального времени, в чат-конференциях, режиме онлайн. Показателями оценивания результата деятельности студентов в ходе телеконференции при совместном сотрудничестве с преподавателем являются: количество выступлений и степень активности участия в учебной дискуссии, умения формулировать и задавать вопросы по теме, аргументированно отвечать на контрвопросы, чёткость в использовании предметной терминологии, уровень знания первоисточников учебной информации и глубина её постижения при самостоятельном изучении;

- *тестовый контроль* учебной деятельности студентов - одна из самых эффективных форм интеграции процесса обучения и контроля ЗУКов больших групп испытуемых, преимуществом которой является возможность автоматизации при обработке результатов тестирования и получение моментальной обратной связи между участниками образовательного процесса [Раззаков, Ш. И. 2014. - № 7 (66).с. 70-73].

Испытуемые с помощью тестов, размещённых на образовательных сайтах, в интернет-тренажерах и работающих в режиме реального времени, взаимодействуя с компьютерной программой удаленного сервера, отвечают на вопросы теста и видят на экране монитора мгновенный результат оценивания. Причём тестирование может проводиться как в обучающем, так и в контролирующем режимах. Разница состоит в том, что при контролирующем режиме студент видит свою оценку только после завершения теста, а при обучающем – он может отправлять каждое задание на проверку до достижения верного варианта выполнения задания.

Тестирование применяется на всех этапах учебного процесса, начиная от измерения исходного уровня и проверки степени владения базовыми знаниями, необходимыми студентам для начала обучения, и определения их итогового уровня [Камалова С.Г., 2015. - № 12-4.,с. 674-678].

- *проекты* (индивидуальные или групповые) в дидактическом процессе вуза ориентированы на самостоятельную деятельность студентов, которую те выполняют в течение определенного отрезка времени, и применяются в качестве ру-

бежного или итогового контроля знаний, умений и компетенций. Результатом оценивания проектной деятельности студентов являются технологии, процедуры, объекты, расчётно-пояснительные записки, чертежи и т.д., которые студенты архивируют и высылают преподавателю на проверку.

Методы дистанционного контроля выбираются преподавателем, исходя из специфики учебной дисциплины, способов организации проверки степени усвоения студентами знаний и овладения профессиональными и общими компетенциями. В числе сложившихся методов контроля в дистанционной педагогике различают:

- *индивидуализированный* контроль, который применяется в дистанционном обучении при проверке и оценивании результатов учебной работы- глубины усвоения знаний одного или отдельных студентов, выполняющих каждый своё задание в системе «один к одному». Метод индивидуализированного контроля реализуется через программу «Skype», обеспечивающую текстовую, голосовую и видеосвязь с педагогом. Или с помощью таких технологий, как: электронная почта, телефон, голосовая почта, факс;

- *групповой* контроль организуется при проверке и оценивании результатов выполнения совместных учебных заданий, отдельных для каждой группы студентов. Данный метод дистанционного контроля реализуется в интерактивном режиме в форуме, чате, видеоконференции через использование современных информационных и телекоммуникационных технологий, компьютерных программ в обычном варианте и с удалённым доступом;

- *фронтальный контроль* основан на одновременном управлении учебным процессом и массовой проверке студентов, их взаимной оценке при активном взаимодействии и сотрудничестве всех участников учебного процесса в системе «многие к многим». Метод фронтального контроля реализуется в интерактивном режиме в форуме, чате, видеоконференции путём использования современных информационных и телекоммуникационных технологий, компьютерных программ в обычном варианте и с удалённым доступом;

- *комбинированный* метод контроля включает в себя все методы, перечисленные выше: устный опрос, письменные работы, зачёты, контрольные работы, графические работы, тестирование знаний в обычном варианте и с удалённым доступом [Шашты Б.Г. 2015. - № 9 (89). - с. 1214-1217].

Оценочные средства в системе дистанционного контроля выбираются преподавателем соответственно информационно – образовательной среде вуза и целевых установок на всесторонность, объективность, регулярность, доступ-

ность в управлении на основе информатизации и технических средств обучения, диапазона выбора программных продуктов для контроля знаний в сочетании on-line (в сети) и off-line (вне сети) технологий. On-line технологии обеспечиваются системой «Adobe AcrobatConnectPro». Off-line-системой «Moodle».

Итак, заключаем: данную систему контроля знаний студентов в условиях дистанционного обучения можно рассматривать, как:

- часть дидактического процесса и дидактических процедур, направленных на обеспечение обратной связи и установление уровня восприятия и усвоения базовых знаний, общих и профессиональных компетенций на всех этапах профессиональной подготовки будущего специалиста;

- инструмент, с помощью которого можно фиксировать учебные успехи студентов, корректировать пути достижения ожидаемых результатов обучения на основе оперативного получения информации в ходе всесторонней обратной связи между студентами и преподавателями и поиска эффективных путей управления учебной деятельностью;

- учебный ресурс дистанционного обучения, определяющий соответствие проверяемых знаний, умений и компетенций студентов заданным параметрам, предусмотренным образовательной программой и фиксирующий результаты предметного обучения. А также позволяющий объективно определить уровень готовности будущего специалиста к предстоящей практической деятельности в избранной сфере.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Ломовцева Н.В. Контроль учебной деятельности в дистанционном обучении // Экономика образования. - № 2.- 2009, с.93-94.
2. Нурғалиева Г.К. Достижения в области информатизации образования // Образование и информатизация, № 3.-2003, с.-55
3. Киян И. В. Варианты контроля знаний в системе дистанционного обучения // Сибирский пед.ж-л, 2010.- С.52-59.
4. Романенкова Д.Ф. Методы педагогического контроля качества учебной деятельности в системе дистанционного обучения // Вестник ЮУрГУ. Серия «Образование. Педагогические науки», 2013, том 5, с. 121 – 126.
5. Курицына Г.В. Формы и методы контроля качества дистанционного обучения студентов вуза // Международный журнал экспериментального образования. – 2014. – № 8-3. – С. 17-21.
6. Раззаков, Ш. И. Контроль знаний в системе дистанционного обучения / Ш. И. Раззаков, У. З. Нарзиев, Р. Б. Рахимов. - Текст: непосредственный, электронный // Молодой ученый. - 2014. - № 7 (66). - С. 70-73
7. Камалова С.Г., Контроль знаний и умений будущих бакалавров профессионального обучения // Современные наукоемкие технологии. – 2015. – № 12-4. – С. 674-678;
8. Шашты Б.Г. Тестирование как форма контроля результатов обучения / Б.Г. Шашты, - Текст : непосредственный, электронный // Молодой ученый. - 2015. - № 9 (89). - С. 1214-1217.

АСЛАН ЭЛЬВИРА АСЛАНҚЫЗЫ

2 курс докторанты

«Әлеуметтік педагогика және өзін-өзі тану» мамандығы
Эль-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті**МҰҚАШЕВА АНАР БЕКЕТБАЕВНА**Педагогика ғылымдарының докторы, профессор м.а.
Педагогика және білім беру менеджменті кафедрасы
Эль-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті**АРНАЙЫ БІЛІМДІ ҚАЖЕТ ЕТЕТІН БАЛАЛАРЫ БАР ОТБАСЫНЫҢ
ПОЗИЦИЯЛАРЫНЫҢ АРНАЙЫ ТҮЛІЛІГІ**

Түйін. Мақалада авторларарнайы білім беру қажеттіліктері бар ерте және кіші мектепке дейінгі жастағы балаларды тәрбиелеп отырған қазіргі заманғы отбасының арнайылықтарын, ата-аналардың балаларды дамыту үшін түзету-педагогикалық технологияларға деген қажеттіліктерін зерттеуге арналған. Психологиялық-педагогикалық кеңес беру барысында авторлар ата-аналардың арнайы білім беру қажеттіліктері бар баласына қатысты бастапқы ұстанымдарын анықтады және сипаттады.

Түйінді сөздер: арнайы білімді қажет ететін бар балалар, психологиялық-педагогикалық кеңес беру, ата-аналық позициялар, сауалнамалар, ерте көмек.

Резюме. Статья посвящена изучению особенностей современной семьи, воспитывающей детей раннего и младшего дошкольного возраста с особыми образовательными потребностями, потребностей родителей в коррекционно-педагогических технологиях развития детей. В процессе психолого-педагогического консультирования авторами выявлены и описаны стартовые позиции родителей по отношению к своему ребенку с особыми образовательными потребностями.

Ключевые слова: дети особыми образовательными потребностями, психолого-педагогическое консультирование, родительские позиции, анкетирование, ранняя помощь.

Summary. The article is devoted to the study of the characteristics of a modern family raising children of early and junior preschool age with special educational needs, the needs of parents in correctional and pedagogical technologies for the development of children. In the process of psychological and pedagogical counseling, the author identified and described the starting positions of parents in relation to their child with special educational needs.

Keywords; children with special educational needs, the family of a child with developmental disabilities, psychological and pedagogical counseling, parenting positions, questionnaires, early assistance.

КІРІСПЕ

Отбасы қоғамның бастапқы бірлігі бола отырып, әр түрлі қызметтерді орындайды, олардың ішінде бастысы - балалар тәрбиесі. Отбасы баланың жеке басының қалыптасуына үлкен, көбінесе шешуші әсер етеді. Ерте және мектепке дейінгі жаста баланың дамуына отбасының мәдени әсері басым (Запорожец А.В., Кон И.С., Мухина В.С., Обухова Л.Ф., Рубинштейн С.Л., Смирнова Е.О.). [Куликова Т.А., 1999, 232 б.], әр отбасында азды-көпті білім алу мүмкіндігі немесе білім беру әлеуеті бар. Отбасының тәрбиелік әлеуеті бойынша қазіргі заманғы ғалымдар оның тәрбиелік алғышарттарын анықтайтын отбасы өмірінің әр түрлі жағдайлары мен факторларын бейнелейтін сипаттамаларды түсіндіреді: олар отбасын типі, құрылымы, материалдық қауіпсіздігі, тұрғылықты жері, психологиялық микроклиматы, дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары, ата-аналардың мәдениеті мен білім деңгейі және т.б. барлық факторларды бір-бірінен оқшауламай, бірге қарастыру керек.

Арнайы білімді қажет ететін балаларды тәрбиелеп отырған отбасыларға көмек көрсетудің келесі тәсілдері арнайыленеді: әлеуметтік-құқықтық, медициналық, психологиялық-педагогикалық. Сонымен қатар, көптеген зерттеушілер кеңес беруді арнайы білімді қажет ететін және мектепке дейінгі баланы тәрбиелейтін отбасына көмек берудің жеке және тәуелсіз түрі ретінде қарастыра бастады (Дунаева З.М., Забрамная С.Д., Мишина Г.А., Сабуров В.В., Стребелева Е.А. және басқалар).

Баламен тәрбиенің әсерлері мен әдістерінің жүйесін әртүрлі зерттеушілер «отбасылық тәрбие» (Селевко А.Г., Селевко Г.К.), «білім беру стилі» (Баскина Ю.В., Карабанова О.А.), «тәрбиелеу типі» (Захаров А.И., Эйдемиллер Э.Г., Юстицкий В.В.), «ата-аналық позициялар» (Архиреева Т.В., Варга А.Я., Разумова А.В., Синягина Н.Ю., Столин В.В.). Ата-аналық позициялар ата-аналардың онымен өзара әрекеттесу тәсілдері мен формаларында көрсетілген баланың саналы немесе санасыз бағалауына негізделген білім беру

қызметіндегі ата-аналардың нақты бағдары ретінде қарастырылады. Сонымен қатар, ата-аналық позициялар әсер етудің бір немесе басқа тәсілдерімен, балаға деген қарым-қатынас сипатында және ата-ананың баламен қалыптасқан қарым-қатынасында жүзеге асырылады [Спиваковская А.С., 1981, 24 б.]. Ата-аналық позициялар баланың жеке басын қалыптастыруға сындарлы және деструктивті әсер ететіні дәлелденді.

Арнайы білімді қажет ететін баланың тууы нәтижесінде отбасындағы қатынастар, сонымен қатар қоршаған қоғаммен байланыс бұзылады. Құқық бұзушылықтардың себептері арнайы білімді қажет ететін баланың психологиялық арнайылықтарымен, сондай-ақ оның ұзақ уақытқа созылған стресске байланысты оның отбасы мүшелері көтеретін үлкен эмоционалдық стресстермен байланысты. Көптеген ата-аналар мұндай жағдайда өздерін дәрменсіз сезінеді. [Ткачева В.В., 2008, 144 б.] олардың позициясын ішкі (психологиялық) және сыртқы (әлеуметтік) тұйықтыққа ұқсас жағдай ретінде сипаттайды. Дағдарыстық жағдайдан шығу процесі әр отбасында арнайы жүреді. Кейбір ата-аналар жаңа өмірлік жағдайды толығымен жеңеді, басқалары соққыны түсіну сатысында қалып, мамандардың қолдауына мұқтаж болып, әлеуметтік оқшаулануда қалады. [Левченко И.Ю., Ткачева В.В., 2008, 239 б.] арнайы білімді қажет ететін балаларды тәрбиелеп отырған отбасылардың өміріндегі сапалық өзгерістер әр түрлі деңгейде көрінеді: психологиялық, әлеуметтік және соматикалық.

Арнайы білімді қажет ететін баланың отбасын ерте жастан жан-жақты психологиялық-педагогикалық қолдау отбасы ішіндегі және бала мен ата-ана арасындағы қарым-қатынаста болуы мүмкін дисгармонияның болжаушыларын анықтауға, олардың дамуының қолайсыз нұсқасын болдырмауға, сол арқылы баланың дамуының әлеуметтік жағдайына үйлесімді әсер етуге мүмкіндік береді [Лазуренко С.Б., 2014, 266 б.].

Ерте көмек көрсету жүйесінің басты бағыты - арнайы білімді қажет ететін балаларды оқыту, әлеуметтендіру және оңалтуға арналған кешенді пәнаралық тәсіл. Барлық мамандардың (дәрігерлердің, арнайы мұғалімдердің, психологтардың, әлеуметтік қызметкерлердің) күш-жігерін біріктіру керек, бұл отбасын ауыстыруға емес, өзінің әлеуетін дамытуға бағытталуы керек [Приходько О.Г., 2015, 179-183 б.].

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Эксперименттік зерттеудің негізгі бөлігі: арнайы білімді қажет ететін ерте және кіші мектепке дейінгі жастағы балалардың дамуының жеке типологиялық сипаттамаларын зерттеуге; ата-аналардың балаларды тәрбиелеу мен оқытуға арналған түзету-білім беру технологияларына қажеттіліктерін анықтау; ата-ананың өз баласына қатысты ұстанымын анықтау. Ол Талдықорған қа-

ласының базасында, No1 мектепке дейінгі білім беру мекемесіне ерте көмек көрсету қызметінде жүзеге асырылды. Зерттеуге барлығы 147 бала (ерте жаста - 82 бала, кіші мектеп жасына дейінгі балалар - 65 бала) және олардың ата-аналары қатысты. Зерттеуді кезең-кезеңімен жоспар құрдық.

Бірінші (кіріспе) кезең танысуға және арнайы мұғалім мен ата-ана арасында байланыс орнатуға арналды. Ең бастысы, олардың арасындағы сенімділік пен өзара түсіністіктің қажетті деңгейіне жету болды. Бұл кезеңде ата-аналармен алғашқы әңгіме жүргізілді, әңгіме барысында баланың жас мөлшері, ата-аналардың шағымдары, консультациялардан күтілетін көмек түрлері нақтыланды. Ата-аналармен әңгімелесу барысында маман жалпы отбасының және баланың проблемаларына шын жүректен қызығушылық танытты. Бірінші кездесуде ата-аналардың сөздері мен іс-әрекеттері ашық бағаланбады. Ата-аналарға кеңес берудің мақсаттары мен міндеттері түсіндіріліп, бала мен мұғалім арасындағы бірлескен әрекетке деген көзқарас қалыптасты. Біз баланың болашақтағы дамуын болжап, оның білім беру маршрутына қатысты категориялық тұжырымдардан аулақ болдық.

Екінші кезеңде бала туралы құжаттама зерттелді: оның даму тарихын талдау, анамнестикалық мәліметтерді жинау, баланы медициналық мекемелерде тексеру нәтижелерімен танысу (клиникалық және психологиялық-педагогикалық зерттеулердің нәтижелері, білім беру және емдеу мекемелерінің сипаттамалары); ата-аналарға сұрақ қойылды, тәрбиелеу шарттары, отбасындағы микроклимат туралы ақпарат нақтыланды; отбасы туралы социологиялық сипаттағы ақпарат жинады; отбасы тарихымен таныстыру жүргізілді, оның құрамы нақтыланды. Ата-аналарға сауалнаманы жазбаша сауалнама түрінде арнайы әзірленген сауалнама формасы арқылы жүргізілді. Сауалнаманың мақсаты отбасындағы әр баланың өмір сүру жағдайы мен тәрбиесі туралы неғұрлым толық ақпарат жинау болды. Осы кезеңде баланың және оның отбасының проблемалары туралы алғашқы түсінік қалыптасты (Бала дамудан артта қалды? Диагнозды нақтылау үшін. Әрі қарай не істеу керек: үйге кету немесе оқу орнына тапсыру? Оны қай оқу орнында анықтаған дұрыс?).

Үшінші кезең психологиялық-педагогикалық, соның ішінде баланы логопедиялық тексеруден өткізді, сонымен қатар оның коррекциялық білім берудегі мүмкіндіктерін болжады. Баланың алғашқы психологиялық-педагогикалық сараптамасы танымдық даму деңгейін бағалауға, іс-әрекетке жетекшілік етуге және оның нақты білім беру қажеттіліктерін анықтауға бағытталған. Кешенді психологиялық-педагогикалық диагностикаға мыналар кірді: баланың танымдық, әлеуметтік, сөйлеу, қимыл-қозғалыс дамуының

жеке арнайылықтарын анықтау, сондай-ақ оның мінез-құлқының, эмоционалды-ерік саласының, ата-аналармен және басқалармен қарым-қатынас сипатының сәйкестігін бағалау; баланың дамуындағы арнайылықтар сипаты мен ауырлығын анықтау.

Төртінші кезең қазіргі заманғы отбасының арнайылықтарын және оның ерте және кіші мектеп жасына дейінгі арнайы білімді қажет ететін балаларды тәрбиелеу мен оқытудың түзету-педагогикалық технологияларына қажеттілігін зерттеуге бағытталған (сауалнамалар мен әңгімелесуді талдау). Ата-аналардың балаларын тәрбиелеуге қатысты ұстанымдарын зерттеу жүргізілді. Алдымен маман кеңес алуға келген барлық отбасы мүшелерімен сөйлесіп, оларды мазалаған мәселелер анықталды. Баланың анасымен және жақын туыстарымен жеке әңгімеге арнайы назар аударылды, оның барысында сауалнаманың жауаптары нақтыланған. Бұл кезең ата-аналармен баланы және оның отбасын психологиялық-педагогикалық зерттеу барысында анықтаған нақты мәселелерді талқылауға арналды. Арнайы мұғалім мәселені түсіндірді, қажет болған жағдайда оны қайта құрды. Осы кезеңде кеңес берудің міндеті ата-аналардың назарын проблеманың шын мәніндегі маңызды және маңызды жақтарына аудару болды. Бұл талқылауда «кішігірім қадамдар» тактикасы қолданылды, диагностикалық зерттеу нәтижелері олардың позицияларының объективтілігінің дәлелі ретінде пайдаланылды, ата-аналардың өз баласының дамуындағы проблемаларға көзқарасы біртіндеп өзгерді. Бұл кезең ең қиын болды. Көп жағдайда ата-аналарды сендіру және олардың пікірін өзгерту бірден мүмкін болмады; кейбір жағдайларда ата-аналардың пікірі өзгеріссіз қалды.

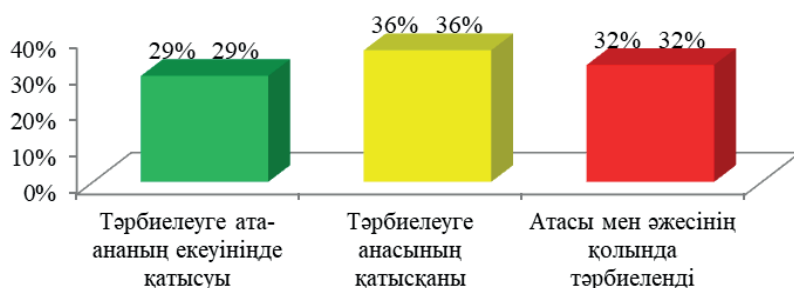
Бұл жағдайларда ымыралы шешім таңдалды, ата-аналарға проблемаларды шешудің ұсынылған әдісін бірден емес, белгілі бір уақыт ішінде үйде талқылауға мүмкіндік берілді. Кеңес беру нәтижесінде біз арнайы білімді қажет ететін балалармен кеңесуге келген отбасылардың негізгі мәселелерін шешу жолдарын анықтадық: балаға білім беру маршрутын анықтау (оқыту бағдарламасын және арнайы (түзету) білім беру мекемесінің түрін дұрыс таңдау); оның жағдайын объективті бағалау негізінде баланы дамытудың жеке бағдарламасын жасау; баланы отбасында тәр-

биелеу жағдайына, ата-аналарға өз баласымен ынтымақтастықтың педагогикалық технологияларын үйрету бойынша ұсыныстар әзірлеу; отбасы мүшелерінің арасында адекватты қатынастарды орнатуға, отбасының барлық мүшелеріне қолайлы психологиялық климат қалыптастыруға көмектесу. Сонымен бірге ата-аналардың жағдайы ескерілді (шағымдар, абыржу, депрессия, проблемаларды шешу жолдарын іздеудің болуы немесе болмауы). Әр түрлі жағдайларда, арнайы тәрбиеші ата-аналармен сөйлесуді әртүрлі тәсілдермен құрды: кейбіреулері белсенді жанаушылық пен эмоционалды қолдауды қажет етті («Біз бұл өте қиын екенін білеміз, бірақ біз сізге көмектесуге тырысамыз»); басқаларға баланың психикалық және физикалық денсаулығы туралы нақты кәсіби ақпарат қажет болды; балаға көмектесу жөніндегі келесі іс-шаралар жоспарын құруға көмек. Бастапқы консультациялардың ең жақсы нәтижесі ата-аналар біздің ұсыныстарымызды тыңдап, нақты қолдау алу мүмкіндігін сезініп, қайтадан көмекке оралуы болды.

Қорытынды әңгімеде мұғалім отбасылық проблемалар мен бар отбасылық қиындықтарды қайта тұжырымдады және оларды шешу жолдарын көрсетті. Мәселелерге жаңа көзқарас біртіндеп қалыптаса бастады: кейбір ата-аналар бастапқыда кеңес беру нәтижелеріне наразы болды, әсіресе олардың ұстанымдары күмәнданған жағдайда. Бұл жағдайларда баламен және оның ата-анасымен жұмыс істеу үшін қосымша шаралар қолданылды.

Эксперименттік зерттеу барысында келесі мәліметтер алынды.

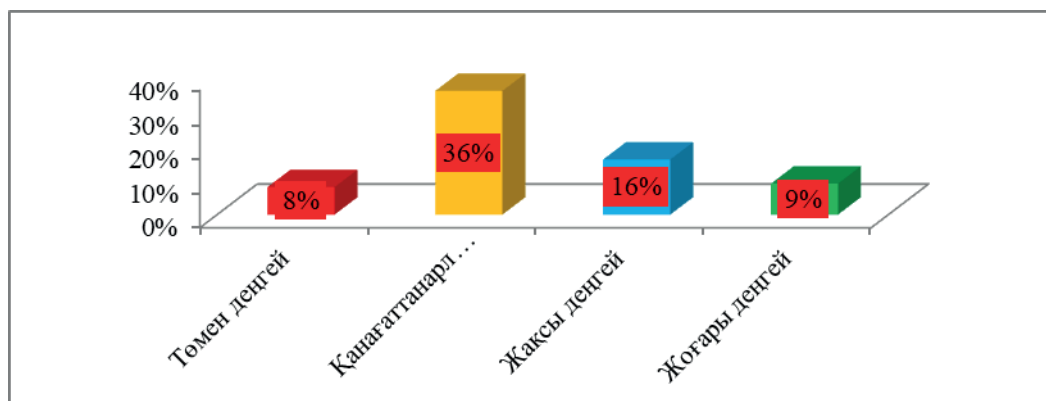
-Отбасы құрылымы. Тәжірибеге қатысқан балалар толық және толық емес отбасыларда тәрбиеленді (бұл әр отбасының арнайылықтарын жетілдіруге және құрылымына байланысты оның білім беру әлеуетін анықтауға мүмкіндік берді). Мектеп жасына дейінгі балалар арасында толық емес отбасылар басым болды (66%), жас балалардан (44%) айырмашылығы. Толық отбасыларда 29% жағдайда ғана ата-аналардың екеуі де баланы тәрбиелеуге еқатысқан. Сонымен бірге толық отбасында балалардың 36%-ын тәрбиелеуге тек аналар ғана қатысқан. Отбасылардың шамамен үштен бірінде, құрылымына қарамастан, балалар тікелей атасы мен әжесінің қолында тәрбиеленеді (32%).

Сурет-1. Отбасы құрамының арнайы білімді қажет ететін балалардың тәрбиесіне қатысуы.

– **Отбасы табысының деңгейі.** Ата-аналардан олардың қаржылық жағдайын бағалауды және ақылы білім беру мен медициналық қызметтерді алу мүмкіндігі туралы өз пікірлерін білдіруді сұрадық. Ол төмен (8%) бар отбасылар, ал

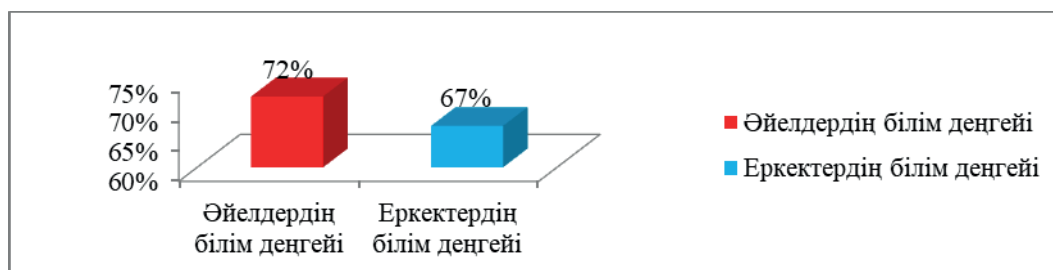
кейде (67%) балаға қажетті іс-шаралармен қанағаттандыра алмады. Сонымен бірге, респонденттердің тек 25% -ы ғана кірістерінің деңгейін жақсы (16%) немесе жоғары (9%) деп таныды.

Сурет-2. Отбасылардың қаржылық жағдайын бағалауды және ақылы білім беру мен медициналық қызметтерді алу мүмкіндігі.

– **Ата-аналардың білім деңгейі және кәсіби мәртебесі.** Осы аспектілерді зерттеу олардың даму әлеуетін анықтауға бағытталған. Әйелдердің білім деңгейі ерлерге қарағанда сәл жоғары

болды (әйелдердің 74% -ы және ерлердің 67% -ы жоғары білімді болды). Жұмыс жасамайтын жас аналардың үлесі 72%, мектеп жасына дейінгі балалар 44% ғана құрады.

Сурет-3. Ата-аналардың білім деңгейі және кәсіби мәртебесі.

– **Баланың туылу кезіндегі ата-анасының жасы.** Баланың туылу кезіндегі ата-анасының жас мөлшері айтарлықтай өзгерді. Диагностикалық маңыздылығы бойынша ананың жасы болды. Аналардың жартысына жуығы кеш босанған (47% -ы 30 жастан кейін бірінші баласын туды). Анамнестикалық деректерді зерттеу көбінесе пренатальдық, интранатальдық және постнатальдық кезеңдерде проблемалар туындағанын көрсетті.

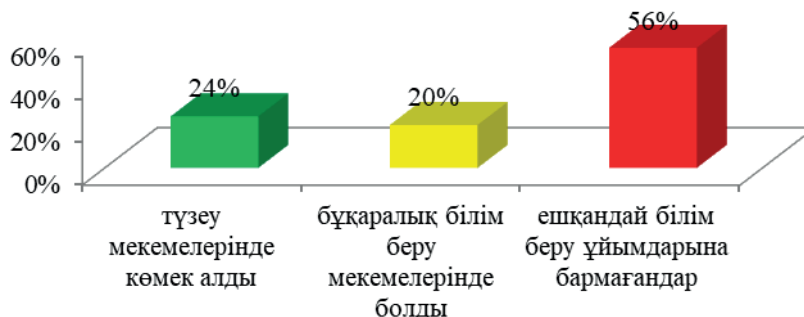
– **Жүктілік және босану барысы.** Аналардың көпшілігінде (71%) жүктілік патологиясы болған. Сонымен қатар, әйелдердің 59% -ы жүктіліктің патологиямен болғанын, ал басқалары (12%) оның патологиясыз өткендігін баса көрсетіп, төменде токсикоз, ананың ауруы, жүйкеге шамадан тыс жүктеме бар екенін және олар басқа зиянды факторларға ұшырағанын жазды. анау. шын мәнінде, және олардың жағдайында жүктілікті сәтті деп атауға болмады. Босану ауытқуларының пайызы (62%) жүктіліктің ауытқуларынан аз болды. Алайда, бұл тек әйелдердің субъективті пікірі болды. Жүктіліктің патологиялық ағымын және

тексеру нәтижелерін, сондай-ақ медициналық құжаттаманың деректерін ескере отырып, патологиямен туылғандар саны іс жүзінде әлдеқайда көп болды.

– **Отбасында басқа балалардың болуы.** Сауалнамаға қатысқан балалардың жартысынан көбі аға-әпкелерімен бірге өсті. Балалардың 14% -ында өздерінен кіші бауырлары болған, 28% -ы үлкен, ал 4% жағдайда олар егіз болған. Бала отбасында жалғыз болған жерде (54%), ата-анасында оның даму барысымен салыстыратын ешкім болмады; олар үшін өз баласының дамуындағы ауытқуларды байқау қиынырақ болды. Қаралған баланың ағасы немесе қарындасы болған жағдайларда, ата-аналар балаларындағы даму қарқыны арасындағы айырмашылықтарды байқады, сондықтан олар ертерек көмекке жүгінеді. Үлкен баласы сол немесе басқа ауытқулармен өскен кейбір отбасыларда ата-аналар кіші (кейінгі) балалардың дамуына әлдеқайда мұқият болды және ерте ауытқу жағдайларында да білікті медициналық-психологиялық және педагогикалық көмекке жүгінді.

-Білім беру (немесе басқа) мекемеге баланың баруы. Сауалнамаға қатысқан барлық балалар арасында белгілібір бала күтіміне барғандар болды: олардың тек аз бөлігі (24%) түзеу мекемелерінде көмек алды, 20% - бұқаралық білім беру мекемелерінде болды. Сонымен бір-

ге кеңес алуға келген балалар арасында аз (56%) және ешқандай білім беру ұйымдарына бармағандар болды. Алайда, психологиялық-педагогикалық сараптама нәтижелері барлық кеңес берілген балаларға медициналық-психологиялық педагогикалық көмек қажет екенін көрсетті.

Сурет-4. Арнайы білімді қажет ететін балаладың білім беру және оңалту орталықтарға бару деңгейі.

- Консультацияға жіберу. Көптеген балалар (38%) әртүрлі медициналық немесе білім беру мекемелерінің (педиатр, невропатолог, логопед, дефектолог, психолог және т.б.) мамандарының кеңесіне жіберілді. Бұл үрдістер негізінен балалар, олар мекемелерде тәрбиеленген фактісі байланысты болып табылады көзделмесе, бара-бар түзету көмек. Көптеген ата-аналар баласының дамуында неге көңіл бөлу керектігін және білікті көмекке қайда жүгіну керектігін білмеді. Ата-аналардың тек 25% -ы маманнан кеңес алу үшін тәуелсіз шешім қабылдады

-Мамандардан кеңес алудың мақсаты (себебі). Ата-аналардың көпшілігі (85%) балаларының дамуы бойынша көмек пен басшылыққа мұқтаж. Олардың кейбіреулері үшін (8%) баланың денсаулығы мен даму арнайылықтері (диагнозы) жаңа болған жоқ, олар баламен жүйелі сабақтар өткізуге жақсы маман ұсынуды сұрады. Кейбір отбасылар материалдық қауіпсіздігі төмен немесе олардың тұрғылықты жерінде мамандар мен тиісті мекемелердің болмауына байланысты балаға түзету-дамыта оқыту мен тәрбиелеудің жеке бағдарламасын алып, болашақта оны өз бетінше оқығысы келді (12%). Олардың кейбіреулері (6%) емделуді сұрады. Күрделі құрылымы бар және басқа да ауыр бұзылыстары бар балалардың ата-аналары балалардың жағдайы мен әлеуметтік бейімделуін жақсартуда мамандардың көмегіне үміттенді (14%). Алайда кейбір ата-аналар (15%) оларды кеңеске не үшін жібергендерін мүлдем түсінбеді.

- Ата-аналардың білім беру қабілеттерін бағалауы. Олардың бағалау кезінде мүмкіндіктерін, ата-аналар өздерін (5-тен кем) төмен балл берген жоқ, бірақ ең жоғарғы балл алу үшін батылым жетпеді - Ең жиі 10., олар орташа-ақ олардың ата-ана қабілетін бағалады. Кейбір ата-

аналар (21%) өзін-өзі бағалауды қаламады немесе бағалай алмады.

- Ата-ананың балаға қатысты ұстанымы. Деректерді талдау көрсеткендей, «Экстрим» лауазымдар болды. Толығымен пессимистік жауаптар болған жоқ («Менің балам ауру, оған ештеңе көмектеспейді»). Ата-аналардың көпшілігі (47%) балаларын сау деп санайды, бірақ даму арнайылықтерімен арнайыленеді, бұл әрқашан объективті бола бермейді. Әдетте, мұндай ата-аналар балаларының мүмкіндіктерін асыра бағалап, олардың жағдайларын жеткілікті түрде бағаламады. «Менің балам ауырып, үнемі күтімді қажет етеді» деп жауап берген ата-аналардың балалары (15%) ауыр моторлық патологияға, бұзылулардың күрделі құрылымына және айқын психикалық артта қалушылыққа ие болды. Арнайы мұғаліммен ынтымақтастыққа деген үлкен ықыласты ата-аналар «Менің балам ауру және өзінің дамуында проблемалар бар» деп жауап берді (28%).

- Ата-аналардың позицияларын зерделеу нәтижесінде (ата-аналармен сөйлесу, оларға сұрақ қою, оларды балаларын психологиялық-педагогикалық тексеруге дейін және бақылау кезінде бақылау): келесі ата-аналық позициялар анықталды:

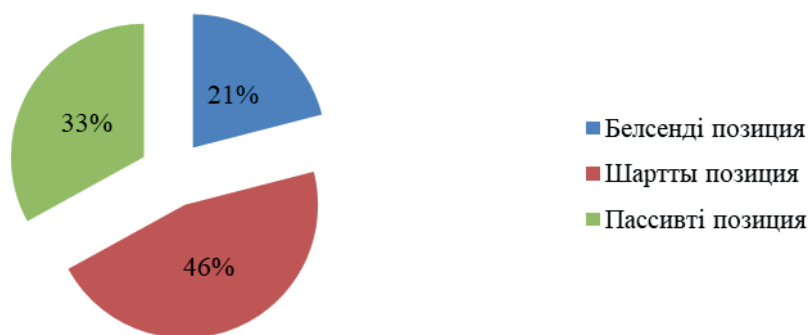
1. Белсенді позиция (21%). Белсенді көзқарастағы ата-аналар дамуында ауытқушылықтар және балалар проблемалары туралы белгілі бір білімге ие болды. Олардың көпшілігі өз бетінше кеңес алу үшін мамандарға жүгінді. Бұл ата-аналар реакциялардың жеткіліктілігімен, қызығушылығымен және баласына психологиялық-педагогикалық көмектің бірлескен процесіне қатысуымен арнайыленді. Олар оны өзінің жеке басы үшін қабылдады, позитивті, мұқият және шыдамды болды, өз баласын тәрбиелеу үшін

жауапкершілікті білді. Ата-аналар баланың даму перспективаларын адекватты және шынайы бағалап, оны тәрбиелеу мен оқытудың жалпы процесінде олардың рөлін анықтауға тырысты.

2. Шартты позиция (46%). Шартты түрде белсенді позициясы бар ата-аналар біршама депрессияға ұшырады және арнайы мұғаліммен ынтымақтастыққа белсенді қызығушылық танытпады. Олардың баланың проблемалары туралы білімдері үстірт, жүйесіз болды. Олар өз балаларын жайлы өмір сүруді қамтамасыз етудегі басты міндеттерін ескере отырып, кездейсоқ тәрбиені жүзеге асырды. Балаларды психологиялық-педагогикалық қорытынды алу үшін ата-аналар хабарласқан басқа мекемелердің мамандары консультацияға жіберді. Көптеген ата-аналар арнайы мұғалімге жүгінуді қажет деп таппады. Балаға түзету-педагогикалық көмек көрсету мүмкіндігін мойындай отырып, олар көбінесе оның не екенін түсінбеді. Ата-аналар кепілдендірілген нәтижелер мен олардың минималды қатысуымен баланың дамуына қолайлы перспективалар алғысы келді, өйткені олар мұны мамандардың міндеті деп санады.

3. Пассивті позиция (33%). Пассивті позициясы бар ата-аналар өздерінің даму арнайылықтары мен балаларындағы бұзылулардың сипаты туралы білімінің жеткіліксіздігімен арнайыленді. Осы отбасылар үшін, проблема бала босанып факт әсіресе болып шықты травматикалық жеңуге және қиын. Біз осы позициямен ата-аналардың

екі тобын анықтадық. Кейбіреулер істің шынайы жағдайын мойындағысы келмеді, мамандардың қабілетсіздігіне сілтеме жасады, диагнозбен келіспеді, консультациялардан ештеңе қаламады. Басқалары, керісінше, арнайы мұғалімнің пікірін қабылдады, бірақ баланың өзін қабылдамады (балаға деген қарым-қатынаста көңіл-күйдің күрт өзгеруі, қанағаттанбаушылық, икемділіктің болмауы, көптеген кеблер болды, олар баланың эмоционалды әл-ауқатына жағдай жасай алмады). Бұл ата-аналар оңалту жұмыстарына жеке қатысудан босатылып, оны білім беру және медициналық мекемелердегі мамандарға ауыстырғысы келді. Көптеген ата-аналар баласының жағдайын жеткілікті түрде бағалай алмады және білім беру процесінің түзету бағытын қамтамасыз ете алмады. Олар онымен қалай және не істеу керектігін, қандай әдіс-тәсілдерді қолдану керектігін, қандай ойыншықтар мен оқу ойындарын сатып алу керектігін білмеді. Отбасында басты назар баланың физикалық және соматикалық денсаулығына аударылды, ал когнитивті, сөйлеу және эмоционалды дамуы бағаланбаған. Көптеген ата-аналар үшін баласына күтім жасау объектісі ретінде қарау тән болды, және тек 30% -ы бала мен ересек адам арасындағы ситуациялық-іскери байланысты атап өтті. Сонымен бірге ата-ананың балаға қатысты ұстанымы коррекциялық - дамытушылық білім берудің тиімділігіне тікелей әсер ететіні белгілі.

Сурет-5. Зерделеу нәтижесінде ата-аналардың өзіндік позициясы.

Ата-аналардың позициясы олардың дамуындағы бұзылулардың құрылымы мен ауырлығына байланысты емес екенін атап өткен жөн; бала тәрбиеленген отбасының құрылымы; баланың білім беру мекемесіне барған-бармағандығы. Сонымен бірге ата-аналардың позициясы мен баланың жас шамасы арасында белгілі байланыс болды; ата-аналардың өз жастары; бала тәрбиесімен айналысқандар; отбасының материалдық әл-ауқатының деңгейі; отбасында басқа балалардың болуы. Ата-аналардың қызметі, біздің ойымызша, консультациялардан қалағандарымен тікелей байланысты болды; оларды арнайы мұғалімге жіберген. Ата-аналық позиция-

лардың қалыптасуына олардың жеке қасиеттері, моральдық-этикалық, жалпы мәдени-педагогикалық деңгейі үлкен әсер етті.

ҚОРЫТЫНДЫ

Арнайы білімді қажет ететін балаларды және олардың отбасыларының арнайы білім беру қажеттіліктерін психологиялық-педагогикалық зерттеудің нәтижелерін талдау барысында біз келесі тұжырымдарға келдік:

1. Мектепке дейінгі және ерте жастағы жасөспірімдердің дамуында ауытқушылықтары бар, сөйлеу, когнитивті және қимыл-қозғалыс функцияларын дамытуда ауытқулардың көпдең-

гейлі комбинациясы болды; барлық балаларда сөйлеуді дамытуда ауытқулар болды, ал олардың көпшілігінде олар жетекші болмады және когнитивті немесе моторлық дамудағы ауытқулармен біріктірілді; емтихан нәтижелері бойынша балалар дамуының негізгі бағыттары бойынша бұзылыстар құрылымына байланысты шартты түрде 4 топқа бөлінді.

2. Өз бастамалары бойынша отбасылардың тек 25% -ы кеңес алу үшін арнайы мұғалімге жүгінген. Балалардың көпшілігінде екінші дәрежелі даму ауытқулары дамыды және мамандарға кеш жіберілгендіктен (ерте балалық шақ пен мектеп жасына дейін) жасқа байланысты психологиялық неоплазмалардың дамуының сезімтал кезеңін өткізіп алды.

3. Ата-аналардың білім беру қызметтерін сұрауы көп жағдайда баланың нақты жағдайымен және проблемаларымен сәйкес келмеді. Әдетте, ата-аналарды қозғалыс пен сөйлеуді дамыту негізінен мазалайтын, сонымен бірге танымдық және әлеуметтік саланың дамуы олардың назары мен қызығушылығынан тыс болатын. Қате тұжырымдалған өтініш психологиялық-педагогикалық қолдау стратегиясын жасауда қиындықтар туғызды және түзетуді қажет етті.

4. Баланың отбасының әлеуметтік-экономикалық әл-ауқаты, оның ата-анасының білім деңгейінің жоғарылығы, бауырларының болуы, ананың денсаулығы және оған деген мұқият көзқарас, жүктіліктің және босанудың қолайлы жү-

рісі, баланың құрдастарымен қарым-қатынасы, ата-аналардың өз баласына қатысты позициясы және уақытылы болуы сияқты факторлар мамандардан адекватты өтінішпен көмек сұрап, баланың психологиялық-педагогикалық қолдауына және одан әрі дамуына қолайлы жағдай жасады. STATISTICA бағдарламасын қолдана отырып, дисперсиялық талдауды қолдану сенімділіктің жоғары деңгейімен ($p < 0,01$) баланың даму көрсеткіштеріне осы факторлардың үйлесімділігінің әсерін растауға мүмкіндік берді.

5. Сенімділіктің жеткілікті жоғары деңгейінде ($p < 0,05$) ата-аналардың бастапқы позициясы олардың балалары дамуындағы бұзылулардың құрылымы мен ауырлығына байланысты емес екендігі анықталды; бала тәрбиеленген отбасының құрылымы; оның оқу орнына барғаны туралы. Сонымен бірге ата-аналардың позициясы мен баланың жас шамасы арасында статистикалық маңызды байланыс анықталды; ата-аналардың өз жастары; бала тәрбиесімен айналысқандар; отбасының материалдық әл-ауқатының деңгейі; отбасында басқа балалардың болуы. Ата-аналардың белсенділігі олардың консультациялардан күтулерімен тікелей байланысты болды; оларды арнайы оқытушыға жібергеннен. Ата-аналардың бастапқы ұстанымдарының қалыптасуына олардың жалпы мәдени, оның ішінде педагогикалық деңгейі мен жеке қасиеттері әсер етті.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Куликова Т.А. Отбасылық педагогика және үйде оқыту. Мәскеу: Академия, 1999.232 б.
2. Лазуренко С.Б. Ерте жаста денсаулығында ауытқуы бар балалардың психикалық дамуы. Мәскеу: ЛОГОМАГ, 2014.266 б.
3. Левченко И.Ю., Ткачева В.В. Дамуында ауытқуы бар баланы тәрбиелеп отырған отбасына психологиялық көмек. Мәскеу: Білім, 2008.239 б.
4. Приходько О.Г. Мүмкіндігі шектеулі балаларға және олардың ата-аналарына ерте кешенді көмек көрсету жүйесі // Қоғамдағы арнайы балалар: І Бүкілресейлік дефектологтар конгресіне қатысушылардың ғылыми баяндамалары мен баяндамаларының тезистері. 26-28 қазан 2015 ж.: АНО «NVC» SUVAG «, 2015. S. 179-183.
5. Спиваковская А.С. Ата-аналардың адекватты емес позицияларын психологиялық түзетудің негіздемесі // Отбасы және тұлғаны қалыптастыру. М., 1981.24 б.
6. Ткачева В.В. Дамуында ауытқуы бар баланың отбасы: Диагностика және кеңес беру. Мәскеу: Книголюб, 2008.144 б.

ARIPZHAN GULNUR ZHOIANKYZY

Master senior-teacher
Department of Sport and General Disciplines
Tourism and Sport Faculty
International University of Tourism and Hospitality

AYDOSKYZY INDIRA

Master student of the Pedagogical department of foreign languages
Philology Faculty
KhojaAkhmetYassawi International Kazakh-Turkish University

THE APPLICATION OF INNOVATIVE TECHNOLOGIES FOR MOTIVATING STUDENTS' SELF-EFFICIENCY

Түйін. Қазіргі кезде көптеген мұғалімдер оқушыларды оқуға ынталандырумен күресуде. Бұл көрініс, әсіресе, шет тілдерін оқыту аудиторияларында көп орын алады. Оқуға деген мотивация – бұл адамның белгілі бір оқу пәніне, бүкіл білім беру үдерісіне қатынасын өзгертудің едәуір қиын және түсініксіз процесі. Оқушыларды ынталандыру – оқу процесін жақсартудың ең тиімді әдісі. Ынталандыру – бұл оқушылардың танымдық іс-әрекетке, білім беру мазмұнын белсенді дамытуға ынталандыру процестерінің, әдістерінің, құралдарының жалпы атауы.

Түйінді сөздер: инновациялық технологиялар, өзіндік тиімділік, мотивация, шет тілдерін оқыту, шет тіліне білім беру.

Резюме. В настоящее время многим учителям сложно мотивировать учащихся учиться. Это особенно распространено в классах обучения иностранным языкам. Мотивация к обучению – довольно сложный и неоднозначный процесс изменения отношения человека как к конкретному предмету обучения, так и ко всему учебному процессу. Мотивация студентов – самый эффективный способ улучшить процесс обучения. Мотивация – это общее название процессов, методов, средств стимулирования обучающихся к познавательной деятельности, активному развитию содержания обучения.

Ключевые слова: инновационные технологии, самоэффективность, мотивация, обучение иностранным языкам, иноязычное образование.

Summary. Nowadays many teachers struggle with motivating students to learn. This is especially prevalent in foreign language teaching classrooms. Motivation for learning is a rather difficult and ambiguous process of changing the attitude of a person, both to a particular subject of study and to the entire educational process. Motivating students is the most effective way to improve the learning process. Motivation is a general name for processes, methods, means of stimulating students to cognitive activity, active development of the content of education.

Key words: innovative technologies, self-efficiency, motivation, teaching foreign languages, foreign language education.

INTRODUCTION

Innovative technologies improve the quality of education, as well as increase and ensure the competitiveness of educational institutions in the market of educational services. One of the main tasks of the educational process is the formation of the competence of a specialist with professional education through the search activity [J.D. Tilemisova, T.D. Tatarenko, E.K. Lisaridi, 2017, pp. 20-24].

Many works have been published on innovative approaches, directions, methods, forms and techniques in various scientific and popular scientific publications. The authors offer a large number of innovations or, from their point of view, options for implementing innovative activities in higher education institutions (HEIs). Some pedagogical journals even sort articles by the criterion of innovativeness,

sifting out those that seem not quite innovative. Let us turn to modern interpretations of the concept “innovative technologies in education” and its essence in scientific literature.

We find methodological notions of innovations in education to be the most interesting. In one of his articles, Gusev A. V., a well-known researcher in the field of andragogy and problems of continuous education, considers exactly methodological approaches in modern vocational education. The author argues that “a simplified view of the system approach is a basic methodological problem for the scientific and pedagogical community” [A. V. Gusev, 2006, pp. 54-60].

According to O. Svergun, the most acceptable is a competency-based approach, in which from the point of view of the choice of competencies in

the logic of innovation in the training of specialists requires the selection of appropriate content and methods of teaching based on the allocation of modules as "systematically presented information intended to be learned in the process of awareness of its relevance and practical importance" [O. Svergun, 2010, pp. 20-24.].

The researcher believes that the essence of innovative technologies in vocational education is manifested when a teacher, being competent, builds models of parity relations and social partnership, i.e., takes on a number of functions, including the functions of an organizer, methodologist, psychologist, manager, teacher, and others. This teacher should put innovative approaches (goals, content, ability development, methods) into each component of innovative activity. Introduction of innovations characterizes the main indicator of quality educational activity.

In the publication of E. Selga's publication, methodological and theoretical issues of introducing innovation activities are directly related to the technology of advanced education in higher education. Referring to the requirements of the Federal Law "On Education in the Russian Federation", the scientist expresses the opinion that the higher school prepares graduates not only for solving professional problems, but also for those problems, which the mankind may face in the future. This can be achieved only by introducing education based on innovative dynamics and new knowledge [E. Selga, 2006, pp. 38-42].

Thus, it operates in this analysis with three relatively new concepts - "innovative dynamics" (the sequence of transformation of knowledge into technical or social reality), "innovative thinking" (the ability of a teacher and a higher school to develop mechanisms and methods of its formation) and "self-management" (active motivation of a student in learning, reflection in the learning process of the full cycle of professional activity).

The article by Violinco L. E., devoted to the use of innovative technologies in the formation of the educational process in HEI, presents the results of the research carried out at the Baltic Institute of Psychology and Management of Riga. This work is based on the process approach, which is widely used in educational management. By innovations, Violinco L. E. understands "the process of improvement, introduction and practical use in the work of advanced technologies, information technologies, a set of methods, techniques and teaching aids" [L.E. Violinco, 2012, pp. 30-36].

The author of the article describes the conditions under which it is possible to introduce innovations:

- Creating a competitive atmosphere;
- professional development of the teacher, his creative search;
- use of new ways and means of information transmission;

- Optimization of the learning process (innovative changes must be large enough to fundamentally change the course of the learning process);

- introduction of innovations through the reserves of the HEI itself;

- relying on newly developed philosophical foundations of education;

- qualitative change of a learner's personality [L.E. Violinco, 2012, pp. 30-36].

At the same time, the interested reader practically does not find anything new in this article, as the author named only such technologies as checking the knowledge of the learner on a computer using tests; telecommunication projects; teaching on the basis of computer presentations; distance education; creation of a center for further education in HEI, etc. All these innovations remind, rather, of the experience of all successful HEI.

A large group of authors are trying to make innovative changes through forms and methods of learning, in some cases not yet widely used in pedagogy.

For example, scientist D. A. Leontiev just considers the role of innovative technologies in the knowledge economy. After the analysis of general trends in the educational process, innovative technologies are reduced to three forms, relatively new for pedagogy in general and for higher school pedagogy and private methods: work in small groups, analysis of the educational process, etc. The article also describes the methods of distance support of students' learning online, the use of multimedia, interactive testing systems. The author attributes all this to the so-called knowledge economy without disclosing the essence of this concept [D. A. Leontiev, 2002, p. 342].

In our opinion, such consideration of innovations does not always lead to transformations in the educational process, as only certain methods and techniques are introduced, which do not give a proper coloring to its deep innovative transformation in the HEI.

D. A. Leontiev also states a more orderly view of the problem due to the consideration of a sufficiently organic connection between innovative technologies and the educational process in higher education. Innovation and educational activities in the publications of the scientist correlate with the introduction of problem, distance, modular, contextual and distance learning technologies through innovative methods of projects, research methods, etc. In addition, D. A. Leontiev revealed some regularity in the analysis of the theory and practice of the educational process:

- An increasing innovative component in the content and methods of learning;

- accelerating the processes of knowledge ageing and thus the fundamentalization of education, leading to its dynamic renewal;

- transition from private innovation models to

integrated cluster innovations. The researcher's work briefly describes three methods of learning that differ in their level of innovation - passive, active and interactive [D. A. Leontiev, 2002, p.342].

In some of the publications analysed below, the subject of analysis is either private pedagogical or private methodological approaches that reflect certain aspects of the innovative educational process at HEI.

Komorovskaya T. V. describes the use of innovative technologies to improve the quality of learning in HEI by developing a concept and strategies for educational development based on the design of new models of learning, mastering the practice of using integrative technologies [Komorovskaya T. V., 2004, pp. 64-77.].

In some cases, the authors note that the method (project) is innovative based on its attractive name. Thus, Nikiforova L.H. describes only one method - the use of innovative technology INSERT (Interactive Noting System for Effective Reaching and Thinking). We mean the interactive knowledge system for effective reading and reflection (self-actualizing system markup for effective reading and reflection) [Nikiforova L.H., 2012, pp. 133-137].

It is hardly possible to deny efficiency of methodical methods of marking of the text of lectures to students for optimization of educational process in HEI (at their use the student is offered to note that it is already known; contradicts its representations; is more interesting and unexpected; demands continuation of work to learn more). However, this should not be considered as an innovative holistic characteristic of the entire educational process, because not every educational content requires the marking of the text (theorems, laws, simple information material intended for memorization, etc.).

According to M. Olekhovich, a pedagogical innovation as a science studies "the processes of development of the practice of education through the introduction of some components that did not exist in it before, or the replacement of existing ones with more advanced ones" [Olekhovich, M., 2006, pp. 46-53.]. Unfortunately, in the authors' further reflections, pedagogical innovation is reduced to a private case study. Fascinated by the elimination of the consequences of deviant and delinquent behavior of children, youth and adults, we have forgotten that preventive pedagogy provides the formation of schoolchildren and students resistance to asocial manifestations in society by preventing violations of moral and legal norms of behavior. It seems that, having generalized the ideas, the authors of the monograph found innovative preventive technologies, methods and techniques in the already well-known prevention of illegal and antisocial behavior.

With regard to the issue of innovation and innovative technologies, it would be useful to highlight some basic research that would provide answers to many questions.

Thus, FLT is focused on methodological aspects of didactic innovations and innovative training of future teachers on the basis of cultural and practical concept. He developed the didactic system and technology for the genesis of innovative culture among students. As a result, the scientist has created a new scientific direction - "Modeling and organization of innovative professional education". We can say that in modern conditions a new branch of pedagogical science - innovative pedagogy - is being formed.

METHODOLOGY OF RESEARCH

The research is aimed at finding the effectiveness of motivation in students' self-efficiency development. In this connection introduction of innovative technologies into the educational process has been the main research method in this article. In this regard, questionnaire and testing were used. The average level of motivation of 30 students before the introduction of innovative technologies into the educational process was mainly expressed and also we used statistical methods in defining the level of motivation after the introduction of innovative technologies into the educational process.

FINDINGS AND DISCUSSION

In this part we describe dynamics of the motivation level of students to learn English. The purpose of this stage of the study was to determine the dynamics of the level of formation of students' motivation. To obtain more reliable results, the same methods were used as in the first stage of the study. A moderately high level of motivation was noted in 12 students at the first stage of the study, while after the introduction of innovative technologies into the learning process the level of motivation increased and was expressed in the majority of students (22). Too high level of motivation was not identified at the first stage of the study, but after the introduction of innovative technologies into the learning process, this level was noted in 6 students.

In our opinion, it is unlikely that the method (technique) itself is a ready-made innovative technology of education in schools of different levels. The technology, as a rule, is built on the basis of generalized concepts - personal-oriented, problem-oriented, and individual-typological and others. Teaching is an integrative set (and even a system) of forms, methods and techniques chosen by the teacher of some technology. However, we often forget that innovative approaches require a skillful change in the technology of learning on a subjectively new content of education, i.e. the "zest" of innovativeness lies in the transformation of pedagogical reality in terms of changes in the educational process, in which the main subjects and their educational activities are really creative.

First of all, in the team of HEI, aspiring to become innovative, one should not pay attention only

to introduction of separate elements of innovative activity, but to introduce this activity on the basis of the integral concept with theoretical and methodological substantiation, creation of innovative didactic technology taking into account specifics of HEI, structure of specialties and specializations. Besides, each HEI can substantiate the main innovative idea; reflect it in its activity, the most important directions of development, etc. Variants of action of an innovative idea can be different.

Secondly, the introduction of an innovative approach should lead to an extensive change in the educational process - the emergence of its own research in this area, the introduction of pedagogical science achievements into practice, aimed at improving the quality of training.

Thirdly, the HEI management and team members ensure the introduction of innovations into the educational process, closing the activities on the main problem - giving an independent status to the innovative training of future specialists. Apparently, students at HEI should themselves be involved in continuous innovative practice, which has an ex-

ternal status from the perspective of the formation of innovative receptivity and, in general, innovative culture of the teacher and student.

Fourthly, it is not necessary to consider an innovative component of educational process as predetermined algorithm of innovative activities. Even in its own way introducing already available innovative experience, HEI finds original approaches and ways of its realization, after all in fundamental science discoveries, inventions are made, and in applied science - technological aspects of innovative activity are developed, tested and investigated (in pedagogy the concept "methodical innovations" is often used).

Obviously, the topic of introducing innovative technologies will always remain open to a new generation of scientists from various fields of knowledge and interdisciplinary research.

First of all, let's consider the results obtained by the Methodology of Diagnostics of Personal Motivation to Success. The results are presented in Table 1.

Table 1- Results of a personality study to motivate success

Testsubjectnumber	Before	After
1	11	21
2	15	20
3	15	20
4	15	19
5	16	18
6	18	18
7	19	18
8	15	19
9	15	20
10	14	20
11	14	20
12	15	19
13	15	20
14	15	21
15	17	21
16	18	25
17	18	25
18	18	26
19	14	20
20	20	20
21	15	20
22	15	20
23	18	20
24	17	18
25	19	18
26	18	19
27	14	20
28	14	17
29	17	17
30	12	20

Let's draw a diagram from the table:

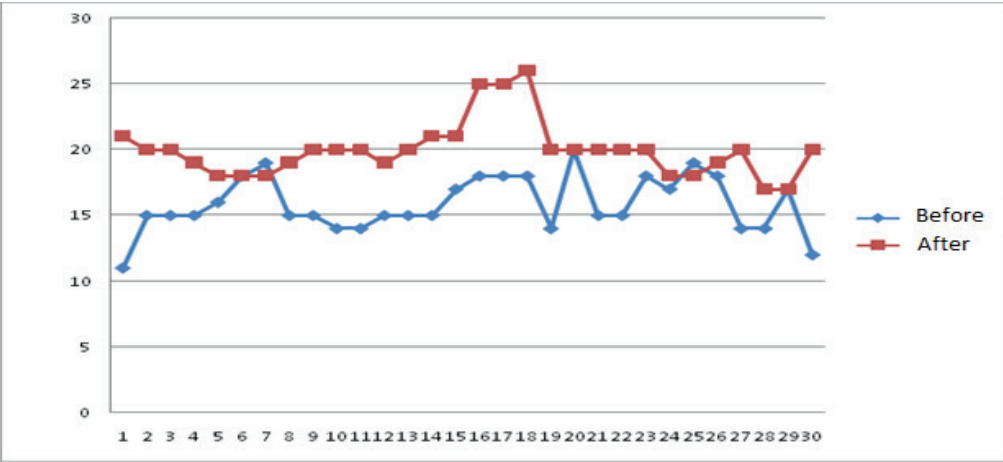

Figure 1 -Results of personality research to motivate success

We will summarize the results by methodology and identify the number of students before and after the introduction of innovative technologies in the process of education by level:

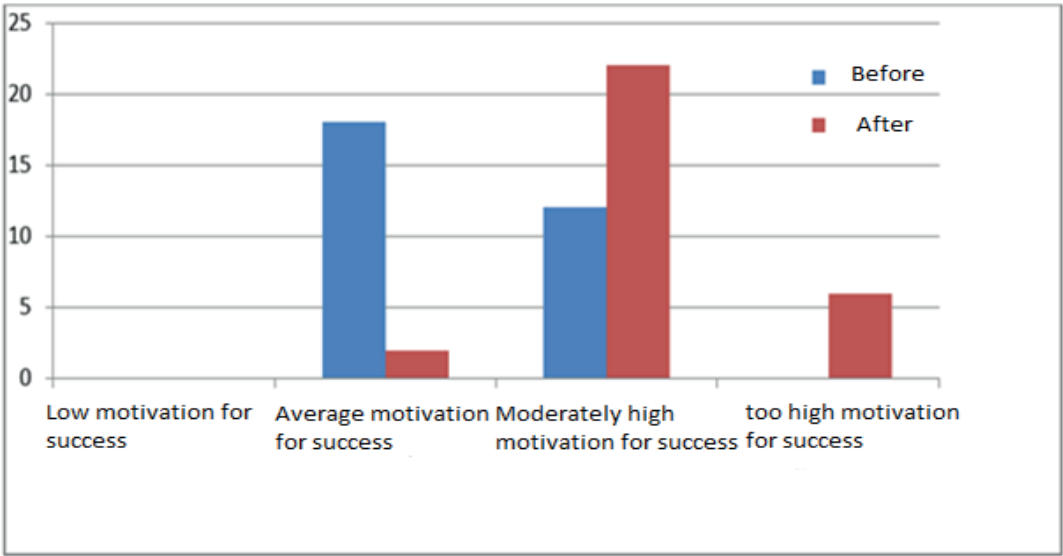

Figure 2 - Motivation for success of students' personal self-efficiency diagnosis

Thus, it can be concluded that students at the first stage of the research were less motivated for success in their professional activities, but after the introduction of innovative technologies into the learning process the level of motivation increased.

Next, a test was conducted to determine the motives for achievement, presented above. As a result, the following data were obtained, presented in Table 2.

Table 2 - Motivation of student self-efficiency development results

testsubjectnumber	Before	After
1	20	36
2	25	41
3	26	41
4	20	45
5	18	41
6	18	45
7	17	45
8	18	48

9	19	47
10	20	41
11	21	41
12	21	36
13	28	38
14	29	38
15	30	39
16	30	32
17	32	33
18	32	30
19	30	39
20	30	25
21	25	29
22	28	28
23	28	30
24	17	31
25	28	35
26	29	25
27	29	29
28	29	36
29	19	38
30	19	39

According to the data presented in the tables and diagram above, students have become more motivated for success after the introduction of innovative technologies into the educational process than before the introduction of innovative technologies into the educational process. The low level of motivation for achievement was not expressed either before or after the introduction of innovative

technologies into the learning process. The average level of motivation of 18 out of 30 students before the introduction of innovative technologies into the educational process was mainly expressed, while only 2 students had such level of motivation after the introduction of innovative technologies into the educational process.

Let's draw a diagram from Table2:

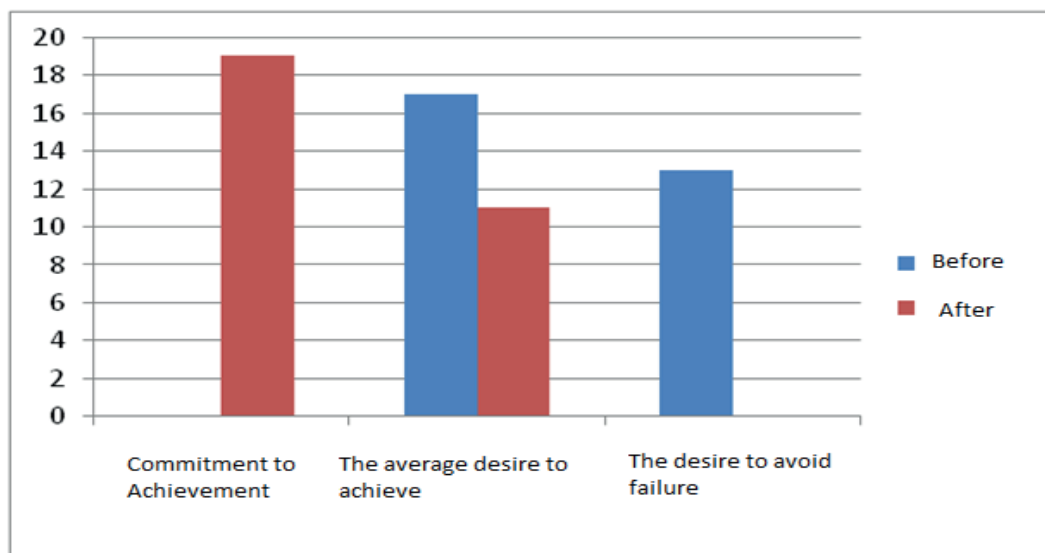

Figure 3 - Achievement Motivation Results

According to the study, it is clear that the level of motivation for achieving success is expressed in students after the introduction of innovative technologies in the learning process, while students before the introduction of innovative technologies in the learning process were noted motivation to avoid failure. The high motive for achieving success

in the subjects at the first stage of the study was not identified. The subjects before the introduction of innovative technologies in the learning process, the majority had an average level, i.e. they were not aimed at achieving success, but did not seek to avoid failure. However, they could, depending on the situation, and strive for some achievements, as

well as avoid troubles.

Thus, we can conclude that the motive for achieving success is more pronounced among subjects after the introduction of innovative technologies in the learning process. We verify this conclusion using Student's criterion.

According to the tables and the figure, it is seen that the need for achievement has become more pronounced among subjects after the introduction of innovative technologies in the learning process, and before the introduction of innovative technologies in the learning process, this need is less expressed.

Aggression, on the contrary, was more characteristic of students before the introduction of innovative technologies in the learning process. And after the introduction of innovative technologies in the learning process, this scale has become less expressed than before the introduction of innovative technologies in the learning process.

Exposure also became more characteristic of students introducing innovative technologies into the learning process than before introducing innovative technologies into the learning process.

The need to attract attention was more characteristic before the introduction of innovative technologies in the learning process. After the introduction of innovative technologies in the learning process, this need for students is not expressed.

Risk avoidance was also more pronounced among subjects before the introduction of innovative technologies in the learning process, and after that they were more risky to achieve goals.

After the introduction of innovative technologies in the learning process, group students do not rely on anyone else's help, but only on their own strengths. While before the introduction of innovative technologies in the learning process, they were ready to receive help from anyone who could facilitate their achievement of some goals.

The need in order is expressed at approximately the same level, both before the introduction of innovative technologies in the learning process, and after.

Thus, we can say that before the introduction

of innovative technologies in the learning process, students expressed a need to avoid failures and to accept help. And after the introduction of innovative technologies in the learning process, subjects became more motivated to achieve success, especially in foreign language classes. We verify this conclusion using Student's criterion.

Conclusion

As a result of our research, we have drawn the following conclusions:

1. The introduction of innovative technologies in the learning process was based not only on the exercises that students performed together, but also on the systematic individual work that each of them carried out in between group work during teaching foreign languages.

2. As a result of personality diagnostics for motivation for success. T. Ellers, it was revealed that at the first stage, students are less motivated for success in professional activity than after the introduction of innovative technologies in the learning process.

3. As a result of the test to determine the motives for achievement, it was determined that the motive for success was more pronounced among subjects after the introduction of innovative technologies in the learning process, subjects before the introduction of innovative technologies in the learning process were less motivated to achieve success.

4. As a result of the study of the motivational-need sphere, we can say that students at the first stage of the study expressed a need to avoid failures, to accept help. And after the introduction of innovative technologies in the learning process, they became more motivated to achieve success.

5. As a result of questionnaires to identify the level of motivation to learn a foreign language, we determined that the level of motivation of students after the introduction of innovative technologies has increased. Students became more willing to study a foreign language.

6. Thus, we have confirmed and statistically verified the hypothesis put forward.

REFERENCES:

1. J.D. Tilemisova, TD Tatarenko, EK Lisaridi, Features of the using learning technologies in the educational process in higher education, Bulletin of KazNMU – KazNMU- 2017.- No.4. - pp. 20-24.
2. Gusev A. V. Motivation of the personnel under the "potential pit" presence in a society (in Russian) / A.V. Gusev [et al.] // Staff management. - 2006. - No. 3. -pp. 54-60.
3. Svergun, O. Organizational climate as a part of the corporate culture (in Russian) / O. Svergun // Handbook on personnel management. - 2010. - No.8 (August). - pp. 20-24.
4. Selga E. Without claims: where does loyalty begin / E. Selga // Handbook of personnel management. - 2006. - No.4. - pp. 38-42.
5. Violinco L. E. What factors of motivation are important for staff in Russia? / L.E. Skripko // Methods of quality management. - 2012. - № 4. - pp. 30-36.
6. D. A. Leontiev. Modern psychology of motivation :(Collected articles) / O. N. Arrestova ; edited by D. A. Leontiev. - Moscow: Sense, 2002. - p.342.
7. Komorovskaya T. V. Motivation as a basis of personnel-strategy of library //Siberian seminar on continuous library education (3 ; 2003; Novosibirsk / Gorno-Altai) - Novosibirsk : RBA : SBSTB SO RAS, 2004. - pp. 64-77.
8. Nikiforova L.H. Designing of programs of non-material stimulation / L.H. Nikiforova // Directory of personnel physicist. - 2012. -No. 1. - pp. 133-137.
9. Olekhnovich, M. Motivational audit as a technology of personnel management efficiency increase // Personnel management. - 2006. - No2. - pp. 46-53.

Ахметова Галия Мутиевна

Педагогика және психология магистры

Ш. Есенов атындағы КТЖИУ

ТҰЛҒАЛЫҚ-БАҒДАРЛЫ БІЛІМ БЕРУДЕ ОҚУШЫЛАРДЫҢ КОММУНИКАТИВТІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ДАМУДЫҢ МҮМКІНШІЛІКТЕРІ

Түйін. Қоғамдағы әлеуметтік-экономикалық және саяси өзгерістер осы кезге дейінгі дәстүрлі білім беру парадигмаларын, жүйелерін, әдістерін, формаларын қайта қарау талабын қойып отыр. Осы орайда оқушылардың тұлғалық әлеуетін дамытып, әлеуметтік үрдістер мен тұлғааралық қарым-қатынастарды ұйымдастырудың ерекше формасы ретінде танылатын оқыту үрдісінің тиімділігін арттыруымыз қажет болып отыр. Бұл мақалада мұғалім мен оқушының сабақтағы өзара ынтамақтастық әрекетін талдау, басқару үлгісін құру, оқу іс-әрекетін жүзеге асыру туралы айтылады. Тұлғалық-бағдарлы білім беруде оқушылардың коммуникативтік құзыреттіліктерін дамытудың мүмкіншіліктерін ашудың жолдары қарастырылады. Мектептегі білім беру үрдісін теориялық-әдіснамалық зерделеуіміз оқушылардың коммуникативтік құзыреттіліктерін дамытудағы мұғалім мен оқушының өзара байланысты іс-әрекеттерін айқындайды.

Түйінді сөздер: тұлғалық-бағдарлы; коммуникативтік құзыреттілік; педагогика; оқушы; білім беру; қабілет.

Резюме. Социально-экономические и политические изменения в обществе требуют пересмотра традиционных парадигм, систем, методов и форм образования. В связи с этим необходимо развивать личностный потенциал студентов и повышать эффективность учебного процесса, который признается особой формой организации социальных процессов и межличностных отношений. Данная статья посвящена анализу взаимодействия преподавателя и ученика на уроках, построению модели управления, реализации учебной деятельности. Рассмотрены пути открытия возможностей для развития коммуникативных компетенций студентов в личностно-ориентированном обучении. Наше теоретико-методологическое исследование учебного процесса в школе определяет взаимодействие учителя и ученика в развитии коммуникативных компетенций учащихся.

Ключевые слова: личностно-ориентированный; коммуникативная компетентность; педагогика; ученик; образование; исследования; способность.

Summary. Socio-economic and political changes in society require a revision of traditional paradigms, systems, methods and forms of education. In this regard, it is necessary to develop the personal potential of students and increase the effectiveness of the educational process, which is recognized as a special form of organizing social processes and interpersonal relations. This article is devoted to the analysis of the interaction between the teacher and the student in the classroom, the construction of a management model, the implementation of educational process. The ways of opening opportunities for the development of communicative competencies of students in student-centered learning are considered. Our theoretical and methodological study of the educational process at school determines the interaction of teacher and student in the development of students communicative competencies.

Key words: personality-oriented; communicative competence; pedagogy; student; education; research; ability.

Адамзат қоғамының бүгінгі даму қарқыны дүние жүзінде өзара бағыныштылық пен өзара әсерлесумен сипатталады. Экономика мен мәдениетке тән жаһандану үрдістері, қоғамның ақпараттануы білім беру жүйесіне де өз әсерін тигізеді. Қазақстан Республикасындағы білім беруді дамыту саласында жалпы орта білім берудің жаңа сапасына қол жеткізуде мектептегі оқытудың мақсатын және білім берудің жоспарланған нәтижелерін қайта қарауды талап етеді.

Қазақстанда білім беруді және ғылымды дамыту бойынша жүйелі шаралар кешені іске асырылуда. 2015 жылы республика өзіне Біріккен Ұлттар Ұйымының 2030 жылға дейінгі тұрақты

даму мақсаттарына, оның ішінде бәрін қамтитын және әділ сапалы білім беруді және баршаға арналған өмір бойы оқу мүмкіндігін ынталандыруды қамтамасыз етуді көздейтін 4-мақсатына қол жеткізу бойынша міндеттемелерді қабылдады. Оған қол жеткізу үшін әлемдегі білім беруді дамытудың негізгі бағыттары айқындалды: мектепалды даярлықты қамтамасыз ету, 12 жылдық мектеп білімінің моделі, оқушылардың бойында 21 ғасыр дағдыларын дамыту, арзан және сапалы ТЖКБ мен жоғары білімге тең қол жеткізу. Аталған бағыттар қазақстандық білім беру жүйесі үшін де басым болып табылады [Мемлекеттік бағдарламасы, 2019. №988 қ].

Жалпы орта білім беру білім берудің барлық деңгейлеріне ортақ болып табылатын және білім алушы тұлғасының мінез-құлқы мен қызметін ынталандыратын өмірлік тұрақты бағдарлары болуға арналған білім алушылардың бойында ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтарды дарытуға бағытталған [Жалпы орта білім, 2018. №604 б. 4-қ].

Жалпы орта білім беру деңгейінің нәтижесі ретіндегі кең ауқымды дағдылар білім алушыларға ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтарды өзіне үйлесімді үйлестіруге, кез келген өмірлік жағдайларда функционалдық сауаттылығы мен бәсекеге қабілеттілігін көрсетуге, сондай-ақ оқу және қолданбалы тапсырмаларды шешуге мүмкіндік береді [Жалпы орта білім, 2018. №604 б. 4-қ]. Осылай анықталған білім беру мақсаты педагогтарды оқу-тәрбие процесін құзыреттілік тұрғысынан ұйымдастыруды талап етеді. Мектепте қолданылатын білім беру технологияларына, оқыту мен тәрбиелеудің нәтижелерін бағалау критерийлеріне, білімнің жаңа сапасына қойылатын талаптар да өзгеруде.

Кез-келген ғылымның методологиясы мен әдістемесі маңызды рөл атқарады, себебі олар әрқашанда зерттеу объектісіне «байланыстырылады» және оның нәтижелерінің сенімділігін, растығын анықтайды. Зерттеу әдістемелері мен әдістерінің өзіндік ерекшеліктері осы әдістерді игерген мамандардың, сондай-ақ арнаулы зерттеу мекемелерін ұйымдастырудың қажет екендігін талап етеді [Алауханов Е.О., 2005, б. 7].

Осындай талаптарға сәйкес мектептердің де басты мақсаты – оқушының өз тұлғалық мүмкіндіктерін жүзеге асыру үшін барлық жағдайды тудыру, баланың даралығын ашу, оның айқындалуына, дамуына, тұрақтануына көмек беру. Мектепте әрбір бала қайталанбайтын, ешкімге ұқсамайтын даралық ретінде қалыптасуы тиіс. Оқыту үрдісі барысында әрбір баланың даралығын ашу мектепте тұлғалық-бағдарлы білім беруді ұйымдастыруды қажет етеді.

Ізгіліктік педагогикасы, тұлғаға деген қызығушылық, оқушының сұранысына бағытталу, жалпыадамзаттық ізгіліктік, рухани құндылықтарға бетбұрыс жасау – қазіргі қоғам мен білім беру жүйесінің даму бағыттары болып табылады. Бүгінгі мектептің мақсаты – өзінің үздіксіз білім алуына және өз бетімен дамуына бағытталған азаматты тәрбиелеу. Дәстүрлі білімділікке бағытталған оқыту жаңа қоғамдық сұраныстарды қанағаттандыра алмайды. Сондықтан, өмірде өз орнын анықтай алатын, білімі арқылы мүмкіндіктерін жүзеге асыра алатын, дербес, белсенді, үнемі даму үстінде болатын шығармашыл тұлғаны тәрбиелеу үшін инновациялық педагогикалық парадигма, оқыту және тәрбиелеу жүйесіне жаңа тұжырымдамалық тұрғылар қажет болып отыр.

«Тұлғалық-бағдарлы білім беру», «тұлғалық-бағдарлы тұрғы» ұғымдарының түсіндірмесін-

де әр алуан пікірлер кездеседі. Бұл пікірлердің көптігі былайша түсіндіріледі: кез-келген оқытудың түрі тұлғаны дамытуға бағытталған, яғни олардың әрқайсысын тұлғалық-бағдарлы оқыту деп тануға болады. Бүгінгі таңда оқытудың түрлі модельдері мен технологиялары жасалуда. Олардың әрқайсысы «тұлға», «тұлғаның дамуы», «тұлғалық-бағдарлы білім беру» ұғымдарын өз бетінше түсіндіреді.

Тұлғалық-бағдарлы білім берудің орталығы тұлға болып табылады. Осы білім беру парадигмасын жасау үшін тұлға ұғымына анықтама беріп, оның құрылымын белгілеу қажет. Тұлғалық-бағдарлы білім беруді ұйымдастыру үшін «тұлға» ұғымының мәнін ашудың маңызы мынада: тұлға, оның құрылымы, қасиеттері, даму механизмі жайындағы түсініктер оқушылардың коммуникативтік құзыреттілігін дамытуда тұлғалық-бағдарлы ортаны ұйымдастыруда аса қажет. Сондықтан «тұлға» ұғымын жан-жақты талдау қажеттілігі туындайды.

«Тұлға» ұғымының этимологиясына тоқтасақ. Ағылшын тілінде тұлға («personality») сөзі латын тілінің «persona» сөзінен шыққан. Бастапқыда бұл сөз ежелгі грек драмасында театр қойылымы үшін киілетін бетпердені білдіреді. Осылайша, басынан-ақ «тұлға» ұғымына жеке адамның белгілі бір рольдерді орындағанда енетін сыртқы, әлеуметтік бейнесі деген мән берілген. Кейін бұл сөзбен актердің өзі мен оның ролін белгілеген. Рим халқында «persona» сөзі міндетті түрде рольдің (әке тұлғасы, патша тұлғасы) белгілі бір әлеуметтік қызметін атап көрсетумен бірге қолданылған. Осылайша, «тұлға» ұғымының бастапқы мағынасы – бұл адамның белгілі бір әлеуметтік ролі немесе қызметі.

Тұлға – психология және педагогика ғылымдарының іргелі ұғымдарының бірі. «Тұлға» ұғымының психология ғылымындағы көпмәнділігін көрсету мақсатында осы саладағы көрнекті теорияларға шолу жасасақ [Рубинштейн С.Л., 1999, б. 522]. Отандық және шетелдік психология және педагогика ғылымдарында түрлі тұлға теориялары қалыптасқан. Олардың әрқайсысы тұлға ұғымын және оның құрылымын түрліше түсіндіреді.

Батыстың ізгіліктік психологиясына ресейлік және қазақстандық психология үндес болып табылады.

«Психологияда тұлға – пәндік іс-әрекетте және қарым-қатынаста индивидтің меңгеретін жүйелі (әлеуметтік) қасиеті, ол индивидтің бойында қоғамдық қарым-қатынастардың қалыптасу деңгейін көрсетеді» [Трусов В.П., 1990].

«...Тұлға – таным, толғаныс және дүниеге деген көзқарас негізінде дүниені өзгертуші субъект ретіндегі нақты адам» [Бодалев А.А., 1983, б. 271].

«Тұлға – бұл адам болмысының идеалды ерекше формасы. Ол адамға субъективтілік сапасын береді, яғни өзінің себебі болуға, өзінің болмысын дүниеде жасауға мүмкіндік береді» [Сериков В.В., 1999, б. 270].

Осылайша, бұл анықтамаларды талдай отыра, тұлғаны сипаттайтын үш мәнді қасиеттері анықталы. Олар: бағытталу, іс-әрекет және қоғамдық қарым-қатынастардың жиынтығы. Аталған үш компоненттермен бірге тұлғаның маңызды қасиеттері де анықталған: бір тұлғаны басқалардан ерекшелейтін жеке құрылымдар жиынтығы. Психологияда бұл қасиеттерді «жекелік, даралық» ұғымымен сипаттайды. Бүгінде, мемлекеттің білім беру жөніндегі саясат – кең көлемді білімді игерген, шығармашылық және сыни тұрғыда ойлай білетін, түрлі салада қызмет істей алатын, табиғат және қоғам өміріндегі күрделі мәселелерді тұтастай қарап, өз бетінше талдау жасай алатын, тұлғаны даярлау болып табылады. Тұлғалық-бағдарлы білім берудің тұжырымдамасын құруда ресейлік ғалым В.В.Сериковтың өзіндік қосқан үлесі зор. В.В.Сериковтың пікірінше, оқушының тұлғалық қызметтері көрінетін жағдайлар тудыратын білім беру. Тұлғалық қызметтерге автор мыналарды енгізеді: таңдау қызметі, мотивация – іс әрекетті қабылдау және негіздеу қызметі; рефлексия – өзін-өзі бағалау, сын, өзін-өзі сынау, Мен бейнесін құру қызметі; өзін-өзі жүзеге асыру – мен бейнесін жүзеге асыру қызметі; мәнді шығармашылық – тұлғаның өмірлік мәндер жүйесін анықтау қызметі жатады және т.б.

«Тұлғалық-бағдарлы тәрбие» тәжірибесі ерте заманнан-ақ басталады. Ежелгі грек философтары Сократ, Платон, Аристотельдің жан-жақты дамыған, еркін тұлғаны тәрбиелеудің мақсатын, мазмұны мен әдістерін анықтауға арналған жұмыстарын кездестіруге болады. Олардың айтуынша, тұлғалық тұрғыны адамгершілік, тұрғысынан өзін-өзі жетілдіру. Табиғи қабілеттерін дамыту, тұлғаны қоғамдық қызметке дайындау негізінде жүзеге асыруға болады [Корнетов Г.Б.. 1993, б. 35]. Конфуций ең алғаш рет ізгіліктік құндылықтар негізінде ғылымға деген жалпылама көзқарастар жүйесін жасайды. Ол үшін үйрету және махаббат, ізгіліктік және жетілу біртекті ұғымдар. Осы мағынада ол көптеген жалпыадамзаттық құндылық ұстанымдарын алдын-ала болжаған, олар негізінен шығыс менталитеті және мәдениеті дәстүрінде қалыптасқан еді. Сократтың пайымдауынша, педагог ештеңені қалыптастыру керек емес, ол басқа адамдарда даналықтың туындауына жағдай жасауы керек. Сократ мұғалім тұлғасына ерекше қараған: одан нақты білім де, идеяны оқушының бойына дарыту да емес, сұрақ қою шеберлігін, өзіндік талқылау, ой жүгіртуге итермелеу шеберлігі жоғары бағаланған. Сократ философиясының негізі – өзін-өзі тану және өзін-өзі жетілдіру идеалы еді. Платон да тұлғалық-бағдарлы оқыту теориясының философиясын жасауда өз ізін қалдырған. Оның бірінші үлесі, Платон негізін қалаған Академиясында өзін-өзі басқару ұстанымдары бойынша өмір сүрген. Екіншіден, оның айтуынша, білім беру балаға сәйкестендіріліп жасалуы

тиіс. Сонымен қатар, Платон өз оқушыларымен қарым-қатынас орнату тәсілдерін кеңінен қолданған. Осылайша, ежелгі дәуірдегі классикалық авторлық мектептер антикалық демократияның өркендеуімен тығыз байланысты, олар антропологиялық ұстанымдарға (өзін-өзі тану, адамның жағымды қасиеттері) негізделген еді. Педагогикалық антропологияның құралы «білім» емес, рефлексия, еркін ой өрбіту, диалог негізінде шындықты іздеу, мұғалім мен оқушының тең дәрежелі қарым-қатынастары. Ежелгі грек ойшылдары еркін тәрбиелеудің көптеген идеялары мен нормаларын ұсынған: адамгершілік, ішкі еркіндікке қол жеткізу арқылы моральдық жетілуге ұмтылу, «еркін білім» мен «еркін істің» бірігуі, өз бетімен оқудың базасы ретінде танылатын таңдану және қызығушылық, басты педагогикалық тәсілдері – педагогикалық бақылау және оқушыны сұрақ қоюға итермелеу. Педагогикалық идеялар бастапқы жалпығылымилық, философиялық жүйелердің ажырамас бөліктері ретінде танылды. Оның аясында білім берудің философиясы қалыптаса бастады.

Олардың айтуынша, тұлғалық тұрғыны адамгершілік тұрғысынан өз-өзін жетілдіру, табиғи қабілеттерін дамыту, тұлғаны қоғамдық қызметке дайындау негізінде жүзеге асыруға болады.

«Тұлғалық-бағдарлы педагогика» мәселесі бойынша жинақталған педагогикалық білімді талдай отырып, ұзақтығы әртүрлі 6 даму кезеңін белгіледім.

Бірінші кезең – ежелгі дүниенің педагогикалық тәжірибесі мен теориясында жекелеу идеясының пайда болуы (б.э.д. 3 мың жылдық - б.э.В ғ. соңы).

Екінші кезең – орта ғасыр және қайта өрлеу дәуірінде (XI-XVI ғғ.) тұлғалық-бағдарлы педагогикасының дамуы.

Үшінші кезең – оқытуда жекелеу мәселесінің жаңа дәуірде (XVII-XVIII ғғ.) дамуы.

Төртінші кезең – 19 ғасырдың педагогикалық ғылымы мен оқу орындарының тәжірибесінде жекелеп оқыту мәселесін дамыту.

Бесінші кезең – жаңа уақыт дәуірінде тұлғалық-бағдарлы педагогиканың дамытылуы.

Алтыншы кезең – тұлғалық-бағдарлы педагогиканың дамытылуы (XX ғасырдың 90-шы жылдарынан басталып, бүгінгі күнмен жалғасады).

Алтыншы кезеңді педагогиканың жаңа дәуірі деп қарастырсақ та болады. Олай деуге өзіндік себептер де жетерлік. Аталған ғасырдың 90-жылдарынан бастап педагогиканың жаңашыл ұстанымдары бой алды. Мәселен, Н. С. Розовтың зерттеуі «Құзыретті философиялық тұрғыдан түсіндіру адамның танымы мен практикасына байланысты жаңалықтар мен жаңа енгізулерге жол ашады, сонымен қатар әрбір сыныпта педагогикалық ситуацияға қойылатын білімділік талаптарын анықтауға мүмкіндік береді» [Розов Н.С., 1993, б. 38] дегені осыған дәлел.

Жалпымәдениеттілік құзырет – өз бетімен білім алуға, оның барысында пайда болатын танымдық проблемаларды өз бетімен шешуге, өзінің позициясын белгілеуге жеткілікті білімділік деңгейі [Коджаспиров Г.М., Коджаспирова А.Ю., 2005].

Осылайша, «құзырет» – бұл оқу барысында жинақталған білімге, тәжірибеге, құндылықтарға, бейімділіктерге негізделген жалпы қабілет. Құзырет білімге де, дағдыға да жатпайды. Құзырет – бұл іс-әрекетті, іскерлікті тудыратын нәрсе. Құзырет саналы іс-әрекет барысында қалыптасады. Құзыретті меңгеру оқушының белсенділігіне тәуелді. Мысалы, шет тілдерде сөйлемейінше, оларды меңгеру мүмкін емес, сол сияқты практика жүзінде ғана компьютерде жұмыс жасауды үйренуге болады.

Құзыреттің көрінуіне белгілі бір жағдайлардың әсері зор. Құзыретке ие болу дегеніміз сол ситуацияға өзінің бар білімі мен тәжірибесін бейімдеу. Білімді адамдардың нақты ситуацияларда қажет болған жағдайда сол білімін қолдана алмайтындығын күнделікті өмірде кездестіруге болады. Осылайша, құзыретті дамыту және қалыптастыру үшін оларға нақты жағдайлар тудыру қажет.

Құзыреттіліктер – адамның белгілі бір салада беделге, танымға, тәжірибеге ие сұрақтар мен құбылыстар шеңбері. Әлеуметтік құзыреттілік – қоғамдағы өмір сүрудің нормалары мен ережелерін дұрыс орындауға мүмкіндік беретін әлеуметтік дағдылар (міндеттер) [Коджаспиров Г.М., Коджаспирова А.Ю., 2005].

Осылайша, берілген анықтамаларды қорытындылай келе, «құзыреттілік» ұғымын субъектінің, іс-әрекеттің мақсаты мен оны жүзеге асырудың құралын саналы түрде ұғынумен байланыстыруға болады. Құзыреттілік – ситуацияға сәйкес құзыреттерді (іскерлік пен дағды) пайдалану үшін таңдау. Негізгі құзыреттіліктер жөнінде айтылғанда жаңа ситуацияларды меңгеруге «есікті» ашатын құралдар, «кілттер» деп түсіндіруге болады. Негізгі құзыреттілік – бұл анықтаушы құзыреттілік, себебі жүзеге асыру жағдайларына сәйкес келеді, олар шектелмеген, спецификалық емес, бірақ белгілі бір дәрежеде әмбебап болып келеді.

Құзыреттіліктер пәндік (пәнаралық және т.б.) және негізгі болып көрсетіледі. Еуропа Кеңесі негізгі құзыреттіліктердің бес тобын айқындаған, соларға ерекше мән беріледі.

1. Саяси және әлеуметтік құзыреттіліктер: өзіне жауапкершілікті ала білу қабілеті, бірлесіп шешім қабылдауға қатысу, дау-жанжалды зорлық-зомбылықсыз жолмен реттеу.

2. Көпмәдениетті қоғамда өмір сүру қабілетіне қатысты құзыреттіліктер: расизм мен ксенофобиялар тууына, таралуына жол бермеу, бірінбірі сыйлау, басқа мәдениет тілдері және діндегі адамдармен бірге өмір сүру қабілеті сияқты мә-

дениетаралық құзыреттермен қаруландыруы керек.

3. Қарым-қатынастың ауызша және жазбаша формаларын меңгеруге қатысты құзыреттіліктер, соңғысының жұмыста және қоғамдық өмірдегі маңыздылығы соншалық, оны меңгермеген адамға қоғамнан аластау қаупі төнеді. Осы топқа бүгінгі күні маңызы артып отырған бірнеше тілді білу де жатады.

4. Қоғамдық ақпаратты пайдалану және мойындаумен байланысты құзыреттіліктер: жаңа технологияны меңгеру, оны қолдануды түсіну, оның күшті және әлсіз жақтарын айқындау, БАҚ тарататын ақпараттар мен жарнамаларға сыни көзқарас.

5. Өмір бойы оқуға қабілеттілік қабілеті: үздіксіз даярлықтың және кәсіби даярлықтың, сонымен қатар жеке және қоғамдық өмірдің негізі ретінде.

Әрбір адам аз немесе көп күш жұмсау арқылы ұжымдағы өз орынын табуға талпынады. Бірақ кейбір объективті немесе субъективті себептердің әсерінен тұлғаның барлығы бірдей табысқа қол жеткізе бермейді. Табиғи мүмкіндіктері бойынша жеке адам ұжымдағы кейбір құндылықтардың өзіне сәйкес келмеуінен өз жасқаншақтығын жеңе алмай, табыстарға қол жеткізе бермейді. Әсіресе ұжымның, достарының өзіне деген қатынасын бағалай алмайтын, өзін-өзі тануы мен бағалауы сияқты қасиеттері толық дамымаған бастауыш сынып оқушыларына мұның қиын соғуы мүмкін. Бұл педагогикалық жағдайдың объективті себептері бар: іс-әрекеттердің бір сарындылығы, ұжымдағы оқушының атқаратын ролінің тарлығы, ұжым мүшелері арасындағы қатынастың ұйымдастыру формаларының біртараптылығымен мазмұнының жұтаңдығы, бір-бірін қабылдау мәдениетінің кемшілігі, жолдасының ескеруге тұрарлық бағалы да қызықты қасиеттерін елей алмауы және т.б. [Ж.Ә. Әбиев, С.Б. Бабаев, А.М. Құдиярова, 2004, б. 7].

Когнитивті оқыту – білім берудің тиімділігін қалыптастырады. Оқушылар өздерінің оқу мақсаттарына қол жеткізеді, олар қажетті құзыреттіліктерді, дағдыларды жинақтайды, қажетті білімдерді алу және есте сақтау дамиды. Оқыту процесі кезінде білім алушы өз ресурстарын жоғалтпайды, керісінше қажетті құзыреттіліктермен толықтырылады. [] Ендеше тұлғаның қалыпты дамуын, жетілуін жан-жақты зерттеп, зерделеу барысында когнитивті оқытуды қамтып кетуіміз қажет.

Қазіргі уақытта сынып-сабақ жүйесінде де тұлғалық-бағдарлы білім беруді жүзеге асыруға мүмкіндік беретін оқыту формалары бар. Олар бір сыныпта түрлі деңгейлі оқу бағдарламаларының бірнеше нұсқасын қолдануға, оларды оқушылардың таңдап, ең жақын даму аймағына сәйкес жеке жылдамдықпен ұйымдастырылуына, әрбір оқушының дер кезінде кәсіби көмек

алуына, оқытудың шығармашылық сипатта болуына, материалды проблемді ұсынуға мүмкіндік береді. Ол мүмкіндікті қазіргі информатика мен телекоммуникация құралдарын қолдана отырып, жүзеге асырады.

Мұғалімдердің үнемі ізденіс үстінде жүруі, білім берудің жаңа тәсілдерін ойлап табуы - білім алушылардың мінез-құлқының жақсы жаққа өзгеруіне де өз әсерін тигізеді. Осылайша шығармашылық тұрақтылыққа айналады. Кезкелген мұғалімнің дидактикалық жұмысының элементі – тоқтаусыз еңбек. Бүгінгі мұғалімдер үшін бұл үлкен өзгерісті талап етеді. Мектептегі білім беру үрдісінің құзыреттіліктерге қайта бағытталуы педагогтардың алдына жаңа проблемаларды қояды. Оқыту үрдісінде қандай технологияларды қолданған дұрыс? Білім берудің тиімді нәтижелеріне қандай жолдармен жетуге болады? Осындай сұрақтарға жауап табу – көп ізденуді, еңбекті талап етеді [<https://elibrary.ru/item.asp?id=42731090>].

Оқу әрекеті баланың дамуының басты шарты, жасөспірімдердің кейінгі саналы өміріне қажетті дағдылардың қалануының негізі болғандықтан, оқыту үрдісіндегі маңызды мәселелердің бірі оқушылардың саналы оқу әрекетін қалыптастыру

болып есептеледі. Олай болса, оқу процесін баланың әрбір даму кезеңдерінде пайда болатын жетекші әрекетіне сәйкестендіріп, ал оқу мотивтерін өзін қоршаған дүниені танытуға ұмтылу, сол танымға септесетін әрекет тәсілдерін меңгеру, өзін жеке тұлға ретінде бағалай алу, өз бойындағы қабілеттерін жетілдіру, өзін-өзі дамыту т.б. тұрғысында қалыптастырудың мәнімектеп алдында тұрған үлкен міндеттің жеке тұлғаны дамыту міндетінің жүзеге асуының алғышарты болып табылады. Бұл оқушыны өз әрекетінің субъектісі деп танығанда, оқыту мақсаттарын қоғам талаптарымен ұштастырғанда жүзеге асады [Дәулетбекова Ж.Т., 2001, б. 9].

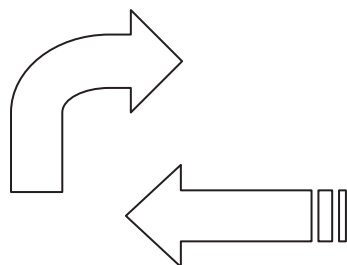
Тұлғалық-бағдарлы білім беру арқылы оқушылардың коммуникативті құзіреттіліктерін дамытуды диалогтық және топтық қарым-қатынастарға негізделген интерактивті технологиялар арқылы жүзеге асырады. Олар соқраттық әдіс, еркін микрофон, миға шабуыл, ашық ойлар сәті, «үлкен шеңбер», «вертушка», «аквариум».

Қарым-қатынасты дамыту негізінде білім беру оқушының жеке тұлға ретінде және ақыл-ой зердесін дамытуда үлкен роль атқарады.

Топта оқытуда оқушы мынадай ролдерге бөлуге болады.

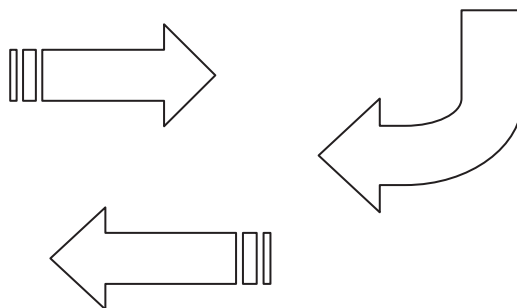
Сурет-1. Шағын топта оқушылардың атқаратын рөлдері.

ҰЙЫМДАСТЫРУШЫ МҰҒАЛІМ

БАҒАЛАУШЫ

ТЕКСЕРУШІ

АССИСТЕНТ

Әр оқушының еңбегі пайдалы болуы керек. Өзінің ғана емес, өзгенің де еңбегі жауапкершілікпен қаралуы керек. Түсінген әр оқушы басқаға, серіктесі меңгергенше тексеру керек. Өзі оқи отырып, өзгені оқытуға үйрену. Мұндағы диалогтық оқытудың негізгі мақсаты: әр оқушының қабілетін дамыту, еңбек етуге баулу, коммуникативтік қабілетін ояту, ынтымақтастыққа тәрбиелеу, өзін-өзі басқаруға, бақылауға, байқампаздыққа жетелеу. Бұл коммуникативтік құзыреттіліктің құрамдас бөлігі болып табылады.

Диалог пен шағын топқа негізделген сабақты ұйымдастырудың тәжірибесін талдай отырып, мына ережелерді ұсынамыз:

Бірінші ереже. Сабаққа барлық қатысушылар қандай да бір деңгейде тартылуы қажет. Бұл мақсатта сабаққа қатысушыларды талқылау үрдісіне қатысуға мүмкіндік беретін технологияны қолдану пайдалы.

Екінші ереже. Оқушылардың психологиялық даярлығына қамқор болу қажет. Мұнда сөз сабаққа келушілердің барлығы бірдей жұмыстың қандай да бір түріне тікелей қатысуға психологиялық даяр болмауы мүмкін. Осыған байланысты, сергіту, қатысушыларды жұмысқа белсенді қатысуымен мадақтап отыру, оқушының өзіндік жетілуіне мүмкіндік беру пайдалы.

Үшінші ереже. Қатысушылардың саны мен оқыту сапасы бір-біріне тікелей қатысты. Мәселен, шағын топпен жұмыс өнімді болады. Өйткені сабақ барысында әрбіреуін тыңдау маңызды. Өзіміз жоғарыда айтып кеткендей, шағын топтың құрамы 5-7 адамнан тұруы тиімді болып табылады.

Төртінші ереже. Жұмысқа арналған орынды даярлауға көңіл бөлу керек. Бұл алғаш көрінгендегідей жай мәселе емес. Оқушыларға денелік қолайлылық тудырылуы қажет. Сабақ кезінде бі-

реудің мойнын бұрып отырғаны қолайсыз. Сондықтан да үстелді «шырша», «дөңгелек үстел» түрінде орналастырған тиімді, мұнда әр оқушы сабақты жүргізушіге «бетпе-бет» отырады және шағын топта жұмыс жасауға мүмкіндік алады.

Бесінші ереже. Жүру барысы мен тәртібіне аса мән беру қажет. Топта жұмыс жасау ережелерін алдын ала келісіп алып, оны бұзбауға тырысу қажет. Мысалы, барлық қатысушылардың кез-келген көзқарасқа шыдамдылық танытуын, әр адамның сөз бостандығына деген, өзіне деген құқықын сыйлауға келісу пайдалы.

Алтыншы ереже. Сабаққа қатысушылардың топқа бөлінуіне үлкен көңіл бөлу қажет. Алдымен оны еріктілік негізде жүргізген жақсы. Кейін кездейсоқтық таңдау принципін қолданған дұрыс.

Жоғарыда аталған ережелерді ескеріп және оны жетілдіре отырып жүргізілген сабақ тұлғаның қалыпты дамуына оң әсерін тигізіп қана қоймай, оның қоғам талабына сай жетілуіне де мүмкіндік береді. Бұл білім берудің мазмұнына, оқыту технологиясына өзгеріс енгізу қажеттілігінің бір көрінісі ғана. Мақсатқа қол жеткізу үшін педагогикаға көптеген оқытудың түрлері енгізілуде және олар өз жемісін беріп жатыр.

Жаңа әлеуметтік экономиканың дамуына байланысты, қабілетті және талантты жастарды қолдау мен зерттеу мәселесі әлемнің бәрінде приоритетті болды. Сондай-ақ қабілетті тұлғаны дамыту және тәрбиелеу – әрқайсысының инди-

видтік жеке ерекшеліктерін ашу мәселесі ғана емес, әлеуметтік, қоғамдағы ғылыми-техникалық прогресс, шығармашылық және интеллектуалды потенциалын құру және индивидуалды өзін жүзеге асыру [Мандыкаева А.Р., 2009, б. 59].

Қорытындыда айта кетеріміз, шағын топта оқыту бір мезгілде бірнеше міндетті шешуге мүмкіндік береді. Бастысы – ол коммуникативтік білік пен дағдыны дамытады, оқушылардың арасында эмоционалдық байланыс орнатуға көмектеседі, тәрбиелік міндетті қамтамасыз етеді, өйткені топта жұмыс жасауға, жолдастарының пікірін ескеруді үйретеді. Сонымен қатар, сабақ барысында шағын топты қолдану, практика көрсетіп отырғандай оқушылардың жүйкесіне түсірер салмақты шешеді, олардың іс-әрекет түрін алмастыруға, сабақтың негізгі сұрақтарына зейін аударуға мүмкіндік береді.

Топтық жұмыстың мәні – адам арнайы жасалған ортасында алынған тәжірибесін сыртқы әлемге ауыстырып, оны сәтті қолдана алуы. Алайда шағын топта оқыту технологиясы ұйымдастырушылар үшін таза оқу мақсатынан басқа, топта жүріп жатқан өзара әрекет үрдісінде өзге адамдардың құндылығы есепке алынып, олардың қолдауына деген қажеттілік қалыптасуының маңыздылығында. Сондықтан да тұлғалық бағдарлы оқыту тобында сәтті нәтиже үшін қажетті екі негізгі қызмет жүзеге асуы қажет: бірлескен жұмыс барысында қойылған міндетті шешу (оқу, т.б.) және топ мүшелеріне қолдау көрсету.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2020 – 2025 жылдарға арналған МЕМЛЕКЕТТІК БАҒДАРЛАМАСЫ. Астана, 2019. №988 қ.
2. Қазақстан Республикасының мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандарты. Жалпы орта білім. Астана, 2018. №604 б. 4-қ.
3. Алауханов Е.О. Криминология (Қылмыстану) А., 2005. -Б.7.
4. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. М., 1999. -С.522.
5. Трусков В.П. Современные психологические теории личности. ЛГУ, 1990.
6. Бодалев А.А. Личность и общение. Избранные труды. М., Педагогика, 1983. -С. 271.
7. Сериков В.В. Образование и личность. Теория и практика проектирования педагогических систем., М., Корпорация «Логос», 1999. -С. 270.
8. Корнетов Г.Б. Воспитание в первобытном обществе. М., 1993.-С. 25.
9. Розов Н. С. Ценностные основания гуманитарного образования в современном мире: Автореф. дис. докт.– М., 1993.-С.38.
10. Коджаспиров Г.М., Коджаспирова А.Ю. Педагогический словарь. М., 2005г.
11. Ж.Ә. Әбиев, С.Б. Бабаев, А.М. Құдиярова. Педагогика. А., 2004. -Б.7.
12. Cross – cultural studies: Education and Science. Cognitive effectiveness of school learning. -С.33. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=42660308>
13. International journal of research in Science. Engineering and Education. -С.77. <https://elibrary.ru/item.asp?id=42731090>
14. Дәулетбекова Ж.Т. Оқушылардың оқу мотивтері – сапалы білім негізі. А., 2001. -Б. 9.
15. Мандыкаева А.Р. Тұлға қабілеттерін дамытудағы қарым-қатынастың психологиялық ерекшеліктері. А., 2009. -Б. 59.

УДК 371.315.3

ӘРІНОВА БАҚЫТ АЙТУОВНА

Педагогика ғылымдарының кандидаты

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

БЕРДІБАЙ САЛТАНАТ ОРЫНБАСАРҚЫЗЫ

2 курс магистранты

«Әлеуметтік педагогика және өзін-өзі тану» мамандығы

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

ӨЗІН-ӨЗІ ТАНУ ПӘНІНІН ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Түйін. Мақалада өзін-өзі тану пәнін оқыту әдістемесінің ерекшеліктері жан-жақты қарастырылады. Сонымен қатар, өзін-өзі тану пәніне арналған бірнеше әдістемелік құралдарға талдау жасалған. Өзін-өзі тану пәнінің алғашқы кезеңіндегі және жаңартылған мазмұнды кезеңіндегі оқыту әдістемесінің ерекшеліктері салыстырылған.

Түйінді сөздер: өзін-өзі тану пәні, пәнді оқыту әдістемесі, өзін-өзі тану пәнінің әдіс-тәсілдері.

Резюме. В статье рассматриваются особенности методики преподавания предмета «Самопознание». Кроме того, проведен анализ нескольких методических пособий, посвященных предмету самопознания. Сравниваются особенности методики преподавания на начальном этапе и обновленном содержательном этапе предмета самопознания.

Ключевые слова: предмет самопознания, методика преподавания предмета, методы и приемы предмета самопознания.

Summary. The article discusses the features of the teaching methodology of the subject "self-Knowledge". In addition, several methodological manuals devoted to the subject of self-knowledge were analyzed. The features of teaching methods at the initial stage and the updated content stage of the subject self-Knowledge are compared.

Keywords: subject of self-knowledge, methods of teaching the subject, methods and techniques of the subject of self-knowledge.

Кез келген мемлекеттің әлемдік аренада саяси-экономикалық, мәдени дамуының негізгі көзі – білім беру саласы. Білікті мамандар мен дұрыс құрылымға, мардымды инвестицияға ие білім беру саласы бар кез келген мемлекет өзінің болашағының жарқын болатындығына уайымсыз кепілдік бере алады. Осы тұста, еліміздің де білім беру саласында орналған, орналып жатқан тиімді реформаларының да жеткілікті нәтиже көрсетіп жатқандығын байқай аламыз. Олардың ішінде, өзін-өзі тану пәні және оны оқытудағы ерекшеліктер де, еліміздің болашағы – балаларымызды рухани-адамгершілік білім нәрімен суындатып келеді.

«Әр бала – керемет рухани күш иесі. Ол шетсіз шексіздікті танып-білуге ұмтылады. Мұндай ұмтылыс адам баласының бойында дүниеге келген сәтінде-ақ пайда болады. Сондықтан да мұғалім әр балаға рухани күш иесі ретінде қарауы керек. Мұғалімнің мұндай көзқарасы баланың белсенділігін арттырады. Білімге деген құштарлығын көбейтеді. Балаға сеніммен қарау баланы тек қуаттандыра түседі», - деп атақты педагог, ізгілік педагогикасының негізін салушы Ш.А. Амонашвили айтқандай, өзін-өзі тану пәні балалардың өз қасиеттері мен мүмкіндіктерін танып, әрбір сабақта адалдық пен әділдік, тәртіп пен борыш, ар-ұят пен қоғамға риясыз қызмет ету туралы сұрақтарға жауап алып, өз бойындағы жалпыа-

дамзаттық құндылықтарды жарыққа шығаруына мүмкіндік береді. Осы орайда, «Өзін-өзі тану» рухани-адамгершілік білім беру бағдарламасының оқыту әдістемесінің ерекшеліктері өте үлкен рөл атқарады.

«Өзін-өзі тану» оқу пәні ретінде Қазақстан Республикасы жалпы орта білім берудің базистік оқу жоспарының мемлекеттік компонентін құраушылардың бірі болып табылады. Базистік оқу жоспарында өзін-өзі тану пәні «Адам және қоғам» саласындағы міндетті пән ретінде бастауыш, негізгі орта, жалпы орта білім беру деңгейлерінде оқыту көрсетілген.

Өзін-өзі тану пәнінің оқу-әдістемелік құралдары оқушылардың қоғамға және өз-өзіне қызмет етуіне бағытталып, олардың жасампаздық белсенділігін танытуға мүмкіндік беретін өмірлік маңызы бар, кең ауқымды, біліктілік дағдыларды қалыптастыруға көмектеседі [ҚР ЖММС, 2010].

Әдістемелік оқулықта өзін-өзі тану мұғалімі үшін өзін-өзі тануды оқытудың әр түрлі әдістері мен тәсілдері сабақтың тақырыбын ашу үшін берілген. Берілген әдістер мен тәсілдер өзін-өзі тану пәнінің мәнін ашып, құндылығын арттыратындығын мектептегі көптеген тәжірибелік жұмыстар дәлелдеген. Сабақтың тақырыбына сай берілген дәйексөздер, жаңа ақпарат, мұғалім сыйы, шығармашылық жұмыс, топпен ән айту айдарларының қай-қайсысы болмасын, оқушы-

лардың сабаққа деген ынтасы мен құлшынысын арттыраныны сөзсіз. Әсіресе, өзін-өзі тану пәні мұғалімінің педагогикалық шеберлігіне сәйкес аталмыш әдіс-тәсілдер түрленіп отырса, сабақтың құндылығы мен оқушылардың қызығушылығы одан әрі арта түспек.

Басты ерекшелігі өскелең ұрпақтың тұлғалық потенциалының дамуына, өзіндік қасиетінің ашылуына, шығармашылық және танымдық белсенділігін ынталандыруға, балаларға сүйіспенші-

лік, мейірімділік, ақиқат, адалдық, шыншылдық, сұлулық, рақымдылық, мінез-құлық дұрыстығы арқылы үйлесімді жан-жақты дамыған адам қалыптастыруға бағдарланған өзін-өзі тану пәнінің жалпы білім беретін мектептердің 1-11 сыныптарындағы апталық жүктемесі 1 сағатты құрайды. [Әкімбаева Ж.Ж., Хожамуратова С.Г., 2014, 1306]. Оқу материалдары барлық сыныптар бойынша 4 тарауға біріктіріліп, жүйеленген. Оларды төмендегідей кестеден көре аламыз (1-кесте):

1-кесте.

Сынып		Тараудың аталуы			
		1-тарау	2-тарау	3-тарау	4-тарау
Бастауыш	1-сынып	«Ғасырлар даналығы»	«Ынтымақты отбасы»	«Адам болам десеңіз»	«Әсемдік әлемінде»
	2-сынып	«Ғасырлар даналығы»	«Ынтымақты отбасы»	«Адам болам десеңіз»	«Әсемдік әлемінде»
	3-сынып	«Ғасырлар даналығы»	«Ынтымақты отбасы»	«Адам болам десеңіз»	«Әсемдік әлемінде»
	4-сынып	«Ғасырлар даналығы»	«Ынтымақты отбасы»	«Адам болам десеңіз»	«Әсемдік әлемінде»
Негізгі орта	5-сынып	«Таным қуанышы»	«Адам болам десеңіз»	«Адам және әлем»	«Адамзаттың рухани тәжірибесі»
	6-сынып	«Таным қуанышы»	«Адам болам десеңіз»	«Адам және әлем»	«Адамзаттың рухани тәжірибесі»
	7-сынып	«Таным қуанышы»	«Адам болам десеңіз»	«Адам және әлем»	«Адамзаттың рухани тәжірибесі»
	8-сынып	«Таным қуанышы»	«Адам болам десеңіз»	«Адам және әлем»	«Адамзаттың рухани тәжірибесі»
	9-сынып	«Адам және өмір»	«Адам болам десеңіз»	«Адам және мәдениеттілік»	«Адам әлем аясында»
Жоғары орта	10-сынып	«Таным жолында»	«Тұлғаның қалыптасуы»	«Қоғамдағы өмір»	«Адамзат әлемі»
	11-сынып	«Таным жолында»	«Тұлғаның қалыптасуы»	«Қоғамдағы өмір»	«Адамзат әлемі»

Өзін-өзі тану пәнін оқытудағы мақсаттар мен міндеттер:

– оқушының бойына ізгі қасиеттерді дамыту, өмірге, қоршаған ортаға оң көзқарас қалыптастыру;

– балалардың қоғамдық, әлеуметтік, мәдени ортамен үйлесімді байланысын ішкі жан дүниесіндегі мәдениеттілігін өзіне және қоршаған ортаға жағымды қарым-қатынас жасау дағдыларын дамыту;

– балаларды мәдени нормалармен таныстырып, дұрыс қарым-қатынас жасауға дағдыландыру;

– оқушының адамгершілік құндылықтары туралы түсініктерін кеңітетіп, жаңа ұғымдармен таныстыру;

– жеке тұлға ретінде әр оқушының жеке ой-пікірімен санасып, олардың көңіл-күйін, рухани-адамгершілік қасиеттерін әр түрлі шығармашылық әрекеттер арқылы өзін-өзі айқындауға басшылық жасау;

– табиғат пен қоғам байлықтарына жанашыр-

лықпен, жауапкершілікпен қарайтын белсенді тұлға тәрбиелеу [«Өзін-өзі тану» пәнінің оқу бағдарламасы, 2015].

Оқу-әдістемелік кешеннің барлық компоненттері өзара байланысты және дамыта оқытудың мақсаттарын арнайы сабақтарда және сабақтан тыс уақытта, балабақшада, үйде іске асыру көзделген (дәптердегі кейбір тапсырмаларды мұғалім нұсқауымен үйде орындауға болады).

«Өзін-өзі тану» бағдарламасы сабақтары 10-15 баладан құралған шағын топтарда ұйымдастырылады.

«Өзін-өзі тану» бағдарламасы баланың даму ортасын ұйымдастырумен тығыз байланысты. Сабақ жүргізілетін арнайы бөлме кең, жарық, сабаққа қажетті құрал-жабдықтармен жабдықталған болуы керек. Балалар өзін емін-еркін, психологиялық тұрғыдан жайлы да жағымды сезінетіндей, көзтартарлықтай көркем безендірілуі тиіс.

Бөлмеде сабақтың мақсат-мазмұнына, дәптермен жұмыс істеуге ыңғайлы болатындай үс-

телдерді алуан түрлі етіп (шеңбер, қатар, қарама-қарсы және т.с.с.) орналастыру қажет.

Сондай-ақ міндетті түрде музыкалық шығармаларды тыңдау және бейне көріністерді тамашалау үшін дыбыс бейнежазба құралдар, дидактикалық материалдар мен фотосуреттерді іліп көрсету үшін тақта болуы керек. Мұндай бөлмелер балалардың жақсы жұмыс істеуіне, тамаша әсер алуына ықпал етеді.

Мұғалімнің балалармен жеке тұлға ретінде қарым-қатынас жасауындағы басты мақсаты - баланың өзі туралы айтуға, өзінің сезімі, ойы, әдеті туралы әңгімелеуге, оны ой елегінен өткізіп, баға бере білуге, тек өзіне ғана емес, жанындағы адамдарға да көңіл аудартып, оларды өзіндік табиғи болмысымен қабылдау, ізгі ниет, ықылас таныта білуге үйрету.

Қарым-қатынас барысында әр баланың жанына жылы шыраймен қарап, өзінің қимыл-қозғалысы, ым-ишарасы арқылы оған оң көзқарасын байқата отырып, сенімге ие болу керек.

Әрбір сабақта төмендегідей негізгі үш мәселе ескерілуге тиіс:

- сабақтың тақырыбын балалардың түсінуіне және оған өзіндік көзқарасын жағымды эмоциясымен байқатуына кол жеткізу;

- адамгершілік ережелер мен құндылықтар жөніндегі ұғымдарды балалармен бірге нақтылай отырып бекіту;

- бала бойында тек жақсылық жасауға деген ниет, ынта-ықылас туғызу, өзі өмір сүретін ортада жағымды эмоциялық ахуал қалыптастыру.

«Өзін-өзі тану» рухани-адамгершілік білім беру бағдарламасы жүзеге асырылған уақыттан бері біршама өзгерістер мен толықтыруларға ие болды. Мысалы, алғашқы кезеңдерде өзін-өзі тану әдістері «Тыныштық сәті», «Өзіммен өзім», «Дәйексөз», «Әңгімелесейік», «Сергіту сәті», «Сахналау», «Ойын-жаттығу», «Кел, ән айтайық!», «Жүректен жүрекке», «Шаттық шеңбері» болса, қазіргі таңда «Дәйексөз», «Бірге оқимыз», «Әңгімелесейік», «Шығармашылық жұмыс», «Жаңаны білеміз», «Жүректен жүрекке», «Мұғалім сыйы» сынды әдістер қолданылады.

Осы тұста, өзін-өзі тану пәнінің алғашқы кезеңдердегі оқыту ерекшеліктері мен әдістеріне қысқаша тоқталып өтейік.

«Шаттық шеңбері»-сабақтың бас кезінде қолданылатын әдістемелік тәсіл. Мұғалім балалармен бірге, барлығы бір-бірімен еркін қарым-қатынас жасайтын шеңбер жасайды, әр түрлі ән айтып, өлең оқиды. «Шаттық шеңберінің» педагогикалық мәні - әрбір бала өзіне таныс үлкен достық шеңберіне қабылданғанын сезінеді, өзіне сенімі артып және өзгелердің де сеніміне ие болады.

Жұмыстың бұлайша жоспарлануы баланың зейінін белгілі бір ой жүйелілігіне тұрақтандыруға және олардың көңіл күйлерін жағымды арнаға бұруға мүмкіндік береді. Өйткені алға қойған

мақсатқа жету және еңбектің нәтижелі болуына қол жеткізу үшін топтағы балалардың шашыраңқы ойларын жинақтап, бір арнаға тоғыстырып жүйелеп алу аса маңызды болып табылады.

«Шаттық шеңбері» - тәрбиеші балалармен бірге амандасып, тақпақ оқып, ән айтатын, жылы сөздер сыйлайтын маңызды шеңбер болып табылады. Мұғалім өзінің қалауы бойынша сабақтың тақырыбына сәйкес олардың мазмұнын өзгертуге және тәжірибе барысында балалардың ойлау мүмкіндіктеріне қарай орайластыра өткізуіне де болады [Өзін-өзі тану: Махаббат пен шығармашылық педагогикасы» халықаралық педагогикалық оқулар материалдары, 2014].

«Әңгімелесу» — бұл балалардың тақырып мазмұнын түсінуіне мүмкіндік беретін дидактикалық тәсілдің сұрақтар мен жауаптар түріндегі қарым-қатынас нысаны.

Балалар әңгімелесу әдісі арқылы тақырыптың мазмұнын саналы түрде меңгереді.

- Мұғалім және бір-бірін тыңдауға, тыңдаған шығарманы түсінуге үйренеді.

- Әр бала тақырыпқа байланысты қойылған сұраққа жауап беріп, өз ой-пікірін айтады.

- Тәрбиеші балалардың ойын, пікірін мадақтап, түрлі жағдайларға баға беруге үйретеді.

«Әңгімелеу»- балалардың көркем әдебиет шығармаларын, өмірдегі жағдаяттар, өсиет-әңгіме, өлеңдерді, күнделікті тұрмыста кездесетін жеке әрекет-қылықтарын тыңдауда жетекші рөл атқаратын маңызды әдістердің бір түрі.

- Бала шығарма арқылы адам бойында болуға тиіс құнды қасиеттермен танысып, негізгі ойды түсінуге үйренеді.

- Бала адамгершілік жөнінде жаңа ережелер мен ұғымдарды түсініп, бойына сіңіреді.

- Шығармадағы кейіпкерлер бойындағы түрлі қасиеттер туралы түсінік алып, олардың жақсы немесе жаман екенін талдауға үйренеді [Мұратханова Р., Ізғұттынова Р.О., Алиев Б.Ш., 2018, 128б].

Мұндай әдеп әңгімелерін тұрақты жүргізу балаға қоршаған ортадағы болмысты тани түсуге қызығушылық тудырып, өз тарапынан ұсынысын, ойын байқатуға жетелейді.

Шығарма, әңгімелерді кідіріспен, сахналау элементтері арқылы мазмұндап айту түрлерін қолдануға да болады.

«Дәйексөз»— балалардың танымдық белсенділігін арттыруға, оқу материалын эмоционалды - бейнелі қабылдауына ықпал ететін өзін-өзі тану сабақтарының міндетті элементі болып табылады. Сабақтың дәйексөзі ретінде мақал-мәтелдер, қанатты сөздер, афоризмдер алынады. Дәйексөз ретінде алынып отырған халық мақал-мәтелдері, нақыл сөздер сабақта айтылатын негізгі ойды білдіреді.

«Ойын»— балалардың танымдық қызығушылықтарын жандандыру және меңгерген ұғымдар мен іскерліктерін бекіту үшін ұсынылатын оқыту

әдісі. Ойындар (іскерлік, сюжеттік-рөлді, қимыл-қозғалыс, дамытушылық) баланың ойлау, есте сақтау, қабылдау, қиял сияқты психикалық үрдістерінің дамуына көмектеседі.

– Ойын арқылы бала адамгершілік құндылықтар жөнінде тәжірибе жинақтайды, оқылған жағдаятты жақсы меңгереді.

– Ойын арқылы балалар өздерінің құрбы-құрдастарымен қарым қатынас жасауға үйренеді.

– Ойын сабақ мазмұнына сәйкес алынып, жеке және топтық жұмыстар жүргізуде алға қойған мақсатқа жеткізіп, нақты қорытынды алуға көмектеседі.

«Өзіммен-өзім» - бұл тәсіл баланың өзін және өзінің жүрегін тыңдай білуіне септігін тигізеді. Тәрбиеші баланың көңіл-күйін көтеру негізінде төмендегі мәселелерді ескеруі қажет:

– балалармен бірге айтылатын тақырыпқа сәйкес ойды, сұрақтарды, мәтінді бірқалыпты үнмен, жағымды эмоциялық көңіл-күй туындайтындай түрде айтуы керек;

– мәтін мазмұнын баяндап тұрғанда сазды музыка әуені баяу ойнап тұрғаны тиімді;

– әуен сазы, баланың көңіл-күйіне әсер ететіндей, ойлануға, өткенді елестетуге, қиялдауға, моральдық, этикалық ережелердің мінез-құлықтың жағымды жақтарына ықпал етуі қажет. Жаттығу аяқталғаннан кейін тәрбиеші балалармен қысқаша әңгіме өткізеді.

«Тыныштық сәті»-балаларға күн сайын бірнеше минут «тыныштыққа бой алдыра» білу өте маңызды. Бұл әрекетті кез-келген жерде және кез-келген уақытта жасап көруге болады. Балалардың ыңғайлы жағдайда отыруын ескертіп, қадағалап отыру керек. Арқаны тік ұстап еркін отырады. Бүкіл денені босаңсытып, қолды тізеге қояды. Ойды ізгілік күйге бейімдеу дегеніміз өзіне және жақындарына іштей игі тілек білдіру болып табылады. Толық тыныштықта баланың жүрек соғу ырғағы мен тыныс алуы реттеледі, денесі жеңілденеді. Ол өз ойын жинақтай алу мүмкіндігіне ие болады, өзінің сезімі мен көңіл-күйін жақсы сезінеді.

«Сергіту сәті» — шаршағанды ұмыттыруға, жалығуды болдырмауға, денеге түскен күшті төмендетуге қажетті өзін-өзі тану сабақтарының компоненті. Бұл жұмыс олардың белсенділігін арттыру үшін қолданылады. Сергіту жаттығулары бір әрекеттен басқа әрекетке ауысуға бағытталған қысқа ойындар түрінде жүргізіледі. Осы тәсілді қолдану топта жақсы көңіл-күй тудырады, ұқыптылықты, ұжымға топтасуға ықпал етеді.

«Дәптермен жұмыс». Дәптердегі тапсырмаларды орындаудағы негізгі мақсат – балалардың жағдаяттарға сәйкес ойлау қабілеттерін қалыптастыру, өз іс-әрекетінің нәтижесін білуге баулу.

Сонымен қатар төмендегідей бірнеше міндеттерді шешуді көздейді:

– өзіндік талдау жасай білудің алғашқы дағдыларын қалыптастыру;

– дәл осы мерзімге сәйкес өзінің іс-әрекетін тексере білу;

Мұғалім дәптердегі шығармашылық тапсырмаларды орындау үшін ата-аналарға арнайы кеңес беруі керек:

– ата-ананы сол күні өткізілген сабақ мазмұнымен таныстыру;

– дәптердегі тапсырмаларды орындаудың ретін түсіндіру және орындалу барысына бағыт беру, оны балаға қарапайым түрде түсіндіру.

«Шығармашылық жұмыс»-өзін-өзі тану сабағының маңызды бөлігі.

Сурет салу, макет, коллаж жасау әртүрлі нысанда өз бетінше және ұжымдық әрекеттер арқылы жүзеге асырылады. Шығармашылық тапсырмаларды орындаудағы негізгі мақсат- балалардың қызығушылығын туғызу, бір-бірімен қарым-қатынас жасай білуге үйрету, ойлау қабілеттерін қалыптастыру, өз іс-әрекетінің нәтижесін білуге баулу.

«Ғажайып сөздер»- бұл әдістемелік тәсілде балаларға сабақ бойы айтып үйренген жақсы сөздер мен сөз тіркестерін айтқызып, үйренген адамгершілік құндылықтарын пысықтап, бекіту мақсатында пайдаланылады.

«Жүректен жүрекке» шеңбері - сабақ құрылымындағы негізгі міндетті әдістемелік тәсіл. Мұнда:

– тәрбиеші балалармен бірге көңіл-күйді көтеруге бағыттап қысқаша тақпақтар, өлеңдер айтады;

– шеңбер құра отырып, сөз алмасу арқылы өз ой-пікірлерімен бөліседі, бірінің ойын бірі жалғастыруға жаттығады;

– бет әлпеті, қимыл- қозғалыстары арқылы көңіл-күйлерін байқатуға үйренеді;

– бір-біріне жылы тілектерін шын жүректен ұсына отырып, мейірімді қарым-қатынастары орнығады.

Бүгінгі күнгі өзін-өзі тану пәнін оқыту әдістемесі айтарлықтай ерекшеліктерге ие. Осы орайда, қазіргі таңдағы өзін-өзі тану пәнін оқыту әдістемесінің ерекшеліктері:

– Сабақтың дәйексөзі (жағымды ой)

– Оқып үйренейік

– Жаңа ақпарат

– Пікір алмасу клубы

– Шығармашылық жұмыс (ойындар, сахналау, дөңгелек үстел, плакат жасау, сурет салу, өлең құрастыру, ән шығару және т.с.с.)

– Жүректен жүрекке.

Дәйексөз – сабақтағы жекелеген әдіс ретінде ғана емес, сондай-ақ оқушының күнделікті өмірінің бөлінбес бір бөлігі болуы тиіс. Адамзаттың рухани ұстаздарының мұраға қалдырған білімдері, ұлы ойшылдардың айтқан дана сөздері өмір бойы есте қалып, шабыт береді, өмірлік ұстаным болары анық. Егер оқушылар дәйексөзді жатқа айтса, нұр үстіне нұр. Балалар дәйексөздерді күнделікті өмірінде тәжірибеде қолдана алады, тіл-

дері де байи түседі.

Дәйексөздерге мыналар жатады: ой-пікірлер, мақал-мәтелдер, нақыл сөздер, ұлағат сөздер, ақыл сөздер, ұран сөздер және т.б.

Дәйексөздер адамды жақсы ойға шабыттандырады; жанына нәр береді; өзіне сенімін арттырады; өз айқындамасын бекітуге, ұстанымында тұра білуге көмектеседі, рухани білім береді.

Дәйексөздер арқылы жасалатын жұмыс түрлері мен ойындар: дәйексөзді жалғастырып айту; дәйексөзді жаттау; дәйексөздің мағынасын ашу; қиын суреттедің (пазл) сыртына жазылған дәйексөзді құрау; ән түріндегі дәйексөздер; даналық карточкалары; қазыналы сандықша және т.б.

Сабақтың дәйексөзі ұзақ, күрделі болмауы тиіс, бір дәйексөзді екі сабақта қолдануға болады, сонда балалар оны жақсы есте сақтайды.

Дәйексөзді күнделікті өмірде де қолдану балалардың түпкі санасын тазартады.

Мұғалім сабақтың мақсатына сәйкес келетін нақыл сөзді тақтаға жазып қоюы керек. Сабақтың дәйексөзін балалар топ-топ болып дауыстап оқып, қайталайды. Сабақтың дәйексөзін дәптерге жазады.

Оқып үйренейік – сабақта ұжымдық тыңдауға жайлы жағдай тудыратын маңызды ойлау және тілдік әрекет ретінде қолданылатын әдіс. Мұндай әдіс ежелден-ақ ұрпақтан ұрпаққа ақпарат тарату құралы болып саналады.

Аңыз әңгімелерді айту өнері оқушыларды терең рухани-адамгершілік әңгіме үдерісіне тарта білу тәсілі болып табылады.

Оқиға мазмұнындағы ерлік, батырлық, батылдық, жүректілік, қайсарлық, адалдық, әділеттілік, беріктік қасиеттері бала мінезін дамытуға әсерін тигізеді [Н. Мыркасымова, Ж. Акимбаева, Л. Джубатова, 2020].

Оқиғадағы бір немесе бірнеше жалпыадамзаттық құндылықтардың суреттелуі, өмірлік құндылықтар мен адамгершілік қасиеттердің дәріптелуі олардың тәжірибелік қырларын ашады. Оқиганы әңгімелеп айту кезінде балалар тыңдау мен естуге, сезіну мен түсініп-түйсінуге, ойлану мен пайымдауға үйрене отырып, руханилыққа терең бойлап, адамгершілік қасиеттерді бойларына сіңіреді.

Сабақтың үстінде әңгімелеу үлкен рөл атқарады және әрбір адамның ішкі дүниесіне тән құндылықтарды анықтауда маңызы зор. Әңгіме аяқталғаннан кейін мұғалім бірінші мәтіннің мазмұны бойынша әңгімені мұқият тыңдағандарын білу үшін сұрақтар қояды.

Жаңа ақпарат – сабақ тақырыбы бойынша сабақтың құндылығы мен қасиеті туралы білімдерін кеңейтеді. Оқу ақпаратында берілетін білім оқушылардың сабақ мазмұнындағы құндылықпен адамгершілік қасиеттердің мәнін жан-жақты ашып, оның санасында орнығуына мүмкіндік туғызады. Оқу ақпараты жинақталған, түйінді ой-пікірлерді оқушының ұғып алуына, күнделікті

өмірде іс жүзінде қолдануына септігін тигізеді.

Пікір алмасу клубы – бұл әдіс арқылы мұғалім сыныпта белгілі бір ой қозғай отырып, оқушының өз ойы мен өзгелердің ойына сыни қарап, естіген, білгенін талдап, салыстырып, реттеп, сұрыптап, жүйелеп, білмегенін өзі зерттеп, дәлелдеп, тұжырым жасауға бағытталған.

Шығармашылық жұмыс – бұл әдіс құндылықтар негізінде шығарма, эссе, оқиға, әңгіме, өлең, мақал-мәтел, әндер жазу және т.б. Шығармашылық жұмыстардың түрлері: жазба жұмыстары, жобалау жұмыстары, рөлдік ойындар, ойындар, оқиганы суреттеу, сахналау, көрме ұйымдастыру, қызықты адамдардың өмірімен танысу, кәсіби мамандармен кездесу, теле-радио хабарламалар дайындау және т.б.

Іс-әрекетті таңдаудың 5 бағыты:

1. Қойылым көрсету (жағдаятты имитациялау);
2. Тестілеу.
3. Ойын.
4. Топпен жасалатын жұмыс.
5. Шығармашылық жұмыс.

Шығармашылықтың арқасында оқушыларда өзіне сенімділік сезімі нығаяды, ынтымақтастық, іс-әрекеттегі келісімділік дамиды.

Жоба әрекеті – «Өзін-өзі тану» пәнінің жаңартылған мазмұнды бағдарламасы оқушылардың қоғамға қызмет ету арқылы өздерінің «Меніне» жетудегі зерттеушілік және шығармашылық ізденістерінің негізінде құрылған жаңа білім беру технологияларын әзірлеу мақсатын көздейді. Жоба әдісі оқу-танымдық әрекетті ұйымдастырудың бір тәсілі ретінде өзін-өзі тану мұғалімдерінің тәжірибесінде кеңінен қолданылуда. Оқушылардың негізгі құзыреттіліктерін, атап айтқанда интеллектуалдық (зияткерлік), коммуникативтік, зерттеушілік, жасампаздық құзіреттіліктерін дамыту мақсатында қолдану үлкен қызығушылық туғызады.

Жоба құндылықтар тәжірибесін сабақта да, сабақтан тыс әрекетте де іске асыруға, күнделікті өмірде ойдың, сөздің және істің бірлігі принципін ұстануға жағдай жасауға көмектеседі. Жоба әрекетін ұйымдастыруда оқушының білім алуына кешенді түрде қарау жүзеге асырылады, жалпыадамзаттық құндылықтар негізінде оқушылардың танымдық, шығармашылық, ойын, ақпараттық-ізденіс, практикалық әрекетінде интеграциялануы негізінде біртұтас білім кеңістігі құрылады [Джубатова Л.С., Акимбаева Ж.Ж., Нуркеева С.С., 2019, 1726].

Тестілеу – оқушының не ұққанын тексеріп қана қою үшін емес, сонымен қатар мұғалім ретінде біздің не бергендігімізді білуге болатын нағыз пайдалы тәсілдің бірі.

Тестілеудің негізгі мақсаты – оқушылардың құндылық категориялары қалай өзгереді және оған деген оқушылардың көзқарасын анықтау. Егер нәтиже қуантарлықтай болмаса, оқушы-

ларға түсініксіздік тудырған құндылықтарды басқаша түрде түсіндіріп қайта өту керек. Алайда оқушының дамуында отбасының маңыздырақ екендігін, кейбір оқушылар үнемі тестінің «дұрыс емес» жауабын таңдайтынын мұғалім ескеруі керек. Мұндай жағдайда отбасының жағдайын білу, оның үйінде қандай қиындықтар мен мәселелер бар екенін білуге тырысу – мұғалімнің парызы. Тек қана мұғалімнің түсіністігі, төзімділігі, сүйіспеншілігінің арқасында оқушыға эмоциялық кедергілерін жеңуге көмек беруге болады.

Жүректен жүрекке – бұл әдісте құндылықтар негізіндегі әндер айтылады және өлеңдер оқылады. Бұл әдісті қолдану құндылықтардың ықпалын тереңдетеді. Балалардың жүрегін қуанышқа, шаттыққа бөлейді. Көңіл күйін көтереді. Денсаулығын жақсартады. Ақылын, ойын, сезімін, шабыттандырады.

Күнделікті сабақ тақырыбын сай өлең мазмұны мұқият таңдалынып алынса, оқытып жатқан құндылықтардың мәнін ашудың тиімділігін арт-

тырады.

Бірге қосылып ән айту біртұтастықты сезіндіреді. Сонымен қатар, өзін-өзі тану сабақтарында сабақтың басында жағымды күйге ену үшін музыканы пайдалану өте тиімді болып келеді. Музыка оқушылардың зейінін шоғырландыруға мүмкіндік береді. Мұндай мақсатта, классикалық жанрдағы музыка мен қазақтың күйлерін пайдалануға болады.

«Өзін-өзі тану» рухани-адамгершілік білім беру бағдарламасы балалардың бойындағы жалпыадамзаттық құндылықтарды жарыққа шығаруды мақсат еткен бірден бір пән. Пәннің мақсатына жетуі үшін өзін-өзі тану пәнін оқыту әдістемесінің ерекшеліктері тікелей әсер ететіндігі белгілі. Сол себепті де, өзін-өзі тану пәнінің мұғалімдері сабақты әдіс-тәсілдердің жан-жақтылығын, байлығын пайдалана отырып шебер жүргізе алуы шарт. Сонда ғана «махаббат пен шығармашылық педагогикасы» өз мақсатына жете алатындығына сенім білдіре аламыз..

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақстан Республикасының жалпыға міндетті орта білім стандарты. «Өзін-өзі тану» пәні. Алматы, 2010 ж.
2. Жалпыадамзаттық құндылықтар (5-11 сынып) мұғалімдерге арналған әдістемелік құрал /Әкімбаева Ж.Ж., Хожамуратова С.Г./– Алматы, «Бөбек» ҰҒПББСО, 2014. – 130 б.
3. Орта білімді ұйымдастыру үшін «Өзін-өзі тану» пәнінің оқу бағдарламасы.// «Өзін-өзі тану» Республикалық ғылыми-әдістемелік журналы. №1-3.2015 ж.
4. «Өзін-өзі тану: Махаббат пен шығармашылық педагогикасы» халықаралық педагогикалық оқулар материалдары. Алматы, 2012 ж.
5. Өзін-өзі тану: Мұғалімге арналған әдістемелік құрал: 8-сынып/Мұратханова Р., Изғұттынова Р.О., Алиев Б.Ш.- Алматы: «Бөбек» ҰҒПББСО, 2018 – 128 б.
6. Өзін-өзі тану: Мұғалімге арналған әдістемелік құрал: 11-сынып/Н. Мыркасымова, Ж. Акимбаева, Л. Джубатова, – Алматы: «Бөбек» ҰҒПББСО, 2020.
7. Өзін-өзі тану: Мұғалімге арналған әдістемелік құрал: 10-сынып/Джубатова Л.С., Акимбаева Ж.Ж., Нуркеева С.С.. – Алматы: «Бөбек» ҰҒПББСО, 2019 – 172 б.

БАРАКОВА АЛИЯ ШАРИЗАТҚЫЗЫ

Жаратылыстану ғылымдарының магистры, аға оқытушы
Асфендияров атындағы Қазақ Ұлттық Медицина университеті

ТАСТАНОВА АЙНУР СЕРІКҚЫЗЫ

Аға оқытушы
Биостатистика, биоинформатика және ақпараттық технологиялар кафедрасы
Астана Медицина Университеті

ОҚЫТУДЫҢ АЛЬТЕРНАТИВТІ ТҮРІ РЕТІНДЕ БЕЙНЕСАБАҚТАР ҚҰРУДЫҢ ҚАДАМДАРЫ МЕН ТАЛАПТАРЫ

Түйін. Мақалада бейне сабақтарды қолдана отырып, оқу процесін ұйымдастырудың заманауи тәсілдері көрсетілген. Видео құру сипаттамалары, құрылымдық компоненттері және мәселелері қарастырылады. Бейне сабақтар жасау алгоритмдері мен талаптары келтірілген.

Түйінді сөздер: бейнесабақ, онлайн оқыту, компьютерлік технологиялар, регламент.

Резюме. В статье представлены современные подходы к организации учебного процесса с использованием видеоуроков. Рассматриваются характеристики, структурные компоненты и проблемы создания видео. Приведены алгоритмы и требования к созданию видеоуроков.

Ключевые слова: видеоурок, онлайн обучение, компьютерные технологии, регламент.

Summary. The article presents modern approaches to the organization of the educational process using video tutorials. The characteristics, structural components, and problems of video creation are considered. Algorithms and requirements for creating video tutorials are given.

Keywords: video lesson, online learning, computer technology, and the regulations.

Әлемдің пандемия біздің өмірімізге белгілі бір өзгерістер енгізді. Әсіресе оқу процесіне үлкен әсер етті. Студенттер өз бетінше көп жұмыс істеуге мәжбүр, дәрістер мен кеңестер вебинарлар мен онлайн-конференциялармен алмастырылды. Дегенмен қазіргі уақытта ақпараттық технологиялар оқу процесіне белсенді түрде енгізілуде және әртүрлі пәндік салаларда қолданылады, бұл жеке тақырыптарды да, жалпы оқытылатын пәндерді де жақсы меңгеруге көмектеседі. Компьютерлік технологиялар мұғалімдер үшін де, студенттер үшін де бұрын қол жетімді емес мүмкіндіктерді ашады. Қашықтықтан оқыту барысында білім саласы түрлі платформаларды дереу қолдана бастады. Олар; бейнедәрістер, электрондық сөздіктер, электронды анықтамалықтар мен электронды оқулықтар; нақты процестерді модельдеу мүмкіндігі бар виртуалды зертханалық практикумдар; тренажер-бағдарламалар; тестілік бағдарламалар кеңінен әрі екпінді түрде қолданыла бастады. Осы оқу түрлерінің ішінде ең өзекті құралдардың бірі – бейне дәрістер немесе немесе бейне сабақтар. Бейне сабақтар аудиториялық және аудиториядан тыс сабақтарды қызықты әрі динамикалық және сенімді етуге мүмкіндік береді, ақпараттың үлкен ағымына оңай қол жеткізе алады [Чалиев А.А., – Современные проблемы науки и образования. 2014. № 5.; с. 791].

Бейне оқытуды қашықтықтан оқытудың бір түрі ретінде қазіргі уақытта өте ауқымды пайда-

лана бастады. Бейне сабақтың көмегімен мұғалімнің тақтадағы дәрістерді оқуын бейнекамераға немесе компьютерде орындалған әрекеттерді дауыспен жазуға ауыстыру арқылы университетте классикалық оқыту формасын алмастыруға болады.

Тақырыптың өзектілігі-оқытудың аудиовизуалды құралдары педагогикалық процестің эмоционалды фонын қайта құратын визуалды есту бейнелерінің жарықтығы, экспрессивтілігі және ақпараттық құндылығы арқасында оқу сапасын арттырудың тиімді көзі болып табылады.

Қазіргі әлемде адам барлық ақпараттық технологиялармен қоршалған: компьютерлер, ноутбуктер, планшеттер, электронды кітаптар және смартфондар. Мұның бәрі біздің өмірімізді әртүрлі және ыңғайлы етеді. Педагогстуденттерді оқыту процесінде сандық технологияларды пайдалану және оқытудың тиімді әдістерін қолдану қажет. Сол себеппен әріптестерімізмен “бейнесабақ” ұғымымен бөліскім келеді.

Бүгінгі таңда заманауи оқытушы цифрлық білім беру ресурсының құрамдас бөлігі болып табылатын дәріс-презентацияларды, бейнедәрістерді, интерактивті тапсырмалар блоктарын, мультимедиялық оқу материалдарын, оның ішінде білім беретін интернет-ресурстарды әзірлей білуі тиіс. Цифрлық білім беру ресурстарын қолдану арқылы оқыту өзгеріске әсер етеді

Инженерлік – техникалық талдау курсы оқыту әдістемелеріне деген көзқарастарды кеңейте-

ді, әдістемелік тәсілдердің арсеналын кеңейтеді, оқытушымен аудиториялық сабақтар кезінде де, тапсырмаларды өз бетінше орындау кезінде де білім алушылардың қызметін жандандырады, бұл жаңа білім беру нәтижелеріне қол жеткізуге мүмкіндік береді. Сандық білім беру ресурстарының мысалы ретінде олар сандық бейнефильм, дыбыстық файл редакторы немесе кітаптың сандық сипаттамасы сияқты нысандарды ұсынады [Баракова А.Ш., Жусипбекова Ш.Е., Жакипова Ш.А., Тастанова А.С., Исатаева Г.Б., Журнал "Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований". 2016. № 5, с.14-17].

Қазіргі уақытта фотосуреттер мен бейнекамералар, сондай-ақ бейнелерді, графиканы, дыбысты орнатуға арналған оңай бағдарламалар пайда болды, сондықтан кез-келген оқытушы өзінің тақырыбы бойынша бейне сабақтар жасай алады. Бұл әсіресе мұғалімге қатысты, өйткені сол материалды күніне бірнеше рет түсіндіру керек қажет болады. Егер білім алушы сабақты өткізіп жіберсе, онда сіз жеке түсіндіріп немесе жекеше дайындық үшін материал дайындамайсыз, тек сіздің бейне сабағыңызды студент қайта қарап шығып мәлімет алуға мүмкіндігі болады. Бұл жағдайда бейне сабақтар-бұл тамаша шешім.

Оқу процесінде бейнедәрістердің артықшылықтары:

- бұл үйренудің ең жылдам және оңай әдісі;
- көрнекі және бір мезгілде аудиоаппаратты алу;
- нақты нұсқаулар арқылы қадамдық әрекеттер жасау;
- мысалдарды көрнекілікпен көрсету.

Заманауи технологияларды қолдану үшін сіз өзіңіздің қолыңызбен бейне сабақ құруды үйренуіңіз керек. Шындығында, бұл арнайы жабдықты да, техникалық білімді де қажет етпейді. Мұның бәрі-бейне жазу бағдарламасы арқылы іске асады [Андаспаева А.А., Баракова А.Ш., Жыланбаева Б.К., Жусипбекова Ш.Е., Суранчиева З.Т., Акжолова А.А., Бекежанова А.А., Жакипова Ш.А., Шадинова К.С., Журнал "Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований". 2016. № 7-3, с.468].

Бейне сабақты 2 негізгі жолмен жазуға болады.

· Компьютерді және жұмыс үстелі мен дыбысты жазуға арналған арнайы бағдарламалық жасақтаманы пайдалану (компьютер, микрофоны арқылы).

· Бейне камера немесе кемінде 2 мегапиксельді ажыратымдылығы бар бейнекамерасы бар ұялы телефон арқылы (әйтпесе жазу сапасы қанағаттанарлықсыз болады).

Мақалада бейне сабақтар дайындаудың әдіс – тәсілдері мен талаптары жәнede құрудың бірнеше қадамдары туралы мәліметтер беретін боламыз .

1.қадам. Бірақ алдымен бейне сабақтардың не екенін түсінейік. Әдетте оқу бейнесінің үш түрі бар:

➤ Скринкаст-бұл компьютер экранынан және бейнеде не болып жатқанын түсіндіретін дауыстық жазба. Егер сіз студенттерге компьютерлік бағдарламаны таныстыру немесе онымен жұмыс істеуді қолдануды үйретуіңіз керек болса, керемет жанр. Скринкасты біздің білім беріп жүрген «Фармацевтикалық технология өндірісі» мамандықтарында өтілетін инженерлік пәндерде қолданатын AutoCAD бағдарламасымен жобалар жасағанда және де «Электротехника және электроника» пәні бойынша виртуалды зертхананы орындағанда Electronics Workbench бағдарламасында кеңінен қолданамыз.

➤ Бейне сүйемелдеу немесе «сөйлейтін басы» бар бейне — адам камераның алдында отырады және мәтінді оқиды. Бұл бейне пішімі әдетте слайдтарға түсініктеме беру қажет болған кезде PowerPoint көрсетіліміне қосымша ретінде қолданылады. Әдетте бейне дәрістер дайындауда кеңінен қолданылады.

➤ Бейнесабақ - қысқа оқыту ролигі. Форматы бойынша теледидар бағдарламасына ұқсас. Мысалы, кез-келген химиялық немесе физикалық ғылыми тәжірибелерін жасап түсіріңіз. Бейнесабақтар бай бейнесабақтарымен және тамаша ойластырылған «шығарма драматургиясымен» ерекшеленеді.

2.Қадам. Сценарийді дайындаңыз

Тақырыбыңыз бойынша сценариймен жұмыс істеу керек. Әдеттегі дәрістерге қойылатын талаптар сияқты жоспар құрылуы қажет; кіріспе, негізгі бөлім, қорытынды және қолданылған әдібиеттер тізімі. Сабақты неғұрлым бай және құнды ететін тезистер мен кеңестер арқылы сөйлеуді құрылымдау.Тікелей қосылу кезінде теледидар журналистері сияқты «ээээээмм» сияқты қажетсіз үзілістерден аулақ болыңыз. Сөйлеудің уақыт кезеңдерін сипаттаңыз және олардың әрқайсысына материал дайындаңыз:

Бейне дәрістерді дайындауда хронометраж қойылу керек.

➤ Сәлемдесу (30-60 секунд) — екі сөйлемде өзіңіз туралы және сабақтың негізгі идеясы туралы айту керек.

➤ Кіріспе (1-2 минут) — бейне тақырыбын тереңдету. Сіз сабақ барысында тақырыпта не жеткізгіңіз келетіні туралы жалпы айтып бересіз.

➤ Негізгі бөлім (5-7 минут) — сөйлеудің негізгі идеясы баяндалады және оның барлық аспектілері талқыланады.

➤ Қорытынды (1-2 минут) - айтылғанды қорытындылап, сабақтың негізгі идеясын бір сөйлемде білдіру керек. Әрі қарай, студенттермен кері байланысқа сұрақтар мен тапсырмалар қалдыруыңызға болады.

Бейне өңдеуді дайындау кезінде мұғалім келесі ерекшеліктерді ескеруі керек:

бейненің ұзақтығы 5-7 минутты құрауы тиіс; бейнероликте

бір немесе екі сұрақ / аспект; бейне түсіндіру интерактивті болуы керек. Жиі

инвертелген оқыту бейнесабаққа басты рөл беріледі, бірақ бұл мүлдем дұрыс емес, өйткені төңкерілген оқытудың негізгі мақсаты білім алушыға ең тиімді көмек болып табылады

түрлі дағдыларды қалыптастыру. Бейне сабақтар-бұл ең тартымды бөлік

оқыту модельдері, алайда мұғалім студенттің танымдық ізденісінің басқа әдістерін қолдана алады: сайттарды қарау, зерттелетін тақырыпқа арналған блогтар, толтырусауалнама, презентация жасау және т. б

3.қадам. Камера мен микрофонды алыңыз

Бүгінде тыңдаушы дыбыс пен суреттің сапасына қатаң қарайды. Себебі алатын мағлұма-

ты анық жету керек.Ең алдымен, микрофондар динамикалық және конденсаторлық екенін білу керек:

– Динамикалық микрофондар Жаңғырық пен фондық шуды жақсы басуға мүмкіндік береді.

– Конденсаторлы микрофондар фондық шуыл мен аз ғана дыбыстарды қабылдауға мүмкіндігі бар. Бірақ жазба толық үнсіздікпен жүргізілген жағдайда, олардың көмегімен керемет дыбысқа қол жеткізуге болады.

4.қадам. Бейне сабақтарды жасау үшін бағдарламаны таңдап, бейнелерді орнатыңыз. Ол үшін бірнеше бағдарламалар тізімін ұсынып отырмыз. 1-кестеде танымал, ақылы және ақысыз бағдарламалар көрсетілген.

Әр оқытушы өз пәніне немес тақырыбына сай келетін, ыңғайлы платформаны таңдап жұмыс жасауға болады [Лазарева М.].

Кесте 1

Компьютердің жұмыс үстелінен бейне жазу бағдарламалары туралы ақпарат

№	Бағдарлама атаулары	Құрастырушы	Интерфейс тілі	Операциялық жүйе	Құны
1	Экранная Камера	AMS Software	Орыс тілінде	Windows 2000 және жаңалары	тегін
2	SmartCapture	DeskSoft	Ағылшын тілінде	Windows XP және жаңалары	тегін
3	ActivePresenter	BinaryNow, Inc.	Ағылшын, орыс тілдерінде	Windows XP және жаңалары	Тегін және ақылы
4	SMRecorder	Video2Down	Ағылшын тілінде	Windows XP және жаңалары	тегін
5	WeenyFreeVideo-Recorder	WeenySoftware	Ағылшын тілінде	Windows XP және жаңалары	тегін
6	CamtasiaStudio	TechSmithCorporation	Ағылшын тілінде	Windows XP және жаңалары	30 күн тегін ары қарай - \$299
7	MovaviScreenCaptureStudio	MOVAVI	Мультитілдісоның ішінде орыс тілінде бар	Windows XP және жаңалары	1490 рубль
8	Bandicam	Bandisoft	Мультитілдісоның ішінде орыс тілінде бар	Windows XP және жаңалары	\$39

Мұғалімнің бейне сабағын жазу уақыты оның компьютермен жұмыс тәжірибесіне байланысты, өйткені бейне файлдарды дайындаудан басқа, оларды орнату (кесу, бөліктерді бір-біріне желімдеу) және университеттің бейне серверіне немесе YouTube-тағы университеттің арнасына жүктеу керек.YouTube-ке жүктелген бейне сабақтар арқылы оқыту технологиясының маңызды артықшылығы-оларға түсініктеме беру мүмкіндігі, яғни бейне экранының астында студенттердің сұрақтары мен жауаптарының тиісті формасы мен лентасы бар. Осылайша, студенттер семестрдің кез-келген уақытында бейне сабақты көргеннен кейін туындаған мәселелер бойынша оқытушымен кеңесе алады. Бейнеге сұрақтың пайда болуы туралы хабарлама алғаннан кейін мұғалім оған кез келген уақытта жауап бере ала-

ды. Бұл сұрақтар мен жауаптар бейне сабақтың барлық тыңдаушыларға көрінеді, бұл туындаған сұрақтар мен жауаптардың қайталануын болдырмауға көмектеседі, яғни мұғалімнің уақытын үнемдейді[URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/Видеообучение> — (Дата обращения: 04.11.2020).].

Қорытындалай келе бейне сабақтарды құру оқу процесін ұйымдастыруға және білім алушылармен байланыс орнатуға көмектеседі

Өз сабақтарында стандартты емес оқытудың нысандарын қолдану студенттердің пәнге деген қызығушылығын күрт арттырады. Мұқият әзірленген және іске асырылған бейнесабақ білім алушылардың назарын ең маңызды сәттерге аудара отырып, оқу материалын көрнекі түрде ұсынуға және оны оқуға деген ынтасын арттыруға мүмкіндік береді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- 1 Чалиев А.А. Видеоурок как перспективная информационная технология обучения в вузах // Современные проблемы науки и образования. – 2014. – № 5.; с - 791
- 2 Баракова А.Ш., Жусипбекова Ш.Е., Жакипова Ш.А., Тастанова А.С., Исатаева Г.Б. Информационные технологии в развитии современного информационного общества // Журнал «Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований». - 2016. - № 5-с.14-17
- 3 Андаспаева А.А., Баракова А.Ш., Жыланбаева Б.К., Жусипбекова Ш.Е., Суранчиева З.Т., Акжолова А.А., Бекежанова А.А., Жакипова Ш.А., Шадинова К.С. // Использование активных и инновационных методов обучения в университете Журнал «Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований». - 2016. - № 7-3 с.468-472
- 4 Лазарева, М. 5 самых популярных видеохостингов Рунета [Электронный ресурс] // Копилка фрилансера: блог Марины Танасовой. URL: <http://frilka.com/5-samyx-populyarnyx-videoxostingov-runeta/> — (Дата обращения: 19.01.2017).
- 5 Видеообучение [Электронный ресурс] // Википедия: свободная энциклопедия. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/Видеообучение> — (Дата обращения: 04.11.2020).

БЕКБОЛГАНОВА АЛМА КУСАИНОВНАПедагогика ғылымдарының кандидаты, оқытушы
Қазақ Ұлттық қыздар педагогикалық Университеті**ТӨЛЕУХАНОВА ЗАУРЕШ МАХСЕНОВНА**Аға оқытушы
Математика кафедрасы
Қазақ Ұлттық қыздар педагогикалық Университеті**ЛОГИКАЛЫҚ МӘДЕНИЕТ ОҚУШЫЛАРДЫҢ
МАТЕМАТИКАЛЫҚ БІЛІМІНІҢ НЕГІЗГІ ЭЛЕМЕНТІ**

Түйін. Мақалада оқушылардың ойлау мәдениетінің негізін қалыптастыруға және оқушының тұлғасын дамытуға барынша бағытталған мүмкіндіктер қарастырылған. Математиканы оқыту кезінде оқушылардың жалпы ойлау мәдениетін қалыптастыру іс-әрекетінің құрылымына, шығармашылық математикалық іс-әрекеттің ерекшелігіне сәйкес оқу процесін құруды білдіретін әдістері мен тәсілдерін меңгеруге әкелетін, оқушыны өзіне қажетті іздеу іс-әрекетінің ролі анықталған.

Түйінді сөздер: дедуктивтік пайымдау, іс-әрекет, формальды логика, болжамдар, ой қорыту, қабілет, интуитивтік логика, мәдениет.

Резюме. В статье рассмотрены возможности, максимально направленные на формирование основ культуры мышления учащихся и развитие личности учащегося. При обучении математике определена роль поисковой деятельности, необходимой самому ученику, приводящая к овладению методами и приемами построения учебного процесса в соответствии со структурой деятельности формирования общей культуры мышления учащихся, спецификой творческой математической деятельности.

Ключевые слова: дедуктивный подход, деятельность, формальная логика, гипотеза, мышление, способности, интуитивная логика, культура.

Summary. The article considers the possibilities that are maximally aimed at forming the foundations of the culture of thinking of students and the development of the student's personality. When teaching mathematics, the role of search activity necessary for the student himself is determined, which leads to mastering the methods and techniques of building the educational process in accordance with the structure of the activity of forming a General culture of thinking of students, the specifics of creative mathematical activity.

Keywords: deductive approach, activity, formal logic, forecasts, thinking, abilities, intuitive logic, culture.

Біздің еліміздегі мектептегі білім беру жүйесіндегі жаңартылған білім беру бағдарламасының маңызды бағыты жеке тұлғаның ерекшеліктеріне, жеке мүмкіндіктеріне, бейімділігі мен қабілеттеріне сәйкес дамуына бағдар беру болып табылады. Адамның қазіргі қоғамдағы толыққанды іс-әрекеті, оның күнделікті өмірі мен кәсіби қызметі одан жалпы дамудың, жалпы мәдениеттің жоғары деңгейін талап етеді.

Оқушының тұлғасын дамытуға барынша бағытталған мүмкіндіктер жалпы математикалық білім беру жүйесінде, жаратылыстану - ғылыми және гуманитарлық пәндерді үйлесімді ұштастыра отырып, теориялық және практикалық білімнің бай жиынтығын (жаратылыстану-ғылыми құрамдас бөлігі) және үлкен жалпы мәдени әлеуетті (гуманитарлық құрамдас бөлігі) біріктіретін математикалық ғылымның табиғатында салынған. Жалпы адамзаттық мәдениеттің жалпы қорына кіретін және шындық процестерін

зерттеудің қуатты құралы болып табылатын және логика мен интуицияның қорытындысын білдіретін математикалық іс-әрекеттің мүмкіндіктерін дамытатын математикалық білім болып табылады. Математиканы оқыту зияткерлік дамудағы, оқушының ойлау қабілетін, логикалық мәдениетін қалыптастыруда ерекше рөлге ие.

Жаңартылған білім беру бағдарламасын жүзеге асыру білім беру мазмұнын жетілдірудің алғышарты болып табылады. Жаңа білім стандарттарын енгізу біліктілікті арттырудың жаңартылған білім беру бағдарламасының бөлігі ретінде оқытуға инновациялық тәсілдерді қолдануды талап етеді [Сейдазым Б.Ө., 2019 ж., 92 бет].

Бастауыш білім беру мазмұны балалардың жан-жақты дамуының, олардың ойлауын қалыптастырудың, танымдық қызығушылықтарын арттырудың, білім беруді дамытудың және болашақ еңбек қызметіне дайындықтың негізін құрайды. Оқушылардың логикалық мәдениетін дамыту

математиканы оқытудың негізгі мақсаттарының бірі болып табылады. Бұл ұғым логикалық ойлаумен тығыз байланысты және математикалық мәдениет ұғымы логикалық мәдениет ұғымына қарағанда жеке түсінік болып табылады.

Сонымен қатар математиканы оқыту әртүрлі қасиеттерді, тәсілдерді, ойлау түрлерін олардың диалектикалық бірлігінде және мағыналық компонентпен өзара байланыста қалыптастыруға мол мүмкіндіктер береді. Математикалық іс-әрекетте дедуктивтік пайымдаулар бар, оларды жүргізу ойлау құрылымында логикалық біліктердің болуымен қамтамасыз етіледі.

Логикалық мәдениет ұғымының мазмұнын ашу үшін кейбір ғылыми-әдістемелік зерттеулерді талдадық. Логикалық мәдениет дегеніміз өте кең ауқымды және күрделі ұғым, сонымен бірге оның бірнеше компоненттері бар. Олар ойлардың нақты логикалық қорытындыларымен сипатталады. Негізгі мектеп оқушылар математиканы пайдалана отырып, күнделікті мәселелерді шешуде интуициялар мен көріністерде (ойлар мен көзқарастар) қолданады, яғни ол маңызды рөл атқарады. Басқаша айтқанда, логикалық мәдениетті дамыту ойлау (ойлау) қалыптастыру және дамыту процесінде жүзеге асырылады және оның логикалық құрамы болады.

Сонымен, логикалық ойлау мәдениеті деп ойлау қабілетін дамытудың белгілі бір деңгейін түсінеміз (интеллектуалдық қабілеттердің тұтас жүйесі: ақыл-ой, ойлау қабілеті және өнімді қиял және т.б.), оған ойлау тәсілдері мен тәсілдерін меңгеру арқылы қол жеткізіледі. Математика сабағында оқушылардың логикалық ойлау мәдениетін қалыптастыру интегралдық құбылыс ретінде эвристикалық, логикалық, алгоритмдік, комбинаторлық, визуалды және тілдік компоненттермен, оның мазмұндық аспектісін көрсететін, сондай-ақ тұлғаның тұтас ойлау іс-әрекетінің құрылымында пәндік компоненттердің интеграциясын қамтамасыз ететін мағыналық компонентпен сипатталуы тиіс.

Математикалық білім беру контекстінде логикалық ойлау мәдениетінің қалыптасуының негізгі құралы шығармашылық математикалық іс-әрекетке барабар, яғни оның ерекшелігін ескере отырып құрылған және іздеу сипаты бар оқу іс-әрекеті болып табылады. Ойлау мәдениетін тәрбиелеуді математикаға оқыту үрдісінде оқушылардың логикалық ойлау қабілетін дамытудың стратегиялық жолы ретінде қарастырамыз. Оқушылардың ойлау мәдениеті деп біз оқу іс-әрекетінде (соның ішінде математикалық) қалыптасқан білімнің, іскерліктің, дағдылардың және құндылықты бағдарлардың тұтас жүйесін түсінеміз. Ойлау мәдениетінің маңызды көрсеткіші тек білімді, іскерлікті, дағдыны және құндылықты бағдарларды иелену ғана емес, сонымен қатар оларды пайдалану мен жетілдіруге үнемі ұмтылу болып табылады.

Қазақстанда бұл проблемамен [Ералиева М. 2006ж. 3бет], [Абдрахманова К., 1989ж. 10 бет] және т.б. зерттеді.

В.В.Гнеденконың пікірінше математиканы оқып білу оқушының ойлау қабілетін дамыту, дәлірек айтқанда, оның белгілі ерекшеліктерін, мысалы, ой қорытуға, құбылыстарға логикалық талдау жасауға үйрету қажет. Өйткені, мұндай біліктіліктер кез келген мамандықтағы адамдарға қажет [Гнеденко В.В., 1989 ж. 20 бет].

Адам ойлау логикасын өмір сүру, оқыту және тәрбиелеу үдірісінде меңгереді. Оны дамыту мектепте әртүрлі цикл пәндерін оқып-үйрену барысында оқытудың барлық кезеңдерінде жүзеге асырылады [Сыдықов Б.Д., Хабибуллаев Ж.О., 2017 ж. 101 бет].

Бұл әрекет көп қырлы сипатқа ие. Оның негізгі түйіндері белгілі бір ойлау әрекеттерінен тұрады, олардың қалыптасуы мен дамуы ойлаудан басталады. Осыған байланысты белгілі бір ақыл-ой (ақыл-ой) дағдыларын қалыптастыру қажет. Олар:

1. Белгілі бір әдістер мен құралдарды пайдалана отырып қойылған мақсаттарға жету үшін іс-әрекет құрылымын жоспарлай білу;

2. Объектілер мен жүйелер үшін ақпараттық құрылымдар құра білу;

3. Объектілер мен жүйелерді сипаттау үшін қажетті ақпаратты іздестіруді ұйымдастыра білу;

4. Әңгімелесушіге түсінікті, ойды дұрыс, дәл және бір мағыналы тұжырымдай білу және мәтіндік мәліметтерді дұрыс түсіне білу.

Олар оқушылардың ойлауын қалыптастыру және одан әрі дамыту үшін оның логикалық және шығармашылық негіздерінің базисі болып табылады.

Осы идеяларды жүзеге асыру үшін арнайы іріктелген есептерді шығаруды үйрену қажет. Психологтар «логикалық ойлау» ұғымын әр түрлі түсіндіреді, соның ішінде, өте кең түрде, жалпы алғанда ойлаумен теңестіруге дейін барады. Математиктер «абстрактылы ойлауды аналитикалық ойлауға, логикалық ойлауға, кеңістіктік ойлауға ажыратуға болады» деп есептейді [Әбілқасымова А.Е., 2005 ж., 72 бет].

Егер қазіргі психологиядағы анықтау бойынша логикалық ойлауды түсінсе, онда оның дамуы үшін оқушылардың санасында нақты формальды – логикалық құрылымды қалыптастыра алуы керек. Формальды-логикалық құрылым деп біз классикалық формальды логикада әдетте ойды баяндау үшін пайдаланылатын қандай да бір стандартты форманы түсінеміз. Енді мысал келтірейік. «Егер берілген үшбұрыш тең қабырғалы болса, онда ол теңбүйірлі үшбұрыш болады. Енді теңбүйірлі болмайтын басқа бір үшбұрыш қарастырсақ, онда ол үшбұрыш теңқабырғалы үшбұрышта болмайды. Сонымен, көптеген үшбұрыштарды қарастырайық: мысалы, А-тең жақты үшбұрыш болу қасиеті, ал В-тең жақты үшбұрыш

болу қасиеті болсын делік. Онда жоғарыда айтылған мысалды формальды-логикалық белгілер арқылы мынадай түрде жазуға болады:

$$(A \Rightarrow B) (B \Rightarrow A)$$

Бұл формулада А мен В кез келген жағдайында дұрыс болып табылады. Мұндағы « $\Rightarrow$ » символы логикалық «онда, былай болады, шығады» дегенді білдіреді. $(A \Rightarrow B)$ формуладағы А мен В – ның мән – мағынасы қандай жағдайда да $B \Rightarrow A$ тұжырым әр уақытта да дұрыс болады. Бұл формуланы қолдана білу оқушылардың санасында қандай да бір нақты формальды – логикалық құрылым қалыптасты деп пайымдауға мүмкіндік береді.

Интуитивтік ойлауды дамытудың математиканы оқытуда алатын орны мен атқаратын қызметінің рөлі өте зор. Қандай да болмасын белгілі бір пәнге оқытқанда біз оқушыларды білімді меңгеруге үйретуіміз керек. Сондықтан математиканы оқытудың мақсаты оқушылардың математикалық білімдерін, іскерліктері мен дағдыларын қалыптастыруға қарағанда кең және терең болып табылады.

Осыған байланысты келесі сұрақ туындайды: оқушы материалды өз бетінше зерттей ма, әлде дайынды түрде берілген материалды жақсы меңгере ме? Ол оқу материалының ерекшелігіне байланысты болады. Бұл оқушыларды болашақта мәдени құндылықтарды өз бетімен меңгеруге дайындайды. Қазіргі кезде теледидар мен ғаламтор арқылы әртүрлі арналарынан көркемдігі жағынан төмен хабарлар беріледі. Біздің пікірімізше, олар жастардың эстетикалық талғамын төмендетеді. Сондықтан да біз оқушылардың логикалық мәдениетінің деңгейін арттырып, оны одан әрі дамытуымыз керек.

Осыдан ойлау мәдениетін қалыптастыру және оны одан әрі дамыту мектептегі оқыту процесінің, сонымен бірге математикаға оқытудың негізгі мақсаттарының бірі болып табылады.

Жалпы ойлау мәдениетілігіміздің белгілі бір құрамы болып табылатын логикалық мәдениетті қалыптастыру және дамыту мектепте математиканы оқытудың ең маңызды міндеті болады және жедел сипаттағы дағдыларды меңгеруге қарағанда кеңірек мәселе. Логикалық ойлауды қалыптастыру және дамыту тек білім беру мақсаттарын іске асырумен ғана емес, сонымен қатар тәрбие мақсаттарында оқытуды іске асырумен байланысты болады.

Логикалық ойлау формальды – логикалық заңдар мен ережелер негізінде жүзеге асырылатын әрекеттермен ғана емес, ойлаудың интуитивті компоненттерін ескеретін әрекеттермен де байланысты болып табылады.

«Логикалық мәдениет» терминінің ұғымын ашу мәселесімен, көптеген ғалымдар айналысты және олар бұл ұғымға әртүрлі мағынадағы түсініктерді берді. Алайда, бәріне ортақ бір негізгі бағытты байқауға болады.

Ғылыми-әдістемелік әдебиеттерді талдай отырып біз логикалық ойлаудың танымдық іс-әрекет процесінде белгілі бір ақыл-ой қызметін орындайтындығын анықтадық. Логикалық мәдениет ой әрекетінің толығынан, тереңдігінен, беріктігінен тұратын логикалық ойдың сапалық сипаттамасын білдіреді. Жүргізілген талдаулар нәтижесінде логикалық мәдениет ұғымының мазмұны оқу процесінде өзара байланыста болатындығын және қалыптасатын, сонымен бірге дамидын формальды – логикалық, интуитивті сипаттағы компоненттерден тұратындығын байқаймыз. Логикалық сипаттағы іскерліктер – бұл дәлелдей білу, қандай да бір жорамалдарды негіздеу, сөйлеуі сөйлейтін адам қандай да бір бұрмалаусыз бір мәнді түсінетіндей етіп сауатты баяндау болып табылады. Сонымен қатар зерттелетін нысандардың қандай да бір жиынтығына тән ерекше белгілерімен немесе қасиеттермен біріктірілген құбылыстарды ажырата білу және оларды негізей отырып жіктеуді, оларды жинақтауға тән заңдылықтарды анықтау, алгоритмдік әрекеттерді жоспарлау және да логикалық іскерліктерге жатқызылады.

Біздің қарастырып отырған тақырыбымыз бойынша ғылыми-әдістемелік әдебиеттерді зерттеу барысында төмендегідей қорытындыға келдік.

Логикалық мәдениет дегеніміз математикалық білімнің ажырамас бөлігі болып табылады. Логикалық сауаттылық – логикалық мәдениетті дамытудың негізі. Сондықтан математиканы оқыту процесінде логикалық сауаттылықты қалыптастыру мүмкіндігі бар және ол өте орынды болып табылады.

Сонымен логикалық мәдениет дегеніміз логикалық ойлау сапасының сипаттамасын береді және оған сипаттағы іскерліктер мен қабілеттер кіреді, олар: формальды – логикалық және интуитивті. Ал оның компоненттерін шартты түрде екі топқа бөлеміз:

- а) формальды – логикалық сипаттағы;
- б) интуитивті сипаттағы.

Барлық білім беру жүйесінде оқыту үрдісін ұйымдастырып, көшбасшылық жасайтын педагог болғандықтан, қазіргі кезең педагогтардың инновациялық дайындығын қажет етіп отыр. Педагогтың инновациялық дайындығы біріншіден, педагогтың инновациялық белсенділігінен басталады [Искакова П.К., Садуова Ж.Н., Рысбекова Л.Қ., 2020 ж. 145 бет].

Жоғарыда талданған мәселелерді қорытындылай келе, сонымен бірге қазіргі психологиялық ғылымның тұжырымдамаларына сүйене отырып, іскерлік формальды – логикалық сипаттағы компоненттерден, ал қабілет интуитивті сипатқа тән компоненттерден тұрады деп есептейміз. Жалпы алғанда олар өзара жақсы байланыста болады. Ал формальды-логикалық компоненттерге математикалық ұғымдарды анықтай білу, қажетті объектілерді топтастыру, дедуктивтік пайымдауларды орындай білу және т.б. жатады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Сейдазым Б.Ө. Жаңартылған білім беру жағдайында математика сабағында топтық жұмыстарды пайдаланудың ерекшеліктері / ҚазмемқызПУ Хабаршысы – 2019 - № 1 (77). 92-99 бет
2. Ералиева М. Оқытудың қазіргі технологиялары / М. Ералиева // Бастауыш мектеп. – 2006. — №5. 3-5 бет.
3. Абдрахманова К. Төменгі жастағыларды оқыту ерекшеліктері / К.Абдрахманова // Бастауыш мектеп. – 1989. — №9. 10 бет.
4. Гнеденко Б.В. Об образовании преподавателя математики средней школы // Математика в школе. 1989, №3. - С. 19-22.
5. Сыдықов Б.Д., Хабибуллаев Ж.О. Болашақ математика мұғалімінің төменгі жастағы оқушылардың логикалық ойлауын дамытуға кәсіби даярлығын қалыптастыру ҚазҰПУ Хабаршысы, «Физика-математика ғылымдары» сериясы – 2017 - №2(58). 100-105 бет.
6. Әбілқасымова А.Е. Математиканы оқытудың теориясы мен әдістемесі. – Алматы: Білім, 2005. – 270 б.
7. Исакова П.К., Садуова Ж.Н., Рысбекова Л.Қ. Педагогтың инновациялық белсенділігі. Қазақстанның ғылымы мен өмірі. 2020 - №4/1. 144-147 бет.

DR. DENNIS SOLTYS,

Professor,

Department of Public Administration and International Development

KIMEP University

dsoltys@kimep.kz

THE CONCEPTS OF SOCIAL, CULTURAL, AND HUMAN CAPITAL IN EDUCATION AND THEIR ROLE IN ECONOMIC GROWTH

Abstract. The purpose of this paper is to explain how social and cultural capital are related to education and human capital, and how an optimal combination of these factors is desirable for economic growth.

The basic argument is that, in conditions of a knowledge-based economy, a focus only on human capital is insufficient; and that countries need to be more cognizant of social and cultural capital for maximizing educational opportunities and economic growth.

Keywords: Social capital, cultural capital, human capital, education policy, education investment.

ДОКТОР ДЭННИС СОЛТИС

Профессор

Мемлекеттік Басқару және Халықаралық Даму Департаменті

КИМЭП Университеті

dsoltys@kimep.kz

БІЛІМ БЕРУДЕГІ ӘЛЕУМЕТТІК, МӘДЕНИ ЖӘНЕ АДАМИ КАПИТАЛДЫҢ ТҰЖЫРЫМДАМАЛАРЫ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ӨСУДЕГІ РӨЛІ

Аңдатпа. Бұл мақаланың мақсаты әлеуметтік және мәдени капиталдары біліммен және адами капиталмен қалай байланысты екенін және осы факторлардың оңтайлы үйлесімі экономикалық өсу үшін қажет екенін түсіндіру.

Негізгі дәлел білімге негізделген экономика жағдайында тек адами капиталға көңіл бөлу жеткіліксіз; және елдер білім беру мүмкіндіктері мен экономикалық өсуді барынша арттыру үшін әлеуметтік және мәдени капиталды жақсы сезінуі тиіс.

Түйінді сөздер: Әлеуметтік капитал, мәдени капитал, адам капиталы, білім беру саясаты, білімге инвестициялар.

ДОКТОР ДЭННИС СОЛТИС,

Профессор,

Департамент Государственного Управления и Международного Развития

Университет КИМЭП

dsoltys@kimep.kz

КОНЦЕПЦИИ СОЦИАЛЬНОГО, КУЛЬТУРНОГО И ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО КАПИТАЛА В ОБРАЗОВАНИИ И ИХ РОЛЬ В ЭКОНОМИЧЕСКОМ РОСТЕ

Аннотация. Цель этой статьи - объяснить, как социальный и культурный капитал связан с образованием и человеческим капиталом, и как оптимальное комбинация этих факторов является желательным для экономического роста.

Основным аргументом является то, что в условиях экономики основанной на знаниях, фокусироваться только на человеческом капитале недостаточно; и что страны должны лучше осознавать социальный и культурный капитал для максимизации образовательных возможностей и экономического роста.

Ключевые слова: Социальный капитал, культурный капитал, человеческий капитал, образовательная политика, инвестиции в образование.

INTRODUCTION

The concept of human capital is well known, but the newer concepts of social and cultural capital less so. Until recently, the roles of social and cul-

tural capital in economic progress were not broadly appreciated, especially in the former-socialist countries of Eastern Europe and Central Asia. The purpose of this paper is to explain how social and

cultural capital are related to human capital, and how an optimal combination of the three is desirable for economic growth, especially through education in a knowledge-based economy. A knowledge economy is a socially inclusive one. It comprises a new developmental paradigm which links the economy to culture, and embraces economic, cultural, technological, and social aspects at both the macro and micro levels [Peters, M., 2010]. This implies the primacy of social inclusion and social and cultural factors in economic development. It also implies a culture of autonomy and openness of educational institutions [Sagintayeva, A., *et al.*, 2017,] and active participation within schools and universities by teachers and faculty, and by students who will become workers [Sarinzhipov, A., 2017].

TEXT

Social capital can be defined as the entire sum of trust among people in a society, that keeps people from conflict with each other and makes collective life possible and prosperous [Heyneman, S., 2000]. If citizens can walk the streets safely, are willing to make sacrifices for the common good, obey the law though they could gain from dishonesty, and have assurance that handshake agreements and legal contracts will be adhered to, they can be said to be living in a high social capital country. The transaction costs of doing business and of enforcement of laws and contracts are lower in high trust countries, allowing society to invest its resources for more productive uses. Social capital is an intangible or qualitative concept, but is greatly desirable for optimal economic progress [Heyneman, S., 2000], because a trusting and peaceful society is obviously more productive than one that wastes its substance on conflict and guarding. Seemingly intangible, social capital has consequences that are economically real.

Many classical and contemporary authors assert that culture and social capital (stemming from history and subsequently expressed in institutions) are crucial for economic development. For example, Weber [Weber, M., 1905, 1930] argued that economic development occurred sooner and was more rapid in the Protestant than Catholic regions of Europe, because Protestantism encouraged an ethos of thrift and individual responsibility instead of conspicuous consumption and responsibility-avoiding communitarianism. Similarly, Moore [Moore, B., 1965] and Huntington [Huntington, S., 1968] saw broad cultural movements as forcing the demand for civic participation in politics, with the result that public institutions and economies were democratized and modernized. Fukuyama [Fukuyama, F., 1995] goes so far as to say that culture, with attendant social values, is *the* crucial instrument in human progress.

This train of thought, leading to the school of New Institutional Economics, is best articulated by

Nobel prize-winning Douglass North [North, D., 1990], and popularized by Acemoglu and Robinson [Acemoglu, D. and Robinson, J., 2012]. These authors argue that particular kinds of culture and institutions are crucial for the good functioning of economic systems; but not all countries have fortunate historical legacies that enable this. That is, a society must be able to set in place and enforce a transparent set of rules and laws, undergirded by social capital, within which an economy may develop. Without fair and enforceable laws, the economic field is left to exploitive monopolists and political authoritarians, who are usually one and the same [North, D., 1990; Acemoglu, D. and Robinson, J., 2012]. Thus, culture-based institutions embodying social capital are at the centre of economic progress. Without good institutions, the economy cannot grow well. This is an inversion of the familiar Marxian idea, which holds that the economic substructure determines the social and political superstructure.

As for cultural capital, this concept owes much to Bourdieu [Bourdieu, P., 1986], who considered cultural capital to be a collective possession of *societies*. This understanding of cultural capital is the same as described above. This definition should not be confused with cultural capital as a possession of *individuals*. In the case of individuals, cultural capital is considered to be such characteristics as education, materialism, confidence, and ambition, which help their possessors achieve upward economic and social mobility. It also connotes "connections" to important people who can help the individuals along their career paths. Bourdieu called this latter form of capital "socially useful knowledge," which tends to be stratified along lines of social class.

In Bourdieu's view, individual cultural capital and socially useful knowledge have the nature of offensive weapons, used by the powerful and well-placed in society to forestall economic competition from the lower social classes [Bourdieu, p., 1986]. For example, knowledge of Ancient Greek and Latin, a possession of early-modern-era European youths from the upper classes, was necessary for social advancement at the expense of bright but indigent youths from the lower classes, even though Greek and Latin had no relation to technological and economic progress. More recently, French replaced Latin, and English is now replacing French as socially useful. Bourdieu's larger point is that education systems tend to be undemocratic and teach subjects that are not necessarily good for the economy. In this regard, established elites usually try to use the educational system as a way to preserve their privileges, instead of opening society to the talents and maximizing economic growth.

The third type of capital is human capital, which is a quantitative concept. It is simply an arithmetical counting up of the people in a country who have a certain number of years of education, vocation-

al training, and practical work experience. This is a standard concept traditionally used by economists.

It may be noted that human capital is both a private and a public good. That is, human capital benefits the private person who has it, and it benefits the public because it contributes to general economic welfare made possible by a skilled labour force. Consequently both individuals and society have an interest in developing human capital. In practical policy terms, this means that individuals, taxpayers, corporations, and state officials can usually agree easily that human capital is a good thing. This view cuts across the ideological spectrum of socialists, liberals, and conservatives. Accordingly, there is usually a high level of political consensus around human capital, because everyone agrees that it is good to have a competitive economy [Hannah, L., 1987].

This also means that it is usually easier to find financing for the kind of education that increases human capital than for other (humanistic and social sciences) types of education, such as for citizenship, the arts, social justice, ethics, foreign languages and customs, or for social improvements such as the ecology or human rights. One notices from this list, however, that these are the subjects that help promote the growth of civic peace, social capital, and effective public institutions.

Now, human capital is interesting because it lies at the centre of an ongoing controversy concerning the extent to which education does or does not contribute to economic growth. And if so, then how? Some writers believe that education historically had little influence on economic growth. From this perspective it was factors other than education – natural resources, convenient transportation routes, organization, or the energy and ambition of individual inventors – that led to economic growth; and that education coincided with, but did not cause, economic growth. In this view, education is simply a luxury or consumption item. The opposite view holds that education and human capital are essential to economic development, especially in post-industrial economies. In this view, any country that fails to spend enough on education will decline economically; and no country is rich that does not spend on education [Dickson, J. *et al.*, 2010; see Nazarbayev, N., 2006].

Authors Diebolt and Fontvieille [Diebolt, C. and Fontvieille, L., 2001] addressed this controversy in a long-run study of France and Germany from 1830 to 2000. The first observation that the authors made is that, along with long-term economic growth from the 1830s to 1945, there was also a long and steady upward trend in public expenditures on education. But they did not perceive that education had much to do with economic growth. Instead, they perceived the main causes of growth to result from the presence of a large amount of finance capital and from the better organization of labour and produc-

tion (Taylorist and Fordist assembly-line manufacturing techniques). The educational institutions that existed at the time were not applied to the tasks of promoting economic growth, and these institutions did not conduct applied scientific research. Thus from the beginning of the industrial revolution until the interwar period of the 20th century, the education and training systems of France and Germany developed on the fringe of the dominant capitalist production system. In other words, the comparatively simple (mechanical) technologies of the that era did not require a particularly educated labour force to operate these technologies; instead, these technologies were enhanced by an obedient labour force working on highly disciplined assembly lines supervised by professional bosses and managers.

All this, Diebolt and Fontvieille say, changed after 1945. The Second World War had disguised for a brief time the interwar economic depression, which had been marked by decreased returns of profit to finance capital. But the authors further note that historically each long economic depression was characterized by an increase in expenditure on human development (which, one observes, is a broad concept connoting social capital, and cultural capital in the latter's two variants). The purpose of these measures was to improve the quality of the labour force, and in this way to increase the profit returned to finance capital. The increase in public social expenditure in the first instance concerned education, but, interestingly, also covered the entire social welfare system, including child care, support for mothers, disability insurance, health, and reduced industrial accidents. Here the authors make the further interesting point that all the great social advances, or welfare state advances, from the 19th century to the interwar period occurred during the long depression phases of the economy. Concomitantly, it was during or after each great depression that large public funds were spent on human development (in both its social and human capital dimensions); and that this higher development in turn imposed itself as one of the driving forces of economic growth.

Further in the two authors' account, several things happened after 1945. The first, just mentioned, was the maturing of the modern welfare state and of workers' human rights. Old assembly line techniques, based on intimidated and obedient labour forces paid low wages, were not able to compete with more modern labour forces that were better educated and enjoyed the productivity-enhancing social features of the welfare state. The second thing that happened, or had actually been happening for some time, is that the nature of technology itself had changed. The new main technologies were not based on simple mechanical engineering and metals and energy industries, but on more complex technologies such as chemistry and electrical engineering [Diebolt, C. and Fontvieille, L., 2001]. Figuratively speaking, one can place a

poorly-educated metalworker on an assembly line, threaten the worker, supervise closely, and force him or her to work; but this is not possible with a brain-worker. A brain-worker cannot be forced to think. The modern worker responds not to threats but to incentives, and to working conditions that are not regimented but encourage the worker's initiative and creativity. These are things that come from within the worker and are controlled by the worker her/himself [Werler, T., *et al.*, 2015]. This, incidentally, is what late-Soviet sociologists called the "human factor" in economic development. The problem for the Soviet state was that it discovered this concept only very late, and in any case did not have in place the social, political, and juridical institutions necessary to release the productive potential of the human factor.

Moving on, these two trends put together – the welfare state, containing enhanced human rights and cultural and social capital, and the change in technology – in turn caused something else, namely that education and human capital had become as much a driving force behind economic growth as had traditional financial and industrial capital earlier. In effect, a modern entrepreneur will not say, "I will build a factory with equipment, and then find an obedient labour force for it," as Taylor and Ford would have done. Instead, the entrepreneur is more likely to say, "I will find a few smart people, treat them well, and then I will build for them a laboratory or workplace in which they will feel comfortable." This requires a qualitatively different worker, a different society, and different supporting institutions.

To return to Diebolt and Fontvieille, the two authors contrast the pre-and post-1945 economic and industrial systems. The contrast is seen in the way the two systems result in advances in economic efficiency. The pre-1945 system operated by economizing labour by increasing productivity; and one way to increase labour productivity was to spend more money on industrial capital. Instead, the post-

1945 system leads to efficiency not by making savings in labour, using fewer employees and working them harder, but by improving labour quality. In this scheme, production can be improved by incorporating more intelligence and more knowledge into labour. Here, it must be emphasized, efficiency is not opposed to human development, but in fact stems from this development. In simpler words, the ideal labour force is not one that is disciplined, obedient, overworked, and poorly paid; but one that is healthy, secure, creative, well paid, and has enough leisure time left over for recreation or educational self-improvement.

CONCLUSION

Whereas historically economists considered that there was only a weak connection between economic development and education, in the modern age the connection between economic development and the standard features of the welfare state, containing strong social and cultural capital, is considered to be very strong. One obvious public policy implication is that a state that wants to improve the economy might find that it makes less sense to spend money on traditional things such as physical infrastructure or tax relief or financial incentives for corporations. Instead, it might make more sense to spend money directly for students and workers to use in the form of grants and vouchers for education and upgrading. States should also actively promote policies for all forms of social inclusion. In this regard it should be noted that development is a broad concept, which includes not only economic and technological dimensions, but also social, cultural, and institutional ones. Modern states should be concerned not only with human capital, but with social and cultural capital, and public institutions, as well. States should implement education policies that enhance social, cultural, and human capital simultaneously.

REFERENCES:

1. Acemoglu, Daron and James A. Robinson (2012). *Why Nations Fail: The Origins of Power, Prosperity, and Poverty*, New York: Currency.
2. Bourdieu, Pierre (1986). *Forms of Capital: Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*, New York: Greenwood.
3. Dickson, Janet R., Barry B. Hughes, Mohammed T. Irfan, Eds. (2010). *Advancing Global Education: Patterns of Human Progress, Volume 2*, Boulder, CO: Paradigm Publishers, New Delhi, Oxford University Press India.
4. Diebolt, Claude and Louis Fontvieille (2001). "Dynamic Forces in Educational Development: a long-run comparative view of France and Germany in the 19th and 20th centuries," *Compare*, 3, 295-309.
5. Fukuyama, Francis (1995). "The Primacy of Culture," *Journal of Democracy*, Vol. 6, No. 1, 7-14.
6. Hannah, Leslie (1987). "Human Capital," *Oxford Review of Education*, 2, 177-181.
7. Heyneman, Stephen (2000). "From the Party/State to Multiethnic Democracy: Education and Social Cohesion in Europe and Central Asia," *Education Evaluation and Policy Analysis*, Vol. 22, No. 2, 173-191.
8. Huntington, Samuel (1968). *Political Order in Changing Societies*, New Haven CT and London: Yale University Press.

9. Moore, Barrington, Jr. (1965). *Lord and Peasant in the Making of the Modern World*, Boston, MA: Beacon Press.
10. Nazarbayev, Nursultan (2006). "K ekonomike znanii cherez innovatsii i obraovaniie. Lektsiia Prezidenta Respubliki Kazakhstan N.A. Nazarbayeva v Evraziiskom Natsional'nom Universitete imeni L.N. Gumileva," May 26, Astana.
11. North, Douglass (1990). *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*, New York: Cambridge University Press.
12. Peters, Michael A. (2010). "Three Forms of the Knowledge Economy: Learning, Creativity and openness," *British Journal of Educational Studies*, Vol. 58, No. 3, 67-88.
13. Sagintayeva, Aida, Matthew Hartley, Fatima Zhakypova, Renata Apergenova (2017). "The road to autonomy: Governance reforms in Kazakhstan's system of higher education since independence," in Hartley, Mathew and Alan Ruby, Eds., *Higher Education Reform and Development: The Case of Kazakhstan*, Cambridge: Cambridge University Press, 13-28.
14. Sarinzhypov, Aslan (2017). "The imperative of faculty participation in university governance for higher education development in Kazakhstan," in Hartley, Mathew and Alan Ruby, Eds., *Higher Education Reform and Development: The Case of Kazakhstan*, Cambridge: Cambridge University Press, 157-175.
15. Weber, Max (1905, 1930). *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*, London: Unwin Hyman.
16. Werler, Tobias, Silwa Claesson, Ola Strandler (2015). "Sweden," in Wolfgang Horner, Hans Dobert, Lutz R. Reuter, Botho von Kopp, Eds., *The Education Systems of Europe*, Heidelberg: Springer International Publishing, 779-796.

ҚАШЫҚТЫҚТАН ТІЛДІ ОҚЫТУДАҒЫ ЗАМАНАУИ БАҒЫТТАР

Түйін. Бұл мақалада шетел тілін коммуникативті қалыптастыру және дамыту, оны еркін игеру негізге алынады. Коммуникативті сабақ түрлері оны студенттерде қалыптастыру мен дамыту жолдарына анықтама берілген.

Түйінді сөздер: коммуникациялық аспектілер; интерактивті сабақ; тренинг; модуль; технология, кейс методы, тіл портфолиосы, эссе жазу және зерттеу жүргізу, топтық жұмыс.

Резюме. Данная статья рассматривает коммуникативное обучение языку и развитие навыков устной речи.

Ключевые слова: коммуникационные аспекты; интерактивный урок; тренинг; модуль; технология, метод кейса, языковое портфолио, эссе и исследовательская работа, командная работа.

Summary. This article deals with the communicative rules of learning foreign languages and to develop the speech acts.

Keywords: communication aspects; interactive lesson; training; module; technology, case method, language portfolio, essay and research work, teamwork.

Жоғары мектеп жүйесінде болып жатқан өзгерістер шетел тілдерін оқыту үдерісіне жаңа өзгерістер, жаңа талаптар қояды. Қазіргі таңда шет тілін оқытуда жаңа ақпараттық технологияны көп пайдалану маңызды жұмыс болып табылады. Бұл дегеніміз, тек қана жаңа техникалық құралдар ғана емес, сонымен қатар, оқытудың жаңа әдістері мен түрлері, оқыту процесіне жаңаша қарау. Шет тілді оқытудағы негізгі мақсат - шет тілді коммуникативті қалыптастыру және дамыту, оны еркін игеру. Шет тілі - қазіргі заманның талабына сай, қоғамның әлеуметтік-экономикалық, ғылыми-техникалық және мәдениет дамуының қайнар көзі. Қазір шет тілін оқыту әдістемесінің деңгейі жоғары. Тілді оқытуда интерактивтік тәсіл, ойындар, екеуаралық пікірталастар, сонымен бірге ақпараттық технология, интернет, компьютер қолданылуда [Жұмаева Э.С. 2012, с. 20-24].

Үштілділік туралы ой-толғауымды ата-бабамыздың өткен тарихына көз жүгіртсек, әлемде екінші ұстаз, ұлы ғұлама Әбу-Насыр Әл-Фараби өмірінде 76 ұлттың тілін білсе, қазақтың біртуар ұлы Шоқан да бірнеше тіл білсе керек. Ұлы Абай орыс-қазақ тілдерімен қатар парсы, араб тілдерін меңгерген. Орыс тілін орта жастан асып барып, кеш меңгерген. Көп тіл білу - заман талабы. Әлемдегі дамыған елу елдің қатарына қосылу үшін билік «үш тұғырлы тіл» саясатын қолға алып жатқаны белгілі. Ақпараттық технологияның дамыған заманында тілді үйрену қиындық тудырмайды, қайта көп тіл білгеннің ешбір зияны жоқ. Кеңес заманында орыс тілі - заманның кілті болды. Бұл заман талабы еді. Орыс тілін үйреніп, орыстардың өзін жаңылыстыратын жағдайға жеттік. Енді алдағы асу - ағылшын тілі. Адам көп тіл білген сайын оның көкірек көзі ашылып, өмірінің көкжиегі кеңіп, өрісі ұлғая түсетін болады.

Біздің мақсат - ағылшын идеологиясын сіңіріп, ағылшын болып өмір сүру емес, ағылшынның тілін ғана үйрену емес пе? Біз әлемдік аренаға шығу үшін ағылшын тілін жетік меңгерген мәңгілік Елге айналуымыз керек.

Кейінгі кезде мультимедиялық, гипермәтіндік, желілік және коммуникациялық ақпараттық технологиялардың пайда болуы шетел тілін тиімді оқыту үшін үлкен мүмкіндіктерге жол ашты. Мультимедиялық технологиялар мәтіндік құжаттарға, графикалық суреттер, дыбыс және бейнекөріністерін пайдалануға мүмкіндік береді [Қойшығұлова Л. 2014, с. 44-45].

Ағылшын тілі сабағында тілді дамыту, білім-білік дағдыларын қалыптастыру, сөйлеуге деген қызығушылығын, белсенділігін арттыру мақсатында қолданылатын әдістерге төмендегілерді жатқызуға болады:

Ауызша әдіс — теория және фактіге негізделген білімді қалыптастыруда, үй тапсырмасын және жаңа сабақты пысықтауда, ережелерді қайталауда пайдаланылады.

Көрнекі әдіс — бақылау қабілетін дамыту, оқылатын мәселеге ықыласын көтеру және оқу материалының мазмұнын көрнекілік арқылы түсіндіруде қолданылады.

Практикалық әдіс — практикалық іскерлік пен әдетті дамыту үшін және тақырып мазмұнына сәйкес практикалық жұмыстарды жүргізу үшін түсіндірілген материалды оқушылардың қаншалықты меңгергенін бақылау үшін пайдаланылады.

Ойын әдісі — оқушының сабаққа деген қызығушылығын оятып, белсенділіктерін арттыра түседі, сонымен қатар оқушылардың сөйлеу-білік дағдыларын қалыптастырады.

Аталған әдістерді пайдалана отырып, түр-

лі тапсырмалар мен жаттығуларды, теориялық мәселелер мен қағидаларды оқушыға меңгерту тиімді болып табылады [Аяпова Т., Укбаев Д. 2001, с. 28-31].

Ауызша сөйлеуге үйретудің, біріншіден, белгілі бір көлемде диалогты түрде және монологты түрде сөйлеудің арасында айтарлықтай формасы жағынан да, мазмұны жағынан да қандай да бір байланыстың болуы; екіншіден, оқушының өзіне тиісті пәнді жетік меңгеруімен; үшіншіден, қандай да бір мәтін материалдары мен ауызша сөйлеуде едәуір байланысты болуы. Оқудың бірінші кезеңінде іштей оқуға көңіл бөлу керек [Бакишева Л.Б. . 2011, с. 7-8]. Сонымен қатар оқушылардың ағылшын тілінде ауызекі сөйлеу қабілеттерін дамыту бағытында түрлі іс-әрекет ұйымдастыруға болады. Шетел тілі пәні бойынша оқушы ереже мен ұғымдар анықтамасын тек жаттап алғаннан гөрі, оларды іс жүзінде саналы түрде қолдана алуы қажет [Аяпова Т., Укбаев Д. 2001, с. 28-31]. Түрлі тапсырмалар мен жаттығулар арқылы теориялық білімді шыңдауға болады. Мысалы, белгілі бір мәтін бойынша жұмыс істеу үшін мына жаттығуларды беруге болады:

Мәтінді қатесіз, дауыс ырғағын сақтай отырып оқу.

Мазмұнын түсіну.

Тірек-сызба сөздері арқылы баяндау.

Мазмұнын түсінуі бойынша сурет салып, суреттеу [Аяпова Т., Укбаев Д. 2001, с. 28-31].

Келесі жаттығу түрі *сөйлеуге үйрету*. Диалогты сөйлеуде оқушылар сұрақ-жауап, өтініш айту, нұсқау беру және тағы басқа жұмыстары ретінде қарапайым іс-әрекеттерді жасай алуы тиіс. Балалар бөлік элементтерден жаңа, тұтас жағдай құрай алуы керек. Оқушылар жалпы арнаулы сұрақтарды қоя алуы, әр түрлі сұрақтарға жауап бере алуы, өтініш, бір нәрсемен келісетінін немесе келіспейтінін білдіре алуы керек. Оқушылардың сөйлеу қарқынын өсіру қажет және әр оқушы сөйлегенде екі репликадан айтуы тиіс. Қазіргі кезеңде пән мұғалімдерінің кеңінен қолданып жүрген тілдік жаттығуларының біріне «Warming up» жаттығуы жатады [Аяпова Т., Абильдаева З., 2002, с. 160]. «Warming up» жаттығуы. «Do you know?» What's near the Capitol? What's near the Houses of Parliament? What would you like to see in Washington D.C.? What would you like to see in London?

Тілдік жаттығудың мақсаты — сабаққа деген бет бұрыс туғызу. Тілдік жаттығу барысындағы мұғалімнің жылы дауысы, сұрақтардың алдын ала ойластырылып тапсырмалардың дұрыс жоспарлануы мұғаліммен оқушының арасындағы жақсы қарым-қатынас туғызып, алдағы сабақтың нәтижесін жоғарлата түседі. Әдетте оқып болғаннан соң түсінік айтылады және жаттығулар жасалады. Сөйлей алудың әдістерімен қорытындыланады. Әңгімелесу балалардың логикалық ойлауын, тілдің қалыптасуына, қорытынды

жасауға көмектеседі. Оқушылардың ағылшынша сөйлеу дағдысын қалыптастыру үшін сөйлеудің дұрыс үлгісін көрсету керек. Оқушының сөйлеу дағдысын қалыптастыру үшін: сөзді, сөз тіркестерін дұрыс айтуға үйрету, мәтінді, өлең сөздерді айтқанда дауыстың анық болуын қадағалау, сұрақтарға жауап беру, дұрыс сөйлеуге үйрету, сұрақ қоя білумен әңгімені бастау, жалғастыру, аяқтай білу қабілетін қалыптастыру сияқты жұмыстар қатар жүргізіледі. Сондай-ақ берілген мәтіннің мазмұнын айтумен сөйлеу үлгілерін сауатты түрде құрастыра білуге, диалог арқылы сұхбаттасу сияқты жұмыстар кеңінен жүргізіледі. Осындай жұмыс кең түрде жүрген тұста оқушының сөйлеу ерекшелігі күннен күнге дамып, жан-жақты артып отырады. Ал бұл оқушының сөйлеу дағдысын қалыптастыру үшін: оқушы меңгерген лексикалық материалдар бойынша талқылауға қатысып, мәтін бойынша түсінгенін еркін жеткізе білуге дағдыланады. Қойылған сұрақтарға тез және нақты жауап беру және сурет бойынша әңгіме құрастыру, әртүрлі жағдаяттарға байланысты сұрақ қоя білумен схема бойынша сөйлемдер құрастырып айту жұмыстары басты рөл атқарады [Аяпова Т., Абильдаева З., 2002, с. 160].

Оқу біліктілігін меңгеру мақсатында ортадан жоғары деңгейде жұмысты күрделендіріп, көптеген жұмыстарды іске асыруға мүмкіндік туады. Сондықтан ауызша сөйлеуді меңгеруде мәтінмен жұмыстың да маңызы зор. Мәтінді ауызша мазмұндау үшін тіл үйренушілерді жазбаша сұрақтарға жауап беруге дағдыландыру, жоспар құруға, сондай-ақ белгілі бір суретке тақырып қоя білуге, сол суретке қарап сөйлем құрауға, өздерінің ойларын, қызықты іс-әрекеттерін әңгімелеуге үйрету, жаңа технологиялар және тәсілдерді қолдана отырып, ауызша сөйлеу дағдыларын дамыту әдістері қолданылады. Көлемді мәтінді оқып қана қоймай, көру арқылы мазмұнын түсініп мәтіннің мазмұны бойынша түсінгенін айта білу. Сондай-ақ өз бетімен әңгіме құрап, мәтінге байланысты қанатты сөздерді, мақал-мәтелдерді пайдалану арқылы сөйлеуге дағдыландыру. Бұқаралық, ақпараттық хабарларды оқып түсіну (газет, журнал материалдары, теледидар хабары) мен талқылауда белсенділік танытып, біліктілікті жоғарылату жұмыстары басшылыққа алынады [Аяпова Т., Абильдаева З., 2002, с. 160].

Сөйлеу дағдысын қалыптастыру үшін, оқыған үзінділері бойынша негізгі кейіпкерлерге сипаттама беру, роман, эсселердің тақырыбын, идеясын талқылау, пікірсайыс, дебат барысында өз ойын әдеби тілде еркін жеткізе білуге дағдыландыру басты мақсат болып табылады.

Қазіргі кезде ағылшын тілін меңгеруде (есту, тыңдау, оқу арқылы) оқу фильмдерін көру, ұнтаспалар тыңдау және тағы басқа мүмкіншіліктері өте көп. Шетел мамандарының сөйлеуімен жазылған ұнтаспалар, бейнефильмдер көптеп саналады. Тыңдау қабілетін ұнтаспа көмегімен

дамыту үшін арнайы бейнежаттығулар мен аудиомәтіндер қажет. Осы орайда мәтінді тыңдау, оқып отырудың мәні зор. Тыңдауға үйренуді сөйлеумен бетпе-бет отырып тыңдаудан бастаған жөн. Аудиториялық сабақтарда оқытушының сөйлеуі, бейнефильмді көрсете отырып, оқытушының оқуы оқушы үшін үлкен өнеге, үлгі болады. Ауызша сөйлеуге үйрету шетел тілім оқытушының ең қиын аспектісі болып саналатындықтан, ең негізгі мақсат — естігенін түсіне білуге үйрету. Түсінуді тексерудің ең басты бөліктерін — сурет арқылы, екіншіден — жазбаша жауап беру арқылы жүргізуге болады. Сурет арқылы үйрету кезінде қажетті суретті таңдау — алдымен айтылған фразаға, диалогқа, мәтінге, әңгімеге, одан соң тыңдалған материал мен суреттегі айырмашылықты табуға байланысты болады [Аяпова Т., Абиьдаева З., 2002, с. 160].

Көріп біткен фильм бойынша төмендегідей жұмыс түрлерін орындауға болады:

1. Жазбаша жоспар құру, мәтінге ат қою, сөз тіркестерін жазу.

2. Ауызша мәтіннің қысқаша мазмұнын беру, толық мазмұнын беру.

3. Бір кейіпкерді таңдап, диалог құру.

Жұмыстың мұндай түрі ағылшын тілін тыңдап түсіне білу мен сөйлеуге үйретеді. Ағылшын тілін тыңдап түсіне-білуге үйрену үшін тек ұнтаспа ғана емес, сонымен бірге бейне-фильм және диафильмдердің көмегіне сүйенуге болады. Ағылшын тілінде тыңдап түсіну қабілеттері дамып жетілгеннен кейін, радиобағдармаларды тыңдауға немесе көркем және деректі фильмдерді көрсету арқылы оқушылардың білімдерін нығайтуға болады [Альмухамбетова Г.К., 2011, с. 3-6]. Мысалы, ойынды сабақ үстінде жаңа сөздерді қайталау үшін, өтілген жаңа сабақты еске түсіру үшін қолданған жөн. Ойындар оқушылардың танымын кеңейтіп, білім мен білік шеберліктерінің жан-жақты қалыптасуына, дамуына, тілдік материалдарды жақсы біліп, сөз іскерліктерін меңгеруіне көп көмектеседі. Ойындар оқушылардың танымын, ақыл-ой белсенділігін қалыптастырудың маңызды құралы бола отырып, олардың бағдарлама материалының негізгі тақырыптары бойынша алған білімдерін тереңдете түсуді, әрі пысықтауды көздейді. Бұл ойындар балалардың сабақ үстіндегі жұмысын түрлендіре түседі, олардың пәнге қызығушылығын оятып, ынта-ықылас қоюына баулиды және оқушылардың зейінін, ойлау қабілеттерін дамытады. Ойындар арнайы мақсатты көздейді және нақты міндеттерді шешеді. Ойынды сабақтың әр кезеңдерінде, тақырыбына қарай мұғалім өзі таңдап алып, қолданып отырады [Сматуллаева Б., 2014, с. 26].

Ағылшын тілі пәні мұғалімдері қазіргі кезде ағылшын тілін оқыту сапасын жақсарту мақсатында тіл үйретуде әлемдік озық тәжірибелерді, жаңа технологиялар мен әдістерді барынша қол-

дануда.

Ауызша сөйлеуді үйретуде әр түрлі технологияларды пайдаланған тиімді. Мысалы, қазіргі білім беру үдерісінде еніп жатқан инновациялық технологияларды басшылыққа алып, практика жүзінде ауызша сөйлеуді іске асыруға болады. Яғни, біз деңгейлеп саралап оқыту технологиясында білім алушыларға деңгейлік тапсырма беру арқылы әр баланы ауызша сөйлеуге үйретеміз. Балалар сөйлеу арқылы өз ойындағысын жеткізу үшін, ең біріншіден, оқушылардың сөздік қорын байытып, содан соң жаңа өткен сөздердің есте сақтап және де әр жағдайда қандай мағынаны беретінін түсіндіру қажет. Кейін осы жаңа сөздері бар фильмдер көрсету, өлеңдер тыңдату, диалог және монолог құрастыру арқылы жұмыстар жүргіздік.

Ұжымдық, топтық білім беру технологиясы түрінде ауызша сөйлеуге үйрету оқушылар мен мұғалімдер, оқушы мен оқушы арасында іске асырылады. Біріншіден, олар бір-бірімен ауызша тілдесу арқылы қарым-қатынаста болса, екіншіден, ұжым арасында еңбек етуге үйренеді. Дегенмен әр ұстаз қандай технологияны таңдаса да ең алдымен өзі сол технологияны жете түсініп, меңгеруі тиіс. Өйткені техникалық құралдардың әрқайсысын жете білу және меңгеру — оқушы үшін ең қажетті шарт. Сонда ғана оқушылар ауызша сөйлеуге үйреніп, олардың сөйлеу дағдылары қалыптасып, сөйлеуге жаттығады [Альмухамбетова Г.К., 2011, с. 3-6].

Оқыту үрдісінде ақпараттық технологияны пайдаланып білім берудің әр түрлі аспектілерін дамытуға болады. Мәселен, электронды оқулықпен жұмыс жасағанда, компьютерлік бағдарлама таңдап алған тараудың барлық тақырыптардың теориялық материалдары, есеп шығару үлгілері, өз беттерімен жұмыс істеуге арналған жаттығулар, әр тақырып бойынша орындалатын зертханалық жұмыс тапсырмалары, оқушылардың білім сапасын тексеруге арналған тест тапсырмалары беріледі және білім алушының әрқайсысына жеке-жеке нұсқаулар бойынша жұмыс жүргізуге қолайлы. Бұндай бағдарламалардың ерекшелігі сол, әрі уақытты да үнемдейді, әрі тілді меңгеруді жеңілдетеді.

Тілді білу бағдарламасы оқу және есту әдеттерін, жазу және ауызекі сөйлеу әдеттерін дамытуға және қалыптастыруға бағытталады. Ақпараттық технологияларды пайдаланып оқыту мынадай нәтижелерге: оқу материалын терең түсінуге; оқу мотивациясының артуына; алған білімнің ұзақ уақыт есте сақталуына т.б. қол жеткізеді.

Оқуды дамытуда студент мүмкіндігінше көп және жиі оқу қажет; студент мәтіннің құрылымын және мазмұнын түсінуі тиіс және өз ойын жеткізе алуы қажет. Тыңдауды дамытудың негізгі принциптері: студент ағылшын тілін көп естісе, онда ол ағылшын тілін жақсы түсініп, ағылшынша тез сөйлеуге үйренеді; бір мәтінді 2 немесе 3

рет тыңдауы керек; бейне материалдарды көре отыра, ол ағылшын тілі ана тілі болып есептеле- тін адамдардың әңгімелерін түсінуіне мүмкіндік алады. Жазу жаттығуларын жиі жасау арқылы немесе сөздік жазба жұмыстарын жиі жазу ар- қылы өте жақсы нәтиже шығаруға болады. Ауы- зеки сөйлеуде студент әр түрлі жағдайларды тал- қылайды, өз пікірлерін білдіреді, әңгімелеседі. [Жұмаева Э.С., 2012, с. 20-24].

Кез-келген оқыту технологиясы терең тео- риялық, психологиялық, педагогикалық, әдісте- мелік білімді, үлкен педагогикалық шеберлікті, білім алушының жан дүниесіне терең үңіліп, оны ұғына білуді талап етеді. Сондықтан рухани өсуге жағдай туғыза алатын, жаңалықтарды қабылдау- ға даяр, өз әрекетіне өзгеріс енгізе алу ғана бү- гінгі қоғамның мүддесі мен әр білім алушының үрдісінен шыға алады. Ойы жүйрік, ақылы жетік, бәсекеге қабілетті, өзгерістерге бейім, жеке тұл- ғаны тек қана педагог қалыптастыра алады. Оқы- тушының міндеті - білім алушының жан-жақты қалыптасуын қамтамасыз ету, оның қабілеттерін анықтау мен дамыту, білімдерін ашу, дұрыс тү- сінік қалыптастыру. Білім берудің түрлі тәсілдері әртүрлі білім жетілдіру курстарында оқытылып отырады.

Білім беру – жекелеген құбылыс немесе дағды емес, ол оқушылардың оқуға қабілетін жақсар- туға мүмкіндік беретін тетіктердің біртұтас кеше- ні деп айқындалған. Бағдарлама жалпы алғанда әлемдік дәрежеге жету мақсатын көздей отырып, жаңаша қырда қолданылатын технологияларды тиімді пайдалану. Сын тұрғысынан ойлау дегеніміз - ой қозғай отырып, білім алушының өз ойымен өзгелердің ойына сыни қарап, естіген, білгенін талдап, салыстырып, реттеп, сұрыптап, жүйелеп, білмегенін өзі зерттеп, дәлелдеп, тұжырым жа- сауға бағыттау. Өз бетімен және бірлесіп шығар- машылық жұмыс жасау. Бағалау – одан арғы білім туралы шешімді қабылдау мақсатымен оқыту- дың нәтижелерін жүйелі түрде жиынтықтауға ба- ғытталған қызметті белгілеу үшін қолданылатын термин. Оқытуда ақпараттық-коммуникациялық технологияларды пайдалану қоғамдағы өзгерісті танып білуге және оларды тез қабылдауда мол мүмкіндік береді. Жоспарланған сабақты тиімді өткізуге көмектеседі, білім алушының ой өрісінің дамуына, зерттеулік жұмыстар жүргізуіне ықпал етеді. Бағдарлама соңында мұғалімдер ақпарат- тық-коммуникациялық технологияларды сенімді және сыни тұрғыдан пайдаланушыларға айнала- ды. Білім алушының ширақтылығын, өзгерімпаз- дықты айқындайды, білім алушының қоршаған ортамен жасайтын қарым-қатынастар жүйесіне тәуелді болатынын атап көрсетеді. Сол себепті

білім алушының сергіту сәтін жүргізу қажет. Бі- лім берудің кез келген жүйесіндегі тұрақты даму мен өзгерістердің сырттан енгізілуі мүмкін емес. Бағдарламаның негізгі идеясы сыни тұрғыдан бағалау, өзгерту және тәжірибе мен білім сая- сатын қайта бағалау мұғалімдер бастамасымен барлық деңгейлерде өзгерістердің іске асыры- латыны негізделеді. Жұмыстың бағдарламасына білім алушыларға көшбасшы болуға үйрететін тренингтер, рөлдік ойындар кіреді. Осы модуль- дерді тиімді пайдалану арқылы құзыретті мұға- лім өз тәжірибесін жетілдіре түспек. Құзыретті мұғалімнің міндеті білім алушының жеке тұлға- лық ерекшелігіне мән беру. Құзырлы білім беру- де ұстанатын факторы білім алушының өздігінен білімнің мәнін меңгеруі және бағалай білуі. Қазіргі білім беру саласындағы оқытудың озық тех- нологияларын меңгермейінше жан-жақты сауат- ты маман болу мүмкін емес. Жаңа технологияны меңгеру интеллектуалдық, кәсіптік, адамгершілік және көптеген адами қабілеттің қалыптасуына игі әсерін тигізеді. Өзін-өзі дамытып, оқу-тәр- бие үрдісін тиімді ұйымдастыруына көмектеседі. Оқыту мен тәрбиелеуге тың әдіс-тәсілдер енгізіл- ді. Нәтижесінде тұтас педагогикалық үрдістер өз- гертіліп, білім берудің тиімді деп танылған жаңа технологиялары дүниеге келеді. Интерактивті әдістемелерді пайдалану студенттің жаңа са- бақты неғұрлым жете түсінуіне үлкен әсер етеді. Бұл әдістемелер дәстүрлі түрдегі лекциялар мен семинарларда кеңінен пайдаланылады. Қазіргі таңда инновациялық әдістемелерді пайдалану- дың мақсаты – студенттердің тілді білуге деген құштарлығына жан-жақты әсер ету, қызығушы- лығын арттыру. Интерактивті сабақта студент өз пікірін дұрыс жеткізуге, өз көзқарасымен пікіртал- ластарға қатысып, басқа адамның пікірі мен көз- қарасын тыңдап, басқа да альтернативті пікірді сыйлауға үйретеді. Осындай жұмыс нәтижесінде интерактивті сабақта әрбір студенттің өз пікірі мен көзқарасы қалыптасады. [Қойшығұлова Л., 2014, с. 44-45].

Қорытынды: Жоғарыда көрсетілген тапсыр- малар студенттерге тіл дамыту жұмысын іске асырады. Бағдарлама нәтижесінде - тәуелсіз, ғы- лымға қызығушылығы ояңған, білім алуға бейім, сенімді, жауапты, сын тұрғысынан ойлай алатын, өзгелермен еркін тіл табысатын, сандық техно- логияларда құзыреттілігін көрсететін білім алу- шылар дайындалады. Инновациялық технология - ақпараттандыру технологиясы жүйесінде ар- найы білім болуды қажет етеді. Ақпараттандыру - инновациялық технологияның пайдаланылуы, өңделуі және олардың іс жүзінде көрінуі болып табылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Жұмаева Э.С. Ағылшын тілін оқытудағы жаңа ақпараттық технологияларды пайдаланудың тиім- ділігі. —Қызылорда: Санат, 2012. — 20–24-б.

2. Қойшығұлова Л. Ағылшын тілін оқытуда жаңа ақпараттық технологияларды қолдану // Ағылшын тілін оқыту әдістемелігі. — 2014. — № 1. — 44, 45-б.
3. Бакишева Л.Б. Шетел тілі сабағында ойын технологиясын қолдану // Мектептегі шет тілі–Иностранный язык в школе. — 2011. — № 4. — 7, 8-б.
4. Альмухамбетова Г.К. Влияние стратегий технологии критического мышления на раскрытие творческих способностей учащихся // Респ. пед. журн. «Мастер-класс». — 2011. — № 5. — С. 3–6.
5. Сматуллаева Б. Ағылшын тілінде ән үйренудің маңыздылығы // Ағылшын тілін оқыту әдістемелігі. — 2014. — №— 25, 26-б.
6. Аяпова Т., Абильдаева З. Английский язык: учебник для 6 класса общеобразовательной школы. — Алматы: Атамұра, 2002. — 160 с.
7. Аяпова Т., Укбаев Д. Английский язык: учебник для 5 класса общеобразовательной школы. — Алматы: Атамұра, 2001. — С. 28–31.

ДҮЙСЕНБАЕВ АБАЙ ҚАБАҚБАЙҰЛЫ

Педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент
Білім берудің жоғары мектебінің деканы
Баишев университеті

СУЛЕЙМЕНОВА ГУЛЬЖАНАТ ЖАЛЕЛОВНА

Тарих ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы
География және туризм кафедрасы
Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті

ЖЕКЕ ТҰЛҒАНЫ ПАТРИОТТЫҚА ТӘРБИЕЛЕУДЕГІ ТАРИХИ САНАНЫҢ ТАҒЫЛЫМДЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Түйін. Аталған мақалада жеке тұлғаны патриоттыққа тәрбиелеудегі тарихи сананың маңызы туралы проблемалар қарастырылады. Патриоттық тәрбие берудің мазмұны қашанда стратегиялы, сондықтан қоғамдық жағдайындағы Қазақстан азаматын қалыптастыру оның перспективалық позициясын нығайтады, еліміздің әлемдік өркениеттілік белесіне оңай өрлеуіне септігін тигізеді. Автор патриоттық тәрбие беруде тұлғаның бойында ұлттық рух, ұлттық сананы қалыптастыру мәселелеріне талдау жасайды.

Түйінді сөздер: тарихи сана, ұлттық сана, патриоттық рух, ұлттық мінез, ұлттық сезім, ұлттық намыс, ұлттық мүдде.

Резюме. В данной статье рассматриваются проблемы значения исторического сознания в воспитании личности патриотизму. Содержание патриотического воспитания стратегично, поэтому формирование гражданина Казахстана в общественной ситуации укрепляет его перспективную позицию, способствует продвижению нашей страны в высоты мировой цивилизации. Автор анализирует вопросы формирования национального духа и национального сознания в воспитании личности патриотизму.

Ключевые слова: историческое сознание, национальное сознание, патриотический дух, национальный характер, национальное чувство, национальная честь, национальный интерес.

Summary. In given clause the problems of historical consciousness' in patriotic education of the person are considered. The importance contents of patriotic education is strategyly, therefore formation of the Kazakhstan's citizen in a public situation strengthens his perspective position, promotes progress of our country in heights of a global civilization. The author analyzes questions about formation of national spirit and national consciousness in patriotic education of the person.

Keywords: historical self-consciousness, national self-consciousness, patriotic spirit, national character, national feeling, national honour, national interest.

Жеке тұлғаны патриоттыққа тәрбиелеудегі ұлттық рухтың маңызы тарихи сана тағылымына сәйкес, еліміз тәуелсіздік алған жылдардан бастап, ұлттық болмысымызды қайта тану, ұлттық санамызды қайтадан көтеруің маңызы зор. Олай болса, ұлттық рух пен ұлттық сана – сол ұлтты құрайтын халықтың әр адамының өз ұлтының мүддесін, халқының тағдырын, ұрпағының болашағын ойлау қабілетінің ұлттық деңгейге көтеріліп, жалпы қоғамға тән ортақ сипатқа ие болған ұжымдық түрі, яғни ұжымдық сана. Ұлттық сана абстракты ұғым емес, ол – ұлт бірлігінің жоғары көрінісі, яғни ұлтты құрайтын халықтың бүкіл ғұмырнамасының, салт-дәстүрінің, мәдениетінің, өнерінің тарихын білу дәрежесі, яғни халықтың өзін-өзі жете танып, түсінуі. Ұлттық сана ұлттық дүниетанымға негізделеді. Ал ұлттық дүниетаным дұрыс таным-түсінік арқылы өріс жайып, ұлттық дәстүр арқылы өз болмысын танытады. Ресей отаршылдары қазақ жерін бір жарым ға-

сыр бойы жаулағанда, олар отты қарумен, тұрақты армиямен қаруланса да әр жердегі қазақ батырларының қол бастаған жанкешті қарсылығына ұшырап, алға жылжи алмай келді. Мұның басты себебі, қазақ сияқты ұлттық санасы күшті асау халықты келешекте қолда ұстап тұрудың қиындығын Ресей отаршылдары терең сезінді. Жылқы мінезді кеңістіктегі еркіндікті аңсайтын тарпаң мінез қазақтарды тұқыртып ұстаудың бірден бір кілті – олардың ұлттық санасын өшіріп, халықтық тарихи жадынан жаңылдырып, табиғи болмысының өзегі болған ауылдық қауымдық ұясын (ядросын) біртіндеп жою мақсатын шешуші орынға қойды. Дала қазақтарының бәрін де саналы түрде мәңгірттендіруді саяси мақсат ретінде ұстанғандығын енді ғана тарихи тұрғыдан сараптауға көзіміз жетті. Осындай тұжырымдамалар мен анықтамаларды зерделей келе, біз өз ұстанымымызды ұсына аламыз: «Ұлттық сана дегеніміз – жеке индивидтердің әрбіреуінің сол

ұлттың өкілі екендігін байыпты сезіну түйсіктерінің тұтастануынан құралып, ұлттық рухқа жалғасатын тұжырымдамалы ұғым және этноболмыстың өміршеңдік тарихи тәжірибесінің жиынтығы», - деп айтамыз. Сондықтан қазіргі қоғамдық жағдайында ұлттық сананы қалыптастыру мен тұтастандыру және өркендету – маңызды іс. Мәселен, қазіргі қоғамымыздағы орыстілді қазақтар мен ұлттық рухы төмен топтардың ұлттық санасын оятып, оларды тұтас этникалық рухқа біріктіру – патриоттық тәрбиені қалыптастырудың басты шарты болып табылады. Бүгінгі таңда тәрбие мен білім беру үдерісінде ұлттық дүниетанымды үйретуге көп көңіл бөлініп отыр. Дегенмен, оны да тереңдету мәселесі қазіргі өркениеттілікке ұмтылған тұлғаны қалыптастырудың негізі болмақ. Демек, ұлттық дүниетанымды дұрыс түйсінген ұрпақ өздігінен биопсихологиялық-мәдени-әлеуметтік түрде патриот болып қалыптасады. Осы ұлттық санадан ұлттық рух түсінігі туындайды. Ұлттық дүниетаным негізінде өз анықтамамызды ұсынамыз: *«Патриоттық рух – қазақ елінің әлемдік өркениетті елдер көшіне қосылып, дүниежүзілік қауымдастықтан лайықты орын алуына мүмкіндік беретін бірден-бір күш»*. Ұлттық рух әлемдік ғылымда көбінесе халықтық рух түрінде сипатталады: «Народный дух в качестве настоящего содержит и свое прошлое; наличествующая настоящая форма духа заключает в себе все прежние ступени» [Дудник С., 2002, с.147-168]. Ал Ф.Г.Гегельде ұлттық рух «тұлғаның құндылығы», ол қандай дәрежеде халықтық рухты бейнелейтіндігіне байланысты [Hegel G.W.F. Lectures on the Philosophy of World History, 1995, p.51]. «Каждый народ имеет свой особенный дух, но не каждый его осознает. Народы себя осознают если имеются соответствующие условия. Народный дух осознает себя в религии, искусстве, системе права, политике, философии» [Тимофеев А., Что бы мог сказать Гегель о проблемах глобализации, 2003, с.87] деген түсініктер де осының айғағы. Яғни мұндай идеяның ұлттық рух түрінде айшықталып, ресми емес түрде қойылуы – стихиялы идея, яғни ғылыми-теориялық жүйеленбегенімен, бастапқы ұлттық қағидалар мен болашақ даму стратегиясын құрайды. Ол әсіресе жаугершілік заманда анық байқалады. Сол дәуірдегі өмір сүрудің шарттарында: елдікті сақтап қалу, өз кеңістігі мен аймағын кеңейту, өзге этностар мен ұлттарды өзіне қарай ассимиляциялау т.б. сол ұлттың өзіндік бағдарларын айқындауға септігін тигізді. Қазақ халқында да әрбір кезең сайын, әрбір дәуірдің табиғи объективті қажеттіліктеріне сәйкес құрылған ұлттың қорғаныштық қызметі өзіндік бастапқы ұлт мүддесі үшін жасалған тұғырнамасынан айнымаған. Сондықтан түркілік мәдениет пен ұлттық мәдениеттің роліне тоқталар болсақ: «әрбір руханият құбылыстары арқылы, дүниетаным, салт-дәстүрімен де өзінің түпкілікті ұлттық негіздерін сақ-

тап отырады. Сол рухани негіздері арқылы әлем мәдениетінің кеңістігінде өз жолын қалыптастырады», - деп келтіреді [Сәрсембин Ү.Қ. **Қазақ интеллигенциясы әлеуметтік-мәдени феномен ретінде**, 2008, 8-6.].

Қазақ халқының сан ғасырлардан бері дамып келе жатқан тарихында өз ұрпағына патриоттық тәрбие беруде баға жетпес тәрбиелік мүмкіндігі зор рухани, мәдени мұраның мол тәжірибесін жинақтаған. Бұл мақсатты жүзеге асыру үшін патриоттық тәрбие жөніндегі халықтық қағидалар, талаптар және әдіс-тәсілдер қолданылған. Қазақ халқының патриоттық тәрбиесінің негізгі талаптары еліміздің тарихи дамуына, әлеуметтік-экономикалық жағдайына, өмір салтына, түрлі тарихи уақиғаларға байланысты қалыптасқан. Осы ұлттық рух түркілер дәуірінде де заңды жалғасын таба түсті, өздерін Көк Тәңірінің ұлдарымыз деп санап, діни-мистикалық негіздерін құра білді. Мәселен, көне түркі жазба ескерткіштерінде: «ел», «халық», «жұрт» «жер-су» ұғымдары рухани-әлеуметтік құндылықтар ретінде қас-терленген. Күлтегіннің үлкен жазуында: «...Көкте Түрік тәңірісі, Түріктің қасиетті жері, суы былай депті: Түркі халқы жойылмасын дейді, Ел болсын дейді», - деп келтіреді. Мәселен, ғұндар дәуіріндегі ерлік дәстүрлері ұлттық рух түріндегі көріністерін атап өтуімізге болады, мысалы, Аттиланың «құдайдың қамшысы» деп аталуы осының дәлелі болып отыр [Әкім Ж. Қазақ идеясы. Түркі өркениеті негізінде, 2006, 9-6.].

Сонымен еліміздегі ұлттық болмыс пен ұлттық рухтың бүгінгі көрінісіне тоқталар болсақ, қазіргі Қазақстанның жетістіктерімен қатар «сан мыңдаған жылдар бойы әлемдік деңгейде саяси-әлеуметтік беделі мен мәдени-рухани мәртебесі биік дәрежеде болған түркілер бізге қалдырған мұралары не үшін жалғасын таппай отыр, неге қазақ халқы отаршылдық сана мен рухсыздық күйін кешіп келеді» деген деректерді негізге алуға болады. Шындығында үш жүз жылдай отаршылдық дәуірін бастан өткізген халқымыздың этнорухани құлдырауларын пессимистік-эмоционалдық тұрғыдан бағалап, халқымыздың өткені мен отаршыл саясатқа жағымсыз көзқарас қалыптасыру біздің негізгі мақсатымыз емес, керісінше тарихты толықтай игеріп, өткенімізді шынайы ашып көрсету арқылы ұлттық сезімді жандандыру, халқымыздың басынан өткізген қайғылы оқиғаларына қайғыра білуді, жетістіктеріне шаттануды ұрпақтарымыздың бойына сіңіре отырып, өткен дәуір кемшіліктерін қайталамау болып отыр. Себебі ретроспекция қашанда тарихи субъектілердің кінәлі және кінәлі еместерін ажырататын, жаза мен жауапкершілік жүктейтін құқықтық-заңнамалық жүйе емес, керісінше танымдық тәжірибелік сабақ алаңы болып табылады. Үйретушілік пен өнегелік құндылықтарының берері мол сарқылмас қорларын пайдалана білген, әуел бастан-ақ бәрінің жауабы дайын мәліметтердің

кеңдігімен сипатталады. Осындай халқымыздың дәстүршілдік қағидалары бойынша өмір сүрудің қағидалары отбасынан бастау алады. Оны біз: «Өнегелік құндылықтар жүйесімен қатар адамда қоғамға және отбасына деген көзқарастар жүйесі қалыптасады» деген деректермен нақтылай түсеміз [Дүйсенбаев А., 2017, 179-б.].

Жоғарыда атап өткеніміздей, түркілік этноцентризм кезеңінің неліктен мыңдаған жылдар бойына созылып, олардың әлемдік саяси-рухани өркениетке қалай үстемдік еткені осы ұлттық рухқа байланысты болып отыр. Тарихты таразыласақ, жоғарғы беделден айрылу XVIII ғасырлардан басталатын тәрізді. Осы деградацияны үш ғасыр бұрын ескерткен көріпкел данамыз Асан Қайғы ой-толғамдарының пессимистік қыры ақырзаман жөніндегі толғаудан бастау алады:

«Әй, Жәнібек хан ойласаң,
Қилы-қилы заман болар,
Суда жүрген ақ шортан,
Қарағай басын шалар,
Балшықтан үй болар,

Сиыр малы пұл болар». Мұндай «заман ақыр» толғанысы кейіннен XIX ғасырларда Шортанбай, Дулат, Мұрат ақындар шығармаларында жалғасын табады [Мағауин М., Байділдаев М., Бес ғасыр жырлайды, 1989, 24-б.].

Яғни ауызбіршіліктің жоқтығы, ұлттық рухани құндылықтардың бағаланбай, еуропалық-ресейлік дәстүрлерге еліктеуі, өркениеттік ғылым мен техника дамуының өлшемдерін қабылдамау т.б. қазақ халқының әлемдік саяси аренадағы беделін төмендеті бастады. Мәселен, ауызбіршіліктің жоқтығы туралы Абай ақын: «Заман ақыр жастары, қосылмас ешбір бастары», - деп жырлағандай, үш жүздің соңғы рет бірігіп күш көрсетуі Аңырақай шайқасындағы жоңғарлармен соғыс болатын. Ол соғыста біздің сарбаздарымыз бен сардарламыз жеңді. Сондықтан біз оны «ҰЛЫ ОТАН ЖЕҢІСІ» деп атауымыз керек. Осы тенден-

цияның қалдықтары бүгінгі таңда халқымызда «ауызбіршілік» психологиясына трансформацияланған. Оны біз мектептің оқу-тәрбие үрдісінде оқушыларға үнемі насихаттауымыз қажет. Яғни тарихи сана тағылымын бүгінгі қоғамдық пікірмен ұрпақтарымыз үшін мынадай маңызды болып саналатын түйіндер ретінде ұсынуға болады:

- шынайы тарихты аша отырып, өткеніміз бойынша танылатын халқымыздың ерекшеліктері мен жетістіктері арқылы ұрпақтарымыздың санасында өз халқына деген мақтаныш және сүйіспеншілік сезімді ояту;

- түркілік кезеңнің асқақ этнорухы арқылы отаршылдық сана сарқыншағынан қалған «өзін төмен санау кемістік кешенін» жоюдың механизмдерін қалыптастыру және сол рухтың биогенетикалық трансформацияланатын қағидасы бойынша оның мәңгі сақталатын және қайта орала алатын қуат екендігін рационалды бағамдау;

- тарихымыз бастан өткергендей, қиыншылықтарға төзімділікті қалыптастыру мен кез-келген жағдайда одан шығудың тарихи тәжірибелерін пайдалану;

- ұлттық мінез психологиясындағы жағымсыз сапалар мен қасиеттерді жете зерделеп, одан біртіндеп құтылудың психологиялық механизмдерін жасау;

- халқымыздың тарихын саралап, тарихи айшықталған патриоттық тәрбие қағидаларын сабақтастыру болып табылады.

Сондықтан ұрпақтарымыздың бойында қоғамдық сананы қалыптастыру үшін бүгінгі таңдағы Қазақстанның рухани-мәдени дискурстық кеңістігіндегі ұлттық рух, ұлттық сана, ұлттық намыс түсініктерінің теориялық-әдіснамалық негіздерін зерделеуіміз қажет. Бұл генетикалық түсініктерді саралауда түркілік тәлім-тәжірибенің негізіндегі патриоттық тәрбиені алғашқы, бастапқы негіз ретінде пайымдап, оның заманауи қажеттіліктерден жетілідіруіміз керек.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Дүйсенбаев А.Қ. Отбасында жасөпірімдерге отансүйгіштік тәрбие берудің этнопедагогикалық негіздері // Қазақстанның ғылымы мен өмірі. – 2017. – №2 (44). – 178-180 бб.
- Дудник С.И. История и историческое сознание Я // А.Слинин и МЫ: к 70-летию профессора Ярослава Анатольевича Слина. Серия «Мыслители». – СПб.: «Санкт-Петербургское философское общество», 2002. – №10. С.147-168.
- Hegel G.W.F. Lectures on the Philosophy of World History: Introduction /Translated by H. B. Nisbet. – Cambridge, 1995. – P.51
- Тимофеев А.И. Что бы мог сказать Гегель о проблемах глобализации? // Глобализация в социально-философском измерении. Сборник материалов конференции. – СПб.: «Санкт-Петербургское философское общество», 2003. – С.86-90.
- Сәрсембин Ү.Қ. Қазақ интеллигенциясы әлеуметтік-мәдени феномен ретінде (әлеуметтік философиялық талдау): филос. ғыл. канд. ... автореф. – Алматы, 2008. – 29 б.
- Әкім Ж. Қазақ идеясы. Түркі өркениеті негізінде. – Алматы: «Өлке», 2006. – 232 б.
- Бес ғасыр жырлайды. Екі томдық /Құраст. Мағауин М., Байділдаев М. – Алматы: «Жазушы», 1989. – Т.1. – 384 б.

MODERN METHODS OF TEACHING ENGLISH

Түйін. Бұл мақалада шетел тілін коммуникативті қалыптастыру және дамыту, оны еркін игеру негізге алынады. Коммуникативті сабақ түрлері оны студенттерде қалыптастыру мен дамыту жолдарына анықтама берілген. Сол сияқты тілді үйренудегі ескі және жаңа әдістемелер сарапталады.

Түйінді сөздер: әдістемелер, оқыту әдістемелері, негізгі әдістемелер, лингво-мәдени әдістемелер, коммуникациялық аспектілер.

Резюме. В статье рассмотрены инновационные методы преподавания английского языка. Прогресс и принципиальные изменения методов изучения языка, конечно же, связаны с новациями в области психологии личностей и групп. Также анализируются старые и новые методы преподавания иностранного языка.

Ключевые слова: методы, методы обучения, классический подход, лингвокультурный метод, коммуникативный подход.

Summary. This article describes the modern methods of teaching English language. This article characterizes combining two types which are traditional and modern methods of teaching and how we can make our teaching very effective. The principle changes of the methods of the study are connected with novation in the field of psychologies of the personalities and groups. As well as there is analyzed the old and new methods of the foreign language teaching.

Key words: methods, methods of teaching, fundamental methods, classical approach, lingua-cultural method, communicative approach.

Language, which has been considered man's most remarkable achievement, is so much a part of our lives, like the air we breathe, that very often we take it for granted and as often are not aware of its characteristic features. Language is a system. It is not a random collection of items. Patterning is all important. Each language has its own structure, its own system. It has its own unique way of organizing its units into an internal structure. There are many things about language that are still a mystery and will probably remain so. However, there are aspects we do know. Today is the whole world teaching foreign languages, especially English has become an essential part of education in all its' branches. We can even find two main types of English language teaching methodology like teaching English using traditional and modern methodology. But at the latest period in the whole world teachers tend to use modern methodology all the time. This becomes clear when we look at the results achieved using these two methods. As results show today modern methodology allows learns to communicate the real language rather than the traditional method. The past several decades have seen tremendous developments in linguistics offering a description of its basic characteristics. [Faltis C., 1997, p. 125-127].

Teaching aids supplement the efforts of the teacher and they do not supplant him. The aids alone cannot accomplish the task of education and the teacher always remains the main pivot of all teaching. While using teaching aids, the teach-

er should be clear about the objects of instruction and thus make the right use of the right material at the right place and at the right time. Teaching aids reinforce the spoken or written words with concrete images and thus provide rich perceptual images which are the bases to learning. When these materials are used in an interrelated way, they make learning permanent. They provide for a great variety of methods. They bring the outside world into the classroom and make us teach efficiently. In order to derive the advantages of using teaching aids, a teacher needs the knowledge of different types of teaching aids available, their place in the teaching-learning process and the methods of their evaluation [Zakharova E.N., 2011, p. 32-40 Issue 4].

Advantages of Using Teaching Aids

- * Adds interest, involvement and brings the world into the classroom;
- * Makes learning permanent;
- * Develops greater understanding;
- * Stimulates self-activity;
- * Fosters continuity of thought;
- * Makes teaching effective;
- * Helps in overcoming language barriers; and
- * Provides a great variety of methods.

Classification of Teaching Aids

All teaching aids can be classified as under:

- * Audio-Visual Aids: Language Laboratory, Smart Board, Television, LCD Projector, Sound Motion Picture, Record Player, Tape Recorder, Compact Disc Player.
- * Visual-Activity Aids: Pictures, Photographs,

Flash Cards, Poster, Charts, Diagrams, Graphs, Maps, Cartoons, Demonstration Programs.

Audio-Visual Aids

In modern teaching trends, it is advisable for every school to have audio-visual aids at secondary and higher secondary level for teaching and learning. It includes language lab and smart board with a variety of audio and video materials.

Technological aids in language teaching are a major force today, and among these aids, the language laboratory occupies the most prominent place. The language laboratory is very useful for assessing students' speech. It provides students with the technical tools to get the best samples of pronunciation of the language. The electronic devices used in the laboratory will stimulate the eyes and ears of the learner to acquire the language quickly and easily. The laboratory's collection is designed to assist learners in the acquisition and maintenance of aural comprehension, oral proficiency, and cultural awareness. The language laboratory offers broadcasting, television programs, web-assisted materials and videotaped off-air recordings in the target language-English [Zakharova E.N., 2011, p. 32-40 Issue 4].

Advantages of the Curriculum of Language Laboratory

- * Avoids the monotony of theory classes.
- * Language lab develops phonetic and spoken English skills with RP (Received Pronunciation) among the students.
- * Develops the technique of accent, speaking with clear syllable division.
- * Enables the students' spoken skills with proper stress and intonation.
- * Develops students' abilities in making the conversation and dialogs, and in participating in role-play activities. ...

Visualization, technology tools, and active learning

Visualization

It can be very hard for students to understand a list of disconnected facts. Knowledge that is organized and connected to concepts with a goal of mastery, including the ability to visualize the concepts, can lead to the ability to transfer knowledge and to a deeper, longer-term understanding of what is being taught.

Wisely managed classroom technology

Computers, tablets, digital cameras, video conferencing technology, and GPS devices can all enhance a student's learning experience. Possible uses of classroom technology include using video games to teach math and foreign languages, leveraging Skype to communicate with classrooms or guest speakers from around the world, or multimedia projects that allow students to explore subject matter using film, audio, and even software they create. [Zakharova E.N. , 2011, p. 32-40 Issue 4].

However, introducing new tech devices in the

high school classroom often requires that teachers add an element of educational technology leadership to their usual classroom management. Giving students laptops or tablets, for example, means teaching them to use devices respectfully and preventing damage to the equipment. Tech-savvy teachers gave Education week the following advice on using classroom technology:

Explain that the use of tech tools in class is a privilege not everyone has — and, if abused, it can be discontinued.

During class, teachers should move around the classroom or use monitoring software to ensure students are using their devices appropriately. When they understand that you will intervene if they go off-task, students know they must focus on their assignment.

Put students in charge of the upkeep of devices. Classes can learn tech terms, basic maintenance tasks, and appoint a few students to serve as tech monitors responsible for distributing and storing equipment. Doing this creates a sense of value and ownership for the welfare of classroom technology- [Heap J., 1997, P. 217-225.].

Active learning: Peer instruction, discussion groups, and collaborative problem solving

All high-school educators dread a roomful of blank faces or silence after they open up a topic for class discussion. According to the Johns Hopkins Center for Educational Resources (CER), devoting time to active learning projects is one way to get students thinking, talking, and sharing information in the classroom. The CER publishes a series called The innovative Instructor that explores these methods [Heap J., 1997, P. 217-225.].

One particular article in that series, Bring on the Collaboration, describes a class structure where the instructor leads a short overview of the day's topic and gives students a challenge to meet by the end of the class, such as answering a question or solving a problem. Students break into small groups to do research online, chart out ideas, and discuss ways to meet the challenge. Groups upload their work to a Blackboard site, where the teacher can then review it. At the end of class, each group shares what they've learned with their peers. The results? Higher engagement overall and students were "amazingly" on task during group work.

These are just three ideas for directions you can go in your quest for innovative teaching methods to get your students more engaged. In today's increasingly creative world, new ideas are sprung nearly every day [Колеченко А.К.; 2008. Пособие для преподавателей].

The aims of professional and personal development are realized on the level of social activity and only in joint activity and dialogic interaction. Similar projects expect usage of knowledge, abilities, skills which learners have received at the previous stages of education while learning all subjects. Being with-

out usual informative base on the already known facts, every participant of a project tries to find and select means and ways of solving the pointed in the project problems, build a number of adequate acts to contribute his possibilities into the creation of a qualitative project. It is the so-called creative process during which spontaneous storing of information takes place, the algorithm of scientific research is learned, the outlook different fields is strongly broadened. It is important to take into consideration the fact that modern learners' interest in participating in projects can be achieved by means of substantial system of stimulation. That's why it is necessary to foresee the forms of moral and pecuniary stimulation of a project's participants. This may be conditional as well as real awards, grants, presents and other bonuses for the best project

[Галустов А.Р., 2012. Вып. 1. с. 17-23].

In conclusion, there are so many different innovative methods of teaching adults which together with the traditional ones help us to instruct adults while learning foreign languages and organize the work in class. To conclude, the major concern is aiming at how to achieve the best result or a relatively better one in a given context. As a conclusion we can say that improving pronunciation in English is a vital part of achieving fluency and mastery of a language. Include it in English lessons regardless of age or proficiency. English pronunciation activities can be a good way to engage students in a more interactive lesson while improving the clarity of their speech. These materials can be easily adapted to the teacher's specific teaching purpose of English pronunciation

REFERENCES:

1. Faltis C. Case study methods in researching language and education // Encyclopedia of Language and Education. Vol. 8: Research Methods in Language and Education / N.H. Hornberger, D. Corson (Eds.). Dordrecht; Boston; London: Kluwer Academic Publishers, 1997. P. 125-127.
2. Zakharova E.N. On competence-based approach in educational activity // The Bulletin of the Adyghe State University. Series «Pedagogy and Psychology». Maikop, 2011. Issue 4. P. 32-40.
3. Колеченко А.К. Энциклопедия педагогических технологий. М'2008. Пособие для преподавателей.
4. Faltis C. Case study methods in researching language and education // Encyclopedia of Language and Education. Vol. 8: Research Methods in Language and Education / N.H. Hornberger, D. Corson (Eds.). Dordrecht; Boston; London: Kluwer Academic Publishers, 1997. P. 125-127.
5. Heap J. Conversation analysis methods in researching language and education // Encyclopedia of Language and Education. Vol. 8: Research Methods in Language and Education / N.H. Hornberger, D. Corson (Eds.). Dordrecht; Boston; London: Kluwer Academic Publishers, 1997. P. 217-225.
6. Галустов А.Р. Обучение студентов организации самообразовательной деятельности школьников // Вестник Адыгейского государственного университета. Сер. Педагогика и психология. Майкоп, 2012. Вып. 1. С. 17-23.

КИТИБАЕВА АЛЬФИЯ КАНЫБЕКОВНА

Доктор PhD, доцент

Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті

ЖАНКУАТОВА СЫМБАТ МУРАТОВНА

2-ші курс магистранты

Шетел тілде даярлаудың теориясы мен әдістемесі кафедрасы

Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті

АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР ДӘУІРІНДЕ ШЕТ ТІЛІН ОҚЫТУ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ

Түйін. Біз тез өзгеретін прогрессивті және креативті әлемде өмір сүреміз, мұнда барлық процестер озық технологияларды қолданумен байланысты болып келеді. Сол себепті қазіргі кезде дәстүрлі оқыту формаларын заманауи технологиялармен интеграциясыз елестету қиын. Күн сайын шетел тілін оқыту үдерісінде сәтті қолданылатын Интернет-ресурстар мен қосымшалар саны артып келеді. Осы мақалада шет тілін оқыту перспективаларының дүниежүзілік компьютерлік желінің ресурстары арқылы сауатты пайдалануын ұсынылған.

Түйінді сөздер: мәдениаралық құзыреттілік, виртуалды шындық, әлеуметтік желі, тіл мәдениеті, білім беруді ақпараттандыру.

Резюме. Мы живем в быстро меняющемся прогрессивном и творческом мире, где все процессы связаны с использованием передовых технологий. Поэтому сегодня сложно представить традиционные формы обучения без интеграции с современными технологиями. С каждым днем растет количество интернет-ресурсов и приложений, успешно используемых в процессе изучения иностранного языка. В данной статье предлагается грамотное использование ресурсов глобальной компьютерной сети для перспектив изучения иностранного языка.

Ключевые слова: межкультурная компетенция, виртуальная реальность, социальные сети, языковая культура, информатизация образования.

Summary. We live in a rapidly changing progressive and creative world, where all processes are associated with the use of advanced technologies. Therefore, today it is difficult to imagine traditional forms of learning without integration with modern technologies. Every day the number of Internet resources and applications successfully used in the process of learning a foreign language is growing. This article suggests the competent use of the resources of the global computer network for the prospects of learning a foreign language.

Key words: intercultural competence, virtual reality, social networking, language culture, informatization of education.

Білім алу әрдайым дамудың тоқтаусыз процесі ретінде қарастырылып келді. Тарихымыз адамзаттың ежелгі дәуірден бастап қазіргі заманға дейін озық технологиялар мен шексіз мүмкіндіктерге және үлкен прогресске қол жеткізгенін көрсетеді. Күнделікті өміріміз білім беруде іс-әрекет пен шығармашылықтың қажеттілігін дәлелдейді. Себебі прогрессивті қоғам жоғары білімді адамнан басталады. Осыған байланысты бүгінде білім беру мекемелеріне және мұғалімдерге сұраныс өте жоғары. Өз жұмысын осы заманға сәйкес жетілдіру үшін әр мұғалім озық тәжірибені қолдана білуі керек. Қазіргі өмірдің жаһандануы тұрғысынан алғанда адам өте қарқынды ақпарат ағынының, оның ішінде шет тілінің ықпалында болады. Адамдар ақпараттың едәуір бөлігін адам қызметінің барлық салаларына енетін ақпараттық-коммуникациялық технологиялар арқылы алады. Оқушылардың жан-жақты дамуы, сапалы білімі, ағылшын тілін жақсы білуі бәсекеге қабілетті маман болу үшін және жақ-

сы нәтижеге жету үшін маңызды. Сондықтан да жаңа әлеуметтік желілерді қолдана отырып, халықаралық ағылшын тілін оқыту Қазақстан Республикасында маңызды болып отыр. Шет тілін үйрену қиын және қызықты жұмыс. Шетел тілін үйренудің мақсаты - шет тілінде сөйлеуді үйрену, қарым-қатынас жасау және ортақ тіл табуға ұмтылу және қарым-қатынасты нығайту, ал тәрбиелік мақсаты - басқаларды тыңдау мәдениетінің қалыптасуы негізінде өз пікіріңді білдіруге және қорғауға үйрету [Клименко О.А., 2012, с.405]. Шетел тілін үйрену барысында тілді дұрыс үйрету, сөйлеу, жазу және мәнерлеп оқыту өте маңызды. Шетел тілін оқыта отырып, біз оқытылатын тілдің сөйлеу мәдениетін үйретеміз деп ұйғарылады, сондықтан ағылшын тілін оқытудағы басты мақсат - студенттердің оқу тілінде қарым-қатынас негіздерін нақты өмірде қалыптастыру болып табылады. Өздеріңіз білетіндей, қазіргі кезде білім беру бағдарламаларының мазмұнына қойылатын ең маңызды талап - олардың тілді ком-

муникативті іс-әрекет ретінде оқытуға сүйенуі, зерттелген тілдің көмегімен нақты практикалық қызметтен туындаған мәселелерді шешуге байланысты [Ruckriem G., с.30].

ЮНЕСКО тұжырымдамасына сәйкес «көптілді білім» ұғымы білім беруде кем дегенде үш тілді қолдануды көздейді: ана тілі, аймақтық немесе ұлттық және халықаралық тіл. Бұл тілдерді қолдану «білім берудің инклюзивтілігі мен сапасының маңызды факторы» болып табылады [Установочный документ ЮНЕСКО, 2003, с.38].

Ақпараттық және әлеуметтік желілердің көмегімен тілді үйрену - оқушының тілдік дағдыларын өздігінен дамытуға ықпал ететін тиімді жүйе. Осыған байланысты білім беру үрдісіне әлеуметтік желілерді қолдануды енгізген жөн. Ақпараттық және әлеуметтік желілердің виртуалды шындықта дамуы мұғалімдерге тағы да қиындық туғызуда. Мұғалімдер мен тәрбиешілер көбінесе әлеуметтік желілер жастарды тек сабақтарынан алшақтатады деп ойлайтын. Алайда бүгінгі таңда оларды қолдану оқушылардың шет тілін үйренуге деген қызығушылығы мен жеке ынтасын арттырып, оқу үдерісін өте тиімді ете алады деп ойларын өзгертті. Сабақта ағылшын тілін оқытуда жаңа технологиялар мен техникалық құралдарды кешенді пайдалану мұғалімнің көптеген күрделі міндеттерін жеңілдетеді және осы мәселеге жаңа көзқарастарды дамытуға мүмкіндік берді. Осы жаңа тәсілдердің бірі - әлеуметтік желілерді қолдана отырып тілді үйрету. Шетел тілін оқыту үдерісінде заманауи құралдар мен интернет-ресурстарды дұрыс қолдану сөздік қорын кеңейту, дұрыс сөйлеу құрылымын, дыбысталу, сөйлеу дағдыларын дамыту, ойларын білдіру және кеңейту сияқты дағдыларды дамытуда орасан зор нәтиже береді.

Бұл көбінесе мұғалімдердің тиісті құзыреттілігінен жоғары болып шығады. Біздің оқушыларымыз түбегейлі өзгергені анық. Оқушыларға шет тілді дәстүрлі жолмен оқытуға арналған білім беру жүйесі қазіргі ақпараттық технологиялар дәуіріне сәйкес келмейді. Озық технологиялар заманының оқушылары өткен жылдардағы оқушылармен салыстырғанда түбегейлі өзгергені белгілі және бұрынғы тәртіпке оралу мүлдем мүмкіндік жоқ екендігі анық. Бұл XX ғасырдың соңғы онжылдықтарындағы әлеуметтік желілердің тез таралуына байланысты. Оқушылардың көпшілігінде компьютерлік білімдері мұғалімдердің білімінен асып түсетін жағдайлар жиі кездесетінін атап өтуіміз керек. Әрине, біз әлеуметтік желілерді бұқаралық коммуникация және білім беру құралы ретінде түсінеміз және қоғамның әлеуметтік-мәдени дамуындағы заманауи тенденцияларды талдаймыз, атап айтқанда, жаһандану және әлеуметтік-мәдени процестерді қарқынды ақпараттандыру, біз үшін жаңа әлеуметтіккеңістіктің пайда болуы виртуалды шындыққа айналды. Әр түрлі әлеуметтік желі-

лердің танымалдылығы бүкіл әлемде әр аймақта әр түрлі. Мысалы, Facebook, Twitter, MySpace, Duolingo, Tandem және т.с.с. [Режим доступа: <http://www.rusnauka.com/pdf/252619.pdf>].

Ағылшын тілі сабағында әлеуметтік желілерді пайдалану мәтіндер мен ақпараттарды зерттеуге мүмкіндік береді. Тіпті оқу қабілеті төмен оқушылар да компьютермен жұмыс істеуге қызығушылық танытады, өйткені кейбір жағдайларда компьютер білмейтін жерлерін көрсетіп, көмек келеді.

Қазіргі білім беру саласында келесі ақпараттық технологиялар кеңінен қолданылады: электрондық оқулықтар, интерактивті оқу ресурстары (тренажерлар), виртуалды орта (виртуалды зертханалар, сыныптар, мұражайлар және т.б.), электрондық мәліметтер базасы, анықтамалық және ақпараттық көздер (онлайн-аудармашылар), электрондық сөздіктер, энциклопедиялар және т.б.), электронды кітапханалар, электронды жинақ (фото, дыбыстық, видео файлдар). Фильмдер көруге, аудиокітаптарды тыңдауға, кез-келген бағыттағы журналдарды оқуға арналған арнайы топтар бар, олардағы пікірталас пен қарым-қатынас тек шет тілінде жүргізіледі.

Сонымен, қазіргі заманғы технологияларды біздің қоғамда белсенді қолдануды ескере отырып, сыныптан тыс жұмыс ретінде әлеуметтік желілер, әсіресе лингвистикалық желілер - ағылшын тілін үйренудің тиімді әдісі деп айтуға толық негіз бар.

Ағылшын тілін үйрену үшін әлеуметтік медианы пайдаланудың үш негізгі әдісі бар:

1. Ағылшын тіліне байланысты топтарды әлеуметтік желілерді қадағалаңыз. Бұл көбінесе желідегі мектептердің парақтары.

2. Ағылшын тіліндегі басқа да қызықты арналарды қадағалаңыз. Олар не туралы екендігі маңызды емес, олар әдемі, күлкілі суреттер, кез-келген нәрсе. Егер олар ағылшын тілінде болса, бұл үлкен жетістік.

3. Пікірлерде шет тілінде өз ана тіліндей сөйлейтін адамдармен сөйлесіңіз, форумдарда әр түрлі тақырыптарды талқылаңыз, қызығушылық бойынша достар табыңыз және олармен хат алмасу арқылы сөйлесіңіз. Ағылшын тілін үйренуге арналған көптеген сайттар бар, бұл кез-келген білім беру ұйымына әлеуметтік желіде парақ ашуға мүмкіндік береді. Онда алуан түрлі ақпарат пайда болады: пайдалы сілтемелер, жаңа сөздер, көңілді мәтіндер, бәріне арналған саяйыстар, грамматикалық түсініктемелер, әр түрлі тақырыптағы сауалнамалар және тағы басқалар. Әр адам апта сайынғы пікірталастарға қосыла алады және достық атмосферада өздерінің жазу дағдыларын дамыта алады. Сіз көптеген пайдалы және қызықты нәрселерді таба аласыз: көңілді бейнелер, сленгтер, мини-тесттер, жаңа лексика, грамматикалық түсініктемелер, халықаралық емтиханға баратындарға арналған кеңестер, ойын-

дар, кәсіби ресурстарға сілтемелер және т.б. Ағылшын тіліне қатысты кез-келген сұрақ қойып, мамандардан егжей-тегжейлі жауап пен құнды кеңес алуға болады. Осылайша нақты жағдайда барлық коммуникативті дағдыларды қолдана аласыз.

Тәжірибе көрсеткендей, әлеуметтік желілер стандартты оқыту құралдарын толықтыратын өте ыңғайлы және тиімді құрал бола алады. Оқушыларға таныс қарым-қатынас ортасының шеңберінде қалып, оқу материалдарының түр-түрін және көрнекілігін арттыруға мүмкіндік бар. Нәтижесінде студенттердің пәнге деген қызығушылығы артып, жоғары оқу нәтижелерін көрсете бастайды.

Білім беру қызметтерінің қол жетімділігін қамтамасыз ету үшін құрылған топтардың саны күн сайын артып келе жатқанына қарамастан, Интернетте білім беру ресурстарын пайдалану әдістемесінің жоқтығы қиыншылық туғызып отыр. Сондықтан біз шетел тілдерінің мәдениаралық коммуникативті құзыреттілігін оқушылардың белсенді дамуына негізделген тілдегі тұлғааралық және мәдениетаралық өзара әрекеттесу әдістемелеріне тоқталамыз. Олар оқушылардың өмірге бейімделуіне көмектеседі.

Ағылшын тілін үйренуде лингвистикалық әлеуметтік желілерді қолдану оқыту үдерісін қызықты етеді. Сонымен қатар, олар адамның ағылшын тілін сабақта да, сыныпта да, үйде де үйренуге деген ынтасын арттырады, бұл оқушылардың өзіндік жұмысын дамытудың жаңа перспективаларын ашады. Әлеуметтік желілердің көмегімен кез-келген адам өзін қызықтыратын мәселе туралы қосымша пайдалы ақпарат ала алады. Студенттердің қолында ақпараттық бейнероликтер, баспа басылымдарының, журналдардың, газеттердің авторларына арналған форумдар, оқу аудио және видео жазбалары бар форумдар бар. Осылайша, бізде тілдік әлеуметтік желілер - ағылшын тілін оқытудың тиімді әдісі деп айтуға толық негіз бар.

Қазақстан тілдерін дамыту мен қолданудың мемлекеттік бағдарламасын іске асыру нәтижесінде, негізгі көрсеткіштердің біріол: -ағылшын тілін білетін республика халқының үлесінің 10% дейін 2014 жылға қарай өсуі, 2017 жылға қарай - 15% дейін, 2020 жылға қарай - 20% дейін өсуін мақсат еткен [Гос.программа функционирования языков в РК на 2001-2010 гг. // Казахстанская правда. 2001, № 47-48.].

Сонымен қатар шетелдік білім беруді дамыту

тұжырымдамасы отандық шет тілдік білім беруді сапалы жаңарту және осы салада әлемдік стандарттарға сай келетін кәсіби кадрларды даярлау үшін Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың стратегиялық бағытын көздеген [Концепция развития иноязычного образования РК., 2006]. Алайда бұл саладағы белгілі бір жетістіктерге қарамастан Қазақстандағы шет тілдік білім берудің қазіргі жағдайын талдау барысында орта және жоғары оқу орындарының студенттерінің шет тіліне дайындық деңгейі қазіргі заманғы әлеуметтік тапсырысқа сәйкес келмейді.

Біздің оқушыларымыз әр түрлі заманауи технологияларды қолдана отырып сөйлесе алатындай нақты оқу ортасын құруға және дамытуға кірісуіміз керек. Шет тілін саналы түрде жоғары деңгейінде үйрену жыл мәселесі емес, сондықтан ағылшын тілін оқытумен айналысатын мамандар үшін туындайтын сұрақтардың бірі: ағылшын тілінде ауызша және ауызекі сөйлеуді қалай үйренуге болады? Оқушыларды ынталандыру үшін қандай әдістер мен тәсілдерді қолдану керек? Бүгінде коммуникативті әдістердің бірі ол - академиялық алмасуды кеңейту мақсатында Қазақстандағы және шетелдегі басқа жоғары оқу орындарында профессорлық-оқытушылық құрамды даярлауды ұйымдастыру аясында студенттер мен оқытушылардың академиялық ұтқырлығы саласындағы өзара тиімді ынтымақтастық туралы келісімдердің жасалуы Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрінің 2008 жылғы 19 қарашадағы N 613 Бұйрығында аталып кеткен [Режим доступа: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/V080005499>].

Қорыта келе тілдік білімге қатысты әлеуметтік сұраныс бірнеше онжылдықтар бойына өзгеріп отырды, бірақ оның басты мәні әрқашан да шетел тілін меңгеру болды. Жоғары оқу орнының түлектері - креативті ойлайтын, мобильді, заманауи технологиялармен жұмыс жасауға дайын, оларды тек қана қолданбай, ендіру жұмыстарын жүргізуге, жаңашылдық жасауға, яғни алдыңғы ұрпақтың жетістіктерін пайдаланып қана қоймай, мол тәжірибені жинақтай алуы тиіс [Ibragimov R., международный научный журнал «Наука и жизнь Казахстана», 2020 №01, с.69]. Шет тілін оқытуда әлеуметтік желілерді сауатты қолдану, сонда ұйымдастырылған жобалар мен қоғамдастықтар оқушылардың коммуникативтік дағдыларын дамытуда және интеллектуалды дағдыларын қалыптастыруда, тіл үйренуде әлеуметтік желі үлкен көмекші болып есептеледі.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Клименко О.А. Социальные сети как средство обучения и взаимодействия участников образовательного процесса. Теория и практика образования в современном мире: материалы междунар. науч. конф. – СПб., 2012. – 405с.
2. Ruckriem, G. Digital technology and Mediation — a Challenge to Activity Theory – 30p.
3. Образование в многоязычном мире: Установочный документ ЮНЕСКО. — Париж, 2003. — 38 с.

Language social networks in teaching English. B.M. Imangozhin, master A.S. Kalganbayeva, master National Defense University named after the First President of the Republic of Kazakhstan // Elbasy, Nur-Sultan, Kazakhstan – Режим доступа: <http://www.rusnauka.com/pdf/252619.pdf>

Государственная программа функционирования языков в Республике Казахстан на 2001-2010 гг. // Казахстанская правда. 2001. № 47-48.

Концепция развития иноязычного образования Республики Казахстан. — Алматы: Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана, 2006г.

Закон Республики Казахстан «Об утверждении Правил направления для обучения за рубежом, в том числе в рамках академической мобильности» от 19 ноября 2008 года № 613. [Электронный ресурс]. Режим доступа: URL: http://adilet.zan.kz/kaz/docs/V080005499_

Ibragimov R. - Important information technologies in preparatory specialists. // Международный научный журнал // «Наука и жизнь Казахстана», 2020 № 01. - 69с.

ТУЛЕКОВА ГУЛЬМИРА МУХАМЕДЖАНОВНА
Доктор PhD, ассоциированный профессор (доцент)
НАО «Торайгыров университет»

БЕЛЬГИБАЕВА АЛЬФИЯ КАБДУЛЛОВНА
Магистрант
НАО «Торайгыров университет»

ХАРАКТЕРИСТИКА ОСНОВНЫХ ПОДХОДОВ К ИЗУЧЕНИЮ ПРОБЛЕМЫ ДЕСТРУКТИВНЫХ ОТНОШЕНИЙ

Түйін. Мақалада қарым-қатынас сапасына әсер ететін айырмашылықтар мен факторларды түсіну үшін тұлғааралық қатынастар ұғымын анықтау және үйлесімді қатынастарды сипаттау тұрғысынан деструктивті қатынастар қарастырылады. Қатынастардың даму кезеңдері, сондай-ақ деструктивті қатынастар проблемаларының алдын алу үшін кедергілер немесе қиындықтар анықталды.

Түйінді сөздер: тұлғааралық қатынастар, деструктивті қатынастар, қатынастардағы кедергілер.

Резюме. В статье рассматриваются деструктивные отношения с позиции определения понятия межличностных отношений и описания гармоничных отношений, для понимания различий и факторов влияющих на качество отношений. Определены стадии развития отношений, а также барьеры или препятствия для предотвращения проблем деструктивных отношений.

Ключевые слова: межличностные отношения, деструктивные отношения, барьеры в отношениях.

Summary. The article considers destructive relationships from the point of definition of interpersonal relationships and description of harmonious relationships, for estimating the differences and factors that affect the quality of relationships. The development stages of relationships as well as barriers and obstacles for preventing destructive relationships are defined in this article.

Key words: interpersonal relationships, destructive relationships, barriers in relationships.

Человек не изолированное существо, он связан с окружающим миром. Для продолжения себя, своего рода человек нуждается в отношениях с другими людьми. Только таким образом может произойти и происходит его полноценное развитие и становление как личности. Характер и качество межличностных отношений будет определять личное, социальное благополучие, здоровье человека, его удовлетворенность жизнью и судьбу в целом. Несмотря на значительное количество исследований в области психологии отношений, внедрение научных достижений в практику психологической помощи не всегда дает ощутимые результаты. Необходимо продолжать научный поиск причин, разрушающих межличностные отношения, и находить новые пути гармонизации этих отношений, а также разрабатывать новые методики, позволяющие диагностировать характер отношений взаимодействующих субъектов с целью профилактики возникновения одиночества, конфликтности и дисгармонии межличностных отношений, а также переживания в них психологических кризисов.

Исследование межличностных отношений к настоящему времени позволило достаточно четко обозначить их основные векторы. Чаще всего их определяют, как субъективно переживаемые взаимосвязи между людьми, объек-

тивно проявляющиеся в характере и способах взаимных влияний. Существует также понимание межличностных отношений как объективно переживаемых и в разной степени осознаваемых взаимосвязей между людьми (Обозов Н.Н.). Межличностные отношения подвергаются влиянию среды, в которой они разворачиваются, и, с которой реально взаимодействует личность. Согласно представлениям, Андреевой Г.М., при определенных условиях идентичность личности может стать преимущественно «средовой». Отсюда понятна значимость качества среды, ее психологических характеристик, которые определяют не только стратегии межличностного взаимодействия, но и базовые способы, а также психологические механизмы функционирования человека. В отечественной психологии сформировалось понимание того, что в основе межличностных отношений лежат разнообразные эмоциональные состояния взаимодействующих людей. В отличие от деловых (инструментальных) отношений, которые могут быть как официально закрепленными, так и незакрепленными, межличностные связи иногда называют экспрессивными, подчеркивая их эмоциональную содержательность (В.А. Лабунская, В.А. Петровский, Т.П. Скрипкина, П.М. Якобсон). Межличностные отношения называют также межперсональными. Термин «межличностные» указывает

не только на то, что объектом отношения выступает другой человек, но и отражает взаимную направленность отношений. Это позволяет отличать межличностные отношения от самоотношения, отношения к предметам и от межгрупповых отношений. Б.Г. Ананьев, М.М. Бахтин, В.М. Бехтерев, А.А. Одалев, Л.С. Выготский, А.Н. Леонтьев, В.Н. Мясищев, С.Л. Рубинштейн и другие отечественные психологи рассматривали межличностные взаимодействия в качестве важного условия психического развития человека, его социализации и формирования личности. Их исследования показали, что в процессе межличностного взаимодействия между людьми, прежде всего, формируются представления друг о друге, вырабатываются навыки общения и формируются отношения, осуществляется взаимный обмен деятельностью, их способами и результатами, представлениями, идеями, интересами, чувствами и т.д.

Межличностные отношения представляют достаточно многогранный психологический процесс, предполагающий и проходящий свои драматические периоды и этапы.

Слово развитие означает «процесс перехода из одного состояния в другое, более совершенное; переход от старого качественного состояния к новому качественному состоянию; от простого к сложному, от низшего к высшему». В другом значении слово развитие предполагает «степень сознательности, просвещенности, культурности» [Духновский С.В., 2014, с.84].

В психологической антропологии В.И. Слободчиков и Е.И. Исаев указывают на то, что категория развитие одновременно должна удерживать и совмещать в себе три достаточно самостоятельных процесса:

- становление – как созревание и рост (соответствует преимущественно естественно-природным структурам);
- формирование – оформление и совершенствование (подходит к социально-культурным структурам);
- преобразование – как саморазвитие и смена основного жизненного вектора (соответствует духовно-практическим структурам) [Слободчиков В.И., Исаев Е.И., 2000, 416 с.].

Таким образом, под развитием гармоничных межличностных отношений будем понимать их процессуальную сторону (формирование и изменение). Кроме того, развитие отношений предполагает развитие и их субъектов, реализацию основных жизненных процессов личности: адаптации, саморегуляции, самоуправления, развития.

Рассмотрим динамику развития отношений в рамках трех различных концепций – концепции фильтров в развитии эмоциональных отношений Л.Я. Гозмана, стадии развития отношений В.Н. Куницыной, Н.В. Казариновой, В.М. Поголь-

ша, концепции интерактивного цикла контакта, используемой в гештальт-терапии.

С точки зрения Л.Я. Гозмана развитие межличностных отношений представляет собой процесс последовательного преодоления фильтров или барьеров, чтобы данный тип отношений не являлся деструктивным. Переход через барьер позволяет партнерам изменить деструктивные отношения, на более гармоничные и продвигаться от поверхностного знакомства к более глубоким межличностным отношениям. Каждый барьер соответствует определенному этапу отношений. Избежать деструктивных отношений и добиться более глубоких устойчивых отношений могут те люди, которые последовательно преодолели все барьеры [Гозман Л. Я., 1987, 170 с.].

Л.Я. Гозман описывает три основных барьера или препятствия, которые необходимо преодолеть для предотвращения деструктивных отношений.

Первый барьер обусловлен закономерностями возникновения аттракции (привлекательности) партнеров друг для друга на начальном этапе развития отношений, на котором партнер, обладающий определенными характеристиками (внешность, склонность к кооперации и т.п.), выступает в качестве стимула и оценивается в зависимости от социальной ценности этих свойств, параметров ситуации взаимодействия, состояния и свойств самого человека. При неблагоприятном сочетании этих переменных аттракция не возникает, общение не продолжается и отношения дальше не развиваются.

Второй барьер представляет собой требование определенного уровня сходства между собой и партнером. Сходство установок действует и в начальный период знакомства в качестве основания для выбора партнера. Но позже это сходство становится более глубоким.

Основной задачей для прохождения первых двух препятствий является обеспечение психологической безопасности, создание комфортной и не тревожной ситуации, гарантирующей определенный уровень принятия партнеров по общению.

Третий барьер – это ролевое соответствие, имеющее для каждой пары свой, сугубо индивидуальный характер. Преодоление этого барьера возможно посредством включения партнеров по общению в совместную деятельность. Такая возможность обеспечивается сочетанием личностных и поведенческих характеристик, представляющих собой ролевое соответствие. Строить прогнозы по поводу прохождения третьего барьера достаточно трудно. Это объясняется тем, что по мере своего развития отношения приобретают все более уникальный характер, поэтому сформулировать общие для всех закономерности достаточно трудно.

Безусловно, преодоление барьеров является

необходимым условием благоприятности (удовлетворенности, гармоничности) либо, наоборот, неблагоприятности, дисгармоничности деструктивных отношений. Позицию Л.Я. Гозмана дополним функциями барьеров, характер которых также влияет на качество отношений.

Поэтому считаем правомерным дополнить описанную позицию следующим. Барьер в межличностных отношениях – «это внешние и внутренние препятствия, сопротивляющиеся проявлениям жизнедеятельности субъекта, его активности» [Шакуров Р. Х., 2001, 18 с.]. На личностном уровне барьеры выступают как преграды, препятствующие удовлетворению потребностей человека, его устремлений. Барьеры фиксируются в психике в эмоционально-чувственной, затем когнитивной форме (знаний, образов, понятий).

Р.Х. Шакуров описывает следующие функции барьеров:

- созидательная, включающая в себя мобилизацию ресурсов субъекта для преодоления сопротивления среды, мешающего удовлетворению потребностей;
- регулирование движений (поведения) с учетом характера преодолеваемых преград; развитие – изменение внутренних условий в направлении повышения их функциональных возможностей;
- тормозящая, состоящая в остановке или угнетении жизнедеятельности человека по удовлетворению его потребностей;
- подавляющая, представляющая собой блокировку удовлетворения важных потребностей и оказание на личность деструктивного, патогенного воздействия.

Таким образом, развитие отношений будет определяться как характером самого барьера, так и функциями, которыми он обладает. Еще один вопрос, остающийся без ответа: выступает ли барьер именно как барьер для каждого из партнеров или только для одного из них?

Рассматривая преодоление барьеров как движущую силу развития отношений, необходимо затронуть проблему их «осознания» именно как барьеров субъектами отношений. На наш взгляд, конструктивное развитие отношений возможно только в том случае, когда оба субъекта осознают наличие барьера и имеют желание его преодолеть. В противном случае будет нарастание напряженности, конфликтности в отношениях, вплоть до их прекращения.

Следующий подход к развитию отношений представлен в работе В.Н. Куницыной и соавторов. Ученые считают, что межличностные отношения начинаются и прекращаются с межличностного события. Под ним понимается «значимое для данного человека изменение в жизни, ключевую роль в котором играет другой человек, с которым они находятся (или находи-

лись) в непосредственном контакте» [Куницына В.Н., Казаринова Н. В., Погорьша В.М., 2001, 544 с.]. Ими выделяются следующие стадии развития отношений:

– Стадия близости. Ее основа – становление пары. Этот процесс включает в себя следующие фазы: люди начинают чаще встречаться во все более разнообразных ситуациях; ищут общества друг друга; становятся более открытыми друг другу; начинают понимать точку зрения и мировоззрение друг друга; люди начинают чувствовать, что благополучие каждого из них связано с устойчивостью и надежностью их взаимоотношений; отношения начинают рассматриваться не только с точки зрения настоящего, но и будущего. Это уровень близких, доверительных отношений.

– Стадия дифференциации. Ее основа – стремление противопоставить слишком большой привязанности свою самостоятельность, иметь свои особые интересы, не совпадающие с интересами партнера, думать больше о реализации своих возможностей, чем о партнерстве. Здесь в межличностных отношениях реализуется потребность в автономии, уникальности, неповторимости субъектов отношений.

– Стадия отдаления. Ее основа – проведение границы между Я и Ты, стремление освободиться от партнера и в конечном итоге расстаться с ним. На этой стадии изменяются суждения о поведении друг друга; взаимные оценки партнеров становятся ниже. Крайней степенью отдаления является избегание контактов друг с другом, чувство истощенности отношений.

– Стадия распада отношений. В основе этой стадии лежит прекращение отношений. В этом процессе выделяют (S. Duck, 1990) четыре стадии:

а) интрапсихическую – проявляется тогда, когда человек решает, что они или она не может выносить существующих отношений. Внимание сосредоточено на поведении другого и оценке той степени, до которой это поведение можно выносить, а когда терпению наступает конец, необходим разрыв отношений;

б) диадическую – характерны периодически проходящие выяснения отношений между партнерами, экспериментирование со своими отношениями, активный поиск новых форм, склонность к фантазиям о будущем;

в) социальную – происходит информирование значимых людей о намерении разорвать отношения с целью заручиться их поддержкой. Между партнерами происходит постоянный переход от ссор к примирениям, актуализируется сомнение и тревога по поводу своего будущего, страх одиночества;

г) фазу «отделки». Задача этой фазы – распространение собственной версии распада, самооправдание, реинтерпретация происходящего, с

целью создания наиболее благоприятной и не травмирующей истории эмоциональных отношений с бывшим партнером.

Однако и эта позиция не лишена недостатков. Самый главный из них: почему последней стадией развития отношений является их распад. Если это так, то люди изначально встречаются, чтобы расстаться. Но возможен и другой вариант развития: отношения могут стать более гармоничными, более близкими, интимными.

Следующий взгляд на проблему развития отношений имеется в гештальт-подходе, где порядок развития отношений называется межличностным циклом опыта. В отличие от описанных выше позиций, здесь описываются стадии межличностного контакта (акта взаимодействия), прохождение которых определяет характер взаимодействия между людьми. Как пишет Е.И. Середа (2006), «такое деление искусственное, но оно дает понимание того, что происходит с отношениями в начале, середине и конце взаимодействия между двумя партнерами» [Середа Е. И., 2006, с.35].

Стадии межличностного цикла логически и по смыслу последовательно сменяют друг друга. При этом каждая стадия содержит в себе элементы всех других стадий. Межличностный цикл включает в себя осознание, действие, контакт, разрешение – завершение и выход из контакта.

– Стадия осознания – переход одного человека к системе людей – паре (группе). Это начало отношений между партнерами, предполагающее взаимодействие между ними, которое возможно в том случае, когда говорящий человек выражает вслух то, что очевидно для него, но, возможно, неочевидно для других. При этом слушающему необходимо приложить усилия, сконцентрировать свое внимание, чтобы не просто услышать другого человека, а разобраться в его переживаниях. Результатом осознания выступает совместный интерес, потребность или желание, которые стремятся удовлетворить субъекты отношений. Если осознание происходит редко и носит эпизодический характер, то контакт будет поверхностным или эпизодическим. Это означает, что субъекты отношений будут постоянно обсуждать одни и те же проблемы, сталкиваться с одними и теми же трудностями.

– Стадия действия (энергии). Желания и намерения субъектов отношений проявляются наиболее ясно. На этой стадии формируется целостный образ совместного действия. Внимание и энергия партнеров концентрируются на этом образе, а другие, менее значимые для них в данный момент интересы или желания растворяются. На этой стадии необходимы восприимчивость, интерес к предложениям, умение давать и брать поддержку, гибко переходить от серьезности к легкости во взаимодействии друг с другом.

– Стадия контакта. Контакт – «осознание

различий ("нового" или "непохожего") на границе между внутренним и внешним миром, характеризующийся энергией (возбуждением), усилением участия, внимания к тому, что проходит через границу, и отклонением от того, что неприемлемо» [Зинкер Дж., 2000, с. 84]. Контакт дает субъектам отношений ощущение взаимности, удовлетворенности, способствует их взаимопониманию. Партнеры осуществляют задуманное, реализуют свои желания и выполняют достигнутые соглашения. На стадии контакта отношения либо укрепляются и углубляются, если реализуются совместные интересы и желания, либо расшатываются и сворачиваются, если совместные интересы не удовлетворяются.

– Стадия разрешения – завершения. Субъекты отношений обсуждают то, что произошло с ними, выражают свои переживания, обобщают и закрепляют полученный опыт. Чем сильнее чувства, интерес и желания, тем больше времени требуется для этой стадии. Этот этап позволяет сохранить минимум энергии, необходимый отношениям для дальнейшего развития. Если завершение контакта происходит успешно, субъекты отношений могут спокойно отдалиться друг от друга, прежде чем возникнут новые ощущения и новое осознание. При таком отдалении у них сохраняется интерес и симпатия друг к другу. Если завершение контакта проходит неуспешно, партнеры либо отрицают, либо обесценивают полученный опыт, тогда они не могут его использовать. Результатом является либо невозможность отдаления друг от друга, либо, отдаляясь, продолжают думать о том, что случилось. Незавершение цикла контакта затрудняет дальнейшее развитие отношений и даже может привести к их разрыву.

– Стадия выхода. Это окончание интерактивного цикла. «У любого человека должна быть возможность не только контактировать с людьми, но и выходить из этого контакта – сначала чувствовать близость, а затем "выходить" из нее» [Зинкер Дж., 2000, с. 88]. Выход дает возможность провести четкие личностные границы, удерживая дистанцию между субъектами отношений для того, чтобы каждый имел возможность почувствовать себя отдельной, автономной личностью.

Успешное прохождение описанных стадий приводит к зрелым отношениям, для которых свойственно следующее.

1 Психологические границы субъектов отношений становятся четкими и проницаемыми. Вследствие этого возможен их хороший и свободный контакт.

2 Субъекты отношений примиряются с тем, что они отличаются друг от друга, начинают уважать это, поддерживая открытое выражение своих чувств и мыслей.

3 Субъекты отношений могут распознавать

препятствия в процессе развития своих отношений.

4 Субъекты отношений получают навык взаимной поддержки, проявляя взаимный интерес к чувствам и взглядам друг друга, учатся разрешать затруднительные ситуации.

Исследования показывают, что для гармоничного функционирования семьи недостаточно материального благополучия и соответствующего уровня образования. Психологические особенности супругов, а именно их личностные особенности, а также согласованность или совпадение ценностей, ролевых ожиданий и притязаний являются важнейшими факторами удовлетворённости браком, а значит устойчивости супружеских отношений [Касымжанова А.А., Садыкова А.Т., Адилова Э.Т., 2016, с.74].

Таким образом, позицию межличностных отношений возможно также рассматривать сквозь призму кризисной теории развития личности,

согласно которой развитие межличностных отношений может идти двумя путями. Первый опирается на аналоговые изменения с постепенным, плавным, медленным или быстрым переходом с одного уровня на другой (по принципу реостата – изменения вдоль континуума). Второй вариант развития межличностных отношений представляет собой дискретный путь; развитие связано с возникающими в отношениях между людьми кризисами. Соответственно, развитие межличностных отношений предполагает наличие нормативных и ненормативных кризисов, особенности преодоления которых будут определять их характер. Данный взгляд на межличностные отношения, позволяет проанализировать являются отношения деструктивными или нет. Также способствует принятию определенных мер для гармонизации и регуляции личности и отношений в целом.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Гозман Л. Я. Психология эмоциональных отношений. – М.:Изд-во МГУ, 1987. – 170 с.
2. Духновский С.В. Психология отношений личности : монография. Курган :Изд-во Курганского гос. ун-та, 2014. – 380 с.
3. Зинкер Дж. В поисках хорошей формы. – М., 2000.
4. Касымжанова А.А., Садыкова А.Т., Адилова Э.Т. Влияние психологических особенностей супругов на удовлетворенность браком // Вестник КазНУ. Серия психологии и социологии. No4 (59), Алматы, 2016. С. 72-79.
5. Куницына В. Н., Казаринова Н. В., Погорьша В. М. Межличностное общение : учебник для вузов. – СПб. : Питер, 2001. – 544 с.
6. Середа Е. И. Практикум по межличностным отношениям: помощь и личностный рост. – СПб. : Речь, 2006. – 224 с.
7. Слободчиков В.И., Исаев Е.И. Развитие психологической антропологии. Психология развития человека: Развитие субъективной реальности в онтогенезе: учебное пособие для вузов. – М. : Школьная Пресса, 2000. – 416 с.
8. Шакуров Р.Х. Эмоции. Личность. Деятельность (механизмы психодинамики). – Казань : Центр инновационных технологий, 2001. –180 с.

ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫ ФИЛОЛОГИЧЕСКАЯ НАУКА PHILOLOGICAL SCIENCE

УДК81

АҒАБЕКОВА БАЛЖАН НҰРТАЙҚЫЗЫ

Филология ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы
Қазақ Ұлттық Қыздар Педагогикалық Университеті

ДУКЕНБАЙ САЛТАНАТ ӘЛІМҚОЖАҚЫЗЫ

2 курс магистранты

ШЕТЕЛ ТІЛІН ОҚЫТУДА ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ОҚЫТУ ЖҮЙЕСІНЕ ЕНГІЗУ НЕГІЗДЕРІ

Түйін. Бұл мақалада шетел тілін оқытудың жаңа технологияларын оқу жүйесіне енгізудің бастапқы жолдары қарастырылды. Инновациялық және коммуникативтік технологиялардың бүгінгі күндегі қызметі айқындалды. Сонымен қатар, қазіргі заманның талабына сай тұлғаны қалыптастыру осы технологиялардың көмегімен жүзеге асыруға болатыны дәлелденді.

Оқу технологиясындағы инновациялық жетістіктер мен маңызы, ұстаздың рөлі қарастырылған.

Түйінді сөздер: технология, инновациялық технология, коммуникативтік технология, сөйлеу әрекеті, коммуникация

Резюме. В данной статье рассматривается история развития и процесс формирования новых технологии в обучении иностранным языкам. Определена деятельность инновационных и коммуникативных технологий на сегодняшний день. Кроме того, доказано, что формирование личности, отвечающей современным требованиям, может осуществляться с помощью этих технологий.

Рассмотрены инновационные достижения и значение в технологии обучения, роль учителя.

Ключевые слова: технология, инновационная технология, коммуникативная технология, речевые действия, коммуникация.

Summary. This article investigates the history of the development and the formation process of new technologies in teaching foreign languages. The activity of innovative and communication technologies for today is defined. In addition, it is proved that the formation of a personality that meets modern requirements can be carried out using these technologies.

Innovative achievements and importance in teaching technology, the role of the teacher are considered.

Key words: technology, innovative technology, communicative technology, speech act, communication.

КІРІСПЕ

Әлемнің жетекші елдерінің көпшілігі білім беру жүйесін, білім берудің мақсатын, мазмұны мен технологияларын оның нәтижесіне қарап бағалайтын болды. Білім берудің қазіргі негізгі мақсаты білім алып, білік пен дағды, іскерлікке қол жеткізу ғана емес, солардың негізінде дербес, әлеуметтік және кәсіби біліктілікке – ақпаратты өзі іздеп табу, талдау және ұтымды пайдалану, жылдам қарқынмен өзгеріп жатқан бүгінгі дүниеде лайықты өмір сүру және жұмыс істеу болып табылады. «Болашақта еңбек етіп, өмір

сүретіндер - бүгінгі мектеп оқушылары, мұғалім оларды қалай тәрбиелесе Қазақстан сол деңгейде болады. Сондықтан ұстазға жүктелетін міндеттер ауыр» деген болатын. Қазіргі заман мұғалімінен тек өз пәнінің терең білгірі болу емес, тарихи танымдық, педагогикалық - психологиялық сауаттылық, саяси экономикалық білімділік және ақпараттық сауаттылық талап етілуде. Бұл заман талабына сай білім беруде жаңалыққа жаны құмар, шығармашылықпен жұмыс істеп, оқытудың озық технологиялары мен инновациялық әдістерді сабақ үрдісінде тиімді пайдалана алатын бі-

лігі мен білімі жоғары ұлағатты ұстаз болу керек деген сөз. [Назарбаев Н.Ә. 1997жыл, жолдауы]

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңының 8 - бабында «Білім беру жүйесінің басты міндеті - оқытудың жаңа технологияларын енгізу, білім беруді ақпараттандыру, халықаралық коммуникациялық желілерге шығу, ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтар, ғылым мен практика жетістіктері негізінде жеке тұлғаны қалыптастыруға, дамытуға және кәсіби шыңдауға бағытталған білім алу үшін қажетті жағдайлар жасау» - деп атап көрсеткендей, қазіргі кезеңде әрбір мұғалімнің алдына қойып отырған басты міндеттерінің бірі - оқытудың әдіс - тәсілдерін үнемі жетілдіріп отыру және жаңа педагогикалық технологияны меңгеру. Ал білім беру жүйесінің алдындағы жаңа міндеттердің бірі инновациялық педагогикалық оқыту технологияларын пайдаланып білім сапасын арттыру. [ҚР Білім заңы 2, 8]

ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР

Қазіргі кездегі жаңа білім саласына қойылатын талап инновациялық технологиялар мен әдістемелерді көптеп қолдану болып табылады.

Сонымен қатар, дәстүрлі оқыту әдісіне қарағанда инновациялық технология арқылы білім беру оқушының пәнге деген қызығушылығын, ізденісін арттырады. Жаңа кезеңдегі білім берудің өзекті мәселесі жас ұрпаққа адамгершілік-рухани тәрбие беру десек, оқытушылар осы талапқа сай оқытудың инновациялық технологиялары мен әдістемелерінің мән-мағынасын түсініп, өз тәжірибелерінде қолдана білудің маңызы зор.

Оқушыларға шетел тілі мен мәдениетін үйретуде жаңа технологияларды қолдану үшін, оның шығу тарихын қарастыру керек.

Тілдерді өзге ұлт өкілдеріне үйретудің зерттелуі мен тарихына тоқтасақ XIX ғасырдың аяғында әлемнің көптеген елдеріндегі тарихи, экономикалық, саяси өзгерістерге байланысты шет тілдерді оқыту саласында аулукентөңкеріс болғаны белгілі. Осыдан кейін тілдерді практикалық тұрғыдан меңгертуге бағытталған тиімді әдістер іздестірудің бай да ұзақ тарихы басталды. Егер XIX ғасырдың соңына дейін негізгі нысана ретінде тілдік жүйенің өзі қарастырылса, бұдан кейінгі кезеңде сөйлеу әрекеті негізгі оқыту нысанына айнала бастады. Осы кезеңде аударма әдісінің орнына тілдерді оқытудың натуралдық немесе төте деп аталатын әдісі дүниеге келді.

Сонымен қатар, тілдерді үйретудегі аудио-лингвальдық, аудио-визуальдық, саналы-практикалық бағыттар да осы кезеңнің жемісі. 1940 жылдары АҚШ-тың армиялық курстарында ауызша сөйлеуді меңгертуге бағытталған, имитацияға, механикалық жаттығуларға негізделген аудио-лингвальды әдіс кеңінен қолданылса, 1950 жылдары құрылымдық лингвистикаға негізделіп, лексиканы беруде грамматикалық мо-

дельдер мен көрнекіліктерді қолданатын аудио-визуальды әдістің негізі қаланды. Осы бағыттардың басын қосып, біріктіретін ортақ ерекшелік – олардың барлығы да практикалық дағдыларды қалыптастырып, модельдер бойынша жұмыс істеуді, сөйлеу әрекеті мен сөйлеу мүмкіндігін жетілдіруді оқытудың басты мақсаты етіп алды.

Дегенмен, 1970 жылдарға қарай бұл бағыттар кең тарап, жайылғанына қарамастан, психолог, лингвист, әдіскер, оқытушы мамандар олардың көптеген кемшіліктері бар екендігін анықтады. Аудио-лингвальды бағыттың кемшіліктері – таза механикалық жаттығулардың көп орын алуы, сөйлеу жаттығуларының аз болуы, ана тілінің рөлі мен тіл үйренушілердің жеке ерекшеліктерін ескермеу, ауызша және жазбаша сөйлеуге оқытудың арасындағы алшақтық болса, аудио-визуальдық бағыттың кемшіліктері ретінде үйренушілердің ана тілін ескермеу, ауызекі сөйлеудің оқылым мен жазылым әрекеттерімен байланыспауы т.б. мәселелер назарға алынды.

Аталған бағыттарды жетілдіріп, кемшіліктерін жою мақсатында жүргізілген жұмыстар жаңа бағыттардың пайда болуына алып келді. XX ғасырдың басында жеделдете оқыту бағытының туып, қалыптасуына өзіне дейінгі бағыттардың біршама әсері болды. Атап айтсақ, жоғарыда аталған аудио-лингвальдық, аудио-визуальдық, саналы-практикалық бағыттарда ауызша сөйлеу, сөйлеу үлгілері мен базистік моделдерді іріктеу, жағдаяттарға сәйкес сөйлеуді үйрету әрекеттерінің басым болып келуі шет тілдерді оқытуда жеделдету бағытының алғашқы іргетасы қалануына негіз болды.

Бұл бағыттың қалыптасуына сол кездердегі Л.С.Выготский, С.Л.Рубинштейн, А.Н.Леонтьевтердің оқушыға тұлға ретінде қарау, оның қабілеті мен қызығушылықтарын ескеру т.б. жайындағы озық ойлары әсер етті. Саналы-практикалық бағыттың кейбір ұстанымдары жалпы әдістеме ғылымының, оның ішінде жеделдете оқыту бағытының дамуына оңды ықпал етті. Оған үйренушінің ана тіліне сүйену, жағдаяттарға сәйкес сөйлеуді ұйымдастыру, ауызша сөйлеуді бірінші кезекке қою ұстанымдары жатады.

Соған қарамастан, бүгінгі таңда оқушы мектепті бітіргенше шетел тілін қажетті деңгейге меңгеріп, өзге ел қоғамында еркін қарым-қатынас жасау мүмкін болмай тұр. Дегенмен, Е.И. Пассовтың ойна жүгінсек коммуникативтік технология арқылы, яғни сөйлесу мен қарым-қатынас арқылы оқыту – қажетті нәтижеге қол жеткізгізеді деп тұжырымдайды.

Шетел тілін оқытуды жеңілдету мәселесіне байланысты көптеген ғалымдар өз зерттеулерін жүргізіп, жаңа технологияларды қолданысқа кіргізді.

Мысалы шетел ғалымдары:

- Иллюстриялы – түсіндірмелі оқыту технологиясы,

Ірі блокпен оқыту технологиясы (Эрдниев),

- Лекция – семинар – сынақ жүйесі, перспективті дамыта оқыту технологиясы (Лысенков), сабақтың тиімділігі негізінде оқыту технологиясы /А.Окунев, К.Махова (химия), Т.Гончарова (тарих), В.Гербутов, Н.Н.Палтышев (физика),/

- Проблемалық оқыту технологиясы, Ойын арқылы оқыту технологиясы, Оқыту материалдарын арнайы сызбалар мен таңбалар арқылы оқыту технологиясы сынып ішіндегі деңгейлеп - саралап оқыту технологиясы /В.В.Фирсов/

- Кезеңдеп оқыту технологиясы / Н.Н.Палтышев/,

- Саралап – деңгейлеп оқыту технологиясы / В.В.Пикан/,

- Оқытуды оқыту технологиясы /Инге Уит/,

- Жеке бағытталған оқу жоспары негізінде оқыту технологиясы, /В.Д.Шадриков/,

- Жобалап оқыту технологиясы,

- Ұжымдық тәсілмен оқыту технологиясы /В.Дьяченко/,

- Модульдік оқыту технологиясы, В.М.Монаховтың технологиясы /Д.Б.Эльконин, В.В.Давыдов/,

- Дамыта оқыту жүйесі / В.Занков/,

- Техникалық шығармашылық технологиясы / Альтшуллер /,

- Шығармашылықпен дамыта білім беру технологиясы /И.П.Волков/

- Қоғамдық шығармашылықты дамыту технологиясы / И.П.Иванов /,

- Музыкалық шығармашылықты дамыту жүйесі /Д.Ковалевский/, Әсемдікке баулу жүйесі / Неменский/,

- Әдеби шығармашылықты қалыптастыру жүйесі /В.Левин/,

- Коммуникативтік оқыту технологиясы / Е.И.Пассов/

- Мәдениет диалогы технологиясы / В.С.Библер, С.Ю.Куртанов/,

- М.Монтессори технологиясы,

- Жеке тұлғаны әлеуметтендіруге бағытталған ой технологиясы,

- Еркін еңбек технологиясы /В.С.Библер, С.Ю.Курганов/

Ал отандық ғалымдар арасында С.С.Кунанбаеваның «Теория и практика современного иноязычного образования» 2010 жылы шыққан монографиясынан шетел тілін оқытудың қазіргі жағдайын білуге болады.

Жоғарыда көрсетілген еңбектерге байланысты келесі сұрақтар туындап отыр. Оқу технологиясы дегеніміз не? Оқу әдістемесінен айырмашылығы неде?

Әрине, оқу технологиясын оқу әдістемесінен ажырата білген жөн. Олардың бір-бірінен айырмасы – оқу технологиясын қайталап, көбейте таратуға болады. Қай жағдайда да технология өзіне сай түзілген оқу процесінің жоғары сапасына және педагогикалық міндеттердің табысты

шешілуіне кепіл бола алады. Ал әдістеменің соңғы тиімді нәтижеге жете алмауы жиі кездеседі. Сонымен бірге, әдістеме технологиялық деңгейге дейін көтерілуі мүмкін. Мысалы, жаңа материалды түсіндірудің белгілі әдістемесі бар. Егер ол әдістеме шынайылық, сенім, сәйкестік талаптарына орайласа, оны технология деп тануға болады.

Оқу технологиясы педагогикалық шеберлікпен өзара байланысты. Оқу технологиясын жете білудің өзі – шеберлік. Бір технологияны әрбір оқытушы жеке іске асырып отыруы мүмкін, ал осы іске асырудағы технологиялық ерекшеліктерден мұғалімнің оқу шеберлігі көрінеді.

Ал коммуникация дегеніміз не деген сұраққа тоқталсақ, қазіргі кезде «қарым-қатынас» терминімен қатар, «коммуникация» термині қолданыста жиі пайдаланып жүр. Алғаш рет «коммуникация» термині (латынша communication, communicare – ортақтастыру, жеткізу, әңгімелесу) XX ғасырдың басында ғылыми әдебиеттерде пайда болып, екі негізгі жалпы теориялық құрылым ретінде шетел зерттеушілері арқылы қарастырылды:

1) бихевиоризм (коммуникацияның негізі жүйе ретінде тіл емес, тікелей кез-келген адамды тәрбиелеуге болатын дыбыстары) бұл әдістің өкілі Д.Уотсон); 2) коммуникация символикалық интеракционизм (персонализм-дербестік) тұлға ішкі метафизикалық қабілеті арқылы өз бойында басқа біреудің сезімдерін ашу болып табылады, бұл әдістің өкілі Дж.Г.Мид).

Қазақстандық зерттеушілердің кейбіреулері жоғарыда көрсетілген коммуникацияның екі әдісімен сәйкес келетін, тілдік коммуникация мен техникалық коммуникацияны бөліп айтады. Техникалық коммуникация – ақпараттарды қабылдауға және жіберіп отыруға мүмкіндік туғызатын құралдардың жиынтығы. Бұл коммуникацияның компоненттері:

- хабарлама жеткізгіш;
- байланыс арнасы;
- қабылдаушы;
- хабарлама алушы.

Тілдік коммуникация – хабар жіберушіні, хабар алушыны, олардың әңгімелесу барысы және тілдің бөлігі ретінде хабарламаны енгізуге болады. Коммуникациялық бағыт адам өмірінің түрлі саласымен байланысатын сөйлеуді үйретуге бағындырылады.

Коммуникативтік мәдениет дегеніміз – мәдениет, білім беру алаңында тиімді орнығу үшін, әлеуметтік ортаға тез сіңу үшін, кәсіби іс-әрекетінде өз білімін жетілдіру және өзін дұрыс көрсете алуындағы адамның жүйелік мінездемесі.

Коммуникативтік мәдениетке жатады:

- қоғамдағы мәдениет;
- жеке адамның мәдениеті;
- кәсіби іс-әрекетінің мәдениеті.

Әрине коммуникативтік мәдениетті қалыптастыру үшін келесі міндеттерді жүзеге асыру қажет:

- қоғамда оқушылардың бейімделуіне қажет-

ті жеке көшбасшылық қасиеттерін дамыту үшін, оларды әлеуметтендіру және тұлғасын дамыту үшін жағдай жасау;

- ұйымдастырушылық іс-әрекет негізінде білім мен біліктілікті қалыптастыру;
- оқушылардың танымдық қабілетін дамыту, ой-өрісін кеңейту, әлем туралы білімін тереңдету;

Осы айтылған міндеттерді жүзеге асырып қана қоймай, ары қарай оқушыны мәдениетаралық қарым-қатынаста өз ойын толыққанды білдеруге, әр-түрлі жағдаяттарда өзін-өзі еркін ұстауға дағдылау қажет.

Заман жетістіктері негізінде жас ұрпаққа сапалы білім беруді мақсат ете отырып, жаңа қоғамға лайықты өмірден өз орнын табатын, зерделі тұлға тәрбиелеу – бүгінгі күннің басты ерекшелігі, сол талап тұрғысынан шығу жолы сапалы да нәтижелі білім беру. Оқу үрдісінде инновациялық технология арқылы білім беру жеке тұлғаның өз

көзқарасын қалыптастырады, сондай-ақ, білім алудың негіздерін, кәсіби шеберлігін, коммуникативті технологияны қолдануды білдіреді. Қоғамның сұранысына сай жаңа технологияларды пайдалану арқылы білім беру бәсекеге қабілетті мамандар даярлау мәселесі де айқындалады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорыта айтатын болсақ, көптілді білім беру бағдарламасы аясында тәжірибе жинақтап, әлемдік деңгейде көтерілуіміз керек. Бұл оқушылардың халықаралық жобаларға қатысуын кеңейту, шетелдік әріптестермен ғылыми байланыстарын нығайтуға, шетел тілдеріндегі ақпарат көздеріне қол жеткізуіне мүмкіндік береді. Елдің ертеңі өресі биік, дүниетанымы кең, кемел ойлы азаматтарын өсіру үшін бүгінгі ұрпаққа ұлттық рухани қазынаны әлемдік озық ой-пікірімен ұштастырған сапалы білім мен тәрбие берілуі қажет.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Назарбев Н. «Қазақстан — 2030» Барлық қазақстандықтардың өсіп-өркендеуі, қауіпсіздігі және әл-ауқатының артуы, Ел Президентінің Қазақстан халқына Жолдауы. Алматы: Білім, 1997ж
2. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңының 8 - бабы
3. Демеуова Ләззат. Ғаламдық ойлауға бейімдеу. «Қазақстан мектебі» №12 Алматы, 2003
4. Жошыбаева Гүлнар. Ұлттық мектеп - ел еңсесі. «Қазақстан мектебі», №12, 2003-13
5. Қоянбаева Сәуле. Танымдық қызығуды белсендіру. «Қазақстан мектебі» №6, 2003

AZIMKHAN FARIZA TALGATKYZY

2nd course master's student
al Farabi Kazakh National University

ZHAMBYLKYZY MARINA

PhD

Instructor at the Department of General Linguistics and European Languages
al Farabi KazNU

PHRASAL VERBS IN THE PRACTICE OF TEACHING ENGLISH

Түйін. Мақалада практикалық мәні бар ағылшын тіліндегі фразалық етістіктер талқыланады, бұл ағылшын тілін оқытын адамдар арасындағы қиындықтардың кездесуі. Мақалада күнделікті ауызекі тілге байланысты фразалық етістіктердің, олардың лексика-семантикалық варианттарының мысалдары келтірілген. Ағылшын тіліндегі белсенді коммуникативті саланың және фразалық етістіктің ажырамас бөлігі кең қолданылады. Мақалада фразалық етістіктердің фразеологизмдерде қолдану ерекшеліктері де келтірілген. Мақалада студенттерге фразалық етістіктерді оқытуда кездесетін қиындықтары, сонымен қатар фразалық етістікті оқытудың кейбір әдістері туралы айтылады.

Түйінді сөздер: Фразалық етістіктер, Ағылшын тіл білімі, ауызекі сөйлеу стилі, әлеуметтік-оперативті коммуникативті контекст, лексика-грамматикалық және семантикалық кешендер.

Резюме. В статье рассмотрены фразовые глаголы в английском языке, имеющие практическое значение, что затрудняет употребление фразовых глаголов среди людей, изучающих английский язык. В статье приведены примеры фразовых глаголов, их лексико-смысловых вариантов, связанных как повседневно-разговорные. Неотъемлемая часть активной коммуникативной сферы общения в английском языке и широко используется фразовый глагол. Также в статье представлены особенности использования фразовых глаголов во фразеологии. В статье затрагиваются трудности, с которыми сталкиваются студенты при изучении фразовых глаголов, а также некоторые методы обучения фразовым глаголам.

Ключевые слова: Фразовые глаголы, Английское языкознание, разговорный стиль, социально-операционный коммуникативный контекст, лексико-грамматические и семантические комплексы.

Summary. The article is considered phrasal verbs in English, the available practical meaning, which makes it difficult to use phrasal verbs among people studying English. The article provides examples of phrasal verbs, their lexical and semantic variants, which are related as everyday spoken. An integral part of the active communicative sphere of communication in English and is widely used by the phrasal verb. Also the article has features of phrasal verbs in phraseology. The article touches upon the difficulties that students face when studying phrasal verbs and some methods of teaching phrasal verbs.

Key words: Phrasal verbs, English linguistics, colloquial style, socio-operational communicative context, lexical-grammatical and semantic complexes.

INTRODUCTION

English is one of the most developed languages in the world in terms of its beauty, clarity and richness of vocabulary. One of the conditions for possession of communicative competence close to the level of a native speaker is mastery of the idiomatic of speech, i.e. ability to combine a word with other words. Lexical units and their properties represent the greatest difficulties for students in the learning process. Without a thorough knowledge of foreign vocabulary, it is impossible to read authentic literature, use the language for professional purposes (understand and maintain a conversation with foreign colleagues, read professional literature, etc.), successfully know the international exam for obtaining a certificate. Learning English, many have difficulty learning phrasal verbs. Especially often phrasal verbs are found in spoken English. Learning phrasal verbs is one of the most difficult tasks for

a person who wants to improve their own level of English. Many argue that even getting to know all the times in English does not seem so complicated to them.

Phrasal verbs are an integral part of the English language and it can be said that is the least studied area in English linguistics. Phrasal verbs are especially common in spoken English. This is a unique component of the English language, therefore, mastering the language of international communication is directly related to the study of this phenomenon. The ability to speak a foreign language the way educated native speakers of a given language do, implies not just the assimilation of vocabulary units and formal rules for their connection in speech, but also the mastery of the idiom of the language, which includes phrasal verbs. To own idioms in a broad sense means to own a word of a foreign language, first of all, its

compatibility with other words, its full semantic structure. Solid foundations of mastering idiomatic speech, using and understanding phrasal verbs should be laid at all stages of learning.

The fact is that they can quickly and unexpectedly change their values and there are a lot of them. As a result, translation often causes problems. Therefore, now the topic of phrasal verbs is relevant. Take any book in English, newspaper, magazine, film, song, etc. and you will certainly come across phrasal verbs. Statistically, the speech of the carrier is 40% composed of phrasal verbs, which is almost half.

MAIN BODY

The study of phrasal verbs in English is a practical importance, since there are no similar verb formations in Russian, which makes it difficult to use phrasal verbs among people learning English. The widespread use of phrasal verbs is typical for colloquial speech (this includes films, novels, etc.), and in strictly official speech they are usually avoided by choosing other words or constructing sentences in another way.

Phrasal verbs - stable turns, characteristic only of the English language and not literally translated into other languages. Most researchers note that the phrasal verb is the word formation of the verb and one or more postpositions that form a single concept. Knowledge of phrasal verbs ensures the effectiveness of communication, because with their help you cannot only identify or clarify the action, but also express your thoughts in a more concise, clear way, characteristic of the English language. Phrasal verbs relate to conversational level phenomena, they provide great opportunities for the expression of any practical concepts possess important communicative value, enrich speech with expressions, without which free communication in English is impossible. [Miroshkina T.V., 2011, 96p.] Today more than 5,000 phrasal verbs are represented in English, of which only a few hundred are constantly used. This is a unique phenomenon of English linguistic culture, which is a verbal thought cliché more often than oral speech as the most natural and diverse form of communication and creates a feeling of comfort and involvement in the general culture among native speakers of English and a feeling of discomfort and tension in people for whom English is not native. [Kunin A. V., 2005, 488 p.] A phrasal verb is an integral part of English phrasing - a science that studies stable phrases in part or completely reinterpreted meaning. Moreover, it is a source of knowledge of the English language as a constantly evolving and changing system. It is the phrasal verb that in many respects ensures the effectiveness of communication in English society, due to the everyday use, dynamism and laconicism of the expression of thought. Let's give examples of phrasal verbs: Let's clean up our home!, the plane will take off on time, don't give up!, she wakes up

early, if you don't know one word in English, look up in the dictionary, you have to hurry up, you will be late, she dressed up for Halloween.

In English, a phrasal verb is a stable phrase that is reproduced in speech like a word and which consists of a verb and an afterword: a prepositional particle (preposition) or an adverbial particle (adverb), or both (prepositional and adverbial) particles. Phrasal verbs include verb idioms. It seems that in the course of conducting lexicographic analysis of phrasal verbs one can get quite complete and objective knowledge about their semantic capabilities. J. Povey was also involved in the phenomenon under consideration, according to which "a phrasal verb is a combination of one verb (simple, for example, to dream, to run) and an adverbial postposition (for example, up, off). J. Povey identifies several features of a phrasal verb:

a) A phrasal verb can be replaced with a "simple verb", which characterizes a phrasal verb as a semantic unity. Here is an example: "to be off" can be replaced with "to leave"; "To break in" to "to interrupt". Of course, this criterion does not apply to absolutely all English phrasal verbs, since the phrase is the equivalent of many phrasal verbs. For example, the phrase "to stop functioning" is the equivalent of the phrasal verb "to break down"; "To get along with" - "to have a friendly relationship".

b) Another feature of a phrasal verb is their idiomatic city. Many phrasal verbs have a meaning that cannot be inferred from the meanings of its components, for example: "to bring up" - "to raise", "to call on" - "to visit", etc. It is important to note that this feature is also not common for all phrasal verbs. In addition, it is difficult to determine whether the meaning of a verb is idiomatic, and some phrasal verbs have two or more meanings, some of which are idiomatic, while others, on the contrary, are easily deduced from the components.

c) Another identifying feature of the phrasal verb is that the questions asked from phrasal verbs are pronominal - who, whom, what (for example: "with what did the partners fall in?"), and not adverbial (where, when). [Povey J., 1990, 176 p.]

Note that the role of the English phrasal verb has increased significantly in recent years, and it is widely used not only in the colloquial style, but also in other forms of communication in which explicit or implicit forms of dialog city become dominant and acquire special significance. The popularity of the phrasal verb has increased due to the development of information systems: the semantic construction of information implies the optimal ratio between the brevity of form and capacity, specificity and completeness of information. A phrasal verb has a unique property - it is easy to penetrate into the active communicative sphere - the sphere of communication, displacing complex syntactic constructions, while demonstrating a high degree of modeling of the presentation of information.

The concept of "phrasal verb" can be considered as an "umbrella" concept of lexical-grammatical and semantic complexes, including as groups of verbs with postpositions / particles. A distinctive feature of the phrasal verb is its multi functionality. Thanks to the adverbial and prepositional particles, the ability of the phrasal verb to vary variously when used is manifested. A number of phrasal verbs have some features of phraseological unity, including lexical complete indivisibility. Replacing the postposition in the composition of such a phrasal verb, as well as substituting a synonym for a semantic verb, either leads to the destruction of the imagery inherent in a given phrasal verb, or to a change in its expressive meaning. [Amosova N.N., 2013, 216 p.] At the same time, the phraseological area of the phrasal verb does not remain untouchable: the socio-operational communicative context involuntarily or intentionally allows the creative linguistic person to code ambiguity with lightning speed when verbally exchanging cues with the interlocutor. Phraseology is language unit that make up a large part of the vocabulary, which increases the imagery and richness of the language. [Avakova R., 2009, 290 p.] That is why the role of the phrasal verb is extremely important for the formation of the unity of the language and the discourse of communication.

The essence of a phrasal verb is that it is a stable phrase of grammatically related elements: a verb, one / two prepositional (prepositions) or adverbial particles (adverbs). The stability of the phrasal verb perceived as the reproducibility of the combination of words in the finished form, as well as a small number of mandatory external signs. Being a composite formation, the phrasal verb has a very remarkable feature - the constancy of its lexical components and grammatical structure.

The main categorical features of phrasal verbs are:

- a) Semantic stability, that is, the degree of semantic coherence of their lexical components;
- b) Grammatical stability, characterized by a strictly fixed order of inclusion of lexemes in the idiom of the verb, as well as the stability of the composition: the verb and the preposition depending on it or the adverbial particle;
- c) Regular repetition of ready-made phrases, which allows maintaining the semantic and grammatical stability of the phrase;
- d) Integrity, implying the receipt of meaning from the components of the phrase;
- e) The impermeability of the structure, indicating the impossibility of involuntary introduction of additional components into the phrase.

The origin of phrasal verbs can be traced back to the earliest Old English written sources. Adverbs and prepositions in them were used in a very literal sense and denoted mainly the direction, place or orientation of an object in space. The number of verb combinations with adverbs and prepositions

has been accumulating for centuries. Their values sometimes changed beyond recognition. To illustrate the development of meanings, consider below the nuances that the adverb "out" has acquired over several centuries. Phrasal verbs can be found in the English text of any style and genre, but the main area of their use is colloquial speech. In the official business and scientific style, it is more common to use verbs of French, Latin or Greek origin. This is not a strict rule, but a steady trend, and it has a long history. Phrasal verbs arose naturally in English; however, an event occurred that caused the language to develop in two parallel ways. This event was the Norman conquest of England, which occurred in 1066.

The English language began to abound in foreign words, which, along with the original, expressed the nuances of the same concept. For example, the meaning of the word foretell can be expressed by the Latin word predict or the Greek prophesy. As a result, while primordial phrasal verbs naturally developed in folk speech, borrowed words expanded scientific and literary vocabulary. English today continues to evolve in these two parallel ways. Therefore, hundreds of English phrasal verbs have French, Latin or Greek synonyms that have a similar meaning, but a more "scientific" sound.

Difficulties in using phrasal verbs:

- the heterogeneity of the grammatical structure may change the meaning of the phrasal verbs;
- incorrect pronunciation of phrasal verbs in speech;
- stylistic heterogeneity of phrasal verbs.

Difficulty with the structure of phrasal verbs is the differentiation of phrasal verbs and the creation of a common semantic unit in combination with the addition or addition of the main verb. Phrasal verbs as ready-made units of speech with a constant composition are often used in sentences with a certain instruction, teaching or wish, due to their great emotional fullness. Let's look at some examples. Try not to show off Finch! (Try not to brag, Finch!). The phrasal verb - show off - "try to impress other people" - is formed from a combination of the verb to show. "To show" and the preposition "off" - indicates a deviation from the usual norm; indicates movement outward or Make it up, folk. This isn't the place for family quarrel. (Stop it guys. This is no place for family fights). The phrasal verb make up - "to end up a quarrel" - "make up, forget about the quarrel" is formed from a combination of the verb to make - "to do" and the preposition up - "indicates a rise, a change of state for the better". [Oxford Phrasal Verbs Dictionary for Learners of English., 2002, 378 p.] Phrasal verbs are undoubtedly among the most commonly used verbs in everyday colloquial speech. It is impossible to imagine modern English without them. One of the features of phrasal verbs is that the meaning of the same verb can change beyond recognition

or become completely opposite in combination with different postpositions. This suggests that the semantic relationship between the constituent parts of phrasal verbs is extremely important. [Ilchenko V.V., 2015, 288p.] So, let us turn to one of the phraseological dictionaries of the modern English language and see how the meaning of the verb to add changes with the prepositions on and up: Add on \$ 2.50 for postage and packing. You have space enough at the back of the house to add a conservatory on later, if you decide. You have not added the figures up correctly. I cannot think why she left so suddenly, it does not add up. Thus, we can safely say that to add on and to add up are two completely different verbs in meaning.

CONCLUSION

The phrasal verb is an integral part of the active communicative sphere of communication in English and is widely used not only in the colloquial style of speech, but also in other types of verbal communication. American scientist R. Dixon notes that "without knowledge of such expressions, the speech of a foreigner will be unnatural and bombastic even with a good knowledge of grammar". The popular English radio announcer in the 1930s, John Hilton, solemnly calls these combinations "one of the greatest achievements of the English language" and advocates their bold use. [Dixon R., 1951, 288 p.]

Consequently, phrasal verbs will invariably be present in authentic English speech in a variety of communicative situations. The difficulty in mastering phrasal verbs is also caused by the fact that their number is steadily growing, and the frequency of their use increases. This is not surprising, because phrasal verbs are characterized by mobility. Some phrasal verbs disappear new ones appear, changing their meaning over time.

Phrasal verbs belong to the phenomena of the colloquial level, they provide great opportunities for expressing almost any concept have an important communicative value, enrich speech with expressions, without which free communication in English is impossible. [Bohach N.A., 2009, 129 p.] The assimilation and activation of phrasal verbs

is possible based on a set of exercises aimed at developing the skills of using phrasal verbs in speech, for example:

- 1) Read the text; find phrasal verbs and try to understand their meaning in context or listen to the text; find phrasal verbs and try to understand their meaning in context;
- 2) Combine phrasal verbs from the left column with an adequate translation in the right column;
- 3) Read the definitions of phrasal verbs and rephrase these sentences using the verbs from the above list;
- 4) Fill in the blanks with the given phrasal verbs;
- 5) Replace the highlighted words with phrasal verbs;
- 6) Insert the correct preposition (or adverb) into the given sentences;
- 7) Correct these sentences, pay attention to the correct use of phrasal verbs;
- 8) Translate these sentences;
- 9) Express the same thought differently (using phrasal verbs);
- 10) Make sentences with the given phrasal verbs;

Thus, it can be noted that phrasal verbs are characteristic of both oral and written speech therefore, they should be paid attention to in the classroom of a foreign language. The correct use of phrasal verbs brings students' speech closer to the level of speech proficiency of an educated native speaker, makes speech more literate, educated, bright, expressive and emotionally rich.

Phrasal verbs occupy a significant place in the verbal vocabulary of modern English and are extremely used due to their wide variety, idiomatic meanings and heterogeneous functioning. The vocabulary of the English language is constantly updated, modernized, reflecting changes in the world and people's lives. Phrasal verbs adapt to new situations, acquiring a wide range of meanings associated with the professional and social activities of people in different spheres of communication. The development and replenishment of the phrasal verb system occurs in two directions: the involvement of new verbs and the development of the semantics of already created language units.

REFERENCES:

1. Amosova N. N. Fundamentals of English phraseology. M.: LIBROKOM, 2013.-216 p.
2. Avakova R. Theory of phraseology.-Almaty; Kazakh University.2009.-290 p.
3. Bohach N.A. English phrasal verbs as a means of developing foreign language communicative competence of 1st year students of a language university. Bulletin of the Buryat State University, 2009. No. 15. - 129 p.
4. Dixon R. Essential Idioms in English. N. Y.: Regents, 1951. - 288 p.
5. Ilchenko V.V. Phrasal verbs in English: textbook. Allowance. Moscow: Eksmo, 2015.-288p.
6. Kunin A. V. Course of phraseology of modern English. Dubna: Phoenix, 2005.-488 p.
7. Miroshkina T.V. English phrasal verbs: textbook. Directory. Minsk: Tetra Systems, 2011.-96p.
8. Oxford Phrasal Verbs Dictionary for Learners of English. USA:Oxford University Press, 2002.-378 p.
9. Povey J. Phrasal Verbs and How to Use them Text. / J. Povey. -Moscow, 1990.-176 p.

BEGILDA AIGERIM AIDARKYZY2nd year master's student

Foreign language: two foreign languages

Faculty of Kazakh Philology and World Languages

Kazakh National Women's Teacher Training University

ABUOVA AKZHARKYN TILSHOVNA

PhD, Acting Assistant Professor

COMMUNICATIVE COMPETENCE AS A VALUE OF HUMANITY

Түйін. Мақалада қазіргі кезде маңызды болып табылатын «коммуникация», «құзіреттілік» және «коммуникативті құзіретті» сияқты түсініктерге әртүрлі отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектеріне сүйене отырып, анықтама беріледі. Оның маңызы мен түрлері, қандай еңбектерде қаралғандығы туралы да ақпараттар қаралады.

Түйінді сөздер: коммуникация, компетенция, тіл және лингвистикалық концепция.

Резюме. В статье определены актуальные сегодня понятия «коммуникация», «компетенция» и «коммуникативная компетенция» на основе работ различных отечественных и зарубежных ученых. Читатель также может получить информацию о его значении и видах, в каких научных работах он рассматривается.

Ключевые слова: коммуникация, компетенция, язык и лингвистика, концепция.

Summary. The article defines the actual concepts of "communication", "competence" and "communicative competence" on the basis of the works of various domestic and foreign scientists. You can also get information about its meaning and types, in which scientific works it is considered.

Key words: communication, competence, language and linguistic, concept.

INTRODUCTION

Nowadays from every person's requires communicate with others, because modern society need for this. For support the connection with others you have to keep the conversation permanently. Through this connection you receive the opportunity to develop yourself. In the science, this concept and process of reveling "communication" has a lot of scientific works and explained from different point of view. At first we need to know the definition of "communication" and "competence".

Thus, the American psychologist Jurgen Ruesch identified more than forty approaches to this concept in various fields of knowledge, including anthropology, sociology, political science, psychology, linguistics, etc. And this indicates that specialists in various branches of human activity face communication problems.

The problems of studying communicative processes are among the most pressing problems for mankind. "It is precisely" the central position of communications in the history of mankind, "writes the leading theorist in the study of mass communication, Eric Barnouw," that convincingly explains why such various branches of knowledge as anthropology, art, education, ethnology, history, journalism, law, linguistics, philosophy, political science, psychology and sociology, - all gravitate towards the study of communication processes ... "[http://vjanetta.narod.ru/lekcia8.html#_ftn1].

MAIN PART

Communication is a constructive process of interaction between people or their groups in order to transfer information or exchange information. In a broad sense: communication is the transmission of a message, the exchange of thoughts, information, i.e. - communication. During communication with the help of signs, some content is transferred from one consciousness (collective or individual) to another. Communication is a social process. It performs a connecting function in society. Human communication can be carried out both verbal and non-verbal means, for example, visual: cinema, painting, etc.). The eminent culturologist and writer Umberto Eco understands communication very broadly: "Culture is primarily communication". However, the more common point of view is that everything that surrounds a person, including culture, is a communicative environment. But it is the verbal (oral and written varieties) that is for a person the main, universal form of communication, coding and transmission of information.

Back in 1928, the English literary critic I.A. Richards defined human communication as follows: "Communication takes place when one mind so acts upon its environment that another mind is influenced, and in that other mind an experience occurs which is like the experience in the first mind, and is caused in part by that experience".

The functions of communication can be distinguished only for research purposes, since in the real

process, communication involves the "intersection" of functions and a change in the roles of the addressee and addressee. Since communication is a continuum, continuous interaction is in the process of communication. Based on this, we can consider the functions of messages and communicative acts, which, from a pragmatic point of view, are distinguished by R. Dimbleby and G. Burton:

- ✓ Warning
- ✓ Advice
- ✓ Information
- ✓ Conviction
- ✓ Expression
- ✓ Entertainment [Dimbleby R., Burton G., 1998, p. 283].

For be understandable for readers also need to consider to another word "competence". Today it is impossible to imagine a highly qualified specialist without a specific set of skills. These skill sets are considered within the competence-based approach. There is no consensus about this word, even about the origin of this concept. Some scientists associate the emergence of the competence-based approach with the name of Aristotle, who called it such a Greek concept as "atere". It is defined as a kind of force that can improve and develop to such an extent that it becomes inherent in the personality.

The question of the main differences between competence (компетенция) and competence (компетентность) has also been a concern for many researchers for a long time. Determining the boundaries of these concepts is often very difficult. Lukashenko A. M. in his article gives the following definition of these concepts: "competence (компетенция) is a subject area in which an individual is well aware and is willing to perform activities, and competence (компетентность) is an integrated characteristic of personality traits" [Lukashenko A.M., 2009, p. 97].

Kolyada S.V. in his work he defines these terms as follows: "competence is what a person can, knows. Competence is a range of rights and powers, within which a person must be able and know what is required" [Kolyada S.V., No. 10, 2007]. According to competence (компетенция) is associated with a person's ability to solve problems. The nature of competence (компетентность) is such that, being a product of training, it is a consequence of the self-development of the individual, his personal growth.

All of the opinions have their own truth. But, how about the «Communicative competence»?

«Communicative competence - mastering all types of speech activity and the basics of the culture of oral and written speech, skills and abilities of using the language in various spheres and situations of communication, corresponding to the experience, interests, psychological characteristics of basic school students in its different stages» [<http://window.edu.ru/catalog/pdf2txt/258/39258/16936>].

At the same time, language and linguistic

(языковедческая) competences, as well as cultural studies competence, turn out to be placed next to them. "Language and linguistic (языковедческая) competence - the development of knowledge about language as a sign system and social phenomenon, its structure, development and functioning; general information about linguistics as a science and scientists; enrichment of vocabulary and grammatical structure of students' speech; formation of the ability to analyze and evaluate linguistic phenomena and facts; the ability to use various linguistic dictionaries".

Cultural competence - awareness of the language as a form of expression of national culture, the relationship of language and history of the people, the national cultural specifics of the language, knowledge of the norms of speech etiquette, the culture of interethnic communication.

Psychologists were among the first to use the concept of "communicative competence". In the "Psychological dictionary" the following definition is given: "Communicative competence (in social psychology) - a set of knowledge, skills and abilities necessary for a person to communicate with people. The structure of communicative competencies includes knowledge of the personal characteristics of people, their understanding, the ability to correctly perceive and evaluate people, predict their behavior, influence them and much more, on which the success of communication and interaction of a person with people may depend" [Nemov, R.S., 2007, p. 177].

CONCLUSION

So, communicative competence is knowledge and skills, necessary for understanding strangers and creating their own programs of speech behavior, adequate to the goals, areas, situations of communication. Communicative competence presupposes mastery of all types of speech activity, the ability to switch in the process of communication from one code / style to another, depending on the conditions of communication, provides basic knowledge of modern literary language, against which special knowledge and skills are purposefully formed that constitute the professional competence of the individual.

Communicative competence is a structural education that includes the following levels: linguistic, speech, discursive, cultural and rhetorical competence. Each level, in turn, includes a set of knowledge and skills necessary for free and effective speech activity.

"The highest degree of manifestation of communicative competence lies in the readiness of an individual to use the knowledge, skills, methods of activity formed in her to organize the information environment in order to resolve problem situations in which this person is interested" [Teslenko, V.I., 2007, p. 39].

In conclusion, "the transformation of the information and communication society in the modern world is accompanied not only by the penetration of communication into all spheres of society, the emergence and development of qualitatively new types of communicative structures and processes, but also by a deep rethinking of the communicative nature of social reality. Modern changes in the field of communication are also determined by the place

and role of communication in the development of society"[8, p. 4] and "the essence of competence, which characterizes the interaction of a person with other people in society, with the environment, as a subject of interaction that ensures a normal life in the environment, forms his ability to cooperate, to accept others as they are" [Kudaybergenova K.S., 2012, p. 144]

REFERENCES:

1. Electronic resource; access mode:http://vjanetta.narod.ru/lekcia8.html#_ftn1.
2. Dimbleby R., Burton G. More Than Words. An Introduction to Communication, 1998, p. 283.
3. The standard of basic general education in the Russian language [Electronic resource] // <http://window.edu.ru/catalog/pdf2txt/258/39258/16936>
4. Lukashenko A.M. Professional competence of the head / Modern competition, No. 6, 2009, p. 97.
5. Kolyada S.V. Communicative competence of the head // Business - Key. No. 10 2007 [Electronic resource]. URL: http://www.bkworld.ru/archive/y2007/n10-2007/n-10-2007_241.html
6. Nemov, R.S. Psychological dictionary / R.S. Nemov. - M.: Humanities. ed. center "VLADOS", 2007, p.177.
7. Teslenko, V.I. Communicative competence: formation, development, assessment: monograph / V.I. Teslenko, S.V. Latyntsev; Krasnoyar. stateped. university named after V.P.Astafieva. - Krasnoyarsk, 2007, p. 39.
8. "Actual problems of communication theory". Collection of scientific papers. - SPb. - Publishing house of SPbSPU, 2004. - p. 4.
9. Kudaybergenova K.S. Theoretical-methodical basics of competence as pedagogical category: monograph, Almaty, 2012, p. 144.

UDC 930.1

BEGIMBAYEVA ZHIBEK SAGINBAYEVNA

Candidate of Sc.History, Associate Professor
Aktobe Regional University named after K.Zhubanov

UTEGENOVA ASSEL

Master of pedagogical sciences, lecturer at
Aktobe Regional University named after K.Zhubanov

STUDY OF CENTRAL ASIAN NOMADS BY SCIENTIFIC SOCIETIES OF THE RUSSIAN EMPIRE (XVIII - BEGINNING OF XX CENTURIES)

Түйін. Мақала Ресей империясының ғылыми қоғамдарының Орталық Азия көшпенділерінің тарихы мен мәдениетін зерттеуге арналған. Орталық Азия аумағын өз қызметінің орбитасына енгізген Орыс Географиялық қоғамының бөлімдеріне үлкен рөл берілді. Ғылыми қоғамдардың қызметі тек ғылыми ізденістермен ғана шектеліп қоймай, көшпелі халық арасында белсенді ағарту жұмыстары да жүргізілді, ол көбінесе мұражайлар мен кітапханалардың жұмыс істеуі, көрмелерге қатысу, ғылыми қоғамдардың журналдарында және басқа да мерзімді басылымдарда мақалалар, баяндамалар жариялау, сондай-ақ Орталық Азия көшпенділері арасында ғылыми-танымал дәрістер оқу арқылы жүзеге асырылды.

Түйінді сөздер: көшпенділер, көшпелі өркениет, ғылыми қоғамдар, ағартушылық қызмет, экспедициялар, ғылыми жарияланымдар, мақалалар, баяндамалар, ғылыми басылымдар, журналдар.

Резюме. Статья посвящена изучению истории и культуры кочевников Центральной Азии научными обществами Российской империи. Большая роль отведена отделам Русского Географического общества, включавшим в орбиту своей деятельности территорию Центральной Азии. Деятельность научных обществ не ограничивалась только научными изысканиями, проводилась также активная просветительская работа среди кочевого населения, которая чаще всего реализовывалась через функционирование музеев и библиотек, участие в выставках, публикацию статей, докладов в журналах научных обществ и других периодических изданиях, а также чтение научно-популярных лекций среди кочевников Центральной Азии.

Ключевые слова: кочевники, кочевая цивилизация, научные общества, просветительская деятельность, экспедиции, научные публикации, статьи, доклады, научные издания, журналы.

Summary. The article is devoted to the study of the history and culture of the nomads of Central Asia by scientific societies of the Russian Empire. A large role is assigned to the departments of the Russian Geographical society, which included the territory of Central Asia in the orbit of their activities. The activities of scientific societies were not limited to scientific research, but also active educational work was carried out among the nomadic population, which was most often implemented through the functioning of museums and libraries, participation in exhibitions, publication of articles and reports in journals of scientific societies and other periodicals, as well as reading popular scientific lectures among the nomads of Central Asia.

Keywords: nomads, nomadic civilization, scientific societies, educational activities, expeditions, scientific publications, articles, reports, scientific publications, magazines.

INTRODUCTION

The process of studying geography, ethnography, history and culture of the nomads of Central Asia began in the first half of the XVIII century. The first attempts to comprehensively study the nomadic civilization of the peoples of Central Asia, undertaken by Russia in the XVIII century, are associated with the name of M.V. Lomonosov (1711-1765). Mikhail Vasilyevich Lomonosov was the initiator of the organization of expeditionary studies of the territory of traditional civilizations of Central Asia. The scientist contributed to the creation of geographical maps of Central Asia, scientific

research in the history, linguistics, economics and ethnography of the nomads of Central Asia.

With the completion of the integration of Kazakhstan into the Russian Empire, the scientific study of the region firmly entered the circle of activities of the central state structures and various groups of researchers.

MAIN PART

With the opening of the St. Petersburg Academy of Sciences in 1725, which was on the state budget, complex research expeditions began. The academic expeditions of P.S. Pallas (1741-1810),

I.P. Falk (1727-1773), I. G. Georgy, and N.P. Rychkov (1746-1784) made a Great contribution to the development of research on the nomads of Central Asia. In 1769, the route of the expedition of P. S. Pallas passed through Simbirsk, Orenburg, Iletsk, Orsk, YaitskyGorodok, Guryev, Ufa. The result of the expedition was the work of P. S. Pallas «Journey through different provinces of the Russian Empire» in three parts (St. Petersburg, 1773) [Asfendiyarov S.D. and Kunte P.A., 1997, p. 258-278].

The Swedish doctor I.P. Falk, who took part in the academic expedition, collected a rich material on the flora and life of the nomadic population of Central Asia. German ethnographer, member of academic expeditions I.G. Georgy collected materials on everyday life, customs and beliefs, settlement and economy of nomads, which resulted in the work «Description of all peoples living in the Russian state» [Asfendiyarov S.D. and Kunte P.A., 1997, p. 240-245]. In 1769-1772, N.P. Rychkov worked as part of the troops to collect information on the territory of Kara Turgay, Turgay, Tirsakkan, Ishim, and the fortresses of Ust-Uyskaya, Krutoyarskaya, and Troitskaya. Later, his work «Journal, or Daily notes of the journey of captain N.P. Rychkov to the kirgiz-kaisat steppes in 1771» (1772) was published [Asfendiyarov S.D. and Kunte P. A., 1997, p.281-283].

A major event summarizing the study of the nomadic population of Central Asia by Russian scientists was the publication of the book by A.I. Levshin (1797-1879) «Description of the Kyrgyz-Cossack, or Kyrgyz-Kaisak hordes and steppes» in three parts (1832) [Levshin A.I., 1996, p. 656]. It consisted of three volumes: the first volume contained a general physical and geographical description of the Kazakh steppes, in the second, for the first time, the history of the Kazakh people from ancient times to the beginning of the XIX century was presented, in the third volume a detailed description of the ethnography of the Kazakhs was given. The main contents of the volumes were supplemented with plans, tables, maps, diagrams, lithographic and engraved drawings and other materials.

Since the beginning of the XIX century, a number of Russian departments have been studying the nomadic population of Central Asia - the military topographic department of the General Staff (1812), the scientific committee of the mining department (1834), the agricultural scientific committee of the Ministry of State Property (1857) and others. In the first half of the XIX century, scientific societies at universities occupied a large place in the study of Kazakhstan. So, at Moscow University: Society of Russian History and Antiquities (1804), Society of Nature Lovers (1805). At St. Petersburg University, the mineralogical society (1817), the physico-medical society (1805), the forestry society (1834) and others [Valikhanov E.Zh., 1989, p.29]. The result of their activities was the collection and

generalization of materials on the history and economy of the Kazakh people.

A distinctive feature of the «Society of admirers of natural science, anthropology and Ethnography» established in 1863 at Moscow University was the breadth of scientific interests and the desire to popularize science. The society at Kazan University was created on its model in 1869. Since 1867, congresses of natural scientists have been important, where problems of a professional nature of public interest were discussed.

Another society with a wide range of participants was the Moscow archaeological society (1864), which initiated archaeological congresses in 1869. A significant role belonged to The society of Russian history and antiquities (OIDR), established in 1804. In 1893, the historical society was founded at Moscow University – another center for the study of history, which arose on the initiative of professors of the faculty of history and Philology, headed by Professor V.I. Guere [Andreev A.Yu., Tsygankov D.A., 2004, p. 103]. In 1889, the historical society was established at the St. Petersburg University [Yesengaraev E.Zh., 1991, p.2].

Under the leadership of P.P. Semenov-Tian-Shansky (1827-1914), one of the leading positions was occupied by the Central statistical Committee under the Ministry of internal Affairs, established in 1852. Under his leadership, statistical committees were established in regions with a broad field of activity [Kimasov A.I., 1978]. In 1895 the Turgay statistical Committee was opened, and the Ural Committee in 1896 [History of Kazakhstan, 2000, p. 563]. The Orenburg Department of the Imperial Russian horticultural Society operated in the Turgay region. With the opening of the local administration of the red cross society, the Turgay region joined one of the major all-Russian organizations [For the new year, 1896, p. 2].

The rule of tsarism was based on the introduction of the principles of autocracy and Orthodoxy, education in the spirit of loyalty to the Tsar. These principles were cultivated not only by the official authorities, but also by representatives of science, who saw the «Historical and cultural mission of Russia» in the policy of Russification and assimilation of the suburbs [Asfendiyarov S.D., 1993, p. 241]. The issue of education was also resolved from the position of strengthening the Russification policy of tsarism. Based on these goals, tsarism went to legalize the Russian-Kazakh schools that existed in the Turgay and Ural regions. Along with this, the «Temporary provisions» provided for other ways to involve Kazakh children in Russian schools. For example, Kazakh children could attend schools in villages and Russian villages [Berzhanov K., 1965, p. 70].

Scientific research of the nomadic population of Central Asia was carried out taking into account the policy of colonization of this region. One of the major

scientific institutions in Russia that made a huge contribution to the scientific study of the Kazakh region was the Imperial Russian Geographical society. The society was established on August 6, 1845 and set very broad goals and extensive tasks for the study of Russia and its peoples [Vigasin A.A., Shastitko P.M., Baziyants A.P. et al., 1997, p. 87]. The activity of this scientific institution in 1845-1861 took place in a pre-reform situation, in close connection with the socio-economic development of the Russian Empire. The industry and agriculture of the Russian Empire needed representatives of the intellectual sphere of activity, as it was necessary to contribute more fully to the growth of productive forces in the country.

Both capitalist production and, to a certain extent, the state itself needed to expand scientific research. The progress of world science and the atmosphere of social upsurge had a fruitful influence on the development of science. Under the influence of these factors, Russian science in the second half of the XIX century reached a high level in many branches of knowledge. At the same time, the government's policy in the field of science assigned it a subordinate role as part of the internal policy of the state [Kozybaev M.K., 2000, p. 59]. Strict censorship and regulation in state scientific institutions could not satisfy the leading scientists of Russia. As a result, they sought to conduct research beyond their borders. The most productive opportunity was to work in scientific societies that were less subject to state control, since they existed mainly on membership donations.

In the middle of the XIX century, the attention of Russian geographers was attracted by the problem of scientific research in Central Asia, which is connected with the geopolitical interests of the Russian Empire and its promotion to South Asia. Russian Geographical society's well-known expeditions, which glorified Russian science, took place in the course of this task. Thus, the Tian-Shan expedition of P.P. Semenov made an entire epoch in the study of Central Asia. P.P. Semenov, permanent head of the Imperial Russian Geographical society for more than 40 years, became the first researcher of the Tian-Shan. His work marked the beginning of a number of works that were undertaken by the Imperial Russian Geographical society to study the nature of Turkestan.

A follower of P.P. Semenov was N.A. Severtsov, one of the greatest figures of the Imperial Russian Geographical society. In 1864, on behalf of the society, he began his famous studies of Turkestan. He visited the Aral sea region, the Alexander range, the Central Tian-Shan, and the Pamirs. N.A. Severtsov's scientific expeditions resulted in the works «Travels in the Turkestan region and research of the Tian Shan mountain country» and «Orographic sketch of the Pamir mountain system» [Vigasin A.A., Shastitko P.M., Baziyants A.P. et al., 1997, p. 89].

A great contribution to the study of Central Asia was made by a member of the Imperial Russian Geographical society N.M. Przhevalsky (1839-1888). In 1868-1869, he made his first trip to the Ussuri region. Since 1887, his «Central Asian wanderings» began, which made up an entire epoch in the history of Asian studies. All of Przhevalsky's expeditions were conducted under the auspices of the Imperial Russian Geographical society.

Chokan Chingizovich Valikhanov (1835-1865), a talented Kazakh scientist and traveler, was the first researcher who provided detailed information about Kashgaria to the Russian Geographical society. A full report on Valikhanov's trip to Kashgaria was published in Russian Geographical society in 1904 [Demesheva G.A., 2000, p. 80-81]. Ch. Ch. Valikhanov was not only a scout of the General staff of the Russian army, but also a research scientist of the Russian army. In February 1857, on the recommendation of P.P. Semenov-Tyan-Shansky, Ch. Valikhanov was accepted as a full member of the Russian geographical society [Berzhanov K., 1965, p. 29]. His scientific papers were so important that they were classified for 35 years. Therefore, only in 1904 the Russian geographical society printed them, and even then with bills [Tleukabylova R., 2005, p. 145-149].

Military researchers were also scientists P.P. Semenov-Tyan-Shansky, N.M. Przhevalsky. Major expeditions were undertaken by the society for the study of Central Asia, China, and Iran under the leadership of V.A. Obruchev (1863-1956) and N.V. Khanykov (1819-1878), which resulted in valuable cartographic materials.

In the southern Urals, the historical and cultural study of the region was associated with the emergence of the Orenburg Department of the Imperial Russian Geographical society in 1868. The historical heritage of Kazakhs of the Orenburg Department of the Imperial Russian Geographical society of sultan T.A. Seidalin and a full member of the society of S.A. Dzhanurin, T.A. Seidalin, S. Dzhanurin, B. Daulbayev reflect the trends of socio-cultural life occurring in Central Asia in the XIX century [G.S. Sultangalieva, 2014, p. 208-303].

The Orenburg division of the Imperial Russian Geographical society was the fourth regional Department of Russian Geographical society after the Siberian in Irkutsk, the Caucasus in Tiflis and the Baltic in Vilnius. Its sphere of influence included the Orenburg province, the Urals, Kazakhstan, and Central Asia [GAORO F.94, Op.1, D.17, L.3].

Due to the fact that the comprehensive study of the Eastern regions of the Russian Empire – the territory of Central Asia – was expanded, later departments of the Imperial Russian Geographical society were opened: in 1877 – West Siberian and in 1897 – Turkestan. With the expansion of

research facilities in the West Siberian Department of the Imperial Russian Geographical society, the Semipalatinsk sub-Department of the West Siberian Department was opened in 1902, which in its significance outgrew the scope of its status. In 1915, the question was raised about opening the Semirechinsk Department of the Imperial Russian Geographical society, which in turn proved the importance of this region for Russia at that time [GAORO F.94, Op.1, D.2, L.27].

CONCLUSION

In the second half of the 19th - beginning of the 20th centuries, scientific research began to develop noticeably in the Russian Empire, both in the center and in the regions, and local history activities intensified. The opportunities for scientific research have also increased significantly. The inclusion of Kazakhstan in the economic and political life of the Russian Empire made it necessary to study the geographical features, identify the natural resources of nomadic traditional civilizations, the mechanism of life of the nomadic population of Central Asia.

REFERENCES:

1. Andreev A.Yu., Tsygankov D.A. Societies for the Study of History at Moscow University in the XIX and early XX centuries. // Bulletin of Moscow University, series 8, history, No. 2, 2004.- pp. 95-105
2. Asfendiyarov S.D. History of Kazakhstan (since ancient times). - Alma-Ata: «Kazakh University», 1993.- 304s.
3. Berzhanov K. Russian-Kazakh commonwealth in the development of education.- Alma-Ata: «Kazakhstan», 1965.-342s.
4. Demesheva G.A. Kazakhstan in publications of scientific societies: Bibliographic index.- Almaty, 2000.- 398p.
5. For the new year. «TurgayskayaGazeta», No. 53, 1896, January 3.
6. GAORO F.94, Op.1, D.17
7. GAORO F.94, Op.1, D.2
8. History of Kazakhstan (from ancient times to the present day). In five volumes.Volume 3.-Almaty: «Atamura», 2000.-768s.
9. History of Russian oriental studies from the middle of the nineteenth century to 1917 / A.A.Vigasin, P.M.Shastitko, A.P.Baziyants et al.; Editors: A.A.Vigasin et al.-M.: «Eastern literature» RAS, 1997.-536s.
10. Kazakh officials in the service of the Russian Empire: a collection of documents and materials /otv. ed. G.S.Sultangalieva, comp. G.S.Sultangalieva, T.T.Dalaeva, S.K. Uderbaeva. - Almaty: Kazakh University, 2014.- 418p.
11. Kimasov A.I. Activity of the statistical committees of Kazakhstan and their role in the study of the history of the region: abstract. ... cand. ist. Sciences: 07.00.09. - Alma-Ata, 1978.-30s.
12. Kozybaev M.K. Kazakhstan at the turn of the century: reflections and searches. In two books. Book one.- Almaty: Fylym, 2000. - 420s.
13. Levshin A.I. Description of the Kyrgyz-Cossack, or Kyrgyz-Kaisak, hordes and steppes. - Almaty, «Sanat», 1996.- 656s.
14. The past of Kazakhstan in sources and materials / under the editorship of S.D. Asfendiyarov and P.A.Kunte. - Almaty: Kazakhstan, 1997.-383p.
15. Tleukabylova R. ChokanValikhanov - a scientist representative of the Kazakh steppe and all of Asia. // Eurasian Community, No. 3 (51), 2005.
16. ValikhanovE.Zh. The activities of the Russian Geographical Society to study the economic and social situation of the Kazakh people at the turn of the XIX and XX centuries. Dissertation ... Cand. ist. Sciences: 07.00.02.- Alma-Ata, 1989.- 212s.
17. YesengaraevE.Zh. Scientific societies and their role in the historical science of Russia in the late XIX - early XX centuries (based on the activities of historical societies at Moscow and St. Petersburg universities): author. ... Candidate of Historical Sciences: 07.00.09. - M., 1991.-20s.

БИСМИЛЬДИНА ДИНАРА ДОСЫМЖАНОВНА

Филология ғылымдарының кандидаты
С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті

АЙТМУХАМЕТОВА КУРАЛАЙ УЗБЕКОВНА

Филология ғылымдарының кандидаты, доцент
Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Мемлекеттік басқару академиясы

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ПУНКТУАЦИЯЛЫҚ БЕЛГІЛЕРДІ ОҚЫТУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Түйін. Бұл мақала қазақ тіліндегі пунктуациялық белгілерді оқыту мәселелеріне арналған. Сауатты жазу үшін, ойынды дәл, ұғынықты жеткізу үшін, сөздерді дұрыс орналастырып айтпасақ және сол сөздерді тыныс белгілерімен дұрыс бөліп жазбасақ, айтайын деген ойың мазмұнды, тиянақты, сауатты шықпайды. Сондықтан әрбір тыныс белгілерінің орналасу ретін, беретін мағынасын білуіміз қажет. Тіл тәжірибесінде өзімізге белгілі пунктуациялық ережелер мен заңдылықтарды жетік меңгере тұра, кейде пунктуация заңдылығына қайшы келетін немесе тыныс белгілерін орынды қолдануға қатысты дау тудыратын мәселелер аз да болса кездесіп қалады. Мұндайда пунктуация заңдылықтарын ескергеннен кейін, көп жағдайда тіл табиғатын сезіну, түсіну аспектілерін басшылыққа аламыз. Тіл табиғатын дұрыс сезініп, түсінудің нәтижесінде, қисынды пунктуациялық ережелер туындайды деп есептейміз.

Түйінді сөздер: қазақ тілінің пунктуациясы, пунктуацияны оқыту әдістемесі, пунктуациялық білік пен дағдыны оқыту, пунктуациялық ережелер, пунктуациялық қателер, пунктуациялық қатемен жұмыс жасау, пунктуациялық талдау.

Резюме. Данная статья посвящена проблемам обучения пунктуационных знаков на казахском языке. Для того, чтобы грамотно написать и выразить мысль, мы должны знать порядок расположения и значение каждого знака препинания. В языковой практике, в совершенстве владея известными нам пунктуационными правилами и закономерностями, иногда встречаются вопросы, которые противоречат законам пунктуации или вызывают спор в отношении разумного применения знаков препинания. При этом, учитывая закономерности пунктуации, в большинстве случаев мы руководствуемся аспектами понимания природы языка.

Ключевые слова: пунктуация казахского языка, методика обучения пунктуации, обучение пунктуационным умениям и навыкам, пунктуационные правила, пунктуационные ошибки, работа с пунктуационной ошибкой, пунктуационный анализ.

Summary. This article is devoted to the problems of teaching punctuation marks in the Kazakh language. In order to correctly write and Express an idea, we need to know the order and meaning of each punctuation mark. In language practice, having a perfect command of the punctuation rules and patterns known to us, sometimes there are questions that contradict the laws of punctuation or cause a dispute regarding the reasonable use of punctuation marks. At the same time, given the regularities of punctuation, in most cases, we are guided by aspects of understanding the nature of the language.

Keywords: punctuation of the Kazakh language, methods of teaching punctuation, teaching punctuation skills, punctuation rules, punctuation errors, working with punctuation error, punctuation analysis.

Тіл білімі ғылымының маңызды жүйелерінің бірі болып табылатын пунктуация саласы, яғни тыныс белгілері туралы ілім жазба тілді мағыналық бөліктерге бөлу қажеттілігінен туындаған. Тыныс белгілерін дұрыс қоя білмейінше, жазба тілін толық сауатты деңгейде меңгеру мүмкін емес. Сондықтан жазба тілдің қосымша құралы болып табылатын тыныс белгілерінің қолданылу заңдылықтары туралы білімді терең меңгерген жөн. Өйткені олар жазба тілдің баршаға түсініктілігін қамтамасыз етеді, мәтін мағынасын толық және нақты ұғынуға көмектеседі. Жазба тілдің мазмұны көпшілік тарапынан бірдей қабылдауы үшін, белгілі бір тілдің тыныс белгілерінің ма-

ғынасы мен қойылу тәртібі ережесі нақты, анық болуға тиісті. Өйткені пунктуацияны терең және нақты меңгермейінше, тілдің айтылым, оқылым, тыңдалым, жазылым аспектілерін сауатты меңгеру мүмкін болмайды.

Әлемнің басқа тілдері сияқты қазақ тіл білімінің пунктуациялық жүйесінің де өзіндік даму тарихы бар. Әр заманның тіл жанашырлары қазақ тілінің тыныс белгілерін өз кезегінде әр түрлі дәрежеде зерттеп, қазақ тіл білімі ғылымының іргелі саласы ретінде қалыптасуына өз үлестерін қосты.

Тұлғааралық мәтін коммуникациясы сәтті орындалуы үшін және тіл тәжірибесінде пунк-

туациялық сауатсыздық орын алмасы үшін, тіл маманы да, тілді үйренуші де пунктуацияны оқытудың тиімді әдістерін меңгеруі керек. Қазақ тіл білімінде пунктуация мәселесі бұрыннан зерделеніп келе жатыр. Сонымен бірге ғалымдардың бүгінгі күні баспасөз беттерінде жарияланған пікірлері пунктуацияның жеке-жеке мәселелеріне арналса да, жалпы алғанда, қазақ тілі пунктуациясының маңыздылығын ескеріп, оның ғылыми тұрғыдан зерттелуіне үлес қосты. Ал қазақ тілі пунктуациясы саласында жазылған елеулі ғылыми еңбектер қазақ тіл білімінің пунктуациялық ережелері мен заңдылықтарын нақтылай түсті деуге болады. «Дегенмен пунктуацияны оқыту әдістемесінің нәтижелері әлі де қанағаттанарлық дәрежеде емес, оның «негізгі себебі – пунктуацияны оқыту әдістемесінің практикалық және теориялық негіздерінің жеткіліксіз деңгейде әзірленуінде» [Ломизов А.Ф., 1975 ж., 3 б.]. Тіл тәжірибесінде өзімізге белгілі пунктуациялық ережелер мен заңдылықтарды жетік меңгере тұра, кейде пунктуация заңдылығына қайшы келетін немесе тыныс белгілерін орынды қолдануға қатысты дау тудыратын мәселелер аз да болса кездесіп қалады. Мұндайда пунктуация заңдылықтарын ескергеннен кейін, көп жағдайда тіл табиғатын сезіну, түсіну аспектілерін басшылыққа аламыз. Тіл табиғатын дұрыс сезініп, оны түсінудің нәтижесінде, қисынды пунктуациялық ережелер туындайды деп есептейміз. Пунктуация саласын түбегейлі зерттеу – өте күрделі әрі ол тілдің құрылымдық, мағыналық және интонациялық ерекшеліктерінің өзгерісіне байланысты құбылып отыратын уақытқа тиесілі үдеріс. Мүмкін, тіл білімінің пунктуациялық жүйесінің әлі де зерттелу үстінде болуы осыған байланысты болар! Осы тұрғыдан алғанда бүгінгі күні қазақ тілінде пунктуацияны оқытудың тиімді жолдарын ғылыми тұрғыдан негіздеу мәселесі күн тәртібінде тұрған өзекті тақырыптардың бірі болып отыр.

Қазақ тілінің пунктуациясы – қазақ тіліндегі сөйлемдер мен мәтіндердің тыныс белгілерін дұрыс қою және оларды дұрыс оқу ережелері туралы ілім. Қазіргі қазақ тіл білімінде 10 тыныс белгісі қолданылады, олар: нүкте (.), көп нүкте (...), қос нүкте (:), нүктелі үтір (;), үтір (,), жақша (), тырнақша («»), сызықша (–), сұрақ белгісі (?), леп белгісі (!). «Қазақ пунктуациясының негізі – жазба тілде ойды білдіруге арналған тілдік бірліктерді мағыналық бөліктерге бөлу және олардың байланысын көрсету», – дейді ғалым Х.К. Арғынов [Арғынов Х.К., 1971 ж., 86 б.].

Пунктуацияны оқыту технологиясының кешегісі мен бүгінін қарастыру жалпы білім беру технологиясының кешегісі мен бүгінімен байланысты.

Олай болса, оқыта отырып тәрбиелеу, тәрбиелей отырып оқыту технологиясы білім беру тарихында бұрыннан қолданылып келе жатыр. Білім мен тәрбиені байланыстыра дамытып оқы-

ту технологиясы – бұл білім алушылардың таным іс-әрекеттерін барынша дамыту, яғни олардың ой-өрісін дамыту, өз бетімен жаңа білімді іздеп табуға және оны еркін игеруге үйрету.

Пунктуация әдістемесі – қазақ тілін оқыту әдістемесінің бір саласы, онда білім алушылардың пунктуациялық білігі мен дағдысының қалыптасу үдерісі сипатталады, әр алуан қызметте қолданылатын тыныс белгілерін тиімді оқыту әдістері қарастырылады. Пунктуация әдістемесі оқытудың жалпыдидактикалық және әдістемелік принциптеріне негізделеді. Соның ішінде әдістемелік принциптерге келгенде, пунктуация әдістемесінің семантикалық, интонациялық және синтаксистік принциптерін атауға болады. Бұл принциптер бір-бірін толықтыра отырып бір уақытта жүзеге асырылады. Олардың қолданылу реттілігі пунктуациялық нормалардың сипатымен анықталады. Білім алушы пунктуациялық талдауды кейде интонациялық талдаудан, кейде мағыналық талдаудан, ал кейде синтаксистік талдаудан бастап, кейіннен басқа принциптердің көмегіне жүгінуі мүмкін. Мұның барлығы тыныс белгілерінің қолданылу орнын анықтау мақсатынан туған. Пунктуация бойынша материал синтаксис саласы бойынша берілетін материалмен бірге беріледі. Оқу орындарында пунктуация синтаксисті практикалық бағытта меңгеруге көмектеседі және білім алушылардың тіл дамыту ерекшеліктерімен тығыз байланысты. Пунктуация нормаларын жетік меңгерген білім алушы кез келген жазба жұмысын сауатты орындайды.

Іскерлік – алған білім негізінде білім алушылардың практикалық әрекеті іске асырылады. Білімсіз қандай болса да іскерлік мүмкін емес. Дағды – бұл қайта-қайта орындалатын практикалық әрекетке машықтандыру. Мысалы, жылдам оқу дағдысы – жүйелі түрде жаттығу нәтижесі. Пунктуациялық білік пен дағдыны оқыту мақсаты екі бағытта жүзеге асырылады: 1) Танымдық мақсат пунктуация бойынша білім негізін құруға бағытталған, соның негізінде пунктуациялық білік қалыптасады; 2) Тәжірибелік мақсат пунктуациялық білікті қалыптастыруға, яғни коммуникативтік бірліктерді семантикалық-грамматикалық талдау негізінде қажетті тыныс белгілерінің қойылатын орнын анықтауға бағытталған.

Білім алушылардың бойында пунктуациялық дағдыны жастайынан қалыптастыру аса маңызды. Пунктуациялық дағды дегенміз – білім алушының мәтіндегі коммуникативтік бірліктерге қатысты тыныс белгілерін қою ережесін қарастыратын ой әрекеті. Білім алушылардың пунктуациялық дағдысын тіл дамыту жұмыстарымен тығыз байланыста қарастыра отырып қалыптастырған жөн. Пунктуациялық дағдыны қалыптастыруда грамматикалық-синтаксистік және тілдік әрекеттерді, нақтырақ айтқанда, пунктуациялық ережелерді қолдану реттілігін анықтайтын әрекеттерді орындау керек:

- сөйлемде мағыналық бөлікті белгілеп көрсету, ал мәтінде жаңа ойды және оның алдыңғы оймен байланысын анықтау;

- сөйлемдегі немесе мәтіндегі пунктуациялық-мағыналық бөліктің тыныс белгілері қойылатын орнын анықтау және қойылуға тиісті тыныс белгісін белгілеу;

- тыныс белгілерін дұрыс қою. Осыған орай:

Пунктуациялық ереже дегеніміз – сөйлемдегі немесе мәтіндегі пунктуациялық-мағыналық бөліктің тыныс белгілерімен ерекшелену шарттарын құрайтын ерекше нұсқаулық. Пунктуациялық ереже жазба тілде орындалуы міндетті саналатын пунктуациялық нормаларды реттейді. Пунктуациялық ереженің негізін сөйлемнің немесе мәтіннің пунктуациялық-мағыналық бірлігі құрайды, өз кезегінде оның тыныс белгілерімен ерекшеленуі аяқталған ойды мәнерлі ете түседі.

Пунктуациялық қателік дегеніміз – сөйлемдегі тыныс белгілерінің қате қолданылуы немесе қажет емес жерде қолданылуы.

Пунктуациялық қатемен жұмыс жасау – пунктуациялық дағдыны қалыптастыру ісіндегі маңызды қадам (пунктуациялық қателерді ескерту, пунктуациялық қателерді оқытушының ескертуі, пунктуациялық қателері бар сөйлемдерді сабақта талдау т.б. бойынша арнаулы жұмыс).

Пунктуацияны оқытуда қолданылатын жаттығулардың маңызды түрі – пунктуациялық талдау, яғни жаттығу мәтінінде қойылған тыныс белгілерінің ережесін түсіндіру.

Мәтінді жатқа жазу. Тыныс белгілері қойылған жекелеген мәтіндерге егжей-тегжейлі пунктуациялық талдау жасалғаннан кейін, сол мәтін бірнеше күннен соң білім алушыларға жатқа жазуға беріледі.

Жазба тіл адамзат дамуына, өсіп-өркендеуіне ерекше ықпал етеді және оның өзіндік жүйесі бар. Локалды желі арқылы таралатын ғаламтордың келесідей жанрларын қолданушылар қатары өте көп: 1. Электронды пошта-коммуникация; 2. Чат-коммуникация; 3. Форум-коммуникация. Ғаламторда бұдан басқа да мынадай қосалқы коммуникация түрлері белсенді пайдаланылады: блогтар, уики-жобалар (Уикипедия, уикибілім) т.б. «WhatsApp», «Viber», «Facebook», «Вконтакте» арқылы жіберілетін хабарламалар лезде және жылдам жүзеге асырылатын мәтін коммуникациясына мысал бола алады. Ал қазіргі қазақ ғаламтор жүйесіндегі негізгі смайлдар қазақ тілінің пунктуациялық белгілерімен бірге қолданылғанда белгілі бір мағынаны білдіреді. Нақтырақ айтқанда:

1. :) (қос нүкте және жабық жақшадан тұратын смайл) – күлкілі езуді білдіреді.

2. :((қос нүкте және ашық жақшадан тұратын смайл) – қайғыру, мұңдануды білдіреді.

3. :-((қос нүкте, сызықша және жабық жақшадан тұратын смайл) – ренжу, ызалану сезімін білдіреді;

Бұл белгілер – ғаламтор тілінің ерекшелігі, онда берілетін вербалды хабардың мән-мағынасын толықтырумен бірге, қосымша ақпарат береді, жазуды үнемдеу үшін немесе айтуға болмайтын сөз орнына қолданылады. Смайлдардың арнайы қолданылу орны болмайды. Олар мәтіннің ортасында, басында немесе аяғында қойылады. Соған қарамастан ғаламтор арқылы жүзеге асырылатын мәтін коммуникациясы сауатты ресімделуі керек, ол үшін тілдік нормалармен қатар пунктуациялық заңдылықтар қатаң сақталуы керек.

Сондықтан қазақ тілінің пунктуациясын оқыту әдістемесі, пунктуациялық белгілерді оқыту әдістерінің теориясы сияқты сұрақтар бүгінгі күн тәртібінде қаралатын мәселелер қатарынан жақын арада түсе қоймайды. Қазақ тілінің пунктуациясын оқыту әдістемесі – қазақ тілін оқыту әдістемесінің бір бөлігі, ол ана тілін ұғынудың заңдылықтарын және білім алушылардың пунктуациялық білігі мен дағдысының қалыптастыруды үйрету жолдары мен құралдарын зерттейтін педагогикалық ғылым. Пунктуацияны оқыту әдістемесі тарихи жағынан дамыған, жетілген, теориялық негізі қалыптасқан, белгілі бір жүйеге келтірілген. Пунктуацияны оқыту бойынша оқу-әдістемелік әдебиетті талдау нәтижесі көрсеткендей [Сакулин П.Н., 1907 ж.]:

1. Пунктуацияны оқыту әдістемесі тек XIX ғасырдың II жартысынан басталған.

2. Оқу-әдістемелік әдебиеттерде пунктуацияның жазба тілдегі маңызы туралы көбірек айтылып, оны оқыту әдістемесі туралы аз айтылған.

3. Пунктуацияны оқытудың әдіс-тәсілдері мыналар болды: тыныс белгілері жоқ мәтінмен жұмыс жасау (тыныс белгілері қойылатын орындарды түсіндіру, синтаксистік талдау жасау, т.б.), жатжазу түрлері, т.б.

«Дегенмен пунктуацияны оқыту әдістемесінің нәтижелері әлі де қанағаттанарлық дәрежеде емес, оның «негізгі себебі – пунктуацияны оқыту әдістемесінің практикалық және теориялық негіздерінің жеткіліксіз деңгейде әзірленуінде», – деген қорытындыға келген ғалым А.Ф. Ломизов пунктуацияны оқытудың екі: жалпыдидактикалық (ғылымилық, жүйелілік) және мамандандырылған (спецификалық) қағидаттарын ұсынады [Ломизов А.Ф., 1975 ж., 3 б.]. Қазақ тілінің пунктуациялық жүйесі, негізінен, үш принципке: грамматикаға, сөз мағынасына және интонацияға негізделіп оқытылады. «Сөйлегенде сөздің жүйесін, қисынын келтіріп сөйлеу қандай керек болса, жазғанда да сөздің кестесін келтіріп жазу да сондай керек. Сөздің жүйесін, қисынын келтіріп жаза білуге қай сөз қандай орында қалай өзгеріп, қалайша бір-біріне қиындасып, жалғасатын дағдысын білу керек. Әр халықтың дағдылы жолы, жүйесі, қисыны болады» [Байтұрсынұлы А., 2009 ж., 20 б.].

Білім алушылардың тілдік білігі мен дағдысы-

ның ішінде пунктуациялық дағдының атқаратын рөлі ерекше. Бұл ұғымға ғалым Жапбаров А. мынадай анықтама береді: «Пунктуациялық дағды – бұл сызба, материалдарды бекіту мен үйрену үдерісінде пайдаланылатын ұзақ мерзімді есте сақталып жазылған сызбалардың арақатынасы мен байланысы, көрнекілікпен ұсынылған сөйлем үлгілері» [Жапбаров А., 2015 ж., 49 б.].

Сонымен қатар, пунктуацияны оқытудың психологиялық негіздері бойынша, ақыл-ой жаттығулары ішкі сөйлесім негізінде өз ішінен, іштей орындағанда жылдам және сәтті нәтиже береді, онда ішкі сөйлесім басты рөл атқаруы керек, себебі білім алушы жазғанда және жазылым барысында мәтіннің тыныс белгілерін іштей ойлай отырып қояды. «Пунктуациялық икемділік пен дағдыларды қалыптастыруға арналған жаттығулар жүйесін анықтауда жұмыстың жалпы бағытын, бірізділігін ғана емес, сонымен бірге жаттығулардың дұрыс сәйкестігін белгілеу қажет. Жүйе компоненттерінің көлемі мен жеке жұмыстарды жүргізу уақытының сәйкестігінің бұзылуы пунктуациялық ережелерді меңгеру деңгейін төмендетеді, пунктуациялық дағдыны қалыптастыруға кедергі жасайды» [Жапбаров А., 2015 ж., 52 б.].

Қазіргі оқу және әдістемелік әдебиеттерде, сонымен қатар оқытушылардың тәжірибесінде пунктуацияны оқытуда пайдаланылатын негізгі әдістер мен тәсілдер мыналар:

- Мәтіндегі немесе жеке сөйлемдердегі тыныс белгілерінің қойылу себебін талдау.

- Тыныс белгілері дұрыс қойылмаған немесе кейбір орындарда мүлдем қойылмаған мәтінді сауатты көшіріп жазу.

- Тыныс белгілеріне қатысты белгілі бір ережелерге көркем шығармалардан мысал келтіру.

- Тыныс белгілеріне қатысты белгілі бір ережелерге өз жанынан шығарылған мысал келтіру.

- Мәтінді немесе жеке сөйлемдерді пунктуациялық белгілерді ескере отырып, мәнерлеп оқу.

- Пунктуациямен байланысты арнаулы стилистикалық жаттығулар – тыныс белгілерін үйрету жолындағы бірінші адым, бұл білім алушылардың синтаксистік құрылыс пен сөйлемдегі ой желісін ұстай білуін қамтамасыз ету дегенді білдіреді.

Жат жазу түрлері – білім алушылардың пунктуациялық сауаттылығын тексеруге арналған әдістердің бірі.

Қазақ тіліндегі пунктуациялық белгілерді оқыту әдістерінің жоғарыда көрсетілген түрлеріне қоса ғалым Бектұров Ш.К. «Қазақ тілі: лексика, фонетика, морфология, синтаксис: Оқуға түсуші талапкерлерге, студенттерге және оқытушы-оқытушыларға арналған» аты еңбегінде тыныс белгілерінен терең білім, берік дағды беру мақсатында, пунктуацияның грамматикалық, мағыналық және интонациялық принциптеріне байланысты мына секілді жұмыс түрлерін ұсынады [Бектұров Ш.К., 2006 ж.]: 1) Пунктуациялық талдау; 2) Жаттаған өлеңдердің немесе қысқа әңгіменің тыныс белгісін дұрыс қойып жазғызу; 3) тыныс белгілеріне арнап құрылымдық сызбалар жасау; 4) диктант, мазмұндама, шығарма жұмыстарын жазғызу; 5) магнитофонға жазылып алынған көркем мәтіндердің интонациясына көңіл аудару.

Қорыта айтқанда, қазақ тіліндегі пунктуациялық белгілерді оқытудың активті (белсенді) және интерактивті (өте белсенді) әдістері – тілдің айтылым, оқылым, тыңдалым, жазылым аспектілерін тұтас қамти отырып білім беруді жетілдірудің маңызды бағыттарының бірі. Ұсынылған негізгі инновациялық әдістердің нәтижесінде білім алушылар қазақ тіліндегі пунктуациялық белгілерді меңгеруге қатысты берілген жұмыс түрлерін орындауға шұғыл кірісіп, іске шапшаң жұмылдырылады, тақырыпты терең түсінеді, жылдам есте сақтайды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Ломизов А.Ф. Обучение пунктуации в средней школе (Проблемы методики). Под ред. А.В. Текучева. – М.: Педагогика, 1975. – 160 с.
2. Арғынов Х.К. Основы методики синтаксиса и пунктуации казахского языка. Автореферат дисс. на соискание ученой степени доктора пед.наук. – Фрунзе, 1971. – 106 б.
3. Сакулин П.Н. Сборник статей для упражнения в знаках препинания и для синтаксического разбора. М.: Д.И.Тихомиров, 1907.–78 с.
4. Байтұрсынұлы А. Тіл – құрал. – Алматы: Сардар, 2009. – 348 б.
5. Жапбаров А. Білім алушылардың тыныс белгілерді дұрыс қою икемділігі мен дағдыларын қалыптастырудың ғылыми-әдістемелік негіздері. – Алматы: Эверо, 2015. – 212 б.
6. Бектұров Ш.К. Қазақ тілі: лексика, фонетика, морфология, синтаксис: Оқуға түсуші талапкерлерге, студенттерге және оқытушыларға арналған. – Алматы: Атамұра, 2006. – 336 б.

ДӘДЕБАЕВ ЖАНҒАРА

Филология ғылымдарының докторы, профессор
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

АЙТБАЕВА КУННУР БОЛАТОВНА

2 курс магистранты
«Аударма ісі» мамандығы
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

АБАЙДЫҢ «ҚАҚТАҒАН АҚ КҮМІСТЕЙ КЕҢ МАҢДАЙЛЫ» ӨЛЕҢІН ОРЫС, АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІНЕ АУДАРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Түйін. Мақала Абай Құнанбаевтың «Қақтаған ақ күмістей кең маңдайлы» өлеңін түпнұсқадан және жолма-жол аудармадан орыс, ағылшын тілдеріне аудару мәселелерін зерттеуге арналған. Мақаланың мақсаты – берілген өлеңнің осы уақытқа дейін жасалған аудармаларының сапа деңгейін анықтау, аудармашылардың шешімдерін бағалау. Мақалада өлеңнің орыс және ағылшын тілдеріндегі аудармаларының қолда бар нұсқалары салыстырмалы түрде жан-жақты талданады. Алғаш рет аталған өлеңнің көркемдік және мән-мағыналық ерекшеліктерін жеткізудегі аудармашылардың шеберліктері, аудару әдістері мен тәсілдері пайымдалып, Абай өлеңінің орыс, ағылшын тіліне аудару мәселелері жалпы көрсетіледі.

Түйінді сөздер: Абай, поэтикалық аударма, жолма-жол аударма, аударманың баламалығы, мағынаның сәйкестігі

Резюме. Статья посвящена изучению вопросов перевода стихотворения Абая Кунанбаева «Қақтаған ақ күмістей кең маңдайлы» [Белый лоб – серебро] с оригинала и подстрочника на русский и английский языки. Цель статьи – определить уровень переводов данного стихотворения, выполненных на сегодняшний день и оценить переводческие решения. В статье выполнен сравнительный анализ имеющихся поэтических переводов стихотворения на русский и английский языки. Впервые применительно к настоящему стихотворению рассматриваются мастерство переводчиков передать художественные и семантические особенности стихотворения, методы и способы их перевода, а также анализируются вопросы переводов стихотворения Абая на русский и английский языки в целом.

Ключевые слова: Абай, поэтический перевод, перевод с подстрочника, эквивалентность перевода, точность значений

Summary. The article is devoted to studying questions of translating Abai Kunanbayev's poem "Qaqtagan aq kumistei ken mandaily" [Her brow is proud] from the original and interlinear translation into Russian and English. The purpose of the article is to determine the quality level of the given poem translations done till nowadays and to evaluate translation solutions. The authors provide a comparative analysis of existing poetic translations of the poem into Russian and English. For the first time ever, concerning the present poem, translators' skills of conveying the literary and semantic features of the poem, methods and ways of their translation have been considered and questions of translating Abai's poem into Russian and English have been analyzed in general.

Key words: Abai, poetic translation, interlinear, translation equivalence, accuracy of meaning

КІРІСПЕ. Ұлы Абай өлеңдері өзге тілде қалай сөйлейді? Былтырдан бері Абайдың 175 жылдық мерейтойына байланысты әлемдік деңгейде Абай өлеңдерін оқу эстафетасы жүріп жатыр. Көбі орысша аудармасын оқиды. Осы уақытқа дейін жасалған аудармалар қандай деңгейде деген сұрақ туындайды. Түпнұсқадағы түпкі ой, бейне басқа тілді оқырмандарға тура жете ме?

Аударма тәжірибесінде өлеңдерді аудару – аудармашы үшін ең қиын және күрделі міндеттердің бірі. Салыстырмалы күйде алғанның өзінде баламалығы жағынан бірдей тілдер жоқ. Ал «сөздің патшасы» өлең кез келген аудармашы

бағындыра алатын шың емес. Алайда аударманың маңыздылығы, қажеттігі барлық ықтимал қателіктерден әлдеқайда асып түседі. Сондықтан көптеген аудармашылар өздігінен немесе тапсырыс берушілер еркімен Абай атамның «болмасаң да ұқсап бақ» кеңесіндей еңбектеніп, өз шамаларына қарай өлеңдерді аударады. Аударманың басты міндеті адекватты болу – поэзия аудармасының да маңызды талабы. Бұл салада қолданылатын «еркін аударма» түрі түпнұсқаның түпкі ойына, мағынасына қол жеткізсе, көбінесе қалған нәрселер кері ысырылады. Түпнұсқаның стилистикалық ерекшелігі, сөз саптауы, прагма-

тикалық мәні берілмей, өлең аудармашының өз туындысына ұқсап қалуы да мүмкін. Қазақ әдебиеті тарихында Абай өлеңдері сияқты ешқандай өлеңдер көп аударылған емес. Бірақ зерттеулер көрсеткендей, көбінесе Абай өлеңдерінің мәні толық жеткізілмейді. Көп аударма қателермен орындалған. «Аударма қатесі» әдетте өрескел дәлсіздік, нормативтен, стандарттан ауытқу, ережелерден ауытқу, талаптарды бұзу ретінде қарастырылады.

Аударма қателерінің табиғатын анықтау қиын болуы мүмкін, алайда қателерді анықтаудың ең көп таралған тәсілі – аударма мәтінін түпнұсқа мәтінімен салыстыру. Бірақ бұл салыстыру әрдайым сәйкессіздік себебін көрсете алмайды – аудармашы түпнұсқа мәтіннің мағынасын дұрыс түсінбеді ме, әлде аударылатын тілде аудармаға сәйкес келмейтін денативті таңдады ма? Орыс ғалымы Н.К. Гарбовский [Гарбовский Н.К., 2004: б. 99] өз еңбегінде Л. Брунидің аударма қателерінің бір себебі «аудармашының білімінің жеткіліксіздігі» (в недостаточной образованности переводчика) деген пікірін атап көрсетеді. Зерттеуші аударма қателерінің төрт түрін анықтайды, олар мыналарға негізделген: 1) түпнұсқа тілін жеткіліксіз білу; 2) танымдық тәжірибенің жеткіліксіздігі, яғни түпнұсқада сипатталған ұғым туралы білімнің болмауы; 3) мәтіндегі мағыналар жүйесіне немқұрайлы қарау, яғни автордың түпкі ойын түсінбеу; 4) түпнұсқа авторының жеке стилінің ерекшеліктерін ажырата алмау.

Мақалада Абайдың 1884 жылы жазған «Қақтаған ақ күмістей кең маңдайлы» өлеңінің аудармалары түпнұсқамен салыстыра талданады. Өлеңде ақын талғамындағы сұлулық үлгісі ретінде жас қыз келбеті сипатталады. Өлең алғаш рет 1909 жылы Санкт-Петербургте басылып шыққан «Қазақ ақыны Ибраһим Құнанбайұлының өлеңі» жинағында жарияланды. Өлең орыс, ағылшын, араб, башқұрт, қарақалпақ, қырғыз, өзбек, татар, тәжік, түрікмен, ұйғыр т.б. тілдеріне аударылған. Өлең 11 буынды қара өлең ұйқасымен жазылған, төрт жолдық бес шумақтан тұрады.

*Қақтаған ақ күмістей кең маңдайлы,
Аласы аз қара көзі нұр жайнайды.
Жіңішке қара қасы сызып қойған,
Бір жаңа ұқсатамын туған айды.*
[Абай (Ибраһим) Құнанбаев, 1957: б. 24]

НЕГІЗГІ БӨЛІМ. Өлеңде қыздың кең, аппақ, сызатсыз теп-тегіс маңдайы «қақтаған ақ күміске» теңеледі. «Қақтаған» сөзі Абай тілі сөздігінде «әдемі, көркем» деген ауыспалы мағынада берілген [Абай Тілі Сөздігі, 1968: б. 364]. Сөздің тура мағынасына үңіле қарасақ, «қақтаған» сөзі күмістің барлық өңдеуден өткізіліп, тазартылған, тегістелген, ағартылған әдемі күйін білдіреді. Екінші жолдағы «аласы аз қара көз» тіркесі «әдемі қарақат көз» [Абай Тілі Сөздігі, 1968: б.

318] ретінде қолданылып, қыздың мөлдір әсем қара көздерінің сұлулығын көрсетеді. Ал «нұр жайнайды» метафорасы жас қыздың мөлдіреген жанарына ажарлылық, мейірімділік, әдемілік мағынасын беріп тұр.

Өлеңнің ең алғашқы аудармасы 1940 жылы Мәскеуде басылып шыққан «Абай Құнанбаев. Лирика и поэмы» кітабында М. Тарловский [Абай Құнанбаев, 1940: б. 36] аударған деп көрсетілген. Тарловский түпнұсқаның алғашқы «Қақтаған ақ күмістей кең маңдайлы» күрделі теңеу арқылы берілген жолын «Белый лоб – серебро, чей тонок чекан» деп балама (эквивалентті) аударма түрінде аударған. Аударма көркемділік пен мағыналық жағынан ерекше әдемі болып шыққан. Аударманың бірінші бөлігі «Белый лоб — серебро» (ақ маңдай – күміс) эпитетпен келтірілсе, күмісті ары қарай «чей тонок чекан» (нақышы оның нәзік) деп анықтай түскен. «Чекан» «қақтаған» сөзінің дәлме-дәл аудармасы емес, бірақ мүмкіндігінше балама аударма деуге лайықты. Оның үстіне «тонок» сөзінің қосылуы нәзік нақышты деген мағына береді және қақтаған (жылтыр, тегіс, ақ) сөзінің мағынасын да аңғартады. Сонымен «Нәзік нақышталған күмістей маңдай» (Белый лоб – серебро, чей тонок чекан) түпнұсқадағы «Қақтаған ақ күмістей кең маңдайлы» өлең жолына мағыналық жағынан сәйкес деуімізге болады. Бірақ түпнұсқадағы маңдайға қатысты «кең» сөзі аударылмай қалып кеткен. Кең маңдай эстетикалық жағынан әдемі, ауыспалы мағынада дана, ақылды дегенді білдіреді. Бұл жерде аздаған мағыналық сәйкессіздік бары көрініп тұр. Алайда, түпнұсқаның негізгі мағыналық жүйесіне көп нұқсан келтірілмеген. Екінші тармақтағы «аласы аз қара» жай ғана «глаза» деп аударылса да, оның сипаттамасын және «нұр жайнайды» тіркесін «лучистыми осиян» деп көздер маңдайды жарқыратып, нұрландырып тұр дегендей ойды ұсынады. Бұл да түпнұсқа мағынасынан аса алшақ емес. Бірақ аудармашы бірінші шумақтың соңында қыздың өзін жаңа айға теңеуі, грамматикалық орын ауыстыру ғана емес, сондай-ақ лексикалық дәлсіздік тудырып тұр. Түпнұсқада «жаңа ай» теңеуі қыздың қасының пішіміне сай айтылған. Алайда бұл жерде ол сондай маңызды емес, өйткені аударма ешқандай әсемдікті бұзып тұрған жоқ. Екінші шумақта аудармашы дәлме-дәл аудармадан біраз ауытқып, өз тарапынан түпнұсқада кездеспейтін теңеулер мен сөздер қосқан. Мысалы, *словно выточен, Ожерельем жемчужных, Я люблюсь, от жгучих желаний пьян, Локоть – нежный младенец, что всеми ждан.* Бірақ шумақта айтылған негізгі ойлар – *әдемі мұрын, алқызыл бет, кірсіз тізілген тіс, қызығу* – сақталған. Келесі екі шумақтарында Тарловский өз стиліне салып түпнұсқада кездеспейтін *обман, шафран, подбородок* сөздерін қосқан, ал *әдепті, Жұп-жұмыр, Үлбіреген тамағын күн шалмайды, Тақтадай жауырыны, Сорақы*

ұзын да емес, қысқа да емес сөздер мен сөз жолдары аударылмай тасталып кеткен. Түпнұсқадағы бұл өлең жолдары қыз мүсінін толықтыратын мағына еді. Негізі, аударма мағыналық, ұйқастық, құрылымдық жағынан жақсы орындалған. Абайдың бұл өлеңінде поэзия мен кескін өнері белгілі бір мөлшерде тоғыса алғандықтан, Тарловский де өз аудармасын барынша лирикалық-поэтикалық қылып қыз келбетін сипаттауға тырысқан. Аудармада өлеңнің 11 буынды қара өлең ұйқасы сақталған. Бұл ерекше атап өтетін еңбек, өйткені құрылымдық, лексикалық, грамматикалық жағынан еш ұқсастық жоқ қазақ тілінен орысшаға буындық құрылымды сақтап аудару оңай емес.

1944 жылы *Ф.Мүсіреповтің* басшылығымен дайындалған жолма-жол аудармалардың бірнеше нұсқасы Қазақ ұлттық электронды кітапханасында сақталған. Бұлар – Абайдың 100 жылдығына орай орыс тілінде дайындалған «Лирика и поэмы Абая» кітабына жұмыс жазбалары ретінде жасалған жолма-жол аудармалар. Солардың ішіндегі екі нұсқаға тоқталайық:

*Широкий лоб как чистое серебро,
Черные глаза струятся лучами.*

[Абай (Ибрагим) Кунанбаев, 1944: 6. 12]

*С широким лбом словно чеканное серебро,
Черные глаза ее горят (блестят) лучом (без белизны).*

[Абай Құнанбаевтың қолжазбасы, 1944: 6. 8]

Мұндағы екінші нұсқа бірінші нұсқаның қолмен түзетілген түрі. Бірінші нұсқа «қақтаған ақ күмістей» теңеуі орнына «как чистое серебро» теңеуі арқылы, «аласы аз қара көздері» тек «черные глаза», «нұр шашады» метафорасы «струятся лучами» болып аударылған. Екінші нұсқа барынша сөзбе-сөз тәржімаланып, мән-мағынасын тура жеткізіп тұр. Бұл аудармалар жолма-жол аударма болып табылатындықтан, поэтикалық ырғақсыз, ұйқассыз жасалған.

Ары қарай Абай өлеңінің *М. Луконин* [М.Адибаев, 2006: 6. 29] жасаған аударма жұмысын талдап көрейік. Луконин түпнұсқаның кең маңдайды күміске теңеу жолын сақтаған, тіпті «нұр жайнайды» метафорасын да «кидают зной» метафорасы арқылы аударған. Алайда «қақтаған» сөзін «чеканный», «аласы аз»-ды «крупные зрачки», «нұр жайнайды» сөзін «кидают зной» деп аударуы түпнұсқаның мағыналық дәлдігін жоғалтқан. Себебі, «чеканный» сөзі нақышталған, бедерленген деген мағына береді, бұл өңделіп қойған күмісті ары қарай бедер салып, қағып әрлеу үдерісі болғандықтан, ақын суреттеп тұрған тегіс маңдайды сипаттай алмайды. Ал өз жанынан қосқан «резной» сөзі чеканить мағынасын үстемелеп тұр және де қашалған, ойылған деген мағына береді. Бұл Тарловскийдің «тонок чекан» мағынасынан мүлдем алшақ. Аудармада сөз тіркесін дұрыс таңдай білу өнер екендігін осындай мысалдардан байқауға бола-

ды. Екі аудармашы да «қақтаған» мағынасын түбірі «чеканить» деген сөзбен аударып тұрса да, олармен бірге қолданып тұрған «тонок» және «резной» сөздері олардың көркемдік және мағыналық ерекшеліктерін анықтайды. Ал «кидают зной» сөзі орыс тілінде «ыстығы көтерілу» дегенді, ары кетсе «күйіп-жандыру» мағынасын береді. Ал түпнұсқадағы «нұр жайнайды» тіпті басқаны білдіреді. Бұл аударма Абай өлеңіндегі ибалы қыздың көзін сипаттамайды, қайта еліктеріп тұрған еркіндеу қызды елестетеді. Келесі екі шумақтың аудармасында, аудармашы өзінің дәлме-дәл аудару стилін күрт өзгертеді, енді аударма түпнұсқаға сәйкес келмейді, өйткені аудармашы өзі басты деп санаған біраз жолдарды ғана тәржімалаған. Соның өзі түпнұсқадағы нәзік, лирикалық мағынаны толық бере алмаған. Абай поэзиясының лирикалық жақтарын ашатын көп сөздер, қыз бейнесін толықтай сипаттайтын сәттер аударылмай тасталып кеткен; мысалы, «Сөйлесе, сөзі әдепті, әм мағыналы», «Үлбіреген тамағын күн шалмайды», «Сорақы ұзын да емес, қысқа да емес, Нәзік бел тал шыбықтай бұраңдайды». Бұлардың тіпті баламалары да көрсетілмеген. Сондықтан өлеңдегі қазақ қызының әдептілігі, киімінің жабықтығы, белінің нәзіктігі мен дене пішімінің әдемілігі көрсетілмей қалған. Өлеңнің буындық, рифмалық, стильдік көркемділігі сақталмаған, берілмеген. Әр жол болып тұрған аударма бірліктері аса еленбей, атталып, тасталып кеткеннен кейін өлең тым қарапайым болып қалған. Тек өлеңдегі теңеулер ғана өзінің мағынасында қалған, мысалы, бұлбұл ... тәрізді күлкісі, жібек ... тәрізді мойны, тақта ... тәрізді жауырыны, екі алма ... тәрізді кеудесі. Аудармашы бес шумақтық өлеңді грамматикалық түрлендіру (трансформация), атап айтқанда түсіріп кету әдісін қолданып төрт шумаққа қысқартқан.

Ақын, аудармашы және әскери корреспондент *Вс.Рождественский* [М.Адибаев, 2006: 6. 30-31] қарастырылып отырған Абай өлеңінің басын былай аударыпты:

*Словно месяц, изогнутый в небе ночном,
Отливает сверкающий лоб серебром.
Свет струится из черных, как полночь, очей,
Брови вскинули иссиня-черный излом.*

Бұл үзіндіде түпнұсқаның алғашқы екі жолының реттілігі сақталмай аударылған. Аударма бірліктерінің орындары ауыстырылып көрсетілген. Мысалы, «Қақтаған ақ күмістей кең маңдайлы» жолы аударманың бірінші және екінші жолында аударылған. Бірақ ол түпнұсқа мағынасынан алшақтатылған. «Жарқыраған маңдайға түнгі аспандағы иілген ай күміс құйып тұрғандай» және «Қақтаған ақ күмістей кең маңдайлы» – бұл екеуі өзара бір-біріне балама бола алмайды. Аудармашының маңдайға берілген сипаттамасы түпнұсқада басқа. Солай дегенмен де аудармады күмістей жарқыраған маңдай бар. Аудармадағы «иілген ай» теңеуі өлеңнің келесі тармақ-

тарында (*Жіңішке қара қасы сызып қойған, Бір жаңа ұқсатамын туған айды*) қыздың қасының пішінін сипаттайтын еді... Сондықтан аудармашының *словно месяц* теңеуін маңдайға қатысты қолданғаны өлеңнің мағыналық-құрылымдық ретін бұзған. Түпнұсқадағы маңдайдың «*қақтаған*», «*ақ*», «*кең*» деген сипаттары, ерекше белгілерін аудару қажеттілігі аудармашы назарынан тыс қалған. Алғашқы шумақтың екінші жолындағы «*Аласы аз қара көзі*» тіркесін аудармашы «*черные, как полночь, очи*» деп аударған. Қара түске үстеме мағына беретін «*как полночь*» теңеуі қолданған. Ал «*очи*» сөзі «*көз*» (*глаз*) сөзінің көнерген синонимі болғандықтан, Абай заманына сай орынды сөз сияқты әсер қалдырады. Екінші шумақтың да аудармасы түпнұсқадан дұрыс аударылмаған, жай нобайлап келтірілген. Сондай-ақ аудармашының «*тіл байлау*» метафорасын «*удивление очам*» деп аударғанын көреміз. Түпнұсқада да *тіл байлану* таң қалудың көрінісі деп қабылданып тұрғандықтан, бұл аударма бірлігі дұрыс баламада аударылып тұр. Луконин тәрізді Рождественский де тістерді маржанға теңеп, жылтырайды деп аударған. Түпнұсқада олай айтылмаған, тек «*кірсіз*» деп тістерінің ақтығы мен тазалығын меңзеген. Алайда «*қолмен тізу*» тіркесі көбінесе маржанға қатысты қолданғандықтан екі аудармашының да тістерді өздіктерінен маржанға теңеуі дұрыс болып саналады. Ал «*Сердце, видя улыбку, пьянеет*» аудармашының таза өз метафорасы. Келесі шумақтардан, аудармашының аса тырысып өздігінен көптеген артық теңеулерді қосқанын көреміз; мысалы, *тонкий лепет ручья, смех заливчито длится, шея...гибка и тонка, величествен вид, взор открыто глядит, камышинкою легкой сгибается стан* деген сияқты. Теңеулер орыс тілінде кездесетін эквиваленттермен аударылған; мысалы, *нежна – адепті, умна – мағыналы, камышинкою – шыбықтай*, сөздерінің орнына. Сонда да мән-мағыналық жағынан өлең байытылмаса, кедейленген жоқ. Бұл еңбек көркем аударманың поэзия түрі болғандықтан, автордың көркем-әдеби образ жасаудағы еркіндігі айқын байқалады.

Абай шығармашылығын зерттеуде, өлеңдерін аударуда атаулы еңбек сіңірген ақын, аудармашы, сыншы М. Адибаев та [М.Адибаев, 2006: б. 34-35] талданып отырған Абай өлеңінің алғашқы жолдарын еркін аудармамен бастаған. «*Қақтаған ақ күмістей кең маңдайдың*» орнына «*Высокий лоб — живое серебро*» деген. Орыс тілінде «*живое серебро*» деп «*сынапты*» [Словари и энциклопедии на Академике, интернет-ресурс] айтады. Тіпті бұл ауыспалы мағына беріп, сынаптың күмістей жылтырлығын, сусылдап тұратын қасиеттерін сипаттап тұрса да, қазақ тілінде «*сынаптай*» деп «*жылдам, тез*» уақыт аралығын айтады. Сондықтан бұл аса дұрыс аударма болмай тұр. Ал «*кең маңдай*» мен «*высокий лоб*» мағынасы жағынан ұқсас. Адибаев та Тарловский тә-

різді «*қара көздер маңдайды нұрландырып тұр*» деп аударған. Өлеңнің келесі шумақтарын аудармашы барабар аударуға тырысқан, өз жанынан бір-екі теңеу сөз қосқанынымен, барлық мағына тура сақталған. Мысалы, *как жемчуга, а не бязь, как чинара* сөздері түпнұсқада кездеспейтін сөздер. Сонымен, алғашқы жолдағы «*қақтаған ақ күмістей*» мағынасын шамалап қана бергені болмаса, қалған аудармасында аудармашы эквивалентті аударма тәсілін қолданып, өлеңнің семантикалық жағын, әдемі лирикалық теңеулерін бұзбай жақсы аударған.

Берілген өлеңнің тағы бір жолма-жол аудармасын К.Досжан [М.Адибаев, 2006: б. 27-28] келесідей жасаған:

*Лоб словно серебро, расплавленное над огнем,
Светом блещут сияют глаза, в которых
нет ненависти /нежный взгляд/.*

Бұл жолма-жол аудармада «*қақтаған*» және «*кең маңдай*» сөздерінің мағыналары берілмеген. «*Балқытылған*» (*балқыту*) сөзі «*қақтаған*» (*қақтау*) сөзінің эквивалентті аудармасы бола алмайды. «*Балқыту*» тек «*еріту*» дегенді білдірсе, ал «*қақтаған*» сөзінің мағынасы кең. Екінші жолдағы «*Аласы аз қара көзі*» сөз тіркесі «*онда жек көрушілік жоқ (нәзік көзқарас)*» деп аударылып, интерпретацияланған. Бұл жерде қазақтың «*ала көз ~ ала көзбен қарау*» деп жақтырмайтын, мейірімсіз, жек көрінішті, кінәлап, сөгетін [Русско-казахский словарь, интернет-ресурс] көзқарасты сипаттайтындығына байланысты, аудармашы «*Аласы аз*» дегенді көзінде «*нет ненависти*» (*жек көрушілік жоқ*) деп аударып, тіпті «*нежный взгляд*» (*нәзік көзқарас*) деп жақшаның ішінде түсіндірме береді. Досжан бұл жерде *аласы аз көз* тіркесін *ала көз* түсінігімен баламалап, басқа жанама мағына берген. Қазақ тілінде көзге қатысты тіркестер жетерлік, мысалы, *көздің ағы мен қарасындай (аяулы), ала көз (ашуланған кездегі көз сипаты)* т.б. Ал Абай өлеңіндегі *аласы аз* сөзі көздің ақ түсі мен қара түсінің әдемі тепе теңдігін сипаттайды. Абай тілі сөздігінде «*Аласы аз қара көзі*» мөлдір, әдемі қарақат қара көз деп көрсетілген. Бұл тура мағынада қолданылған сөздер. Ал «*Ақша жүз, алқызыл бет*» – «*Лик как восходящая заря*» деп теңеп аударған. Өте әдемі теңеу, бірақ Абай өлеңінде бұлай айтылмаған. «*Әм мағыналы*» деген сипаттама «*нет пустого*» деп дәлме-дәл аударылмай, түсіндірме арқылы жеткізген. Бірақ бұл жерде орыс тіліндегі *мағына* сөзінің көптеген аудармаларын бірін қолданған жөн болар еді. Мысалы, *смысл; значение; содержание; суть; толк.* Өлеңнің қалған жолдарын аудармашы түпнұсқадан жолма-жол аударуға тырысқан, өз тарапынан ешқандай жаңа теңеу, сипаттама сөздер қоспаған. *Іш қайнайды* деген фразеологиялық тіркесті сөзбе-сөз *нутро опалит (ішті күйдіреді)* деп көрсеткен. Абай тілі сөздігінде *іш қайнау* – *қызығу, таңданып қарау* мағынасын білдіртсе, орыс тілінде фразеоло-

гия болып табылмайтын *нутро опалить* деген аудармашының өзінің сөз тіркесі – *қызғану* деп тұрғандай. Сондай-ақ, *иығы тік* сөз тіркесі аударылмай тасталып кеткен, асыра мағына беріп тұрған *сорақы* сөзінің де аудармасы, баламасы көрсетілмеген. Негізі, бұл аударма Абай өлеңінің мағынасын, көркемдік стилін орыс тілді оқырманға тура жеткізуі тиіс сөзбе-сөз аударма болуы керек еді, бірақ бұл толыққанды жолма-жол аударма бола алмай, түпнұсқаның дәлдігін жоғалып тұр.

Келесі, Т. Рапопорт [Т. Рапопорт, 2018: б. 30] Абай өлеңдерін соңғы кездегі аударған орыс аудармашыларының бірі. Өзінің кітабында көрсеткендей, аудармашы ғаламтор желісінен Абай өлеңдерінің жолма-жол аудармаларын тауып, соларды орыс тіліне тәржімалаған. Ол еңбегін қаншалықты жемісті, яғни орыстілді оқырмандарға түпнұсқа мазмұнын қаншалықты жақсы жеткізе алғандығын көру үшін, аудармасына семантикалық, құрылымдық талдау жасап көрейік. «Қақтаған ақ күмістей кең маңдайлы» – «Лоб отлит в серебро» деп қарабайыр, қысқа аударылған. Әйтеуір күміс бар, маңдай бар аударма болып тұр. Рапопорт маңдайды мүсінші еңбегіндей көрсеткен, бірақ Абай зергердің шебер жұмысын айтады. Екінші жол «Аласы аз қара көзі нұр жайнайды» дегенді Рапопорт тіпті үш жол қылып, әсірелеп аударған. Түпнұсқадағы көрсетілмеген жақсылық, мейірім нұрын шашқан көздерді келтірген. Негізі, бұл түпнұсқаға дұрыс түсініктеме болып табылады. Абай да қыз көзінің мейіріммен нұр шашатынын меңзеп тұрғандай... Түпнұсқаның 11 буындық жол құрылымы сақталмаған, 6-7 буынмен 8 жолдық шумақ күйінде берілген, сондықтан аударма бірліктері тым көбейген. Ары қарай аудармашы қас туралы жолдарда өзіне еліктіріп (*маня за собой*) деген артық жолмен толықтырып, өздігінен (немесе өзі қолданған белгісіз жолма-жол аударма бойынша) *арай* (*заря*), *тектілік* (*благородство*), *періште көзқарасы* (*ангелский взгляд*), *маңғаз мүсін* (*величавая осанка*), *жас шілдің кеудесі* (*грудь молодой курапатки*) деген сөздерді пайдаланған. Алайда бұлар қажетті көркемдік әсер бере алмай тұр. Әрине, Абай өлеңдерінің орыс тіліне қайта аударылып жатқаны көңіл қуантады, алайды бұл ақынның түпнұсқа тілінен емес, жолма-жол аудармадан поэтикалық аударма жасауы басқа орыс аудармашыларының еңбегінен еш артық болып тұрған жоқ. Қайта түпнұсқаның мағыналық қуаты, көркемдік ерекшелігі, құндылығы жоғалып кеткен.

Жоғарыда өлеңнің түпнұсқадан және жолма-жолдан орысшаға аударылған нұсқаларын талдадық, енді осы өлеңді орыс тілінен ағылшынға аударған Ольга Шатце (*Olga Shatse*) еңбегін қарастырайық.

*Her brow is proud and clear as polished silver,
Her eyes are dark and shed a tender light.*
[Abai Kunanbayev, 1985: 6. 11]

Алғашқы жолдың аудармасы «Маңдайы *тәкаппар* және жылтыратылған күміс сияқты *таза*» деп түсіндіру арқылы аударылған. «Кең» сөзі ғана «*тәкаппар*» деп басқаша аударылып тұр. Ал «жылтыратылған *таза* күміс» мағыналық жағынан «қақтаған ақ күміске» жақын келеді. «Аласы аз қара көз» тек қысқаша «қара» немесе «қараңғы» (*dark*) деп келтірілсе, «нұр жайнайды» метафорасы «нәзік сәуле шашады» (*shed a tender light*) деп аударылған. Бұл мағыналық жағынан түпнұсқаға сәйкес және құлаққа жағымды естіледі. Өлең сөздері жақсы ұйқасып, түпнұсқаның әуезділігі, рифмасы сақталған.

Аудармашы өз тарапынан тек келесі теңеулер мен сөздерді қосқан; «Піл сүйегі түсіндей бетінде жас раушандар гүлдейді» (*Fresh roses bloom upon her ivory cheek*), «Оның күлкісін бұлбұл қайталай алмайды» (*Her laugh a nightingale could not recite*), «бұраң және ақ мойындары бар аққуларды...» (*swans with necks as supple and as white*), «Тісмері - інжудей, жарқыраған екі қатарға мизілген» (*Her teeth are pearls, set in two gleaming row*), «денесі жүзім сабағындай иілгіш» (*Her body is as pliant as a vine*), «Сұлулықта сирек (кездегемін), әрине, ол – үлес (қазына)» (*In beauty rare, indeed, she is invest*). Аудармашының қолданған осы сөз тіркестері мен теңеулері өлеңге көркемдік поэтикалық мағына беріп тұр, сондықтан өте орынды болып табылады. Өлеңнің басқа жолдары түпнұсқаға мейлінше жақындатылып аударылған. Мағыналық мазмұны толық сақталып тұр. Әрине, аударма, оның ішінде поэзиялық аударма болғандықтан, кейбір сөздері түпнұсқаның ұлттық калоритін тура бере алмайды. Алайда аудармашы эквивалентті аударманы барынша дұрыс қолданған. Тек кейбір сөздер семантикалық жағынан ерекшеленеді. Мысалы, *Маңдайы тәкаппар* (*Her brow is proud*) ~ *кең маңдайлы дегенді; жылтыратылған күмістей таза* (*clear as polished silver*) ~ *Қақтаған ақ күмістей сөз тіркесін; Оның көздері қара (қараңғы)* (*Her eyes are dark*) ~ *Аласы аз қара көзі орнына; Піл сүйегі түсіндей бетінде жас раушандар гүлдейді* (*Fresh roses bloom upon her ivory cheek*) ~ *Ақша жүз, алқызыл бет үшін; Оның әсем қашалған мұрны бар* (*She has a delicately sculptured nose*) ~ *Маңдайдан тура түскен қырлы мұрын сипаттамасын; Оның күлкісін бұлбұл қайталай алмайды* (*Her laugh a nightingale could not recite*) ~ *Күлкісі бейне бұлбұл құс сайрайды жолын; Кеуделерінің піскені және қаттылығы алмалар тәрізді* (*As ripe and hard as apples are her breasts*) ~ *Екі алма кеудесінде қисаймайды дегенді* балама аударма арқылы суреттейді. Сондай-ақ, түпнұсқаның кейбір жерлері аударылмай тасталып кеткен. Мысалы, *Үлбіреген тамағын күн шалмайды; Тақтадай жауырыны бар, иығы тік; Сорақы ұзын да емес, қысқа да емес*. Бұл жолдар қазақ ұлтының сұлулыққа талғамын сипаттайтын сөздер болып табылады. Нәзік күтімді терілі, денесін тік ұстай-

тын, орта бойлы қыздың суреті айтылмай отыр. Және де келесі фразеологиялық тіркестер аударылмаған: *Тіл байлайды, іш қайнайды*. Бұл түпнұсқа стилін ерекшелендіретін сөз тіркестері еді. Бұл тіркестер қыздың алқызыл беті мен тізілген тістеріне қызығушылықты суреттейді, ақынның ішкі сезімін сипаттайды. Бұл аударманың жетістіктері: түпнұсқаның шынайы мағынасы, сөздерінің әсемдігі мен лирикасы барынша жеткізілген. Өлең сөздері жақсы ұйқасып, түпнұсқаның әуезділігі, рифмасы мейлінше сақталған.

ҚОРЫТЫНДЫ. Біздің мақаламызда Абай Құнанбаевтың «Қақтаған ақ күмістей кең маңдайлы» өлеңінің түпнұсқадан орыс тіліне 3 жолма-жол аудармасы, орысша жолма-жол аударма негізінде орындалған 4 орыс, түпнұсқадан тікелей аударылған 1 орыс және 1 ағылшын тіліндегі көркем аудармалары қарастырылды. Түпнұсқа мен оның аудармалары арасындағы мағыналық, құрылымдық ерекшеліктерге мән берілді. Өз тарапымыздан өлеңнің алғашқы екі жолының жолма-жол орыс және ағылшын тілдеріне аудармалары жасалды. Оның үлгілері мынандай:

Широкий лоб подобно белому шлифованному серебру,

Ясные черные глаза излучают свет.

*A wide forehead is like polished white silver,
Clear black eyes shine light.*

Авторлық көзқарас негізінде ойға түйгеніміз,

ұлы Абай өлеңдерін аударуда ақынның түпкі ойын, даналығын басқа тілде толықтай, тура жеткізу оңай емес. Оған қазақ тілінің басқа тілдерден, мысалы, орыс, ағылшын тілдерінен грамматикалық, лексикалық, құрылымдық айырмашылықтары, Абай философиясының тереңдігі, дана ақынның сөз саптауы, бейнелеу құралдары, ұлттық калорит, діл мен дін айырмашылықтары, аудармашылардың түпнұсқа тілін түсінбеуі, т.б. себеп. Көп аудармалардың түпнұсқадан тікелей емес, жолма-жол аудармадан жасалуы да соның салдары болып табылады. Ал жолма-жол, дәлме-дәл, сөзбе-сөз аудармалар ешқашан толыққанды көркем аударма бола алмайды. Алайда қолда бар дүниені қастерлеп, аудармашылар еңбектерін құрметтеп, оларды салыстырмалы түрде қарасақ, Тарловский аудармасы мазмұны мен пішіні жағынан түпнұсқаға жақын аударма болып табылады. Ал жолма-жол аударма дәлдігі Ғ.Мүсірепов басшылығымен жасалған қолжазбалардағы аудармада жақсы берілген.

Өлеңнің аудармалары түпнұсқаның түпкі ойын, ақынның сөз қолдану шеберлігін лайықты жеткізе алмайды. Зерттеу, саралау, зерделеу, мағынасы мен мәніне терең бойлау негізінде өлеңнің жаңа сапалы аудармаларын жасау – алдағы күндердің міндеті. Біздің AP08855683 «Абай ілімін білудің, түсінудің және қолданудың ғылыми негіздері мен теориялық тетіктері» атты жоба аясында дайындалған мақаламыз осы бағыттағы ізденістерге түрткі болар деп үміттенеміз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Абай (Ибрагим) Құнанбаев. Рукопись подстрочного перевода на русский язык к сборнику «Лирика и поэмы», Алма-Ата, 1944 – 214 с.
2. Абай (Ибраһим) Құнанбаев. Шығармаларының екі томдық толық жыйнағы. 1-Том, Өлеңдер мен поэмалар, Алматы: Қазақтың Мемлекеттік Көркем әдебиет баспасы, 1957 – 368 б.
3. Абай Құнанбаев. Лирика и поэмы, Москва: Государственное издательство «Художественная литература», 1940 – 208 с.
4. Абай Құнанбаев. Поэзия/Т. Рапопорт, Киев: «Мультимедийное издательство Стрельбицкого», 2018 г. – 32 с.
5. Абай Құнанбаевтың қолжазбасы. 4000 строк подстрочного перевода на русский язык. Алма-Ата, 1944 г. – 298 с.
6. Абай Тілі Сөздігі, Алматы: Қазақ ССР-нің Ғылым баспасы, 1968 – 734 б.
7. Абай. Тридцать семь стихотворений/Сост. и пер. М.Адибаев – Алматы: Дом Печати Эдельвейс, 2006 г. – 440 с.
8. Абай. Энциклопедия. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясының» Бас редакциясы, «Атамұра» баспасы, 1995 – 720 б.
9. Гарбовский, Н.К. Теория перевода: Учебник. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 2004. – 544 с.
10. Русско-казахский словарь, URL: <https://sozdik.kz/>, интернет-ресурс
11. Словари и энциклопедии на Академике, URL: <https://dic.academic.ru/>, интернет-ресурс
12. Abai Kunanbayev. Selected poems. Translated from Russian, Alma-Ata: “Zhazuzhy”, 1985 – 176 pp.

ДЖУМАБЕКОВА АЙНАГУЛЬ АЛТАЕВНА

Филология магистры

Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық техникалық университеті

АБАЙ ҚҰНАНБАЙҰЛЫНЫҢ ТӘЛІМ-ТӘРБИЕ ИДЕЯЛАРЫ

Түйін. Мақалада Абайдың шығармашылығы туралы айтылып өлеңдері мен қара сөздеріне талдау жасалады. Абай шығармаларындағы тәрбие идеяларының мәні ашылып тәрбиелік жағына ерекше көңіл бөлінеді. А.Құнанбаевтың тәлім-тәрбие мұралары қазіргі заман талабына сай жан-жақты зерттелініп жатыр, соның негізінде тәрбие бағдарламалары жасалып, оқу-тәрбие үрдісінде қолданылып келеді. Ұлттық педагогика тарихына деген қызығушылықтарын арттырып, дүниетанымдарын кеңейтуде Абайды оқу арқылы жастарды дұрыс жолға бағыттау туралы айтылады.

Түйінді сөздер: ұлы ақын, тәрбие, адамгершілік, қара сөздер, жас ұрпақ.

Резюме. В данной статье рассмотрены философские и педагогические взгляды великого гуманиста Абая Кунанбаева на проблему нравственного воспитания. Особое внимание обращается на основополагающие общечеловеческие проблемы формирования нравственных принципов и нравственных ценностей в жизни каждого человека. Каждый народ имеет духовные и нравственные опоры. Одной из таких фундаментальных опор в сознании казахского народа является творческое наследие выдающегося просветителя Абая Кунанбаева. В его произведениях максимально отражены традиции народного творчества и осмысление проблем обществ.

Ключевые слова: великий поэт, воспитание, нравственность, слова назидания, молодое поколение.

Summary. This article examines the philosophical and pedagogical views of the great humanist Abay Kunanbayev on the problem of moral education. Special attention is paid to the fundamental universal problems of forming moral principles and moral values in the life of each person. Every nation has spiritual and moral support. One of these fundamental pillars in the minds of the Kazakh people is the creative legacy of the outstanding educator Abay Kunanbayev. His works reflect as much as possible the traditions of folk art and understanding of the problems of society.

Keywords: great poet, education, morality, words of edification, young generation.

Бүгінгі ұрпақ тәрбиесіне қатысты ең күрделі мәселе ұлттық мәдени мұраларды жастардың бойына ізгі қасиеттерді сіңіріп, ұлттық сана сезімін қалыптастыру, рухани байлығын өсіру болып отыр. Сондықтан, бүгінгі таңда жас ұрпақты халықтың тәрбие негізінде тәрбиелеу үшін ұлы ақын-ағартушы Абай Құнанбайұлының педагогикалық көзқарастары мен идеяларының тәрбиелік мүмкіндіктерін зерттеу өзекті мәселенің бірі болып табылады.

«Әкенің ұлы болмай, халықтың ұлы боламын» деген тартысында, «Әкесінің баласы – адамның дұшпаны, адам баласы – бауырың» деген ой Абайдың сөзі ғана емес, адамгершілік, гуманистік жолы да болатын. Абай өзі үшін, елі үшін ізденді, ізденді де тапты және бар тапқаны мен тудырғанын ұстаздыққа салды. Абай үмітін болашаққа жүктеп: «Арттағыға сөз қалсын, мендей ғарып кез болса, мойын салсын, ойлансын, қабыл көрсе сөзімді, кім таныса сол алсын» дейді.

Абайдың ақындық жолға бет бұрғандағы алғашқы сөзі мәдениет пен білімнің маңызын насихаттауға арналды. 1885 жылы жазған «Жасымда ғылым бар деп ескермедім» өлеңі осы тақырыптағы тұңғыш туындысы болумен қатар, ақынның сөз өнері жолындағы жаңа ізденісін де танытады. Абай мұнда ең алдымен, жаңа үлгідегі

ақынға керек ғылым жайын сөз етеді. Ғылымды-білімді кезінде зерттей алмағанына өкініш білдіреді. Өзінің қателігін балаларын оқытумен түзеуге бет алғанын айтады. Мұнда ұлы ақын «Қызмет қылсын, шен алсын» деген халық мүддесіне жат тәрбиені мінеп, сынады [Досжан Д., 1994, 368 б.].

Ақынның мұндағы идеясы баланы оқытудан ешқашан қашпау керек және оны атақ үшін емес көзі ашық көкірегі ояу білімді азамат болып өсу үшін оқыту керек.

Сонымен қатар, бұл – өткенге құр өкіну емес, келешекте жастардың, өзі тәрізді опық жеп, бармағын тістеп қалмай, білім мен өнер қуатын шағын бос өткізбей еңбек етуіне жөн сілтейді, жол көрсетеді. Шығарма «Абай» ақындығының халықтық, ағартушылық мақсатқа қарай бет алғандығының белгісі тәрізді. Кейінгі туындыларында ақын бұл идеяны тереңдете түседі.

1886 жылы Абай «Ғылым таппай мақтанба», «Интернатта оқып жүр» өлеңдерін жазды. Мұның алғашқысы ұстаз ақынның кейінгі ұрпаққа айтар өсиеті түрінде жазылған. Бүкіл өлең бойына Абай «ғылым» деген сөзді қайталап айта отырып, адам бойындағы қазынаның үлкені және әрбір жігерлі жастың талпынатын арманы – ғылым болуы керектігін түсіндіреді.

Ғылым бағу, бала бағу сияқты ұғымдар ұлы

ойшылдың поэзиясында жиі кездеседі. Бұлар бір-бірінен бөлінбес, елдің сауатын ашатын жол. Сондықтан да ұлы ақын:

Түбінде баянды еңбек – егін салған,

Жасынан оқу оқып, білім алған.

Би болған, болыс болған өнер емес,

Еңбектің бұдан өзге бәрі жалған,- деп қорытындылайды.

Олай болса, Абай туындыларының басты орында еңбек туындылары тұрады. Ол еңбекпен келген табыстың барлығы адал да дұрыс жолға бастайтынына кәміл сенеді. Адам еңбекпен, саналы оймен, ақылмен істелінетін істің ғана нәтижесі болады деп санайды. Оны:

Өзіңе сен, өзіңді алып шығар

Еңбегің мен ақылың екі жақтап,- деп жырлайды.

Адамның бойындағы жағымсыз қасиеттердің тууына қарсы тұру үшін ұстаз оның ғылым мен білімге деген құмарлығын арттырып, дамыта түсуді өсиет етеді. Осыған орай ақыл мен еңбектің мәніне ерекше тоқталып, оларды адамның жеке басының басты құдіреті деп түсіндіреді. Сондықтан:

Бақпен асқан патшадан

Мимен асқан қара артық,

Сақалын сатқан кәріден

Еңбегін сатқан бала артық,- деп түйіндейді.

Ақынның көптеген шығармаларының жастарға арналуы – заңды. Елді түзеу, бесікті түзеуден басталады. «Жігіттер ойын арзан, күлкі қымбат» деген өлеңінде қырықтан асқан Абай тағдырынан тағылым етіп, айтар ойларының біразын қосқан. Жаманнан жиренсе, жақсыдан үйренсе деген ниетпен жастарға ұсынатын тәрбиелерінің сан алуан түрлерін сараптасақ, ақын айтатын жігітке тән мақтаулы қасиеттер: тұрақтылық, шынайылық, табандылық, адалдық, талаптылық, татулық, сыйластық болып шығады. Осының бәрі жиылып, бірлік деген кең мағыналы ұғымға айналады. Ол жастарға, достарға, ағайындарға тән татулықтан басталып, бүкіл ел, халық өміріндегі ынтымақтастыққа, түсіністікке, тыныштыққа әкеледі. Жаны да жақсы адам ғана жаман мінездерден, бақталастық пен қызғаншақтықтан бойын аулық салып, олардан жоғары тұрады.

Ұлы ұстаз шәкірттің бүкіл ақыл ойын, ынта-жігерін оқуға бағыштаса ғана естігендерін түсініп, ұмытпайтындай болады деп сенеді. «Өзгеге көңілім тоярсың» атты өлеңінде «ғылым да жоқ, еш ди жоқ» адамды даладағы аңға теңей келе, ондайларға «жүрегіңмен тыңдамай құлағыңмен қармарсың» деп ренжиді.

Немесе: Өзің үшін үйренсең,

Жамандықтан жиренсең,

Ашыларсың жылма – жыл.

Біреу үшін үйренсең –

Біреу білмес сен білсең

Білгеніңнің бәрі тұл», - дейді. Мұнда да кәдімгі біздің бүгінгі студенттеріміз бен оқытушыларымыздың жағдайын көріп, біліп отырғандай тұ-

жырымдайды. Әке-шешесі үшін оқып жүргендей болады. Біреудің жазғандарын, білгенін көшіріп алып, дайын дүниеге ие болуға дайындалған кейбір білім алушылардың тиянақты білімі болмайтындығына бәріміз куә болып жүрміз. Олардан болашақта қандай маман шығады? [Bimibaeva Қ., 2003, 232 б.].

Қазіргі жоғары білім беру мекемелерінде болып жатқан бетбұрыстардың ішінде – оқыту мақсатының біршама өзгеруіне сай тәрбие технологиясына да жаңа ұстанымдар енгуге тиісті. Толыққанды педагогикалық үрдісті іске қосып, шәкірттануды жолға қою үшін оқыта отырып тәрбиелеу, тәрбиелей жүріп білім беру ұстанымдарын жүзеге асыруды басшылыққа алуымыз керек. Абай «білімдіден шыққан сөз, талаптыға болсын кез» дегенде «көкірегінде көзі бар», «жүрегі-айна, көңілі-ояу» жастарға арнайды, яғни тәрбие мен оқудың жігін ашпайды, олардың тиімділігі екі жаққа да: оқытушыларға да, білім алушыларға да ортақ екендігін көрсетеді.

Абайдың ұстаздық ойларының ішінде білімді өмір бойы игеру, оны кітаптан іздеу, өз бетінше оқу, естіген білгенді есте сақтау проблемалары айқын көрінеді. Өз басындағы тәжірибесі болар, Абай әр шәкірттің өзін-өзі ғылым мен білімге жетелейтін жолдарын көбірек сөз етеді. Білім берудің негізгі үш сатысын - кез келген жаңалықты білудің естуден басталатынын, оны түсіну үшін әр шәкірт оқып, не көру екендігін, ал одан соң барып қажетті жерде қолдануды үйрететінін айқындап беріп тұр. Әрі бұл оқудың сапасын анықтайтын білім, біліктілік, дағдымен де сәйкес келеді.

Ағартушы ретінде білім алу жолын набайлап жатпайды, оны қалай оқу керек, оқығанды қалай меңгеру керек, ал меңгерген білімді қалай өмірде пайдалануға, жүзеге асыруға болатындығы ойлары осы заманғы педагогика тұрғысынан өте орынды, әрі байыпты. Білім шәкіртке сөз арқылы беріледі, сондықтан ақын ретінде Абай көбіне сөз құдіретіне жүгінеді:

Кейбіреу тыңдар үйден шыққанша,

Кейбіреу қояр көңіл ұққанынша,

Сөз мәнісін білерлік кейбіреу бар

Абайлар әрбір сөзін өз халынша, - деген жыр жолдары тыңдаушының өзін үшке бөліп тұр емес пе? Ұлы ақын білімнің «нұрлы сырын» көру үшін ынталы, «сөзі балу тыңдамайтын» шәкіртті іздейді. Ол бұрыннан да іздегіш, сөзді тез ұғатын болса тіпті ғанибет. Адамның білімге құштарлығы оны тәрбиелей етеді, өйткені, Абайдың айтуынша, «Жақсыға айтсаң жаны еріп, ұғар көңіл шын беріп».

Абай данышпандығының басты көрінісі – қазақ халқының жолын байыптап, болашағын анықтап беруінде. Оның көрегендігінің өзі де заманындағы қалыптасқан саяси-экономикалық, әлеуметтік жағдайды жете түсініп, оның елге тигізетін зиянды себептерін айқындап біліп, тығы-

рықтан шығудың жолдарын көрсетуінде.

Абай қоғамының тәрбиесін жеке адамнан басталатынын көрсетеді, өйткені «адам түзелмей заман түзелмейді» деп анық айтады, тобырдың ішінде тұлға жүрмесе мәнінен айырылатынын меңзеп, «не болады өңкей нал» деп налиды.

Абай тәрбие мәселесіне ерекше көңіл бөледі. «Әне оны берем, міне мұны берем деп, балаңды алдағаныңа мәз боласың, соңынан балаң алдамшы болса кімнен көресің? «Боқта» деп біреуде боқтатып, кәпір қияңқы, осыған тимеңдерші! - деп, оны массаттандырып тентікке үйретіп қойып, «қу, сұм бол» деп «пәленшенің баласы сенің сыртыңнан сатып кетеді деп, тірі жанға сендірмей жат-мінез қыласың» - деп, теріс тәрбие беретін ата-аналарды қатты сынға алады. «Ақыл ардың сақтаушысы» деп қарап, адамгершілік мәселелерін жоғары бағалап, ар тазалығы үшін күресуді дәріптеген ұлы ағартушы.

Абай ел қыдырып ас ішіп, өлең босатып ішер, жалқау жастарды мінеп-сынап келе:

Жалға жүр, жат елге кет, мал тауып кел,

Малың болса сыйламай тұра алмас ел...

Талаптан, талпын, адал еңбек ет. «Есектің артын жусаң да» адал еңбекпен мал табудың арлығы жоқ, егіннің ебін, сауданың тегін үйрен дегенді насихаттайды. Қулық, сұмдық, ұрлықпен мал таппақ болатын жеңілдің астымен, ауырдың үстімен жүріп күн көрушілердің арам пиғылын әшкерелеп, «ұрлық түбі қорлық», -адалдан тапқан мал мұратқа жеткізеді, «еңбек түбі – зейнет» дегенді өнеге тұт дейді.

Жастардың белгілі бір өнеге, өнер үйреніп, пайдалы іспен шұғылдануын, адал еңбекпен мал табуын уағыздаған ұлы ақын оларға:

Әсемпаз болма әрнеге

Өнерпаз болсаң, арқалан

Сен де бір кірпіш дүниеге

Кетігін тап та, бар қалан, - яғни өмірден өз орныңды таба біл деп өсиет айтады [Әуезов М., 1995, 320 б.].

Абай үлгі етіп ұсынған адал еңбек, ар-ождан мәселелері қай қоғамда болмасын аса қажет, адамды қиыншылық атаулыдан аман алып шығатын тіршіліктің тұтқасы, өмірдің өзгермес заңы, жастардың алға жетелер жарық жұлдызы нысанасы екені даусыз. Ұлы ақын Абайдың педагогикалық көзқарасындағы бастынысана «Атаның баласы болма, адамның баласы бол... жақсы көпке ортақ, пайдаң еліңе, халқыңа тисін», деген гуманистік ой пікірді қуаттау болады. Абай ұрығын сепкен оқу, өнер-білім, адамгершілік әдеп, мораль мәселелері қазақ халқының рухани азығына айналып отыр.

Абай шығармашылығында алты мыңнан аса сөз қоры бар екен, әсіресе онша көп зерттелмеген «Қара сөздерін» бүкіл қазақ қауымына, әлем жұртшылығына түсінікті ету, даналығының тылсым сырларын ашып, сайын далада ғасырлар бойы өсіп-өніп келе жатқан көшпенділер

рухани мәдениетінің төлтумасын жалпы адамзат мәдениетінің ешуақытта маңызын жоғалтпайтын асыл мұрасы, рухани жәдігері етіп көрсету дәрежесіне жету. Бұл Абай алдындағы үлкен парыз.

«Қара сөздер» тек қана Абайға тән философиялық үрдіс. Абайға дейін де, кейін де бұл сарында арнайы еңбек жазған кісі жоқ. Абай өзін ғана емес өзгені де зерттеуге тырысады, адам, адамгершілік қасиеттерін сарапқа салып «Адам деген даңқым бар», «Адам бол», «Адам баласына адам баласының бәрі – дос» деген өшпес, өлмес қағидаларды дүниеге келтіреді. Осындай жалпы азаматтық принциптерді қамтыған қырық бес сөз қазақтың тәлім-тәрбие аясында қалыптасқан.

Ақынның 32-ші сөзі, түгелімен білім-ғылым үйренбекке талап қылушыларға арналып, оның 6 шарты тайға таңба басқандай етіп берілген: «әуелі білім-ғылым табылса, ондай мұндай іске жаратар едім деп... іздемекке керек»-бұл оқытудың басты мақсатының қазіргі күнгі қағидасымен сайма-сай келсе, әрі қарай айтылатын... Білім-ғылымның өзіне тән құмарынтық болып бір ғана мектептің өзін дәулет білсең көңілде бір рахат пайда болады... білмегенді тағы да сондай білсем деген құмарлық пайда болады». Осы ойлардың өзінен-ақ қазіргі ғылыми педагогикадағы оқытудың дидактикалық заңдылықтары мен ұстанымдардың біразы айқын көрінеді. Оқушының белсенді таным-қызметінің қалыптасуы үшін онда саналы ынта болуы, оның қызығуға тәуелділігі, игерген білім шәкіртті қуанышқа бөлейтіндігі, оның өзі тағы да жаңа білімге жетелейтіні, қызыға, құмарта оқыған оқу – адам жанында ұзақ қалатыны ап-айқын айтылып тұр.

Абай ұлылығын, сырын шынайы түсінудің әдістемелік кілтін қазақстан халық жазушысы Әбіш Кекілбаевтың мақаласынан табамыз. «Абай – пайғамбардай пір тұтарлық ақыл-ой алыбы. Ондай құбылыстың құпиясына күллі болмыстың қыр-сырына түгел үңіліп барып түсінуге болады». Халқымыздың рухани болмысын, мәдениетін жаңаша ой елегінен өткізіп, бұрын мән бермеген бояулары мен қыртыстарын ашуға тырысудың өзінде теориялық мән бар. Ол білімімізді, танымымызды толықтырады, ғылым тұңғығына тереңдетеді. Абай «Қара сөздерін», бүгінгі заманға сай түсініп, хакімнің арманын халқымызды жаңа менталитетке, жоғары адами мақсат-мұратқа тәрбиелеуге қолдана алсақ, бүкіл қауым болып шеше алмай жатқан мәселеге – ұлттық идеяға бір табан жақындай түсер едік.

Жалпы тәлім-тәрбие, мәдениеттілік, адамшылдық деген түсініктер адамзат тарихымен бірге жасап келе жатқан және де дәстүрге айналып кеткен нәрселер. Әсіресе тәрбие жолында жаңалықтар көп бола бермейді. Бүкіл адамзатқа ортақ тәрбие талабы – жастарды адам болуға баулу, адамшылықтың негізгі принциптеріне үйрету. Ал адам болудың жолдары әр халықтың, ұлттың дәс-

түріне, салтына, тарихына, дініне, рухани болмысына байланысты. Қазақтың өмір салтында адам болу жолдары үлкенді сыйлаумен, ата жолын, ана жолын қуумен ар-намысты, ұятты бетке ұстаумен, өнер-білімге, еңбекке ұмтылумен анықталады. Абайдың өз басында осы қасиеттердің бәрі де болды. Сондықтан да ұлт ұстазы болуға неден қашық болып, неге асық болып, немен дос болуға шақырып жөн сілтеуге моральдық құқығы болды.

Он жетінші сөзі. Адамның адамгершілігі неден құрылады дегенде: қайрат, ақыл, жүрек, жұрт-үшеуін айтып, ғылымға жүгіністіреді. Абай жүрекке бірінші орын береді. Ол жүректің сезгіштігі. Мұның өзі көрегендік. Олай болса ақыл байқамағанды жүрек сезеді. Абай өлеңінде де, қарасөзінде де шабыттың адамы, сондықтан жүрек сезімі күшті болып отырады.

Қырық үшінші сөзінде адамда тән қуаты мен жан қуаты бар деп пікір толғауы арқылы Абай психология ғылымының кейбір жақтарын айтады. Педагогикалық көзқарасының тағы бір жағы таратыла айтылады.

Қырық төртінші сөзінде адамның әлеуметтік ортамен байланысы, белгілі бір кәсіпке жұмылған қауымның біріне-бірін жұмылып көмектестің топтың психологиясын сөз етеді. Абайдың бұл қарасөздері тәрбиеге, адамшылыққа үндеген

ой-пікірін танытады. Ақындығын басқа арнаға (қарасөзге) салған программалық азаматтық ойларын өлеңдеріндегі пікірін қорыта отырып аяқтайды [Абайдың қара сөздері. 2010, 124 б.].

Абай поэзиясының ең басты ерекшелігі ол өзі өмір сүрген тұтас бір тарихи дәуірді жан-жақты барынша толық бейнелеп берген тәрбиелік тағылымы мол асыл мұрасы. Ал қоғам өміріндегі көптеген адамгершілік, моральдық проблемалардың, мысалы, әділдік, бірлік, достық, білімділік, еңбек сүйгіштік, адалдық, солармен қатар озбырлыққа жауыздыққа, екіжүздікке төзбеушілік секілді сан түрлі мінез-құлық мәселелері қай заманда да мәнін жоймайтындығын және қанша заман ауысып, уақыт жағдай өзгерді дегенмен, халықтың ұлттық ерекшеліктері, адамгершілік қасиеттері жаңғырып, жаңаша сипат ала отырып, жалғастық тауып өрістеп, дами беретінін ескерсек, Абай поэзиясы кейінгі дәуірлердің, соның ішінде бүгінгі замандағы өмір шындығын танып-білуге үлкен себін тигізе алатыны хақ. Олай болса, Абайдың педагогикалық идеясы өз дәуірінің шеңберінде ғана қалатын, осы мағынада біз үшін тек тарихи маңызы бар, өткінші құбылыс деп санауға болмайды, ол-заман ауысып, уақыт озған сайын қоғамдық ой-санаға ықпал-әсері арта түсіп, өркендеп, дамып отыратын асыл мұра.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Досжан Д. Абай айнасы / Д.Досжан – Алматы: Қазақстан, 1994. - 368 бет.
2. Бітібаева Қ. Абай шығармашылығын оқыту / Қ. Бітібаева – Алматы: «Мектеп» баспасы, 2003. - 232 бет.
3. Әуезов М. Абай Құнанбаев Монографиялық зерттеулермен мақалалар. / М.Әуезов – Алматы: Санат, 1995. - 320 бет.
4. Абайдың қара сөздері. – Алматы: Өнер, 2010. -124 бет.

ДУ ВЭЙЯНЬ

Докторант 2 курса

Кафедры филологических специальностей для иностранных граждан
Факультета для иностранных граждан и до вузовской подготовки
КазНПУ им. Абая

ЗНАЧЕНИЕ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ТЕКСТА В ПРОЦЕССЕ ФОРМИРОВАНИЯ БИЛИНГВАЛЬНОЙ ЛИЧНОСТИ

Түйін. Мақала екі тілді тұлғаны қалыптастырудағы көркем мәтіннің мағынасын анықтауға арналған. Автор көркем мәтінді белгілі бір тілге тән тілді қайналымдарды ғана емес, сонымен бірге тілге әсер ететін ұлттық мәдениетті түсіну деңгейінде шет тілін оқыту және оқыту құралы ретінде талдауға әрекет жасады. Зерттеу нәтижесінде автор екі тілді тұлғаны қалыптастыру кезінде көркем мәтіндермен жұмыс істеудің барлық кезеңдеріне дұрыс көзқарас шет тілін оқытуды жетілдіру процесінің негізін құрайтын танымдық базаны құруға мүмкіндік береді деп ұсынды.

Түйінді сөздер: билингвалды тұлға, лингвомәдени аспект, көркем мәтін, қалыптасу.

Резюме. Статья посвящена определению значения художественного текста в формировании билингвальной личности. Автор предпринял попытку анализа художественного текста в качестве инструмента преподавания и изучения иностранного языка на уровне понимания не только языковых оборотов свойственных тому или иному языку, но и национальной культуры, влияющей на язык. В результате исследования, автор предположил, что правильный подход ко всем этапам работы с художественными текстами при формировании билингвальной личности позволит создать когнитивную базу, лежащую в основе процесса совершенствования обучения иностранному языку.

Ключевые слова: билингвальная личность, лингвокультурологический аспект, художественный текст, формирование.

Summary. The article is devoted to determining the meaning of a literary text in the formation of a bilingual personality. The author attempts to analyze a literary text as a tool for teaching and learning a foreign language at the level of understanding not only the language turns peculiar to a particular language, but also the national culture that affects the language. As a result of the research, the author suggested that the correct approach to all stages of working with literary texts in the formation of a bilingual personality will create a cognitive base that underlies the process of improving foreign language teaching.

Key words: bilingual identity, linguistic and cultural aspect, and the artistic text, the formation.

Мир, в котором мы живем невозможно обходится только одним языком, что обусловлено его многоязычностью. У каждого народа, имеется не только свой язык, но и культура общения, которую необходимо учитывать при изучении иностранного языка. Высокие темпы интеграции и глобализации всех аспектов жизни современного человека вызывают потребность освоения индивидом иностранных языков, которых великое множество. Это ведет к увеличению фактов проявления билингвизма и полилингвизма.

В современном мире свободным владением иностранным языком уже никого не удивит, но природа владения каким-либо языком кроме родного на уровне свободного пользования всегда было чем-то не совсем обычным, а если владение иностранным языком выходит на уровень билингвизм, то это действительно вызывает восхищение. Природа такого феномена, как билингвизм выражается в том, что посредством него индивиды вступают контакт через язык, культуру и полное восприятие национальной специфики лицом, которое по сути своей явля-

ется представителем абсолютной другой национальности и культуры. Билингвизм - это явление, указывающее не только на знание терминологии и правил иностранного языка, это феномен связан с вживанием человека в языковую культуру, понимание психологического склада и особенностей другой нации, отражающиеся на языке.

Республика Казахстан по праву может гордиться тем, что данное явление на территории Казахстана встречается повсеместно, поскольку большая часть населения не только знает два языка: государственный – казахский, но и язык международного общения – русский, но и понимают особенности и национальную культуру этих языков.

Не удивительно, что данное явление подвергалось изучению таких авторов, как: М.Б. Амалбекова [Амалбекова М.Б., 2009, с.15], Б.А. Газдиева [Газдиева Б.А., 2009, с.3], Е.А. Журавлёва [Журавлёва Е.А., 2008, с.18], Р.О. Туксаитова [Туксаитова Р.О., 2007.] и др.

Билингвизм, как утверждают Р.Р. Замалетдинов, К.З. Закирьянов, Г.Ф. Замалетдинова пред-

ставляет собой единственный способ преодоления преград и сложностей языкового характера в многоязычном мире, выступает одним из основных и надежных средств, направленных на регулирование сложных межнациональных отношений, а также, со слов указанных авторов: «...средством воспитания чувства толерантности у представителей разных национальностей по отношению друг к другу» [Замалетдинов Р. Р., Закирьянов К. З., Замалетдинова Г.Ф., 2016, с.35], что в настоящее время немаловажно.

Так, особенности репрезентации языковой картины мира писателей билингвов Казахстана, работающих в конце XX — начале XXI веков посвящен труд Р.О.Туксаитовой. В данном исследовании автор подчеркивал, что в «художественном дискурсе билингва-казаха возникает некое наложение одной ментальности на другую, одного языка на другой» [Туксаитовой Р.О., 2005, с. 199].

Владение несколькими языками на уровне свободного изъяснения своих мыслей основывается на понимании языковой картины того или иного народа, на процессе усвоения языка одновременно с материальной и духовной культурой народов, которые являются носителями этих языков. Соответственно, когда лицо свободно владеет одним языком, оно является одноязычным, если человек свободно изъясняется на двух языках, при этом он не просто говорит, он «думает» на двух языках, значит данное лицо двуязычное, обладающее не только двумя национальными культурами, выражающимися в языковом инструментарии, но и имеющее два национальных взгляда [Закирьянов К.З., 2015, с. 92].

И для приобщения иностранца к национальной культуре, выражающейся в языке, художественному тексту отдается весьма специфическая роль. Так, по мнению Н.В.Кулибина, именно художественный текст повсеместно применяется при преподавании русского языка как иностранного. Более того, автор подчеркивает, что художественный текст также используется в дидактических целях и при преподавании русского языка как не родного [Кулибина Н.В., 2001, с.67].

Учитывая, что художественный текст лежит в основе методик изучения и преподавания иностранного языка, можно выделить некоторые этапы такой работы:

1) определение цели и формирование задач при использовании художественного текста в процессе обучения иностранному языку;

2) закрепление принципов, лежащих в основе отбора того или иного текста художественного произведения;

3) выбор применимых способов знакомства обучающихся с художественным текстом;

4) реализация задач предтекстового этапа работы;

5) определение методики осуществления

предтекстовой работы;

6) формирование и осуществление послетекстового этапа работы.

Принимая во внимание особенности текста и подачи материала в художественной форме, а также учитывая направление практического курса по изучению иностранного языка, имеющее общий характер, можно сформулировать соответствующие цели работы с текстом на иностранном языке. Такие цели могут быть сформулированы следующим образом:

1) понимание не только слов и терминов, используемых в тексте, но и восприятие смысловой нагрузки, лежащей в художественном тексте;

2) разъяснение и обучение деятельности по формированию речемыслительной практики и стратегии понимания речевых оборотов на изучаемом языке.

Следовательно, для достижения поставленных целей, мы должны применять не просто художественный текст, а текст, к которому должны предъявляться некоторые требования, в частности, этот текст должен быть интересным для индивида, читающего его, поскольку только наличие мотивации ведет к успешному достижению цели. Также этот текст не должен быть очень сложным для читателя-инофона, поскольку несоизмеримые имеющемуся опыту сложности способны отбить желание в изучении иностранного языка. Однако применение художественного текста более сложного чем был на предыдущей ступени обучения должно иметь место, но с учетом характера таких трудностей, которые планируется преодолеть за конкретную единицу учебного времени.

В данной связи представляется интересным мнение, высказанное Л.А.Сергеевой, Г.Г.Хисамовой, В.А.Шаймиевым, указывающим, что работа над художественным текстом дает возможность получить естественное взаимодействие читателя и художественного произведения, что вытекает из совокупности трех этапов: пред-; при- и послетекстовой работы, каждая из которых, по мнению авторов, имеет свои задачи [Сергеева Л. А., Хисамова Г. Г., Шаймиев В. А., 2014, с.59].

Если обратиться к каждому из указанных этапов, то стоит указать, что основной задачей предтекстового этапа выступает необходимость вызвать интерес у индивида, изучающего иностранный язык.

Что касается притекстовой работы, то данный этап выступает центральным этапом, на котором должны быть решены концептуальные задачи, акцентирующие внимание на понимании как смысловой нагрузки того или иного текста, а также владение инструментами понимания логики построения языковых структур.

В свою очередь притекстовая работа дает возможность сформировать способности по не-

посредственному восприятию художественного текста, изложенного на иностранном языке. Как справедливо подчеркивают Л.А.Сергеева, Г.Г.Хисамова, В.А.Шаймиев притекстовая работа заключается в работе над ключевыми средствами, применяемыми в том или ином иностранном языке, что способствует пониманию текста.

При этом, под ключевыми словесными образами, авторы понимают те, посредством которых дается описание основных характеристик возникающих ситуаций, отраженных в художественном тексте. То есть в тексте встречаются слова, так называемые «ключевые слова», которые указывают читателю на характеристику либо самого текста, либо какой-либо ситуации, описанной в тексте, что дает возможность читателю – обучающемуся иностранному языку правильно понять текст [Сергеева Л.А., Хисамова Г.Г., Шаймиев В.А., 2014, с. 68].

Художественные тексты потому и являются весьма интересным механизмом при формировании билингвальной личности, что в них повсеместно применяется лексико-тематическая группа слов, которая указывающая на коммуникативную ситуацию, которая в свою очередь обозначается «ключевым словом».

Лексико-тематическая группа слов, указывающая на соответствующую коммуникативную ситуацию, ярко проявляется в рассказе А.П. Чехова «Налим», где «ключевыми словам» является название рыбы «Налим», вода, рыболовы. Речевое поведение главных героев подразумевает ключевые слова: «держи», «рыбалка», описывающим и коммуникативную ситуацию: «Держи, говорю! - Не уйдет... Куда ему уйтить? Он под корягу забился...»; <...> «...Ты за зебры хватай, за зебры! - Не видать жабров-то... Пстой, ухватил за что- то...» (А.П.Чехова «Налим»).

Однако «ключевые слова» это не только механизм по акценту коммуникативной ситуации, но и средство по созданию художественного образа. Так, о Раскольнике из романа Ф.М.Достоевского «Преступление и наказание» автор прямо говорил: «...но он был уже скептик, он был молод, отвлечен и, стало быть, жесток...» (Ф.М.Достоевского «Преступление и наказание») и т.п.

В указанном тексте через описание героя, автор предпринял попытку раскрыть характер и внутренний его мир.

При преподавании иностранного языка, особенно в контексте формирования билингвальной личности применяется методика, для которой характерно повышенное внимание к отражению в языке национально-культурной семантики, где особое значение отдается лингвокультурологическому анализу.

Обращаясь к лингвокультурологическому анализу текста стоит указать на то, что центральной задачей этого анализа выступает освещение

того как в художественном тексте может быть отражена лингвокультурная ситуация, подчеркнуть культурную природу того или иного народа, а также преобладающие у них ценностные ориентиры, нашедшие отражение в языке.

Вложенный в конкретный художественный текст культурный смысл проявляется в его тематике, заглавии, в том числе и в композиции, под которой подразумевается сюжетная линия, персонажи и пр. В этой связи именно на лексико-фразеологическом уровне определяются и подчеркиваются единицы с национально-культурной семантикой, такие как: афоризмы, крылатые выражения; без эквивалентная лексика, фоновая и коннотативная лексика; фразеологизмы; и т.д., и в последующем сравниваются с элементами родного языка и национальной культуры обучающегося иностранному языку индивида [Шаймерденова Н.Ж., 2012, с.45]. Также именно на лексико-фразеологическом уровне способны выделяться критерии, по которым определяется общее и национально-специфическое в конкретных языковых единицах.

Знакомясь с художественными текстами на иностранном языке, учащиеся иностранному языку сталкиваются с определенными трудностями, связанными с использованием именно в художественных текстах словами, которые сложны для понимания и восприятия, в частности отдельные слова и понятия, не используемые в современном обиходе: *рамо* (старо русс. «плечо»), *вран* (старо русс. «ворон»); либо изменившие свой смысл или являющиеся так называемой «непереводимой игрой слов»: *hotdog* (англ.), *ёшкин кот* (рус.).

Подобные слова играют значительную роль для понимания смысла повествования, или характера героев, но для изучения иностранного языка нуждается в толковании и пояснении.

В процессе формирования билингвальной личности, при изучении иностранного языка (как иностранного и как не родного) особе значение играют художественные тексты, содержащие описание культуры и быта того или иного народа, описанию продуктов питания, религиозной лексики и этикета, а также наименования мифических, сказочных существ и т.п. И акцентируя на этом внимание обучающегося иностранному языку у него начинает формироваться представление о народе чей язык он изучает, обучающийся начинает чувствовать и понимать логику языка и его особенности, что дает возможность не только изучать иностранный язык и формировать билингвальную личность, но и наслаждаться художественным произведением, в том числе через понимание текста в целом.

Подводя итог данной статье, и учитывая, что билингвальная личность представляет собой явление, свойственное современному миру, но все же вызывающее исследовательский инте-

рес со стороны ученых, это личность, обладающая как знаниями двух языков, но и понимающая особенности двух национальных языковых культур. И можно с уверенностью подчеркивать тот факт, что художественный текст выступает одним из важных средств формирования такой языковой личности. Это обусловлено тем, что присутствие в художественном тексте лингво-

дидактического потенциала, дает возможность развивать смысловое восприятие средств его языкового выражения, понимать национальную специфику, семантику и символику того или иного языка, что ведет не только к получению знаний иностранного языка, но и к освоению иностранного национально культурного пространства.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Амалбекова М.Б. Феномен билингвальной личности в этноязыковом ландшафте Казахстана: Научное издание. Астана, 2009. - 122с.
2. Газдиева Б.А. Функционирование родного языка ингушской диаспоры в условиях русско-казахского билингвизма: автореф. дис. ...канд. филол. н.: 10.02.01. - Астана, 2009. - 27 с.
3. Журавлёва Е.А. Русский язык в полиэтнической среде Казахстана: лингвистический аспект. // Русский язык в контексте этноязыковых процессов Республики Казахстан: сб. мат-лов конференции. - Астана, 2008. - С. 18-23.
4. Туксайтова Р.О. Речевая толерантность в билингвистическом тексте (на материале русскоязычной казахской художественной прозы и публицистики): Дис. ... д-ра филол. наук: 10.02.01. - Екатеринбург, 2007. - 326 с.
5. Замалетдинов Р. Р., Закирьянов К. З., Замалетдинова Г. Ф. К проблеме формирования билингвальной личности в нерусской школе // Филология и культура. Philology and culture. - 2016. - №4(46). - С.35-43.
6. Туксайтова Р.О. Художественный билингвизм: к определению понятия // Известия Уральского государственного университета. - 2005. - № 39. - С. 198-206.
7. Закирьянов К.З. Билингв как бикультурная личность // Язык и культура: проблемы соотношения и взаимодействия в полиэтническом пространстве: материалы Всероссийской научн.-практ. конф. с междунар. участием, посвященной 80-летию д.ф.н., проф. М. В. Зайнуллина. - Уфа, 2015. - С. 92-96.
8. Кулибина Н. В. Зачем, что и как читать на уроке. Художественный текст при изучении русского языка как иностранного. - СПб., 2001. - 300 с.
9. Сергеева Л.А., Хисамова Г.Г., Шаймиев В. А. Художественный текст: функционально-коммуникативный аспект исследования. - М., 2014. - 204 с.
10. Шаймерденова Н.Ж. Культура русской речи в билингвальном пространстве Казахстана. Монография. - Астана, 2012. - 276 с.

МУХАМБЕТКАЛИЕВА РОЗА КАЗИЕВНА

Филология ғылымдарының кандидаты, доцент
М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті

ЕСЕНТЕМІР НАЗЕРКЕ САЙЛАУҚЫЗЫ

2-ші курс магистранты
Қазақ филологиясы кафедрасы
М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті

ФОЛЬКЛОР ЖАНРЛАРЫНДАҒЫ ЫРЫМДАР МЕН ТЫЙЫМ СӨЗДЕР

Түйін. Мақалада қазақ фольклор жанрларына талдау жасалып, олардың түрлері мен тектерінің ерекшеліктері қарастырылды. Қазақ халқының фольклор жанрларында кездесетін ырымдар мен тыйым сөздер жинақталды. Фольклор – қазақ халқының ең көп кездесетін ауыз әдебиеті үлгілері болса, оның жанрларына текстологиялық талдау жасалды. Қазақстандық ғалымдардың еңбектерінен мол мәліметтер алып, ғылыми мәліметтер жинақталды.

Түйінді сөздер: фольклор, тыйым, ырым, ауыз әдебиеті, текстология.

Резюме. В статье проведен анализ жанров казахского фольклора, рассмотрены особенности их видов и родов. Были собраны суеверия и запретные слова, встречающиеся в жанрах фольклора казахского народа. Фольклор является наиболее распространенным образцом устной литературы казахского народа, проведен текстологический анализ ее жанров. Из трудов казахстанских ученых были собраны научные данные.

Ключевые слова: фольклор, запрет, суеверия, устная литература, текстология.

Summary. The article analyzes the genres of Kazakh folklore, considers the features of their types and genera. Superstitions and forbidden words found in the genres of folklore of the Kazakh people were collected. If Folklore is the most common example of oral literature of the Kazakh people, then a textual analysis of its genres is carried out. Scientific data were collected from the works of Kazakhstani scientists.

Key words: folklore, prohibition, superstitions, oral literature, textology.

Қазақ халқының ырым-тыйым, әдет-ғұрып, салт-дәстүрі – біздің халқымыздың ұзақ тарихынан бастау алады. Арғы атасынан бүгінге дейін, еңкейген баладан еңбектеген сәбиге дейін, ұрпақтан-ұрпаққа өтіп, ұлағатты ұғымын жоймай, тәрбиелік мәнін кемітпей келуі, тарихи құндылығын сақтап қалуы, функциясы өзгерсе де, мазмұнын өзгертпей, тәрбиелік мәні ескірімеген ырымдар мен тыйым сөздер ұлтымыздың асыл қазынасы деуге болады. Халқымыз халық болып қалыптасқаннан бастап дініміз бен ділімізге, салт-санамызға, боймызға дарып, тәрбиемізге сіңген ауыз әдебиетіміздің жанрларында ырымдар мен тыйым сөздер молынан кездеседі. Ертеректе фольклорлық шығармаларда ырымдар мен тыйымдардың кездесуі ол фольклордың функциясымен байланысты еді. Фольклор – әдебиетке дейінгі әдебиет, заңға дейінгі заң, иманға дейінгі иба, оқулыққа дейінгі білім, тәрбиеге дейінгі тәлім. Ол кезде ырымдар мен тыйым сөздердің фольклорда кездесуі заңды құбылыс болса, қазір де мағынасы көмескіленген бұл сөздерді фольклорлық шығармалардан кездестіріп, мағынасын ашу сирек кездесетін құбылыс. Фольклордың ертеден негізгі қызметі – әдеп пен ибаға, мейірім мен иманға тәрбиелеу, жат әдеттен тыю немесе табиғат сырын ұғындыру болса, онда кездесетін тыйымдар мен

ырымдар оның көркемдік образын одан сайын аша түседі. Ертеде ырым-тыйымдардың өміршең болып, ұрпақтан-ұрпаққа үзілмей жетуі фольклор жанрларының түрі аңыз-әпсаналар, мифтік таныммен байланып отырған.

Қазақ халқының өте ерте заманнан бастап басты рухани азығы, мәдениеті, пәлсапасы – ауыз әдебиеті болғаны белгілі. Оның үлгілері қанша көп болса, жанрлары да соншалықты бай. Онда батырлар жыры, ғашықтық жырлар, лиро-эпостық жырлар, ертегі, аңыз, мифтер, тарихи өлеңдер, жырлар, жұмбақ, мақал-мәтел, өтірік өлең, жаңылтпаш, шешендік сөздер т.б. толып жатқан түрлері бар. Олар жазылу үлгісі мен орындалу мәнеріне қарай прозалық және поэзиялық болып бөлінеді. Халық поэзиясы қазақ әдебиетінде белгілі бір дәрежеде зерттелген жанр болса, халық прозасы айтарлықтай зерттелмеген. Поэзия жанры эстетикалық, тәрбиелік, моральдық тұрғыдан тәрбие құралы болса, прозалық халық шығармалары халыққа табиғат сырын меңгеруге, дүниетанымды кеңейтуге, қоршаған ортаның сырын ұғынуғанегізделген. Ырымдар мен тыйым сөздердің күнделікті өмірде қолданысы кең. Әдетте, қазақ тыйымдары мазмұнына қарай наным-сенімге және салт-дәстүрге байланысты деп екі үлкен салаға бөлінеді. Наным-сенімге байланысты тыйымдар өз ішінен ие-киеге, табиғатқа,

тотемге, аруақтарға, ата-бабаға, тағдырға байланысты болып бөлінсе, салт-дәстүрге байланысты тыйымдар күнделікті тұрмысқа, жол-жосынға, кәсіпке, заттарға, құбылыстарға дене мүшелеріне, іс-әрекетке қатысты тыйымдар болып бөлінеді.

Алғашқы қауымдық діни тыйымдар мен ырымдарды белгілі тарихшы М.О. Косвен анизм, тотемизм, магия, табу, шаманизм, пұтқа табыну, фетишизм, ата аруағына табыну, үй ошағына табыну т.б. деп бөліп көрсеткен. Ескі діни ұғымдардың бірі әрі әлі күнге дейін қолданылып жүрген – табу (тыйым). Бұл бір нәрсеге, қимылға, сөзге тыйым салу. Осы тыйымдарды бұзған адам міндетті түрде бақытсыздыққа ұшырайды деп түсінген.

«Айдың бетіндегі қара дақ туралы» миф.

... Оны көрген ұл тығылып, ал қыз тығыла алмай оны Ай өзімен алып кетеді. Содан бері әлгі қыз мойнындағы иінағашпен айдың жүзінде қара дақ болып қалыпты дейді [Бабалар сөзі: Т.78: Қазақ мифтері., 2011, б. 35].

Бұл жерде **«түнде суға барма»** тыйымы кездескен. Адамның іс-әрекетіне байланысты мына тыйым сөзге тоқталсақ. Бұл миф бойынша қарғыс болса, қазақ дүниетанымында түнде су алуға болмайды, алған жағдайда су перісінен кешірім сұрап, суға тас лақтырып қана алған. Олай етпеген жағдайда су патшасы ашуға мініп, өзіне қартып әкетеді деп түсінген. Қазақта адам қорқып немесе шошымаға ұшырап қалмауы үшін түнде суға баруға тыйым салынғаны тағы бар.

Және тап осы сияқты мына бір мифті қарасақ:

Байырғы өткен заманда бір жетім қыз болыпты. Әкесі өгей болғандықтан, қызға қорлық көрсетіпті. Бірде қыстың ызғарлы күнінде, қызды өгей әкесі түнде суға жұмсайды. Қыздың жылы киімі болмай, тоңып, жылап өз арманын айтып айға жылаған. Ай оны шақырып, өзіне тартып алады [Бабалар сөзі: Т.78: Қазақ мифтері., 2011, б. 36].

Сонымен қатар, айда кемпір бар. Айдағы дақ адамның бет-пішіні. Егер адам айға көп қараса, кемпір оның кірпігін санап қойса, адам өледі деген миф пен қазіргі ырымдар тұстас болып келеді.

Осыған байланысты «Бабалар сөзінің» 94-томының «Түс жору және ырымдар» деген бөлімінде де нөмірінде: қазақ баласы айға қарап, қолын шошайтпаған. Түнде жұлдыз санамайды. Айдағы кемпір кірпігін санап үлгерсе, адам өледі деп жаман ырымға балап, бұл әдеттерден өздерін тыйып отырған. Қазіргі кезбен салыстырғанда осы тыйымдар ертеректе өте орынымен қолданылғанымен, қазір бұл жай ғана ертегі сияқты көрінуі әбден мүмкін. Осы тұста «Халық айтса, қалып айтпайдыға» сайып келгенде айтылған тыйымдар мен ұстанған ырымдар ешқашан жамандыққа негізделмеген, тек жақсылық болуы үшін арналып айтылғанын аңғаруға болады [Бабалар сөзі:

Т.94, 2011, б. 390].

Белгілі фольклортанушы Зұфар Сейтжанұлының «Киіктер» өлеңінің мына жолдарында:

Бауырына басып дала сүйіпті,

Атпа, атпа!

Киесі бар киікті!

Көз сұғыңды қадамашы, ей, пенде,

Еске сақта имандылық – биікті!

Қазақ халқы ерте кезден бастап көшіп-қонып, аңшылықпен айналысып, табиғатпен етене жақын болған. Осы тұста қазақ менталитетінде жануарларға қатысты тыйымдар мен ырымдар көп. Жануарларды атпау, ұясын бұзбау, кесірін тигізбеу сияқты тыйымдардың жалпы сипаттамасы – олардың киесі ұрады, кесірі тиеді деген түсінікпен астасып жатыр. Ш. Уәлиханов «Қазақтардағы шамандықтың қалдығы» деген еңбегінде: «Қазақтар киеге аса мән береді. Кей жануарлар мен құстарды киелі деп санап, оларды қорғауға тырысқан. Осы айтылғандарды сақтау арқылы, жануарларға зиян тигізбеу – өздеріне құт пен бақыт әкеледі деп түсінген. Ал киені қастерлемеу – бақытсыздыққа әкеледі деп қорыққан. Құдыреті күшті жануарлар мен құстардың киесі бар деп есептеп, олардың киесін қастерлемеу – киенің қаһарын туғызады деп түсінген. Киенің қаһары, ашуы – кесір» деп түсінік береді.

Қазақ ертегілерінде алуан түрлі тыйымдар мен ырымдар кездеседі. Соның ішінде кездесетін тыйымдар тотемизммен байланысты. Әрине қазақ фольклорында шығу тегін аңмен байланыстыратын ертегілер болмағанымен, бас қаһарманның жан досы немесе айнымас серігі жануар болып, ертегі мотиві дәл солай қарай өріледі. Ал ертегілерде кездесетін тыйымдардың көпшілігі – жануарларды киелі деп ұғуға, табиғаттың тылсым күштерінен қорқуға байланысты туған болу керек. Осы тұста ақ жылан мен үкіні өлтіруге болмайды, бұл тыйым бұзылса бақытсыздық орнайды деп түсінген. Сол сияқты қасқырдың атын тура айтуға болмайды, әйтпесе ол естіп қалып малға шабады деген түсінік; түнде тырнақ алуға тыйым салады немес қыздарға шаштарын кез-келген жерге тастауға тыйым салу да бар.

Ертегілерде кеңінен тараған тыйым түрі – үйден шығу, далаға кетуге байланысты туындаған тыйымдар. Оны бұзған кейіпкер бақытсыздыққа ұшырап, қиындыққа тап болады.

«Жапалақ көрсең атып ал» мифі.

«... Міне, сол күннен бастап, Жапалақ үкі маңына жоламай кетіпті. Опасыздық жасап, өз бауырын бір уыс жемге сатқаны үшін бүкіл құс атаулы жерініпті. «Жапалақ көрсең – атып ал, жаманнан бойыңды сатып ал» деген сөз содан қалған екен.

Үкі қасиетті құс саналып, оның балақ жүнін қыз-бозбала бөркіне тағатын болыпты» [Бабалар сөзі: Т.73, 2011, б. 72].

Баяғыда Нұх пайғамбардың кемесіне үкі түнде жол бастаушы болған деген сөз бар. Үкінің

қанатында Құранның аяттары бар деп нанған. Сондықтан үкіні қасиетті құс деп есептеген. Өйткені, ол күндіз көрмей, түнде ұшатын, жол бастай алатын құс болған», - дейді ол. Ал енді кішкентай балаларға, жүйрік атқа үкі тағып қоюдың себебі - көз тимесін деген ырым. Үкі әдемі болып көрінгендіктен, көздің сұғы адамға не малға емес, сол үкіге түседі деп нанған. Қазіргі кей әншілер, бұрынғы сал-серілер үкіні пайдаланады. Бірі сәу-келесіне, бірі тымағына, домбырасына үкі таққан. Ол тіл мен көзден қорғап қана қоймай, қосымша көрік сыйлап тұрады». Бұрында үкі жын-перілерден қорғайды деген наным болған. Өйткені, ол түнде ұшады. Қараңғыдағы нәрселерді көре алатындықтан, жын-перілер одан қорқады деп сенген. Бұл ескі нанымдағы дүние. Батыр шайқасқа аттанғанда оның найзасына, қамшысына үкі тағып қоятын.

«Қоянның ерні не үшін жырық?»

«... – Ойбай, салға келісіп алданып қалыпты. Қараңдаршы, оның бауырсағын жеймін деп аузым дал болып, ернім жырылып қалды, ауырып жаным шығып барады, - деп безек қағады.

Бізді алдаған сал екен ғой деп, қоянның сөзіне сеніп үшеуі райларынан қайтып, өз жеріне кетіпті.

Бірақ сол күннен бастап, қоян атаулы ұрпақтан-ұрпаққа жырық болып қалыпты [Бабалар сөзі: Т.73, 2011, б. 77].

Қазақ салтында аяғы ауыр келіншекке қоянның етін жеу тыйым болды. Қанша жерден жерік болса да, аш болса да қоянның етінен аяғы ауыр әйелді тыйып отырған. Оған себеп, баланың аузы қояндікіндей жырық болып қалады деп, қорыққан.

«Қазақ ертегілері», 1957 жыл, 1-томында мынадай ертегі кездеседі («Алтын сақа» ертегісі):

«Ертеде бір байдың баласы жалғыз жылқы бағып жүрсе, бір адам келіп:

-«Балам! Бір айғыр үйірлі жылқы берсең, мен саған үш ауыз насихат айтамын, - депті.

Бала тұрып:

-Құп! Берейін, үйретіңіз, - дейді.

Әлгі кісі:

-Балам! Су ішкен құдығыңа түкірме, ертеңгі асты тастама, оң қолың ұрыс бастаса, сол қолың арашашы болсын, - дейді... [Қасқабасов С. А., 2008, б. 67].

Қоғамдық тіршілік ету этикетінде адамның іс-әрекетіне қатысты «су ішкен құдығыңа түкірме» тыйымы көп кездеседі. Қазақ халқында ар мен ибаны бірінші орынға қоятын тәрбие-тәлімінен адамның іс-әрекетіне бағытталған тыйымдар жетерлік. Бала дүниеге келгеннен бастап жасалатын ырым-жоралғылар мен салт-дәстүрлермен қатар, тыйым сөздердің функциясы өте маңызды. Ертегіде кездескен тыйымдардың қазақ халқының өмірінде алатын орны мол. «Ертеңгі асты тастама» тыйымының мәніне үңілер болсақ «Таңғы аста береке бар» деген нақылмен

сай келеді. Таңғы асты тастаған адам сәтсіздікке ұшырайды деп сенген. Сол үшін қазақ халқында таңғы асқа аса мән береді.

«... Бір мезгілде ағаштың төбесінен қарлығаш әрі-бері ұшып жүреді де, баланың қасына келіп қонады. Бала қарлығашқа жылап тұрып, мұңын шағады. Бұрын қыстаудағы ұя салған қарлығаштың балаларына тимей, жақсыллап өсіріп, ұясын бұзбай, ұшырып баптайды екен. Сондықтан қарлығашпен дос еді. Солай қарлығаш баланың төбеттеріне тапсырған сәлемін айтып барады [Бабалар сөзі: Т.74, 2011, б. 38].

«Қарлығаштың ұясын бұзба» тыйымы. Бұл тыйым мәні жағынан қоғамдық тіршілік немесе табиғатқа қатысты тыйым болып табылады. Жан баласына зиянын тигізбейтін халқымызда жыбырлаған жәндік те, өсіп тұрған шөп те кие мен қасиетке толы деген түсінік бар. «Қарлығаштың ұясын бұзба» тыйымы ерте жастан бастап үйретіледі. Сонымен қатар, ертегінің басында кездесетін судағы өкпе, оған тиіскен ханның жалмауызға тап болуы сияқты мотивтер көп ертегілерде кездеседі және ол ертедегі шамандықтың белгісі. Осы жерде байқайтынымыз су – жалмауыз кемпірдің тұрақты аксессуары. Жалмауыз кемпір, албасты сияқты жауыз персонаждар көбіне сумен тығыз байланыста болады. Су асты патшалығы қазақтарда өлілер патшалығы. Соған орай, жалмауыз кемпір сол елдің өкілі болып табылады. Осындағы ырым-сенімге келер болсақ, өкпе өлгендердің тұрағы ретінде ертегілер мен әңгімелерде жиі кездесетінін байқауға болады.

Ал енді, өлілер елінен келген жалмауыз кемпір осы елдің шекарасын бұзушыдан неге ат басындай алтын немесе байлық сұрамай, одан жалғыз ұлын сұрайды деген сұрақ туындайды. Ол тек байдың өлермен болып сүйген ұлын сұрайды, бай да оны жанынан артық санамай беруге келіседі, неге? Өйткені, бұл – мотив. Алғашқы қауымда кәметке толмаған бозбаланы сынақтан өткізу ырымы. Матриархат тұсында, бұл ырым бойынша шаман әйел кәметке толмаған жастарды сынақтан өткізетін болған. Ол үшін рудың тотемі саналатын жануардың үлкен кескіні жасалған. Сынаққа түскен жастар сол кескіннен өтетін болған. Сол ырымды жүзеге асыратын шаман әйел осы тотемдік пананың иесі деп қабылдаған. Тотемнің рөлін де әйел адам орындаған [Пронн В. Я. 2000, б. 205-214].

Қазақ халқының қиял-ғажайып ертегілерінде көне заманның қалдықтары бар және олар қалай сақталып келген деген мәселе қазақ әдебиеттану ғылымында әлі шешімін таба қойған жоқ. Табиғаттың стихиялық күштерімен күресуде өзін әлсіз сезінген алғашқы қауымның адамдары өзін туралы және өзін қоршаған табиғат туралы қиялдады, табиғаттың дүлей күштерінен қорыққан адамдар не түрлі нанымдар мен ырымдар туғызып, соған сеніп өмір сүрген.

Аузың-мұрның сүйреңдеп

Өсек айтпа, келіншек.
Қайын ағаның алдынан,
Кесіп өтпе, келіншек!
Сауыр етігің шоңқаңдап,
Тоғай кезбе, келіншек
Келін, келін, келіннің,

Көрімдігін беріңіз. [Қасқабасов С.А., *Ісләм-жанұлы К.*, 1993, б. 28]– деген жолдардағы беташар рәсімінде айтылатын сөздердің арасында «өсек айтпа», «үлкеннің алдынан кесіп өтпе» сияқты тыйымдар мен «көрімдік» беру ырымы кездескен. Басындағы екі тыйым адамның адамшылық іс-әрекетіне негізделген тыйым сөздер. Жаңа түскен келіннің бетін ашу кезінде үлгі-өнеге мақсатында айтылатын бұл мотив жалпы күнделікті өмірде де қолданылып жүр.

«Аяз би» ертегісіндегі ырымдар мен тыйым сөздерге тоқталсам:

- *Е, шырағым, жасым сексенге келгенде, біреудің қанын жүктеп не қылайын*

«Біреудің қанын жүктеме, ала жібін аттама, ақысын жеме» деген тыйым.

Ізгі, жақсы ниетпен жасалған ырымдарды Пайғамбарымыз да ұнатқаны хадистерде кездесіп отырады. Мысалы, «Харамдардың ішіндегі ең харамы – адам ақысын жеу. Ол – адамның етін жегенмен бірдей» деп көрсетеді. Белгілі этнограф А. Сейдімбек қазақтың дәстүрлі тыйымдарын жинастырғанда, адамға, қоғамға, табиғатқа қатысты тыйымдардың ішінде де «біреудің ақысын жеме» деген тыйымды енгізген. Заман өзгерген біздің қазіргі кезімізде адам ақысын жеу көбейіп кеткені анық. Біреудің ақысын жеме деп ақылын айтып отыратын қазыналы қарттарымыз азайып барады. Жас ұрпақ, жас буын осы сөздің

түпкі мағынасын түсініп, көкейлеріне тоқып, сөздің салмағын сезінсе әрі қарай да ұмытылмас тыйым болатынана сенімдімін.

Аршын басты Бурылы
Қабырғада қанаты
Сұлтанының жан аты
Күн түсірмей көзіне
Жел тигізбей өзіне,
Үстіне шатыр тіккізді

Жас төлді бірден жұрт көзіне түсірмейді. Бұл – ырым. Оны бір-екі ай шымылдықтың не ши қоршаудың ішінде ұстайды. Жас төл тұрған киіз үйдің белдеуіне бөтен адамның жылқысын байлатпайды. Егер бөтен адам көріп қойса, тіл көзім тасқа деп ұшықтайды. Жас төлден бұрын, жас баланы да жұрт алдына шығара бермеген халқымыз, тіл-көздің қасиетінен, кесірінен қатты қорыққан.

Жалпы, фольклордың қай жанрын алып қарасақ та, өзіндік ерекшеліктері бар ауыз әдебиеті үлгілерін көреміз. Ауыз әдебиетінің өзі халықпен бірге жасасып, тәлім-тәрбиеге құрылғандықтан жақсылықтың жаршысы іспеттес ырымдар мен жамандықтан тыйып отыратын тыйым сөздер фольклордың актуалды тақырыбы әрі ажырамас бөлігі. Қазіргі кезде ұмытылып бара жатқан, көненің көзі – ырымдар мен тыйым сөздерді ауыз әдебиеті үлгілері арқылы тауып, оны саралап, мағынасын ашу – жас ұрпаққа таптырмас бағдар болады. Мағынасы көмескіленіп, тіршілік этикетінен жылыстап қалған бұл сөздерді жаңғырту арқылы ауыз әдебиеті үлгілерін де ұмытпай, қолданысқа енгізе аламыз. Фольклор – халық айнасы болса, ырымдар мен тыйым сөздер – адамның өмірінде бағыт-бағдар беретін жолбастаушы.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Бабалар сөзі: Жүзтомдық. – Астана: «Фолиант», 2011. Т.78: Қазақ мифтері. – 448 бет.
2. Бабалар сөзі: Жүзтомдық. – Астана: «Фолиант», 2011. Т. 73: Хайуанттар туралы ертегілер. – 432 бет.
3. Бабалар сөзі: Жүзтомдық. – Астана: «Фолиант», 2011. Т. 74: Қиял-ғажайып ертегілер. – 432 бет.
4. Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки . 2000. – 336 б.
5. Қасқабасов С. Елзерде. - Алматы: «Жібек жолы», 2008. — 504 б.
6. Алтынсандық. Құрастырып, алғы сөзі мен түсініктемелерін жазғандар — С. Қасқабасов, К. Ісләм-жанұлы. — Алматы: Ана тілі, 1993.—256 бет.
7. Бабалар сөзі: Жүзтомдық. – Астана: «Фолиант», 2011. Т.94: Түс жору және ырымдар. – 569 бет.

ЕСКЕЕВА МАҒРИПА ҚАЙНАРБАЙҚЫЗЫ

Филология ғылымдарының докторы, профессор

Түркітану кафедрасы

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРДІ ЗЕРТТЕУДІҢ
ЛИНГВОФИЛОСОФИЯЛЫҚ ТӘСІЛДЕМЕСІ¹

Түйін. Мақалада түркі мақал-мәтелдерін лингвофилософиялық тәсілдеме бойынша зерттеу өзектеледі. Тіл біліміндегі антропоэлектік бағыттың бастауы болып табылатын лингвофилософияның теориялық-әдістемелік негізін гносеологиялық таным теориясына тән – абстракциялықтан нақтылыққа көшу әдісі, модельдеу және жүйелеу принципі, эксперимент және бақылау, жалпылау және даралау, концептілеу және категориялау т.б. тәрізді амал-тәсілдер және тіл білімінің дәстүрлі – лексика-семантикалық, этимологиялық, синтаксистік, мәнмәтіндік т.б. талдау әдістерінің кешені; жүйелеудің жүйелі-қатысты, сатылы-қатысты ұстанымдары құрайды. Түркі тілдеріндегі мақал-мәтелдер қалыптасқан паремиялогиялық жүйе ретінде қарастырылады.

Түйінді сөздер: түркі тілдері, түркі паремиялогиясы, мақал-мәтелдер, лингвофилософиялық тәсілдеме, рухани-мәдени құндылықтар.

Резюме. Статья посвящена изучению тюркских пословиц с лингвофилософской точки зрения. Теоретико-методологическую основу лингвофилософии составляют подходы, свойственные гносеологической теории познания: метод перехода от абстрактного к конкретному, принцип моделирования и систематизации, эксперимент и наблюдение, обобщение и индивидуализация, концептуализация и категоризация; и комплекс традиционных методов лингвистического анализа: лексико-семантический, этимологический, синтаксический, контекстный и др.; системно-относительные, ступенчато-относительные принципы систематизации. Пословицы и поговорки в тюркских языках рассматриваются как устоявшаяся паремиялогическая система.

Ключевые слова: тюркские языки, тюркская паремиялогия, пословицы и поговорки, лингвофилософский подход, духовно-культурные ценности.

Summary. The article actualizes the study of Turkic Proverbs according to the linguophilosophical approach. Theoretical and methodological basis of linguophilosophy make such approaches tend epistemological theory of knowledge: the method of transition from abstract to concrete, the principle of modeling and systematization, experiment and observation, generalization, and individualization, conceptualization and categorization; and a range of linguistic methods of analysis: lexico-semantic, etymological, syntactical, contextual, etc.; a system-relative, step-relative position of systematization. Proverbs and sayings in the Turkic languages are considered as an established paremiological system.

Key words: Turkic languages, Turkic paremiology, Proverbs and sayings, linguophilosophical approach, spiritual and cultural values.

Халықтың өмірлік іс-тәжірибесі мен күнделікті тұрмыс-тіршілігі барысында қорытылған пайымдаулары мен тұжырымдарынұтқыр да көркемтілмен, ықшам синтаксистік құрылыммен, біртұтас-ситуациялық мағынамен беретін мақал-мәтелдер – ақпараттық мазмұны терең әрі көпқатпарлы лингвофилософиялық құбылыс. Қазіргі интегративті түркітануда жалпы түркілік рухани-мәдени құндылықтарды тіл арқылы анықтауға басымдық берілуде. Бұл түркі халықтарының рухани-мәдени ықпалдастығын арттыруға бағытталған жалпы түркілік мүддемен ұштасады. Сондықтан түркі тілдеріндегі мақал-мәтелдерді халықтың философиялық ой-қорытындысы, өмірлік ұстанымдары мен өмірлік мұратының көрінісі ретінде лингвофилософиялық тұрғыдан зерттеу түркі тіл біліміндегі өзекті мәселелер қатарынан орын алады.

Таным мазмұны мен тіл мазмұнының сабақтастығы негізінде дамыған лингвистикалық философия немесе тілдік талдаулар философиясы – аналитикалық философияның негізгі бағыттарының бірі ретінде XX ғасырдың алғашқы жартысында қалыптасты [Советский энциклопедический словарь, 1988, с. 712]. Тіл философиясының адам болмысын айқындауда тілге, сөз семантикасына басымдық беруі, адам танымының көрінісін тілдік формалардан іздеуі антикалық

ойшылдардың қарапайым пайымдауларынан бастау алған ғылыми тұжырымдарға негізделеді. Заманауи тіл білімінің талаптарына сайын жандана түскен адам мен адами құндылықтарды негізге алатын антропоэлектік бағыттағы лингвистика салаларының ғылыми пән ретінде орнығуы да философияның қалыптасу, даму тарихымен сабақтастықта сипатталады.

Тіл табиғатын анықтаудың өзекті мәселелері – тіл онтогенезі, тілдің даму заңдылықтары, тілдің таныммен, ой-санамен байланысы, тілдегі тұлға мен мазмұн ықпалдастығы, тілдегі оппозиция, тілдің қоғамдағы мәні, қызметі, тілдің таңбалық сипаты тәрізді қырларын зерттеуде лингвистикалық заңдылықтармен қатар философиялық қағидалар да әдістемелік негіз, тірек болып келеді. Әлемді, қоршаған ортаны, қоғамдағы адамның орнын айқындайтын дүниетанымды, идеялар мен көзқарастар жүйесін, танымдық, этикалық, эстетикалық қатынастарды зерттеуге бағытталған философия ғылымының алғашқы кезеңінде – ақ дүниені танудың негізгі тетігі ретінде таным мен ойлау және ойлаудың материалдық формасы – тіл басты назарда болды. Антропологиялық бағыттағы философтардың тілге берген анықтамасы: «тіл – адамзат іс-әрекетінің себептерін айқындаушы ұлы құрал, адамзат болмысының мазмұнын көрсететін рухани құндылық» [Григорьян

¹Мақала ҚР БҒМ қаржыландырған (2020-2022 жж.) AP08856427 «Рухани құндылықтарды жаңғыртудың паремиялогиялық көздері: түркі мақал-мәтелдерін зерттеудің қолданбалы аспектісі» жобасы бойынша дайындалды.

Б.Т., 1974, с.174], яғни тілдің өзі адамзаттың құндылығы. Философия ғылымында тіл мен ой-сана, дүниетаным арасындағы қатынасқа ерекше мән беру тікелей адам болмысы негізінде айқындатылатын жалпы болмыстың мәнін ашудың тетіктері ретінде қарастырылса, лингвофилософияда тіл – негізгі нысан ретінде қарастырылып, лексика-семантикалық өріс теориясы, аталым теориясы, уәждеме (аталымдық, семантикалық уәждер), т.б. тілдің лингвистикалық сапасын айқындайтын заңдылықтар мен құбылыстар басты назарға алынады.

Әлемдегі барлық халықтардың бір-бірін қайталамайтын дара болмысы мен өзіне тән дүниетанымы этнотілдік ұжымның өзара қарым-қатынасын қамтамасыз ететін коммуникативтік ерекшеліктерінен, олардың сөйлеу дағдысы мен сөйлеу мәдениетінен, тұрмыс-тіршілігі мен салт-дәстүрінен айқын аңғарылады. Мұндай ерекшеліктер этноұжымның тілінде жақсы сақталады да, сол этностың рухани, мәдени құндылықтарының негізін бейнелейді. Себебі тіл адамдардың іс-әрекетінен тыс дамымайды. Тілдік ұжымды, жеке адамды тілі арқылы тану арқылы оның рухани-мәдени және материалдық-тұрмыстық өмірінен толық ақпарат алуға болады. Сондықтан қазіргі қазақ тіл білімінде де халықтың этномәдени өмірін, дүниетанымдық сипатын қарастыратын антропоэзектік бағыттағы зерттеулер (Ә.Қайдар, Р.Сыздық, Н.Уәли, Ж.Манкеева, Г.Смағұлова т.б.) өз нәтижесін беріп келеді.

Тіл біліміндегі антропоэзектік бағыттың бастауы болып табылатын лингвофилософияның теориялық-әдістемелік негізін гносеологиялық таным теориясына тән – абстракциялықтан нақтылыққа көшу әдісі; үлгілеу (модельдеу) және жүйелеу принципі; эксперимент және бақылау; жалпылау және даралау; концептілеу және категориялау т.б. тәрізді амал-тәсілдер және тіл білімінің дәстүрлі – лексика-семантикалық, этимологиялық, синтаксистік, мәнмәтіндік т.б. талдау әдістерінің кешені, жүйелеудің жүйелі-қатысты, сатылы-қатысты ұстанымдары құрайды. Сондай-ақ фонологиялық, морфологиялық (морфемдік), фоно-морфо-семантикалық ұстанымдарға сүйенетін тарихи-диахрониялық тіл біліміне тән тұлғалық-мағыналық жаңғырту тәсілі де лингвофилософиялық талдаулардың нәтижелі болуына ықпал етеді. Басқаша айтқанда, академик Ә.Т.Қайдар көрсеткен “індетте зерттеу” [Қайдар Ә., 1998, б.21] әдісі жүргізілуі қажет. Бұл мақал-мәтелдерді лингвофилософиялық тұрғыдан зерттеудің де теориялық-әдістемелік ұстанымдарын айқындайды. Көрсетілген танымдық-логикалық, семантикалық амал-тәсілдер паремиялардың мазмұны мен идеясын, ситуативті мағынасын ажыратуға мүмкіндік береді. Паремиялар құрамындағы доминант сөздердің ұғымдық аясы біртұтас паремиялық мағынаны анықтаудың негізгі тетігі саналады. Кей жағдайда мақал-мәтелдер құрамындағы тірек сөздердің лексикалық мағынасы, морфологиялық құрылымы айқын болмауы мүмкін, бұл жағдайда фонетика-фонологиялық, морфемдік-компоненттік талдау әдістерінсіз нәтиже алу мүмкін емес.

«Мақал-мәтелдер – белгілі бір халықтың қоғам тіршілігінен, табиғат құбылысынан жасаған қысқаша қорытындысы, әлеуметтік және адамдар арасындағы қарым-қатынастарды белгілейтін заңы, жас ұрпақты тәрбиелейтін өсиеті, насихаты...» [Адамбаев Б., 1996, б.5]. Жалпы мақал-мәтелдердің функционалдық қызметі ауқымды, Г.Л.

Пермяковтың пікірінше, паремиялар модельдеу, нұсқаулық, болжау, орнаменталды т.б. функцияларды орындай алады [Пермяков Г.Л., 1998, с.88-89]. Қазақ мақал-мәтелдерінің мазмұны арқылы көрініс беретін халықтың негізгі тәжірибелік-пайымдаулары: 1) адамның өзін-өзі тануының, жаратқан иені танудың тұжырымдамасы • Жалғыздық құдайға ғана жарасар • Таңғы нәсіп – Тәңірден • Адамның басы – Алланың добы • Адам айдаса бармаймын, құдай айдаса қалмаймын; 2) халықтың өмірлік ұстанымдарының ережесі • Мәлім – жанымның садағасы, Жаным – арымның сағасы • Емен ағаштың иілгені – сынғаны, Ер жігіттің сөйлегені – өлгені; 3) халық тарихының көрінісі • Есім ханның ескі жолы, Қасым ханның қасқа жолы; 4) халықтың табиғатқа деген қарым-қатынасының көрінісі • Бұлттанған күн жаумай қоймас • Жер жеті қат, аспан алты қат • Үркер жерге түспей, жер қызбайды • Судың да сұрауы бар; 5) Халықтың қоғам, әлеумет туралы көзқарасының жиынтығы • Көппен көрген ұлы той • Халық қаһары қамал бұзады • Халыққа қарсы жүру – ағысқа қарсы жүру; 6) ел іргесін сақтаудың, болашағы жарқын елдік құрудың шарттары • Көш басшысы жоқ ел оңбайды, Құралай бастаған киік оңбайды; 7) халықтық этика мен эстетиканың қалыбы • Ұлық болсаң, кішік бол • Қыздың жиған жүгіндей; 8) халық арасындағы адами қарым-қатынасты реттеуші • Жақсының өкпесі – жібек орамал кепкенше, Жаманның өкпесі – өле өлгенше • Қайтып кірер есікті қатты жаппа • Ағайын тату болса ат көп, Абысын тату болса ас көп; 9) халықтың этнопедагогикасының негізі • Ұяда не көрсең, ұшқанда соны ілерсің • Атаға қарап оқ жонар, Анаға қарап тон пішер; 10) ғылым мен білімнің, өнердің насихаты • Білекті бірді жығар, Білімді мыңды жығар; 11) тіршілік көзі болып табылатын атақәсіпті (мал шаруашылығы, диханшылық, егіншілік т.б.) дұрыс жүргізудің нұсқаулығы • Мал өсірсең қой өсір, Өнімі оның көл-көсір • Егіннің жайын еккен білер, Арбаның жайын жеккен білер т.б. Бәрін жинақтай келгенде, мақал-мәтелдер – халықтың тұтас болмысы мен дүниетанымын сипаттайтын, оның рухани-мәдени және материалдық құндылықтарын айқындайтын айырықша лингвистикалық бірлік әрі халықтың табиғатта, қоғамда, отбасында үйлесімді өмір-сүруінің тұжырымдамалық қағидасы.

Белгілі бір тілдік қауым мүшелерінің әлеуметтік психологиясы, қоғамдық өмірдің әр түрлі жағдайлары мен қым-қиғаш қайшылықтары, жеке адам мен ұжым арасындағы қатынастар, халық болмысы мен рухани мәдениеттің ұлттық нышандары т.б. әлеуметтік-мәдени таңбаларға тікелей қатысты болып келетін этномәдени мазмұн паремиялогиялық мағына құрылымындағы макрокомпонент болып саналады. Халықпен бірге жасап, бірге дамып келе жатқан паремиялогиялық тұлға да паремиялогиялық мағынада өзгерістерге ұшырайды, кейбірі уақыт өте келе тілдік қолданыстан шықса, енді бірі жаңарып, тұлғасын немесе мағынасын өзгертеді, келесі тобы жалпы тұрпаты мен жалпы мазмұнын сақтап, ұрпақтан-ұрпаққа жалғасады. Белгілі бір тілдегі паремиялогиялық қордың өзгеріске түсуінің бірнеше факторлары бар: 1) интралингвистикалық ықпалдар – тілдің тарихи дамуына байланысты қалыптасатын фонологиялық, морфологиялық өзгерістер; мақал-мәтелдер құрамындағы сөздердің архаизмдерге айналып, басқа сөзбен ауыстырылуы; жергілікті ерекшеліктерге байланысты паремия құрамындағы сөздерді диалектілердің

алмастыруу; лингвоконтактологиялық үдерістер; 2) экстралингвистикалық ықпалдар – діни құндылықтардың өзгерісі; миграциялық үдерістерге сәйкес халықтың кәсібі мен тұрмыс-тіршілігіндегі өзгерістер т.б.

Тілдік бірліктердің ұлттық-мәдени семантикасын тіл мен мәдениет сабақтастығында қарастырған зерттеушілер мақал-мәтелдерді тілдің афоризмдік деңгейіне жатқыза отырып, олардың этномәдениетті екі жақты таңбалайтынын көрсетеді: біріншіден, мақал-мәтелдер типтік ситуацияны атайтын және бейнелейтін біртұтас тілдік бірлік ретінде ұлттық-мәдениетті өзінің жиынтық мағынасына қатысты тұтастай таңбалайды; екіншіден, өзінің құрамына енетін сөздер мен олардың лексикалық аясы, сондай-ақ жасалуына негіз болған еркін тіркестің мағынасы арқылы мақал-мәтелдер ұлттық-мәдениеттің компоненттерін бөлшектеп танытуға қабілетті [Вершагин Е.М., Костомаров В.Г., 1990. с. 77.]. Ұлттық мәдениет, кең мағынасында да, тар мағынасында да – ұлттық болмыстың көрінісі.

Тұрмыс-тіршіліктің барлық қырын қамтитындықтан, кез келген тілдің паремиологиялық қорына әлеуметтік мазмұн тән [Короглы Х., 1973, с. 38]. Мақал-мәтелдердегі әлеуметтік мазмұн адам мен қоғамның, адам мен табиғаттың, қоғам мен табиғаттың өзара қатысынан туындайды, орталық нүкте – адам және адам болмысы. Қоғам мен табиғатты, тұтас әлемді тану да, танылған білім қорының лингвистикалық бірлікке айналуы да адамның ой-санасы, танымы және тілі арқылы жүзеге асады. Бұл адамның өзін-өзі және өзіне қатысты әлеуметті тануымен тікелей байланысты.

Мақал-мәтелдердің жиынтық мағынасымен сипатталатын өмірлік типтік жағдаят, ол жағдаят астарындағы аялық білім, мақал-мәтелдер құрамындағы сөздердің семантикасын айқындайтын ұғымдар мен мәндердің, тәлімдік-тағылымдық идеялардың қай-қайсысы болмасын ұлт болмысын танытатын ақпараттық әлеуетімен ерекшеленеді. Осы тұрғыдан келгенде мақал-мәтелдер семантикасы күрделі логикалық және лингвофилософиялық құрылым болып табылады. Оның өзегін халық тәжірибесінің елегінен, сүзгісінен өткен адам мен оны қоршаған ортаның (табиғи, қоғамдық-әлеуметтік, тілдік т.б.) өзара қатысы құрайды, яғни мақал-мәтелдердің логика-семантикалық құрылымы адам болмысы мен тұрмыс-тіршілігіне негізделеді: «Мақал-мәтелдер – құрамдық-құрылымдық қалпы тұрақты, поэтикалық заңдылық бойынша құрылып, көркем де әуезді болып келетін, негізгі (тура) мағыналары абстракцияланып, ауыс мағынасында, гомоцентристік принцип бойынша Адамға ғана қатысты қолданылатын этнолингвистикалық күрделі құбылыс» [Қайдар Ә.Т., 2004, б. 54]. Демек қазақ мақал-мәтелдері қазақ халқының дүниетанымын сипаттайтын өмірлік ұстанымдар жүйесі, қазақтың адам болмысы жайлы, өмірдің мәні мен қоршаған орта туралы тәжірибелік білім қорының консерванттары. «Айтылған пікірдің шындық болмысқа, сонымен бірге сөйлеушінің әр түрлі субъективтік бағасын білдіретін функционалды-семантикалық категория» [Қалиев Қ., 2005, б. 215] болып табылатын модальдылық та мақал-мәтелдер семантикасынан орын алады. Түркі паремияларында модальдық тұрғысынан болымды, болымсыз және сұраулы, лепті типтері ажыратылады.

Мақал-мәтелдер арқылы берілген филосо-

фиялық тұжырым мен ой-пікірдің логикалық түйінін сипаттайтын, «жалпы мазмұндық құрылымның құрамдық бөлшектерін айқындаушы, мақал-мәтелдің құрамындағы сөздердің барлығының басын қосып мағыналық біріктіруші, ұйытқы болушы қызмет атқаратын тірек сөз болады» [Қайдар Ә.Т., 2004, б.181]. Тірек сөздердің лексикалық мағынасы арқылы тіл иесінің санасында өзіне тура немесе жанама қатыстағы әртүрлі ассоциациялық тізбектер тудыруға, соның негізінде мағыналық кеңістік түзуге қабілетті болып келеді.

Доминант сөздің лексикалық мағынасы мен семантикалық аясы мақал-мәтелдің, яғни паремияның адамға бағышталған ауыс мағынасының да, әу бастағы прототиптік тура мағынасының да құрылымына түгелдей еніп, оның этномәдени мазмұнының арқауын, негізгі өзегін құрайды. Мәселен, адам сөзінің лексикалық ұғымына: 1) ойлауға, сөйлеуге қабілетті, шығармашылық қасиеті бар, саналы тіршілік иесі; 2) өзіне ғана тән ішкі қасиеттерімен, сыртқы бет-әлпетімен ерекшеленетін белгілі бір қоғамдық, әлеуметтік ортаның өкілі; 3) өте жоғары моральдық және интеллектуальдық қасиеттердің қоғамдық үлгісін көрсетуші жеке тұлға т.б. тәрізді мағына түзуші форманттар енеді. Мұның сыртында адам сөзі тіл иесінің санасында қордаланған аялық білімге барып ұштасатын адамға байланысты айтылатын барлық сөздер мен бейнелі оралымдар білдіретін мағыналармен ассоциативтік қарым-қатынасқа түседі, яғни адамға қатысты барлық ұғымды қамтиды. Ол сөздер мен бейнелі оралымдар адамның жағымды немесе жағымсыз мінез-құлқына, көңіл-күйіне, қимыл-әрекетіне, жүріс-тұрысына, адамдар арасындағы қарым-қатынасқа, адамның қоғамдағы орнына, дүниетанымдық көзқарасына, т.б. қатысты әртүрлі мағынада, әртүрлі сипатта, әртүрлі тілдік қалыпта болып келеді. Адам сапасы мен мінез-құлқын, дүниетанымдық ерекшеліктері мен өмірлік ұстанымдарын модельдеуге бағытталған сан ғасырлық халық рефлексиясының лингвистикалық нәтижесі болып табылатын мақал-мәтелдердің ішкі құрылымында тіл иесінің дара болмысының ерекшеліктері мен мәдени даму үдерісін сипаттайтын стереотиптер мен архетиптерді сақталады.

Санада қалыптасқан адам болмысы туралы жалпы түсінік тіл иесінің ақиқат шындықты тануымен, бейнелі ойлау жүйесімен тығыз байланысты бекіп, тілдік бірлікке айналады. Күрделі тілдік бірлікке жататын паремиялар құрамында кездесетін адамтірек сөзінің мазмұндық құрылымына оның нақты лексикалық ұғымын түзуші мағыналық форманттар да, адам болмысы туралы ұғым-түсініктер жиынтығы да енеді. Мәселен, адам сөзінің «ойлауға, сөйлеуге қабілетті, шығармашылық қабілеті бар, қоғамдық еңбек үдерісін жүзеге асыратын іс-әрекет иесі» мағынасы •Адамның жүрген жері – гүлстан •Қағазға тіл бітірген – қалам, жансызға жан бітірген – адам; •Жақсы адам – елдің ырысы, жақсы жер – жанның тынысы т.б. паремиялардың мазмұнынан орын алған. Адам бойындағы моральдық құндылықтарды айқындайтын адамгершілік, қарапайымдылық, мейрімділік, парасаттылық, әдептілік, биязылық, көргенділік т.б. адами қасиеттер •Адамнан үлкен ат жоқ, Наннан үлкен ас жоқ •Адам деген ардақты атпаремияларының семантикалық құрылымын түзеді. Жеке адамның басқа адаммен, әлеуметпен қатысы жайлы пайымдаулар •Адамның күні– адаммен •Адам бір-бірі-

не қонақ •Адамға адам жат емес •Адамға адам керек әрбір жайда тәрізді мақал-мәтелдердің семантикасынан көрініс береді. Адамның ішкі және сыртқы сапасы, физикалық жағдайы мен психикалық жағдайы, іс-әрекетінің, қимылының сипаттамасы (орны, уақыты, факторы, нәтижесі, бағасы т.б.) мақал-мәтелдер мазмұнынан толық орын алады.Паремиялық тұрақты формулалар мағынасының жағдаяттық-өзгермелілігі, көп-функционалдылығы мақал-мәтелдер қорын толық қамтымайды, олардың ішінде нақты мағынасымен ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан паремиялар да кездеседі, мысалы:•Анаға-құрмет, Атаға – қызмет•Ер есімі– ел есінде•Ұрлық түбі– қорлық•Тумақ–парыз, өлмек – міндет т.б.

Қазақ халқының сан ғасырлық дәстүрі мен руханиятының тілдік бейнесі ретінде ұрпақтан-

-ұрпаққа жалғасып келе жатқан паремиялархалықтың жасампаздық рухын, қазақы болмыстың даралығын, өзіндік рухани-мәдени келбетін айқындайды. Жалпы адамзат қауымына тән моральдық, эстетикалық, экологиялық, отбасылық, қоғамдық/саяси, діни т.б. құндылықтарды сипаттайтын доминант идеялар түркі тілдеріндегі мақал-мәтелдердің мазмұнына да тән.Мақал-мәтелдер халық болмысын сипаттайтын күрделі мағыналық құрылымдардың лингвистикалық көрсеткіші. Паремиялық қоры ұқсас болып келетінтегі бір түркі тілдері бойынша лингвофилологиялық бағыттағы салыстырмалы-паремиялогиялық зерттеулер жүргізу жалпытүркілік болмыс пен әр халыққа тән даралықты анықтаудың негізгі көзі болып табылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Советский энциклопедический словарь. – Москва: Советская энциклопедия, 1988. -1599 с.
2. Григорьян Б. Т.Философская антропология // Буржуазная философия XX века. –Москва: Политиздат, 1974. - С. 164-182.
3. Қайдар Ә. Т. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. –Алматы: Ана тілі, 1998. -304 б.
4. Адамбаев Б. Қазақ халық әдебиеті: мақал-мәтелдер. –Алматы: Ғылым, 1996. – 527 б.
5. Пермяков Г.Л. Основы структурной паремиологии. –Москва: Наука, 1988. - 236 с.
6. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура: Лингвострановедение в преподавании русско-го языка как иностранного. – Москва: Русский язык, 1990. -246 с.
7. Короглы Х. Персидские пословицы и поговорки. – Москва: Наука, 1961. -364 с.
8. Қайдар Ә.Т. Халық даналығы. – Алматы: Толағай, 2004. - 560 б.
9. Қалиев Қ. Тіл білімі терминдерінің сөздігі. –Алматы: Сөздік-Словарь, 2005. -440 б.

ОРАЗБАЕВА ФАУЗИЯ ШАМСИҚЫЗЫ

ҚР ҰҒА корреспондент-мүшесі, педагогика ғылымдарының докторы, профессор
Абай атындағы Қазақ Ұлттық Педагогикалық университеті
жанындағы «Латын» ғылыми-практикалық орталығының директоры
Алматы, Қазақстан
f_orazbaeva@mail.ru

ТІЛ БІЛІМІНІҢ РУХАНИ МҰРАСЫ

Түйіндеме. Ел мен жер мәңгілігін қамтамасыз етер, қазақ елінің рухани әлемін танытар мәдени-генетикалық код – тіл әлемінде қайталанбас із қалдырған ғалымдардың еңбектері мен концептуалды пікірлері. Осы ретте ұлттық кодтың басты қайнарлары на жататын қоғам қайраткерлері мен ғалымдардың, ұлт ұстаздары мен көсемдерінің, ұлы ағартушы-педагогтардың кейінгіге қалдырған рухани мұраларын зерттеп-зерделеу ұрпақ парызы.

Сондай асыл қазыналарымыздың қатарына қазақ тілін оқыту әдістемесі ілімін дамытқан тұлғалар да жатады. Мақалада аса көрнекті тілші-ғалым Шамғали Харесұлы Сарыбаевтың әдістемелік мұрасы жан-жақты талданады.

Тірек сөздер: тіл білімі, әдістеме, рухани мұра, ғылым.

Аннотация. Культурно-генетический код, отражающий духовный мир казахского народа и вечность понятий земля и народ является основой трудов и концептуальных мнений ученых, оставивших неповторимый след в мире языка. Долг будущего поколения – изучить духовное наследие общественных деятелей и ученых, учителей и лидеров нации, великих педагогов-просветителей, относящихся к главным источникам национального кода.

К числу таких сокровищ относятся и личности, которые имеют вклад в развитие учений о методике преподавания казахского языка. В статье подробно анализируется методическое наследие выдающегося ученого-лингвиста Шамгали Харесовича Сарыбаева.

Ключевые слова: языкознание, методология, духовное наследие, наука.

Abstract. The cultural and genetic code of the Kazakh people's spiritual world and the eternity concepts of land and people is the basis of the works and conceptual opinions of scientists who have left a unique mark in the world of language. The duty of the future generation is to study the spiritual heritage of public figures and scientists, teachers and leaders of the nation, great educators who are among the main sources of the national code.

Among such treasures are individuals who have contributed to the development of the Kazakh language teachings methodology. The article analyzes in detail the methodological heritage of the outstanding scientist-linguist Shamgali Kharesovich Sarybaev.

Keywords: linguistics, methodology, spiritual heritage, science

КІРІСПЕ

Қазақ Елінің рухани тамырын сақтай отырып, әлемдік өркениетте өз орнын иеленуіне ықпал ететін басты фактор – бәсекелестікке қабілетті интеллектуалды ұлт қалыптастыру, білігі мен білімі терең ұрпақ тәрбиелеу. «Табысты болудың ең іргелі, басты факторы білім екенін әркім терең түсінуі керек. Жастарымыз басымдық беретін межелердің қатарында білім әрдайым бірінші орында тұруы шарт. Себебі, құндылықтар жүйесінде білімді бәрінен биік қоятын ұлт қана табысқа жетеді», – деп атап көрсетеді Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев «Болашаққа бағдар: Рухани жаңғыру» атты мақаласында. [Назарбаев Н., 7 б.]

Шынтуайтқа келгенде, көп ұлт өкілдері тұратын елдегі титулды ұлт – қазақ халқы. Қазақтар бала оқыту мен білім беру ісіне қай кезде де ерекше мән берген, қолындағы барын баласын оқытуға жұмсаған. Оның себебі, **біріншіден**, қазақ халқы – ондаған ғасырлар бойы эпостардан

сусындаған, батырлық пен батылдықты ту етіп ұстаған, табиғатында өнерге деген құштарлығымен ерекшеленген, оқу мен білімге, өнер мен ілімге жаратылысынан жақын ел. **Екіншіден**, «оқу – білім бұлағы, білім – өмір шырағы» деген ұғымды халық санасына сіңіре білген ұлт зиялыларының, халық даналарының, алаш арыстарының, ағартушы демократтардың көреген ойлары мен атқарған істері ұлттың білім-ғылымының өркен жаюына игі әсер еткен. **Үшіншіден**, сөз өнерін қадірлеп, «өнер алды – қызыл тіл» дей отырып, бар білімі мен білігін, философиялық ой-тұжырымдарын сөзбен түйіп, тілді мәдениеттің көрсеткіші деп санаған. Ұлттың бойындағы бар қасиеттер бейнелі, бедерлі көркем сөзінен көрініс тапқан.

Тіл мен білім туралы ұлы ойшыл, ғалым, ағартушы, этнограф **Шоқан Уалиханов:** «Тіл – қай халықтың болсын басты белгісі», «...білім беру ісі жалпы адамзаттық сипатта болуға тиіс. Ал ұлттық сипат ортаның және оқу жүргізілетін тілдің

әсерімен пайда болады», [Сөз сарасы, 2009, 77 б.] – десе, ұлы ақын, қазақ халқының рухани көсемі, **дана Абай**: «Тегінде адам баласы адам баласынан ақыл, ғылым, ар, мінез деген нәрселермен озады. Одан басқа нәрсемен оздым ғой демектің бәрі – ақымақшылық. Ғылым – Алланың бір сипаты», [Абай, 159 б.] – деп, ғылымды бәрінен жоғары қояды.

Сол сияқты ағартушы-педагог **Ыбырай Алтынсарин**: «Өнер – білім бар жұрттар тастан сарай салғызды» – деп жырласа, «Асыл сол – ақыл-білім бойда барлық» – деп түйеді ойын ақын **Шәкәрім Құдайбердіұлы**. [Құдайбердіұлы Ш., 128 б.]

XIX ғасырдың екінші жартысында оқу ағарту ісіне, білім мен ғылым салаларына тыңнан түрен салған ұлы тұлғалар Шоқан Уәлиханов, Абай Құнанбаев, Ыбырай Алтынсарин, Шәкәрім Құдайбердіұлы секілді алашайлы ұлыларымыздан қалған бай рухани мұраның өскелең ұрпаққа берері мол. Олар – қазақ халқының жай-күйін, қоғамдық-әлеуметтік жағдайын зерттеп- зерделеп, келешек ұрпақтың қамын ойлаған рухани көшбасшыларымыз. Бұл тұлғалардың ой - пікірін, ағартушылық қызметін, еңбегін XX ғасырдың басында алаш арыстары **Ахмет Байтұрсынұлы, Құдайберген Жұбанов, Мағжан Жұмабаев, Жүсіпбек Аймауытов, Міржақып Дулатов, Қошке Кемеңгерұлы, Телжан Шонанов** жалғастырды. Алаштың көсемі **Әлихан Бөкейханов** бастаған ұлт зиялылары қоғамның барлық салаларына, руханият әлеміне толық араласып, елдік мүдде жолында тізе қосып еңбек етті.

Негізгі бөлім. XX ғасырдың отызыншы жылдарында педагогикалық пікірлер ғылыми негізделіп, гуманитарлық, жаратылыстану бағытындағы салалар айқындалып, оқу мен білім жаңа арнаға түсті, пәндік бағдарламалар әзірленді, оқулықтар жазылды, оқу құралдары шықты. Бұл жұмыстың бастауында көрнекті тілші **ғалымдар Сәрсен Аманжолов, Телжан Шонанов, Ғали Бегалиев, Сейіл Жиенбаев, Қажым Басымов, Шамғали Сарыбаев т. б. тұрды.**

Тілші Шамғали Харесұлы Сарыбаев – жиырмамыншы ғасыр басында рухани кеңістігімізде тілдің ғылыми-методологиялық іргесін қалауға, тіл білімінің жан-жақты дамуына ерекше үлес қосқан аса көрнекті педагог-ғалым. Ол – Қазақ Елінің рухани әлемінде тіл мен әдебиеттің, діл мен мәдениеттің өркениетке жетуіне аянбай еңбек еткен тұлғалардың бірі. Шамғали Харесұлы – лингвистика, фольклористика, педагогика, психология салаларына қатысты елеулі еңбектер қалдырған, оқу, білім, ғылым методологиясын анықтап – айқындаған, әдіснама мен әдістеме ілімдерін байланыстыра зерттеп, методиканың өзекті мәселелерін саралап, талдаған, халықты сауаттандыру үшін оқулықтар жазған; ұрпақ білімін өрістету жолында соңына мол мұра қалдырған ғалым.

Тіл білімінің көрнекті маманы, педагогика

ғылымдарының кандидаты, доцент Шамғали Сарыбаев 1893 жылы 3 наурызда Батыс Қазақстан облысы Орда ауданында дүниеге келген.

Көрнекті тілшінің өмірбаяны Ә. Әбдірахманов пен Е.Ділмұхамедовтың мақаласында былай баяндалады: «1913 жылы Шамғали Орынбордағы «Хусаиния» атты жәдит медресесіне келіп түседі, онда жүріп орыс тілін үйренеді. Ол татар әдебиетінің Абдулла Тоқай, Қажым Насри сияқты классиктерінің шығармаларын өте көп оқиды, татардың ірі жазушысы Ғалымжан Ибрагимовпен танысады. «...Хусаиния» медресесін бітіріп шыққан соң, Түркістан маңындағы Жаңа Икан қыстағында русско-туземная школаның мұғалімі болып қызмет еткен. Мектеп жабылған соң, Қазалы маңына келіп ауыл мұғалімі болып істейді. Шамғали осы кезде Ғани Мұратбаевпен танысады, содан бастап екеуі айрылмастай дос болады.

1918 жылы Шамғали Ташкентте болған Түркістан республикасы ағартушыларының 1 съезіне делегат болып қатысады да, Шымкент қаласындағы уездік оқу-ағарту жөніндегі комиссар болып тағайындалады.

1920 жылдың басынан бастап ол Ташкенттегі Қазақ -қырғыз халық ағарту институтында сабақ береді. 1921 жылы Түркістан республикасының Ағарту халық комиссариаты оны Алматыға олыстық қазақ-қырғыз халық ағарту институтын ұйымдастыруға жібереді» [Әбдірахманов Ә., Ділмұхамедов Е., 1958, 66-67 бб.]. Өмірбаяндық баяндауда айтылғандай, Шамғали Харесұлы педагогтық, ғылыми-әдіскерлік жолға үлкен ұстаздық мектептен өтіп, дайындықпен келген.

Ғалымның педагогикалық мұрасы бастауыш мектеп қандай болу керек, мұғалімге қойылатын талап қандай, шебер мұғалім бейнесі қалай қалыптасады деген сұрақтар төңірегінде өрби келіп, мектеп қабырғасындағы бала тәрбиелеуді жолға қою, оқу – білім ісін жақсарту, жақсы ұстаз даярлау мен бала оқыту, білімді маман әзірлеу, ізденгіш шәкірт тәрбиелеу сияқты мәселелерді кеңінен қамтиды.

Көрнекті ғалым-педагог Ш.Сарыбаевтың оқу ағарту ісіне қатысты елеулі **мұрасы** – сауат ашу жолындағы іргелі еңбектері мен оқулықтары, түзген бағдарламалары мен «Әліппе» құралдары. Тілшінің жазған әліппелері төменгі сынып оқушыларынан бастап ересектерге дейінгі бірнеше сатыны қамтиды. Ғалымның 1931 жылы Ташкент қаласында ақын Ө.Тұрманжановпен бірігіп жазған «Бірінші басқыш мектепке арналған әліппе кітабы», 1932 жылы Қ.Оспанұлымен авторлықта шыққан «Екпінді күш. **1-класс** үшін әліппе кітабы», 1933 жылы А.Әлібайұлы, М.Долайұлымен бірге әзірленген «Ана тілі бастауыш политехника мектептерінің **3-4 кластары үшін**» атты оқу құралы, 1921 жылы Ташкент қаласында жарық көрген Е.Қожантаев, Е.Табынбаевпен бірігіп жазған «**Үлкендер үшін әліппе**» кітабы XX ғасырдың 20- 30 жылдарында елді сауаттандырудың қоғамдық-әлеуметтік талапта-

рына жауап берген, сол кезеңдегі оқу мен білім берудің сапасын арттырған, білім беру жүйесін дұрыс жолға қойған маңызды еңбектер болды. Бұл оқулықтар мен оқу құралдары терең білім беру жолында халықтың сауатын ашты, оларды оқу-білімге ұмтылдырды. Осы кезеңдердегі Ш.Х. Сарыбаевтың педагогикалық пікір-көзқарастары, ұстаздық тәжірибелер **«Сауатсыздықпен күресу жолдары», «Тіл құралды оқытудағы тәжірибелер», «Мектеп тәжірибелері» атты мақалалары «Жаңа мектеп», «Еңбекші қазақ»** атты газет-журналдарда жақсы көрді.

Тілші-ғалымның ғылыми-теориялық тұрғыдан талдап, зерделеген нысандары – фонетика, морфология, грамматика мәселелері.

Ғалым **«Түрліше жазылатын бір мәнді сөздер туралы», «Емле жүйелері», «Грамматикалық мағына деген не?», «Табыс жалғауының тасалануы», «Төрт етістік (отыр, тұр, жатыр, жүр)»** атты мақалаларында септік, етістік категорияларының құрамдық көрсеткіштерін, мағынаның грамматикалық категориялармен байланысын, қимыл етістіктердің қызметін саралап талдайды. Аталмыш мақалалар лингвистикадағы көкейтесті мәселелерді ғылыми қағидаттар негізінде дәйектегенімен құнды.

Ғалымның фонетикаға, орфографияға, емлеге, жазуға, пунктуацияға қатысты пікір-көзқарастары зерттеу нысанының ғылыми тұрғыдан нақты дәйектеліп, қарастырылып отырған мәселенің жүйелі, түсінікті сипатталуымен ерекшеленеді.

Тілші фонетиканың объектісі – дыбыстарды сөз еткенде, ең алдымен, олардың жасалу ерекшелігіне, дыбыстау мүшелерінің қызметіне көңіл аудару қажеттігін айтады. Мәселен, Шамғали Сарыбаев дауыссыз дыбыстарды жасалу орнына қарай ажыратқанда, тіс дыбыстарын тіл-тіс дыбыстары деп атаған дұрыс, сонда оларды меңгеру тез әрі оңай болады деп есептейді. Бұл мәселе жөніндегі пікірін ғалым: «Бұлай деуіміздің себебі: тіс дыбыстарының бірін айтқанда, мысалы т-ні айтқанда, тілдің ұшы мен жоғарғы күрек тіс соқтығады. Сүйтіп, т-ні дыбыстау үшін тіл мен тістің ортақ «еңбегі» бар. Олай болса, тіс дыбыстары деп аталып жүрген дыбыстарды тіл-тіс дыбыстары деп атасақ, ол дыбыстар танымал болар еді, – танымалдық аттарынан да білініп тұрар еді. Аттарынан заттары білініп тұрса, ондайларға түсіну оңай болмақ» [Сарыбаев Ш., 1956, 29-30 бб.] , – деп түйіндейді...Зерделі ғалым бұл жерде дыбыстарды, біріншіден, атына, затына қарай нақты, дәл белгілесе, фонетика, фонология ғылымдарының нысандарын дұрыс түсініп, тез игеруге жол ашылатынын меңзейді. Екіншіден, тілші фонеманың жасалуына ықпал ететін сөйлеу аппаратының, дыбыстау мүшелерінің рөлі мен қызметін толық ескеруге мүмкіндік туады деген ойын еркін жеткізіп отыр. Жүйелі, дәйекті, қарапайым тілмен баяндалған зерттеу нысанын оқушы да, мұғалім де тез ұғынып, жеңіл игереді.

Мұндай пікір-көзқарастар Сарыбаевтың дауысты-дауыссыз дыбыстар, етістік, етіс, шақ категорияларына қатысты еңбектерінде жиі кездеседі.

Ш.Сарыбаевтың пунктуация мәселеріне арналған еңбектері қазақ тілінің сөздік қорын, сөз мағынасын сақтай отырып, емле ережелерін дұрыс қолдануға арналған. Осы бағытта жазылған «Қазақ сөйлемінде үтірдің жазылатын орындары», «Сызықшаның бастауыш пен басқа мүшелер арасында жазылатын орындары», «Қосылып жазылмайтын орындар» атта мақалалары жазу сауаттылығын игеру мен арттырудың басты ұстанымдарын айқындауға көмектеседі.

Жазу сауаттылығы мен емле жүйесі, олардың басты ұстанымдарын айқындау мәселелерін қарастыратын тілші зерттеулері – бүгінгі күн тәртібіндегі өзекті проблемаларды шешуге ықпал ететін, жазуда латын әліпбиіне негізделген емлені біріздендіруге бағыт беретін бағалы еңбектер. Осыған байланысты ғалым қаламынан «Емле жүйелері», «Ы, І-нің жазылуы туралы», «Қосымшалардың өзгеруіндегі қайшылық», «Грамматикалық тақырыптарды оқытқанда, орфографияны қатыстырып отырудың жолдары», «Күнделік керектер» т.б. осы сияқты еңбектер мен мақалалар тіл ғылымы алдында тұрған көкейтесті мәселелерді қозғауымен құнды.

Педагог-ғалым Шамғали Сарыбаевтың артына қалдырған бағалы, мол тілдік рухани мұрасы – қазақ тілін оқыту әдістемесі мәселесіне арналған зерттеулері.

Тілшінің әдістеме іліміне қатысты зерттеулері екі саланы қамтиды. **Бірі** – қазақ мектептерінде қазақ тілін оқыту әдістемесі, **екіншісі** – орыс мектептерінде қазақ тілін оқыту әдістемесі.

Тілшінің әдістеме ғылымын дамытуға мол үлес болып қосылған еңбектерінің қатарына «Жаздырып үйретудің әдістері» (Ташкент, 1932), «Күнделік керектер»\ана тілі мұғалімдеріне (Ташкент, 1933), «3- кластың қазақ тілі оқулығына методикалық нұсқаулар» (Алматы, 1955), «Орыс мектебінде қазақ тілін оқыту методикасының мәселелері. Мектеп тәжірибелері» (Алматы, 1941), «Қазақ тілі методикасының кейбір мәселелері. Фонетика мен морфология (Алматы, 1956) атты кітаптары жатады.

Рухани құндылық болып табылатын Шамғали Сарыбаевтың әдістемелік мұрасының ерекшеліктері бірнеше іргелі мәселелерді қамтиды.

Біріншіден, әдістемелік еңбектер әр түрлі мақсатта, әр түрлі бағытта жазылады. Кейбір зерттеулер жалпы бағыт беру тұрғысынан айтылып, мәселенің ғылыми тетігі айқындалмайды. Енді бірде тақырыпты оқытудың амал-тәсілдері көрсетіліп, алынған тақырыптың басқа мәселелермен байланысы берілмей жатады. Кейде ұсынылған тақырып толық қамтылмай, мәселені меңгерудің бірер үлгілері ғана айтылып, қалғаны мұғалімге қалады. Әдістеменің бұл амалдарының қай – қайсысы болсын сұранысқа орай қолданыла береді. Ғалым Шамғали Харесұлы

еңбектерінде берілген әдістеме түрі тақырып пен оған байланысты мәселелерді толық және жан-жақты сөз етеді. «...Методика екі түрлі жолмен баяндалады: бірінші жол – грамматикалық тақырып (белгілі бір тақырып) алынады да, методика сол тақырып бойынша жазылады, мұның арқасында оқулықтағы тақырыптың мазмұны бөлшектелмейді, методика тақырыптағы тақырыпшаларды түгел қамтиды» [Сарыбаев Ш., 1956, 3 б.], – дей келіп, тілші өз кітаптарында осы түрді жүзеге асыратынын айтады. Бұл тілшінің оқыту ісіне жоғары талап қоя отырып, әдістеме ілімінің басты қағидаларын терең игергендігін аңғартады.

Екіншіден, Ш. Сарыбаев оқытушы тұлғасына, мұғалім шеберлігіне, оның білімі мен білігінің дамуына қажет факторларды атап айтып, кемшіліктерді көрсетіп, одан шығудың жолдарын айқындап отырады. Мысалы, әдіскер мұғалім туралы бірде: «Кейбір мұғалімдер үйреткенін су сияқты, оқушылардың ұғымын ыдыс сияқты көріп, сабақ үйрету үшін айтылған сөздердің бәрі шайқалмастан, төгілместен ыдысқа құйылғандай болады деп түсінеді. Ондай мұғалім сабақ тақырыбын құр сөйлеп,, түсіндірумен ғана қанағаттанады. Сабақ тақырыбын меңгеру үшін, құр сөйлеп түсіндіру жеткіліксіз» [Сарыбаев Ш., 1956, 5 б.]– десе, тағы бірде оны мынадай деп суреттейді: «Адам тұратын үйдің қалай салынатындығын ауызша айтқан адамның бәрі бірдей үй салатын шебер болмайтыны сыяқты методикалық ережелерді жаттап алған мұғалімдердің бәрі бірдей пәнін ойдағыдай оқыта алмауы мүмкін.

Методикалық қағыйдаларды ерінбей, жалықпай көп іздену арқылы күнделікті оқыту процесінде түрлі тақырыптарға сәйкестендіріп қолданып отырулары керек» [Сарыбаев Ш., 1956, 7 б.]. «Мұғалімдер тілдік тақырып пен оны оқыту методикасын бірінен-бірі айыра да біліп, сонымен бірге бірімен-бірі байланыстыра да білулері керек» [Сарыбаев Ш., 1956, 4 б.].

Үшіншіден, Шамғали Харесұлы сабақта тақырып, тақырыпшалар, оларға қажет әдістемелер, тілдік материалдар, пікірлер, көрнекіліктер, ситуациялар, яғни «сабақ барысында болатын моменттердің бәрі бірдей» (Ш.С.) қамтылып, ескерілуі жақсы методиканың кепілі деп біледі. Шындығында, қазір комплекстік оқытудың тиімді екені өмірде дәлелденіп, ғылыми-практикалық жағынан толық іске асырылғаны аян.

Төртіншіден, тиімді методиканың басты ұстанымдары – сабақтастық, жүйелілік, сатылай дамытушылық, түрлендірушілік, сәйкестендірушілік, қызықтырушылық деп есептей келе, тілші ғалым: «тақырыпшаларды оңай жерінен бастап, бірте-бірте қиынына қарай сатылай көрсету дегеніміз – методикалық қағыйда болады» [Сарыбаев Ш., 1956, 4 б.], – деп, әдістеменің қазіргі уақытта ұтымды саналатын заңдылықтарын сол кездің өзінде дәл таныған.

Бесіншіден, ғалым жаңадан сан әдісін іске

қосып, салыстырмалы әдістің қолданымдық түрлерін өзгертті. Қайталау әдісін түрлендіре отырып, әдіскер: «Қайталану біркелкі болмай, түрліше болу керек. Балалар ұғымының түрлілігіне, мұғалімнің сабақ беру сапасына, тақырыптың оңай – қиындығына, оқушылардың сабаққа көңіл қоюына қарай сабақ барысындағы қайталау әлденеше рет құбылып отырады», – дей келіп, оның маңызы мынада деп атап көрсетеді: «...қайталау оқушылардың шала ұғынғандарын түсіндіру үшін де, түсінгендерін ұмыттырмау үшін де, үйретілген қағыйданың дұрыстығына оқушылардың көзін жеткізу үшін де, үйретіліп жатқан ережеге ұқсас басқа объектіден ажырату үшін де, түсіндірілгендерді қорыту үшін де қолданылады» [Сарыбаев Ш., 1956, 5 б.].

Алтыншіден, тілшінің әдіскерлік пікірлерінің ішінде ерекше орын алатын ойды жинақтап, түгел айтуға; қажет ойды түйіндеп айтуға баулитын әдіс-тәсілдер. Ол: «...кез келгенін айттырмай, бір шетінен бастап ретімен саната көрсете айттырамыз. Бұлай еткенде оқушылар ойына алғанын түгел айтуға үйренеді. Түгел айтуының себебі – мұнда әрі реттік, әрі көрнекілік қасиет бар» [Сарыбаев Ш., 1956, 13 б.], – деп, ойды рет-ретімен, жүйелі жеткізе білудің маңыздылығына назар аудартады.

Жетіншіден, тілші-ғалым қолданған, ғылыми негіздеген тіркестер мен терминдер – тіл білімі тарихында лингвистикалық сөздік қордың ұғыммен байытқан, рухани құндылықтарымызды жаңғыртқан, қазақтың сөз байлығын кеңейткен бірліктер. Мысалы, дыбыстарды айыратану жолы, саната көрсете айттыру, ретімен саната көрсету, үдетпелі жолмен жинақтау, екі-үш жұбайлы тақырып, тілсіз схема, жабық схема, тақырыпты араластыра оқыту, бас тақырып, қосалқы тақырып, тақырыпшалық талдау, арнаулы талдау, шала жыйнақ ретіндегі талдау, түгел жинақ талдау, шумақ талдау, жыйнақ талдау, үлестік талдау, жекелік үлес талдау, шумақтық үлес талдау, жыйнақтық үлес талдау т.б. тәрізді сөздердің мағынасы мен мәнін, қолданымы мен қызметін түсініп, сөз байлығымыздың бір арнасы ретінде пайдаланған жөн. Себебі бұл тілдік парадигмалар ұлттың рухани тамыры болып табылатын қазақи төл ұғымдарды білдіреді.

Шамғали Сарыбаевтың әдістемелік еңбектерінің өзіндік ерекшелігі – қажет мәселелерді ірі-ұсақ демей, түгел қамтып, жинақтап, талдап беруінде. Барлық проблема бір-бірімен байланыста, ұштаса, сабақтаса оқытылғанда ғана нәтижелі болады. Әдіскер-ғалым өз еңбегі туралы былай дейді: «Бұл айтқанымыз жалпы методикадан қашу емес, қайта әр тақырыпшаға сәйкес жалпы методиканы (дидактиканы) жалпы методикаға айналдыру, атап айтқанда, дидактикалық ережелерді методикалық қалыпқа түсіру болып шығады» [Сарыбаев Ш., 1956, 51 б.]. Тілшінің осы айтқанын растайтын еңбек ана тілі мұғалімдеріне арнап жазған 1933 жылы баспадан шыққан

«Күнделік керектер» атты кітабы.

Бұл жұмыстың мақсаты, көтерген мәселелері, емлелік ерекшеліктері жөнінде филология ғылымдарының кандидаты, доцент Сарыбаева Майра Шорақызы мен филология ғылымдарының докторы, Кудеринова Құралай Бимолдақызының «Латын жазулы еңбектер: Ш.Х.Сарыбаевтың «Күнделік керектері» атты мақаласында жан-жақты айтылған. Авторлар аталмыш еңбек туралы былай дейді: «Күнделік керектер (ана тілі мұғалімдеріне)» және т.б. тәжірибе негізінде (қазіргіше айтқанда апробацияланған, эксперимент жасалған) жазылған еңбекті бүгінде біреу білсе, біреу білмейді.

Ішіндегі бізді қызықтырған «Күнделік керектер» – құнсызданған қазіргі өзекті мәселеге арналады: баяндама не лекцияны дұрыс тыңдай білу, баяндамаға дайындалу, тезис жасау, конспектілеу, оқыған кітапты дұрыс қолдана білу... » [М. Ш.Сарыбаева, Қ.Б.Кудеринова].

Сөз өнері – ұлттың ең қажетті де қастерлі рухани мұрасы. Халықтың рухани байлығы болып табылатын шешендік сөздерді, ұлттық құндылық болып саналатын ақын-жыраулардың шығармаларын сақтау, жинау, дәріптеу – рухани тамыр мен ұлттық сөз дәстүрін келешекке аманат етіп қалдырудың жарқын үлгісі. Осы саланың өркендеп дамуына ғалым-педагог Шамғали Сарыбаев өз тарапынан мақалалар жазып, бірқыдыру атсалысқан. Тілші-ғалым поэзия алыбы Жамбыл Жабаев өлеңдерін жинап, «Жамбыл – теңі жоқ алып ақын» деген баға беріп, тұңғыш рет газетке мол мағлұмат жариялаған. Кейіннен ғалым жинаған деректерін Қазақ ССР Ғылым академиясының Тіл-әдебиет институтына өткізеді. Газетке алғаш шыққан Жамбыл Жабаев туралы мәліметті тілші И.Ұйықбаев «Ана тіліміздің жанашыры» атты мақаласында атап көрсетеді: «Халық поэзиясының алыбы Жамбыл Жабаев жөнінде тұңғыш дерек Ш. Сарыбаевтың «Қазақ әдебиеті және оны жинау жолдары» деген мақаласында айтылады» [Ұйықбаев И., 1983]. Осы мәселе жөнінде Шамғали Сарыбаевтың өзі былай деп

жазады: «...1923 жылы болса керек. Алматыға қарасты Ұзынағаш деген жерде жүздеген үй тігіліп, Жетісу батырақтарының тойы болды. Жетісу обкомының бірінші секретары Бәрібаев Жұбаныш жолдас мені шақырып алып, мыңдаған кедей-батырақ, орта шаруаларға ойынсауық ұйымдастыруды тапсырды. Облатком председателі Жандосов Ораз арқылы Жетісудағы жергілікті ұйымдардың көмегімен сол тойдағы ақындарды жинап, өлең айтқызып, домбыра тарттырмақшы болдым.

Тізімге алынған Жетісудың 19 ақыны төбе басына тігілген үйге ағылып келе бастады. Ақындардың ішінде Жамбылдан үлкені жоқ еді. Сондықтан Жәкең төрдің ең жоғары жерінен орын алды.

Ақындардың арасында жүріп, олардың қандай өлең білетіндерін, қай жылы туғандығын, дауыстарының қалай екендігін және бұлардан басқа да мағлұматтарын жинап алдым [Сарыбаев Ш., 1958].

Қорытынды. Педагог Шамғали Харесұлы Сарыбаевтың зерттеу еңбектері – қазіргі күн тәртібінде тұрған өзінің рухани тамырын сақтай отырып, әлемдік озық мәдениет пен өркениеттен үлгі ала білетін, ой-санасы алғыр, интеллектуалды, бәсекелестікке қабілетті ұлт пен ұрпақ қалыптастыру жолында өзекті болып табылатын маңызы зор, пайдасы мол, адам жанын рухани байытатын, жаңаша жаңғыртатын еңбектер.

Шамғали Сарыбаев – халық ағарту ісінің кең өріс алуына, келешек ұрпақтың адамгершілік, білімділік, біліктілік, сауаттылық қабілет-қасиеттерінің дамуына, оқу-тәрбие жұмысының алға басуына ерен еңбек сіңірген, артына өшпес із қалдырған ұлағатты ұстаз, шебер әдіскер, ізденімпаз мұғалім, талантты тәрбиеші, парасатты педагог, білімді де білікті ғалым.

Ұлт руханияты мен біліміне орасан еңбек сіңіріп, білікті, парасатты қоғам орнату ісіне, танымы терең, тағылымы мықты ұрпақ тәрбиелеуге бар өмірін сарқа жұмсаған, ұлт биігіне көтерілген тұлғаның туған халқымен бірге жасары күмәнсіз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Абай. Қара сөз. Алматы, Көшпенділер баспасы. - 159 б.
2. Әбдірахманов Ә., Ділмұхамедов Е. Өрен ұстаз, таңдаулы методист. «Қазақ тілі мен әдебиеті», 1958 ж., №3, 66-67 бб.
3. Құдайбердіұлы Ш. Ақыл деген – өлшеусіз бір жарық нұр. «Қазақ афоризмдері». (Ақыл-ой антологиясы: бағзыдан – бүгінге дейін). Алматы, «Алматыкітап» баспасы, 312 б.
4. Назарбаев Н. Болашаққа бағдар: Рухани жаңғыру. Астана, - 20-бет.
5. Сарыбаев Ш. Жамбыл жайында тұңғыш дерек. «Қазақ әдебиеті», 1958., 7 февраль, №6, (163).
6. Сарыбаев Ш. Қазақ тілі методикасының кейбір мәселелері. Фонетика мен морфология, – Алматы, 1956, 123 б., 29-30 бб.
7. Сарыбаева М.Ш., Қ.Б.Кудеринова. «Латын жазулы еңбектер: Ш.Х.Сарыбаевтың «Күнделік керектері».
8. Сөз сарасы. Алматы: Руханият орталығы, 2009. - 157 б.
9. Ұйықбаев И. Ана тіліміздің жанашыры. «Жетісу», 1983 ж., 15 март.

ОРАЗБАЕВА ФАУЗИЯ ШАМСИҚЫЗЫ

ҚР ҰҒА корреспондент-мүшесі, педагогика ғылымдарының докторы, профессор
Абай атындағы Қазақ Ұлттық Педагогикалық университеті
жанындағы «Латын» ғылыми-практикалық орталығының директоры
Алматы, Қазақстан.
f_orazbaeva@mail.ru

ОРАЗАЛИЕВА ЭЛЬМИРА НҰРЛАНҚЫЗЫ

Филология ғылымдарының докторы, профессор,
Назарбаев Университеті
Қазақ тілі және түркітану департаментінің қауымдастырылған профессоры
Нұр-Сұлтан, Қазақстан
elmira.orazaliyeva@nu.edu.kz

ҰСТАЗ ШЕБЕРЛІГІ – БІЛІМ САПАСЫНЫҢ ӨЗЕГІ

Түйіндеме. Сабақ барысындағы мұғалім шеберлігінің көрсеткіші – педагогикалық технологияларды дұрыс пайдалана білуі. Білім беру жүйесінде технологиялардың әрқайсысы оқу процесін жақсартып келіп, бір-бірімен тығыз бірлікте қолданылу арқылы тиімді рөл атқарады. Жаңашыл технология тілді меңгеруде нәтижеге бағдарланған білім алуға мүмкіндік береді. Мақалада технологиялар заманындағы мұғалімнің әдістемелік шеберлігі мен цифрлық біліктілігі туралы сөз болады.

Тірек сөздер: шеберлік, жаңа технология, сабақ, нәтиже.

Аннотация. Показателем мастерства учителя в ходе урока является умение правильно использовать педагогические технологии. В системе образования каждая из технологий играет эффективную роль, совершенствуя учебный процесс и применяя его в тесном единстве. Инновационная технология преподавания позволяет получить образование, ориентированное на результат. В статье пойдет речь о методическом мастерстве и цифровой квалификации учителя в век технологий.

Ключевые слова: мастерство, новая технология, урок, результат.

Abstract. An indicator of the teacher's skills during the lesson is the ability to use pedagogical technologies correctly. In the education system each of the technologies plays an effective role, by improving the educational process and applying it in close unity. Innovative teaching technology allows you to get results-oriented education. The article deals with the teacher's methodological skills and digital qualifications in the age of technology.

Keywords: skill, new technology, lesson, result.

КІРІСПЕ.

XX ғасыр аяқталып, жаңа XXI ғасырға аяқ басқан шағымызда, күрделі қоғамдық-әлеуметтік өзгерістердің куәгері болып қана қоймай, осы жаңа қоғамды құрушы, тың өзгерістерді жасаушы ретінде де өмір сүріп отырмыз. Сондықтан болашақ ұрпақтың тағдыры қазіргі ғылым мен білімнің тұтқасын ұстап отырған ғалымдар мен ұстаздарға ерекше жауапкершілік артады. «Ел боламын десең бесігіңді түзе» [Сөз сарасы, 2009] деп ғұлама М.Әуезов айтқандай, жаңа қоғамдық формацияның болашақ маманы ғылымның қазіргі өзекті мәселелеріне сай зерттелуіне, білімнің сапасы мен тиімділігіне, практикалық тәжірибенің нәтижелілігіне байланысты қалыптасады және тәрбиеленеді. Бұл мемлекеттік тілді оқыту ісін бүгінгі қоғамдық сұранымға жауап бере алатын, бәсекелестікке лайық мамандарды даярлау мен оқытумен тығыз байланысты. Ол үшін тіл мен технологияның бірлігіне, сабақтастығына мән берілуі керек деп санаймыз.

Тіл – адамдардың түсінісуін, пікір алысуын,

сөйлесуін қамтамасыз ететін, айтар ойын іс жүзіне асыратын қатысымдық (*коммуникативтік*) құбылыс. Ол қарым-қатынас құралы ретінде қолданыла келіп, өзара байланыста жұмсала-тын тілдік тұлғалардың біртұтас жүйесі болып табылады. Қазіргі кезде тілші-ғалымдар тілдің жүйелік-құрылымдық табиғатымен қатар оны жаңа технология арқылы оқыту мәселесіне назар аударуда.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ.

Қазақ тілін оқытудың жаңа технологиясы тілдің осы қатысымдық қызметін ескере отырып, оны қатысымдық-танымдық жағынан меңгеруді көздейді. Сондықтан да қазіргі кезеңдегі сапалы білім берудің тиімді жолы – қазақ тілі сабақтарында жаңа технологияны оқушының қабілеті мен уақыт сұранысына орай дұрыс пайдалана білу. Бұл, ең алдымен, сабақ беретін пән мұғалімдерін даярлаумен байланысты жүзеге асырылады. Өйткені технология деген сөздің түпкі мәні «шеберлік» дегенді білдіретіндіктен, мұға-

лімнің кәсіби деңгейіне айырықша мән беріледі. Сондықтан қазіргі заман талабына сай бәсекеге қабілетті шәкірт тәрбиелеу үшін алдымен мұғалімнің кәсіби әлеуеті, сабақ беру шеберлігі, оның педагогикалық технологияларды жетік білуі маңызды болып табылады.

Оқыту технологиясы туралы мәселе мұғалімді дайындау сласымен тығыз ұштасып жатыр. Сол себепті қазіргі күн тәртібіндегі өзекті мәселелердің бірі болашақ педагог мамандардың кәсіби гуманитарлық білімі мен біліктілігін дамыта тәрбиелеу болып саналады.

«Қазақстан Республикасында 2015 жылға дейінгі білім беруді дамыту Тұжырымдамасында» [«Егемен Қазақстан». 2006. № 52, 3 б.] педагогикалық мамандарды дайындау мен білім сапасына қатысты нақты мақсат-міндеттер мен принциптер айқындалған болатын. Бұл құжатта: «Қазір педагогикалық қоғамдастықтың алдында білім берудің жаңа моделін құрудың, сынақтан өткізу мен енгізудің ауқымды міндеттері тұр. Білім берудің қазіргі негізгі мақсаты білім алып, білік пен дағды-машыққа қол жеткізу ғана емес, солардың негізінде дербес, әлеуметтік және кәсіби біліктілікке – ақпаратты өзі іздеп табу, талдау және ұтымды пайдалану, жылдам өзгеріп жатқан бүгінгі дүниеге лайықты өмір сүру және жұмыс істеу болып табылады», – деп көрсетілген.

Жоғары оқу орындары мен колледждерде тіл мамандары әр салаға қатысты дайындалады. Біріншісі – жалпы білім беретін қазақ мектептерінде қазақ тілін оқытатын мұғалімдер; екіншісі – өзге тілді мектептерде қазақ тілін үйрететін мұғалімдер. Басқа ұлт өкілдеріне қазақ тілін үйретуде – бұл тілдердің бәрі оқушының өз ана тілі емес, екіншісі – яғни өзге тілді игеруге бағытталған. Осы тұрғыдан келгенде, басын ашып алатын мәселе: Қазақ мектебіндегі қазақ тілі мен орыс мектебіндегі қазақ тілін оқытудың айырмашылығы үлкен. Екеуі – екі бөлек, екі түрлі мәселе. Қазақ мектебінде балаға лингвистикалық білім беріп, тілдік қарым-қатынастағы сөйлеу мәдениетін жетілдіріп, қазақ тілі оқытылады; орыс мектебінде балаға өз ойын басқа біреуге дұрыс жеткізе білу үшін коммуникативтік дағды мен білік игертіліп, тіл үйретіледі.

Мемлекеттік тілді, шет тілін білмей, дүниежүзілік экономика кеңістігін, білім, ақпарат көздерін жете меңгеру мүмкін емес. Сондай-ақ, жаңа технологияны жете меңгермей, тілдерді де игеру жедел әрі тиімді бола қоймайды. Қазіргі жалпы білім беретін мектептердің көпшілігінде жаңа технологияны іске асыру арқылы, оның механизмдерін тілді меңгертуде дұрыс қолдану арқылы өтеді. Бұл тіл мамандарының ізденісі, дегенмен, әлі де болса, бұл бағытты жетілдіру қажет екені сөзсіз. Өйткені қазақ, орыс, шет тілдерін өзге тіл ретінде оқытудың нәтижесі мұғалімдердің кәсіби біліктілігі мен осы саланың әдістемесін терең меңгеруге байланысты. Дүниежүзінде өз

ана тілінен басқа тілдерді меңгеру үшін қолданылатын универсалды әдістемелік модель бар. Бұл әдістемелік модель барлық елдерде тілді басқа адаммен сөйлесу үшін, пікірлесу үшін, түсінісу үшін үйретуді көздейді. Сондықтан арнаулы оқу орындарында педагог мамандарды дайындау оқытушының өз ісінің шебері болуын қалыптастырумен байланысты қарастырылуы шарт. Келешек ұстаз өз саласының білгірі болу үшін, бүгінгі күн проблемасын тани білуі, ғылымдағы тиімді әдіс-тәсілдерді меңгере білуі, қазіргі уақыт талабына сай іскерлікті жетілдіре алуы қажет.

Маман дайындаудағы гуманитарлық білім тілді оқытатын мұғалімдердің:

- 1) осы тілді үйрету әдістемесін жете білуін;
- 2) оқушы алдында білімімен қатар интеллектуалдық мәдениетінің жоғары болуын;
- 3) әлемдегі мәдениет үлгілерін игеруін;
- 4) эстетикалық, этикалық деңгейдегі қарым-қатынасты меңгеруін;
- 5) адамзат құндылықтарынан хабардар болуын;
- 6) адами құндылықтарды өз ойына сіңіре білуін қажет етеді.

Педагог маманның шеберлігі адами қарым-қатынастан, бала жанын ұғынудан, онымен рухани байланыстан тұрады. Осы тұста қатысымдық ұстанымдарының педагог мамандарға тигізер ықпалы зор.

Зерттеушілер педагогтың коммуникативтік құзыреттілігі мен коммуникативтік біліктілігінің даму дәрежесі оның еңбек өтіліне, жасына қатысты емес екенін дәлелдейді. Оның жетілуіне тікелей әсер ететін фактор – маман дайындауда әр студенттің білімімен қатар психологиялық тұлғасын қалыптастыруға да ерекше мән беру қажеттігі; студентті психологиялық-педагогикалық біліммен қамтамасыз ету; теориялық-практикалық біліктілікпен қаруландыру. Осы тұрғыдан келгенде психология-педагогика негіздерін оқытумен қатар, педагогикалық практиканың сапалы өтуін қадағалау; педагогикалық практика мерзімін өсіру; әдістеме ілімі оқытылмайтын жоғары оқу орындарында әдістеме ілімдерінің теориясы мен практикасын енгізу, қазіргі қолданылып жүрген оқытудың ең тиімді әрі жаңа технологияларын қолдануға дағдыландыру болашақ педагог мамандар үшін ұтымды екені даусыз.

Зерттеу бағытының көрсетуінше, оқуға түскен педагог мамандардың тек 20% жоғары деңгейде педагог болуды, шынайы ұстаз болуды армандайды екен. Студенттердің 18% педагогикалық бағытты қаламаса да, жоғары оқу орындары дипломын алу үшін оқуға түскен. Олар жақсы оқиды, бірақ олардың жақсы педагог болуы неғайбыл. Біраз студенттер басқа барар жері болмаған соң педагогикалық оқу орнына түскен. Бірақ бір тиімді жағдай, педагогтық оқу орындарында оқып жүрген студенттердің көпшілігінің

(85%) басты мақсаты – қоршаған ортаға, қоғамға, айналасындағы адамдарға қажет бола білуді көздейтіндігі. Бұл кездейсоқ құбылыс емес. Қазіргі жас ұрпақ ХХІ ғасырда Қазақ еліне тек білімді маманмен қатар әлемдік өркениетке сай мінезі де, талабы мен таланты да жетік; өз ортасын жарып шығатын, бәсекелестікке төтеп бере алатын тұлғаның қажет екенін біліп, универсал маман болуға ұмтылуда. Демек, педагогикалық оқу орындарда «Педагогикалық біліктілікті меңгеру психологиясы», «Коммуникативтік біліктілік негіздері», «Педагогикалық оқу орындарындағы психология, педагогика негіздері» пәндерімен қатар «Педагогикалық технологиялар», т.б. сияқты курстарды енгізген пайдалы.

Қазақ елінің өркениетін көтерер жас ұрпақтың ішкі жан-дүниесі, психикалық күйі мен арман-мақсаттары, қоғамдық-әлеуметтік ортада қалыптасатын көзқарасы мен пікір-тұжырымдары – оқу үдерісінде ерекше назар аударуды қажет ететін көкейкесті мәселелер. Ал мұның қай-қайсысы да оқушыны әрекет субъектісі деп танитын, олардың адамдық және тұлғалық қабілеттері мен қасиеттерін жетілдіретін оқыту технологияларын таңдап, талғап қолдана алар біліктілікті қажет етеді. Өйткені технологияны меңгеру – білім сапасын арттырудың басты кепілі.

Жалпы оқыту жүйесіндегі технологиялық мәселелер Я.А.Коменскийдің идеяларында бұдан әлдеқайда бұрын айтылған. Кейіннен білім берудегі жаңа, ұтымды әдіс-тәсілдер қажет бола бастаған уақытта технология жаңарып, жаңғырып, жан-жақты іске асырыла бастады. «Технология» терминінің өзі бірде «оқыту технологиясы», бірде «білім технологиясы», бірде «педагогикалық технология», кейде «оқытудың жаңа технологиясы» деп әр түрлі аталып келді. Осының өзі-ақ бұл мәселеге қатысты ізденістердің көп болғанымен, әрі бірізділік жоқ екенін аңғартады. Бірақ қалай болғанда да білім беру жүйесінде технологияның алатын орны мен маңызы зор екенін барша қауым түсініп, оқыту процесінде қолданып отыр.

Оқыту процесіндегі технологияның маңызы мынада: мұнда жылдар бойы қалыптасқан дидактиканың пайдалы жақтары педагогика ілімінің қажетіне жарайды, дидактикалық процестер практикаға әсер етеді, дидактика оқыту технологиясының құрамында сабақ беру әдістемесін жетілдіреді.

Жаңа технологияны іске асырудың басты мақсаты – білім мен өмірді өз қажетіне қарай ұштастыра алатын, қалыптасқан пікірі мен ойы бар, болашақ ұрпақ – жеке тұлға тәрбиелеу. Қазіргі жаңа кезеңдегі жаңа белестер тіл адамдар арасындағы пікір алмасу құралы ретінде ғана емес, бүгінгі күннің қажетін, өмір сұранысын өтейтін, мемлекеттік мәртебені көтеретін қоғамдық-әлеуметтік қарым-қатынас құралы болуымен қатар ХХІ ғасырда өмір сүріп, ХХІ ғасыр өркениетін өз қолдарымен қалайтын, Қазақстан Республи-

касының әлемдегі орнын айқындауға қатыстын, тіліміз бен ділімізді, дініміз бен рухымызды сақтауға атсалысатын жаңа ұрпақты оқыту мен тәрбиелеуге әсер ететін басты құрал ретінде де қызмет ететіндігі естен шықпауға тиіс. Сондықтан Қазақстандағы мемлекеттік тілдің жағдайы мен дамуы мектеп табалдырығынан басталып, орта арнаулы және жоғары оқу орындарында жалғасып, одан әрі мекемелер мен өндіріс орындарында еңбек ететін маман-кәсіпкерлерге ұштасады. Сондықтан оқу орны мен мекемелердегі тілді меңгерту де өзара сабақтасып жатады. Бұл – қай кезде болсын бір-бірімен жүйелі түрде өзара байланыста дамитын, бірге жүретін процестер. Өйткені кешегі оқушы – бүгінгі студент, бүгінгі студент – ертеңгі маман, елді өркениетке жеткізуші. Мектеп қабырғасында да, оқу орындарында да, мемлекеттік тілді жете меңгерту мынадай маңызды мәселелерге келіп тіреледі. Ол – оқу жүйесінің сапалылығы; оқытылатын материалдың қажеттігі. Ал мұның әрқайсысы да оқыту технологияларын ұтымды қолдана білумен байланысып жатыр.

Қазақстандағы мемлекеттік тілдің дамуы мен қолданылуы ең бастысы ұлтаралық, адамдар арасындағы тілдік қатынасты, яғни тілдік коммуникацияны игерумен тығыз байланысты. Мемлекеттік тіл коммуникативтік-әлеуметтік қызмет атқара отырып, адамдар арасындағы бейресми, ресми түсіністікті, пікірлесуді, өзара қарым-қатынасты қамтамасыз етеді. Демек, мемлекеттік тілді қолдану адамдардың пікірлесуі тұрғысынан, өзара түсіністікке, сөйлесуге жетелейтін бағытта үйретілгенде ғана дұрыс жолға қойылады. Бұл, әлбетте, білім берудің жаңаша жолдарын қолданумен және қажетті оқу материалдарын саналы меңгертумен сабақтасады. Олай болса, қазақ тілін оқытудың жаңа технологиялары – адамның жеке қабілеті мен ұсынылатын материалдардың танымдық бірлігін іске асыратын, оқушының шығармашылық мүмкіндігін дамытуға бағытталған, жүйелі білім беруге негізделген сапалы оқыту тәсілдерінің жиынтығы. Осы тұрғыдан алғанда, қазақ тілін оқытуда адамға сөйлеу қабілетін жетілдіретін, танымдық көзқарасын қалыптастыратын, өз ойын еркін, түсінікті, әдемі, жүйелі жеткізуге көмектесетін білім берілуі көзделеді. Сондықтан да қазақ тілін жаңа технология арқылы оқыту тілді қатысымдық-танымдық жағынан игертіп, оны практикада пайдалана білуді үйретуді мақсат етеді.

Қазақ тілін оқыту технологиялары бірнеше түрге бөлінеді. Олар: дамыта оқыту, проблемалық оқыту, компьютерлік оқыту, модульдік оқыту, білім беруді ізгілендіру, дидактикалық бірліктерді ірілендіру, ынтымақтастық педагогикасы, тірек сигналдар, деңгейлік тапсырмалар арқылы саралап оқыту, ақпараттық-коммуникативтік технология арқылы оқыту т.б.

Білім беру жүйесінде олардың әрқайсысы ма-

ңызды орын ала келіп, бір-бірімен тығыз бірлікте, тұтас қолданылу арқылы тиімді рөл атқарады. Тілді меңгеру барысында кейде бір технология басымырақ орын алса, кейде екіншісі басты рөл атқарады, енді бірде үшіншісі маңызды болып табылады. Ол сабақтың тақырыбына, мақсатына қарай анықталады. Қазақ тілін оқыту технологияларының қай-қайсысы болсын тілді терең, жан-жақты игеруге ықпал ете келіп, оқушының пәнге деген қызығушылығын арттырады.

Қазақ тілін қатысымдық-танымдық тұрғыдан жаңа технологиялар арқылы меңгерту тіл арқылы елтануды, өлкетануды қамтамасыз ете келіп, сапалы білім беруге ықпал етеді. Оқу процесінің сапалылығы үш факторға: а) оқушының талабы мен қызығушылығына; ә) оқытушының педагогикалық-әдіскерлік тәжірибесіне; б) ұсынылатын материалдардың пайдасы мен қажеттілігіне тікелей қатысты. Ал оқыту технологиялары, бір жағынан, осы үш негізге сүйенеді, екінші жағынан, осы үшеуінің өзара бірлікте ортақ мүддеге қызмет етуіне толық мүмкіндік береді. Өйткені кез келген технология оқушыны білімді ынталандыра отырып меңгертуді көздейді. Онда оқушы өз әрекетінің субъектісіне айналады да, оқуға деген ішкі мүдделілігі туады. Әрбір технология өзіне дейінгі жасалып келген озық дәстүрлерді жаңартып, жаңғыртып дамытатындықтан, сол технологияны қолдану арқылы мұғалімнің кәсіби әлеуеті де жетіле түседі. Ал оқушының түпкі нәтижеде саналы білім мен білікке қол жеткізуіне тікелей қызмет ететіндіктен, ондағы әрбір оқу материалының пайдалылығы арта түседі.

Қазіргі ғылым оқу процесін жинақталған әрекет ретінде қарастырады. Қазақ тілін оқытуда ұстаз бен шәкірттің екі жақты әрекеті тең дәрежеде орындалады. Бұл, біріншіден, тілді оқытудың

мақсаты мен міндеттеріне байланысты болса, екіншіден, студенттің, оқушының жеке тұлғалық қасиетіне, қызығушылығына қатысты. Түпкі мақсат шәкірттің де, ұстаздың да өз қалауының орындалуын талап етеді. Ал оқушы немесе студентке жүйелі білім беретін материалды оның жеке қабілетіне сай дұрыс меңгерте білу оқыту технологиясын жақсартады.

Қорытынды. Оқыту технологияларын мұғалімнің өз мақсатына қарай дұрыс іріктеп қолдануы – білім сапасын арттырудың алғышарты.

Қазақ тілін жаңа технологиялар арқылы оқыту оқу жүйесін сапаландыруға, оның басты принциптерін жүзеге асыруға септігін тигізеді. Сапаландырудың негізі бір педагогикалық жүйеге бағынған әр түрлі әдістердің тоғысуы болып табылады. Қазақ тілін оқытудағы жаңа технология тиімді амал-тәсілдердің барлығының басын біріктіріп, мұғалім шеберлігінің көрсеткіші ретінде бағаланады.

Өркениетке ұмтылып отырған қоғамның болашақ иелерін дайындау мәселесі оқыту үрдісінде жас ұрпақтың танымы мен талғамын, білімі мен білігін, қабілеті мен қарымын жаңа заман талабына лайық етіп дамытып, қалыптастыруды қажет етеді. Сондықтан еліміздің ертеңін қамтамасыз етер дара тұлғаның дамуына мүмкіндік жасау тұрғысынан қарағанда оқытудың мақсатынан бастап оның түпкі нәтижесіне дейінгі аралықта жатқан оқу-әдістемелік жүйенің әр компонентін дұрыс бағамдап, уақыт сұранымына сай жетілдіру маңызды болып саналады. Бұл орайда осы компоненттердің барлығының басын құрап, тұтастырып отыратын оқытудың жаңа технологияларын білім беру салаларында түбегейлі іске асыру күн тәртібінен түспек емес.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Сөз сарасы. –Алматы: Руханият орталығы, 2009. -158 б.
2. «Егемен Қазақстан». 2 наурыз, 2006., № 52, – 3 б.

ТАУСОҒАРОВА АЯУЖАН ҚАЙРАТҚЫЗЫ

Филология ғылымдарының кандидаты, доцент
Жалпы тіл білімі және еуропа тілдері кафедрасы
Филология және әлем тілдері факультеті
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

АҚЫЛЖАН АҚЕРКЕ ҚАЙРАТҚЫЗЫ

2 курс магистры
«Шетел тілі: екі шетел тілі» мамандығы
Филология және әлем тілдері факультеті
Жалпы тіл білімі және еуропа тілдері кафедрасы
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ АРЕНАДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН ИМИДЖІ: ШЕТЕЛДІК БАҚ МӘТІНДЕРІНІҢ МОНИТОРИНГІ

Түйін. Кез келген мемлекеттің өзі туралы ішкі және сыртқы саяси жағымды имиджге қызығушылық танытатыны анық. Бұл мәселе шешімінде басқа факторлармен бірге отандық және шетелдік БАҚ басты орын алады. Осыған орай Қазақстан туралы ақпараттар легінің басты-басты шетелдік басылымдары мен сайттары зерттеу нысанына алынды. Мақалада Қазақстанның мемлекеттік оң / теріс имиджінің қалыптасуына ықпалын зерттеу үшін шетелдік БАҚ басылымдарына жүргізілген мониторинг нәтижелері баяндалады. Соңғы екі жыл ішіндегі шетелдік нақты сайттардың контент талдауы барысында қоғам өмірінің түрлі салалары жарияланымдарының сандық көрсеткіштері анықталады. Қазақстанның әлем деңгейіндегі оң және теріс мемлекеттік имиджінің қалыптасуына шетелдік масс-медианың ықпал ету мүмкіндіктері нақты деректер мен мысалдар негізінде талданады.

Түйінді сөздер: Қазақстан имиджі, имиджмейкинг, пиар-жол, масс-медиа, халықаралық арена, ел имиджі, имиджология.

Резюме. Очевидно, что любое государство заинтересовано в позитивном имидже себя во внутренней и внешней политике. Среди прочих факторов ключевую роль в решении этой проблемы играют отечественные и зарубежные СМИ. В связи с этим в исследование были включены основные зарубежные публикации и сайты потока информации о Казахстане. В статье описаны результаты мониторинга зарубежных СМИ с целью изучения влияния Казахстана на формирование положительного /отрицательного имиджа государства. Контент-анализ конкретных зарубежных сайтов за последние два года позволяет выявить количественные показатели публикаций в различных сферах общественной жизни. На конкретных данных и примерах анализируются возможности влияния зарубежных СМИ на формирование позитивного и негативного государственного имиджа Казахстана на мировом уровне.

Ключевые слова: имидж Казахстана, имиджмейкинг, связи с общественностью, СМИ, международная арена, имидж страны, имиджология.

Summary. It is obvious that any state is interested in a positive image of itself in domestic and foreign policy. Among other factors, domestic and foreign media play a key role in solving this problem. In this regard, the study included the main foreign publications and sites of information flow about Kazakhstan. The article describes the results of monitoring foreign media in order to study the influence of Kazakhstan on the formation of a positive / negative image of the state. Content analysis of specific foreign sites over the past two years makes it possible to identify quantitative indicators of publications in various spheres of public life. Based on specific data and examples, the author analyzes the possibilities of the influence of foreign media on the formation of a positive and negative state image of Kazakhstan at the world level.

Key words: image of Kazakhstan, image-making, public relations, mass-media, international arena, image of the country, imageology.

КІРІСПЕ

Қазіргі жағдайда үкімет, ішкі саяси имиджге басымдық береді, яғни ол ең алдымен өз азаматтарына назар аударады, бұл егемен мемлекеттердің өмір сүру шекарасында қалыпты жағдай болып табылады. Ішкі қоғам үшін мемлекеттің оң имиджі ұлтты топтастырудың, халықтың

бірегейлігін нығайтудың, ішкі және сыртқы саясатты қолдаудың, әлеуметтік жағдайдың қуатты факторына айналуы мүмкін. Халықаралық қатынастар едәуір дәрежеде халықаралық ақпаратты объективті және жүйелі талдауға негізделген. Қазіргі әлемде халықаралық коммуникация ақпараттандыру құралы ғана емес, олар көбінесе

имидж қалыптастырудың нақты элементі болып табылады. Бүгінгі күні Қазақстан мемлекеттік деңгейде әлемдік аренада қолайлы имидж құру міндетін қойды. Имиджология әр елдің белгілі бір қоғамдастығына тікелей байланысты және имиджді оң немесе сол дамытудағы негізгі фактор-қоғам болып табылады. Егер мемлекет елдің брендині қалыптастыруға байыпты қарайтын болса, бұл сол елдің белгілі бір даму деңгейіне жеткендігін көрсетеді.

Тақырыптың өзектілігі, ең алдымен, бүгінгі даму, жаһандану процестері назардан тыс қалмайтындығымен және кез-келген елдің әлемдік, саяси, экономикалық тәуелділіктерден тыс өмір сүруіне жол бермеуімен байланысты. Қазіргі кез-келген ел өздігінен өмір сүрмейді, және белгілі бір халықаралық жүйенің бөлігі болып табылады. Елдің имиджі оның келбетін анықтайды, оған шетелдік социум, басқа елдердің қоғамдық пікірлері және масс-медиа едәуір дәрежеде әсер етеді.

Бұл ғылыми мақаланың өзектілігі, қазіргі ақпарат құралдарның өзектілігімен теңеседі. БАҚ тілінің қаруы қазіргі таңда өзекті, әрі мықты қарулардың бірі болып табылады, өйткені имиджді аспаннан жерге немесе жерден аспанға көтере алатын мықты кеңістіктің бірі.

Мемлекет имиджі – бұл визит картасы, қауіпсіздікті қамтамасыз ету құралы, елдің мүдделерін қорғаудың және ілгерілетудің тиімді механизмі. Ел өзін сыртқы әлемде қаншалықты позитивті позицияда ұстаса, оны шетелде соғұрлым жақсы қабылдайды және түсінеді. Көп нәрсе имиджге байланысты, ал имиджді елемей тек саяси ғана емес, сонымен қатар жағымсыз экономикалық салдарға да әкеледі.

Әлемдік қоғамдастықта елдің имиджіне әсер ететін әр түрлі факторлар бар. Көп нәрсе елдің геосаяси жағдайына, мемлекет басшыларының имиджіне байланысты. Көшбасшының рейтингінің төмендеуі немесе жоғарылауы халықтың оны жүргізіп жатқан реформаларды қаншалықты белсенді қабылдайтындығының, оның іс-әрекетіне деген сенім деңгейі қандай болатынының көрсеткіші ретінде қызмет етеді. Ұлттық қауіпсіздік негізінен тұрақтылықты қамтамасыз етуге бағытталғандықтан, имидж аспектілерін қалдыруға болмайды. Қазіргі әлем ақпараттық әлем бола отырып, әлемнің вербальды моделіне кем емес мән береді. Осы вербальды модельде елдің және оның басшыларының өкілдігі нақты әлемнің сипаттамаларына айтарлықтай әсер етеді.

Алайда ішкі мемлекет имиджі мен сыртқы имидж әрқашан бір деңгейде бола бермейді. Ішкі имидж мүлде еленбей, сыртқы имидж мүлде басқа модельде құрылуы мүмкін.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Қазіргі таңда әлемде қоғаммен байланыс бизнесті сәтті жүргізудің басты компоненттері-

нің біріне айналып үлгерді. Шығындарды алдын ала бағамдап, реттеп отырмаудың арты ауыр салдарға әкеп соқтыруы ықтимал.

Қазіргі **PR-технологиялар** – қоршаған ортамен ұнамды катынас орнатуды қамтамасыз ететін құралдар жиынтығы болып табылады. PR-технологиялар арқылы гұтынушылардың, клиенттердің, іскер серіктестердің пікіріне тиімді ықпал етуге болады, бұл, түптеп келгенде, екі жақты бірдей қанағаттандыратын катынасты қалыптастырады.

Бүгінде PR-шаралар фирманы, оның қызметтерін, тауар белгісін, тауарды калың бұқара арасына кеңінен танытуға бағытталған әрекеттер кешенін қамтиды. Қазіргі әлемде PR - топтың барлығы да мұндай ұғымды шараларды жүргізе алмайды. Кез келген компания қарқынды да сәтті даму үшін сапалы жарнама мен PR -агентгердің қызметін пайдаланады, бұлар тауар немесе қызметті жоғары деңгейге көтеріп, базарда бәсекені қалыптастыруға көмектеседі [Ахметов Л.С., 2015, 6.49].

Шетелдегі қазақша телеарналар (Қытай, Монғолия мысалында). Хабар тарату жылдамдығы жағынан қарқыны тез ақпарат құралдарының бірі - телеарна болып табылады. Тағдыр жауымен шет мемлекеттерде өмір сүріп жатқан қандастарымыздың негізгі әрі маңызды ақпарат алу құралдарының бірі - телеарналар. Солардың ішінде ағайындар көптеп орналасқан Қытай және Монғолия елдеріндегі телеарналарға тоқталып кетуді жөн көрдік.

Бәрімізге белгілі шетелдегі тұңғыш пайда болған ақпарат құралы 1935 жылы Қытай елінде жарық көрген «**Алтай**» газеті. Содан бастап ақпарат құралы 1955 жылы радиомен және 1985 жылы телеарнамен толықты. Қытайдағы қазақша телеарналар: «**XJTV-3**», «**XJTV-8**» және балаларға арналған «**12**» - телеарнасы жұмыс атқаруда.

«**Шынжаң**» телеарнасының қазақ бөлімінде 250-ден астам қызметкер жұмыс атқаруда.

Сонымен қатар Шыңжаң өлкесінің орталығындағы осы телеарналардан басқа қазақ аймақтарының орталығында көрсетілетін «**Үрімжі телеарнасы**», «**Алтай телеарнасы**», «**Тарбағатай телеарнасы**», «**Іле телеарнасы**» қазақ тілінде ақпарат таратуда. Үш аймаққа қарайтын 22 аудан күнделікті жергілікті жаңалықтарды қазақ тілінде жүргізуде.

Ал Монғолия елінде қазақша ақпарат құралдарының жұмысы 1941 жылы «**Өркендеу**» газетімен басталып, 1956 жылы қазақ тілінде радио жұмысымен дами бастаған. Қазір Баян Өлгейде қазақ тілінде ақпарат тарататын «**Дербес**», «**Наз**», республикалық «**MN 2**» телеарнаның аймақтағы филиалы сияқты 3 телеарна бар. Біріккен ұлттар ұйымының ЮНЕСКО қорының қаржыландыруымен Ұланбатыр қаласында Монғолия ұлттық радио телеарнасының еншілігінде негізін

калап, 2011 жылы тұсау кесері болған республикалық «**MN 2**» телеарнасы аптасына үш күн екі сағаттан қазақша бағдарлама таратады. Бұл телеарнаның негізгі максаты Монғолияда тұратын аз ұлт өкілдерінің, соның ішінде қазақтардың өз мәдениетін дәріптеуге және ағымдағы жаңалықтардан қағыс калмай, өз ана тілінде хабардар болу болып табылады [Ахметов Л.С., 2015, б.217].

Қазақстандық БАҚ және адамның құқықтары мен бостандықтарын қорғау. Қазақстан Республикасының Конституциясы адамды, оның өмірін, құқықтары мен бостандықтарын жоғары құндылық ретінде жариялады. Осы жылдар ішінде біздің мемлекетіміз халықаралық деңгейде танылған БҰҰ-ның адам құқығы жөніндегі іргелі шарттарының толыққанды қатысушысы болды.

Өздеріңіз білетіндей, ағымдағы жылдың 3 желтоқсанында Афиныда Еуропадағы қауіпсіздік және ынтымақтастық ұйымы Сыртқы істер министрлері кеңесінің 7-ші отырысында төрағаның өкілеттіктерін Грециядан Қазақстанға делегациясы өтті. Бұл факт Қазақстанның демократиялық қайта құруларды дәйекті түрде жүргізіп, жүзеге асырып, азаматтық қоғам институттарын, парламентаризмді дамытып, мемлекеттік органдардың өкілеттіктерін шектейтіндігін куәландырады [Роль СМИ в формировании культуры мира. Международная научно-практическая конференция, 2005, с.7].

Атап айтқанда, бұқаралық ақпарат құралдарының арқасында әрбір азамат ел ішінде және әлемде болып жатқан барлық жағдайлар туралы білуге заңды кепілдікке ие. Бұқаралық ақпарат құралдары - парламент, атқарушы органдар және тәуелсіз сот сияқты демократиялық жүйенің құрамдас бөліктері. Осыған байланысты бұқаралық ақпарат құралдары төртінші билік деп аталды. Бұл атау олар туралы тек билік субъектісі ретінде ғана айтып қоймайды, сонымен қатар заң шығарушы, атқарушы, сот билігінен өзгеше, ерекше сипатты көрсетеді.

Қолданыстағы мәселелерді шешу және жанжалды жағдайларды шешу үшін журналистер тек объективті және нақты ақпарат беруге міндетті. Нақтырақ бұқаралық ақпарат құралдары қоғамға қақтығыстар мен адамдардың әлеуметтік стратификациясына алып келетін стереотиптерден арылуға, елдің қоғамдық өміріндегі азаматтардың міндеттерін тең бөлуге ықпал етеді. Бұқаралық ақпарат құралдары – бұл этносаралық бірлік пен тұрақтылықты қамтамасыз етудің ерекше құралы. Бүгінгі күні біздің мемлекет, уәкілетті органдар ұсынған, адамгершілік ахуалды бұқаралық ақпарат құралдарымен талқылауға дайындық пен дайындықты көрсетеді. Мәселен, 2009 жылдың 5 мамырында тұңғыш президент Нұрсұлтан Назарбаев бекіткен «**Қазақстан Республикасындағы адам құқықтары жөніндегі 2009-2012 жылдарға арналған ұлттық іс-қимыл жоспарының**» ТМД, Балтық және Ор-

талық Азия елдерінде баламасы жоқ. БҰҰ мен ЕҚЫҰ халықаралық ұйымдары, адам құқықтары жөніндегі ҰЕҰ осы құжаттың ережелерін жоғары бағалады [Академия экономики и права. Союз журналистов Казахстана. Общественное объединение «Freedom house». Казахстанские СМИ и защита прав и свободы личности, 2010, с.8].

Қазіргі әлем мен Қазақстанның ерекшелігі - адам құқығы тек елдің ішкі ісі болудан қалды және оларды сақтау талабы бүгінде кез-келген халықаралық байланыстың негізі болып табылады.

Бұқаралық ақпарат құралдары көзқарастар мен ұстанымдар мозайкасымен адамдардың кең ақпаратқа деген қажеттіліктері мен құқықтарын шындыққа айналдыра отырып, қоғамдағы барлық тараптардың мүдделерін білдіруді қамтамасыз етеді. Жеке тұлға мен қоғам ақпарат алуға толық құқылы. Бұл адам құқықтарын ілгерілетуге және құрметтеуге үлес қосу болып табылады.

Халықтың бұқаралық ақпарат құралдарына деген сенімі - құндылық. Адамның жағында теледидарда, радиода, газеттерде сөйлеу және оның құқықтары адамдарға көмектеседі, сайып келгенде әділет орнатуға жұмыс істейді, онсыз адам құқықтары мүмкін емес.

Адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын қорғауды қамтамасыз ету, бұзылған құқықтарды қалпына келтіруге көмектесу, құқықтық білім беру мәселелеріне бұқаралық ақпарат құралдары арқылы қоғам назарын аудару әрқашан өзекті тақырып болып табылады [Роль СМИ в формировании культуры мира. Международная научно-практическая конференция, 2005, с.9].

Ақпарат құралдары бүгінде бастан кешіріп отырған экономикалық қиындықтарға қарамастан, ақпараттық кеңістік тарылып жатқан жоқ, керісінше, кеңейіп келеді. Қазақстан шетелдік бұқаралық ақпарат құралдарының негізгі тұтынушыларының бірі болып саналады: егер 1991 жылы Қазақстанда тек Мәскеу БАҚ-ы болса, қазіргі кезде, Интернет мүмкіндігін қоспағанда, республикалық ақпараттық нарықта әлемнің 20-дан астам елінен бұқаралық ақпарат құралдары ұсынылған

Қазақстанда 100-ден астам шетелдік журналистер тіркелген, **олар Liu BBC, Reuters, France Press, Associated Press, ITAP-TACC** сияқты әлемге әйгілі агенттіктердің өкілі [Морозов А.А., 2001, с.12].

Қазіргі таңдағы Қазақстанның шетелдегі имиджі. Қазіргі таңдағы Қазақстанның шетелдегі имиджіне келер болсақ, тек негативті жаңалықтар елестейді. Шетелдік БАҚ оқырмандарына тек негативті ас өте ме деп те ойлап қаласың. Шетелдік БАҚ өкілдерінің қозғайтын тақырыптары ел политикасы, мұнай, ақша құны, қазақ қыздарының шетелдікке тұрмысқа шығуға асық екендер жайлы немесе ақымақ политиктер мен олардың

шығарған заңдары жайлы сарказм стилинде көп жаңалықтар қозғалады.

Шетелдік арендағы БАҚ-тың көздегені негатив тәрізді көрінеді, алайда негатив басым жаңалықтардың кесірінен тіпті елдің экономикасы, дәстүрі, халқы, ұлтжандылығы, қарапайымдылығы мен қонақжайлылығы мүлде еленбей қалуда.

Мемлекет тарапынан шетелдік БАҚ-тағы негативпен күресуге қыруар қаржы бөлінеді, бірақ негативпен күресу-бұл аспандағы айды алумен тең. Күресуді ққойып, дамуға көңіл бөлер заман туды.

Негізгі бұқаралық ақпарат құралдарының қатарына теледидар, радио және баспасөз жатады. Интернеттің қазір бұқаралық ақпарат құралдарына тиесілі екендігі де қызық. Интернетте жүздеген түрлі газет, радио және теледидар арналары орналастырылған, осылайша әлемдік аудиторияға қол жетімділікке ие болды.

Тізімде көрсетілген ақпарат құралдарының әрқайсысының өзіндік ерекшеліктері, күшті және әлсіз жақтары бар.

Өзінің мазмұнын жазбаша сөз арқылы көрсететін баспасөздің ерекшелігі, ең алдымен, радио мен теледидарға қарағанда мәтіндердің үлкен аналитикасында жатыр. Оқу процесінің өзі ойлаудың жоғары абстрактылығын, қиялдың белсенді жұмысын және интеллектуалды шиеленісті болжайды. Нәтижесінде автор мен оқырман

арасындағы өзара байланыс жақындай түседі. [Корконосенко С. Г., 2004, с.198].

Масс-медианың мемлекет имиджіне әсер етуі туралы еңбегінде Ю. Медовкина **«бұқаралық ақпарат құралдарының көмегімен, тек ақпараттық компоненттерді мақсатты түрде ғана қалыптастырып қана қоймай, белгілі бір мақсатты аудиториядағы мемлекет имиджін көтеріп, сонымен бірге жойқын соққы алып келуге болады. Бұқаралық ақпарат құралдары екі жақты құрал болып табылады: конструктивті және деконструктивті. Олар сыртқы және ішкі имидждің тұрақты өзгеруінің симуляторлары болып табылады.»** [Медовкина Л.Ю., 2015, с.125].

Қазақстан имиджін халықаралық аренада зерттеу барысында, шетелдік жаңалықтар сайттарына басымдық берілді. Олар: www.bbc.com, www.usnews.com, www.nytimes.com, www.politico.com, www.euronews.com және т.б. сайттар.

Шетелдік аренадағы басты сайттардағы Қазақстан жайлы жаңалықтар зерттелді. Зерттеу барысында, әр сайттағы Қазақстан жаңалықтары қай бағытта және қандай формада жазылғаны қарастырылды. Төменде Қазақстан жаңалықтарының соңғы 2 жыл ішіндегі шығу жиіліктері берілген:

№	Шетелдік сайттар	Жаңалықтар саны	Жаңалықтар типі(бағыты)
1.	www.bbc.com	74	29-саяси жаңалықтар 39-спорт жаңалықтар 6-мәдени жаңалықтар
2.	www.usnews.com	829	343-саяси жаңалықтар 275-спорт жаңалықтар 14-мәдени жаңалықтар 197-медицина
3.	www.nytimes.com	352	203-саяси жаңалықтар 98-спорт жаңалықтар 11-мәдени жаңалықтар 40-медицина
4.	www.politico.com	60	2-медициналық жаңалықтар 49-сыртқы саяси жаңалықтар 9-ішкі саяси жаңалықтар
5.	www.euronews.com	26	15-саяси жаңалықтар 3-туризм 8-ғылым

Жоғарыда көрсетілген жаңалықтардың басым көпшілігі саяси-мәдени жаңалықтар болып табылады. 2019-2020 жж. ішінде, негізгі 5 сайтқа Қазақстан жайлы барлығы 555 жаңалық жарияланған.

www.bbc.com сайтында 74 Қазақстан жайлы жаңалық жарияланса, оның 29-саяси, 39-спорт, 6-мәдени жаңалықтар болып табылады. Саяси жаңалықтардың басым көпшілігі негативті спектрлерге ие. Саяси жаңалықтардың үшеуі Қазақстанның ішкі саяси жаңалықтарына, соның

ішінде 2019-жылы өткен митингтер туралы айтылса, 2-интернеттің тоқтауы жайлы, 10-ұшақ апаты жайлы(Бек Эйр компаниясының ұшақ апаты), 2-дүнгендермен қақтығыс, 1-Қытай қазақтары, қандас-оралмандар, 1-Астана атауының өзгеруі және 1-медициналық жаңалықтар жарияланған. Одан бөлек 39-спорт: футбол мен теннис; 6-мәдени жаңалықтар: 2-травел-шоу, 2-Борат фильмі, 2-диктаторлар жайлы сериалдар.

www.bbc.com сайтындағы жаңалықтарды зерттеу жұмысы нәтижесінде, Қазақстан жайлы

жаңалықтар бойынша, соңғы 2 жылда табылған 74 жаңалықтың 41-і негативті, ал 2-уі позитивті, 31-хабарлау (спорт) жаңалықтары санын құрады. Екі позитивті жаңалықтар Қазақстан табиғатына шолу жасалған тревел-шоу болды.

www.usnews.com сайтында 829 әртүрлі бағыттағы жаңалықтар жарияланған. Соңғы екі жыл ішінде, басқа негізгі шетелдік сайттармен салыстырғанда бірнеше есе көп жаңалықтар жарияланған сайттардың бірі болып табылады. Оның ішінде, 343-саяси жаңалықтар, 275-спорт жаңалықтар, 14-мәдени жаңалықтар, 197-медицина жаңалықтары.

Барлық жаңалықтардың 37%-ы (306 жаңалық) негативті болса, қалған 63%-ы (523 жаңалық) нейтралды жаңалықтар болып табылады. Саяси жаңалықтар қатарынан, президенттің ауысуы, Қасым Жомарт Кемелұлының президенттік сайлауға түсуі және де саяси кездесулер мен іс-шаралар туралы жаңалықтар берілген. Тіпті 2018-2019 жылдары болған көтерілістер себебі мен салдары жазылған. «...*Protesters who gathered in the capital Nur-Sultan on Saturday held banners that read "Why are people poor in rich Kazakhstan?" and demanded the release of political prisoners in the country, which has significant oil resources....*» - деп көтеріліске шығушыларды суреттеп, баннердегі сөздерін де тікелей аударып, көрсеткен. Одан бөлек оның ішінде Қазақстан банкілері туралы біршама статистикалар көрсетілген, мысалы, АО *Kaspi Bank*, *Halyk Bank*, *BSC* және тағы басқа банктердің әлемдік рыноктағы орны мен көрсеткіштері берілген.

Медицина жаңалықтары, 829 жаңалықтың ішіндегі үлкен позицияны ұстап тұр. Коронавируске байланысты жарияланған карантиндік режим барысындағы жаңалықтар саны көптеп келуде. Қазақстандағы коронавирус статистикасы мен оның жұқтыру қаупі бар аймақтарды, өршу деңгейі сияқты жаңалықтар күнделікті жарияланауда. Солтүстік Қазақстандағы құс тұмауының өршуі жайлы да жазылған.

Нейтралды түрде спорттық шаралардың күні мен орны, қорытындылары жайлы, ұйымдастырылған онлайн-мерекелік іс-шаралар және саяси келіссөздер берілген.

www.nytimes.com ресми сайтында, 352 Қазақстан жайлы жаңалық берілген, 203-саяси жаңалықтар, 98-спорт жаңалықтар, 11-мәдени жаңалықтар, 40-медицина жарияланған. 135 негативті жаңалықтар болса 95 позитивті, 122 нейтралды жаңалықтар.

Позитивті жаңалықтар басым көпшілігін мәдени жаңалықтар құрауда. Оның ішінде, 19-жасар қазақстандық Иманбек жайлы жазылған, ол 'Roses' әнінің ремиксін жасау арқылы, әнде әлемге танытқан болатын. «...*Meet the 19-Year-Old From Kazakhstan Who Remixed 'Roses' Into a Hit. Imanbek was working at his local train station when he stumbled onto a Saint Jhn song ripe for a dancey redo. The result boosted both artists to a new level....*». Одан бөлек, «...*Kazakhstan, Reversing Itself, Embraces 'Borat' as Very Nice. After banning the first Sacha Baron Cohen satire, the country has created tourism ads adopting its catchphrase....*» жаңалықтар шыққан, жақындағы «**Борат**» филь-

мінің Қазақстан халқы үшін кері әсер қалдырғанын білеміз, осы орайда, Қазақстанның мәдениет және спорт министрілігінің ұсынылуымен, «**Kazakhstan.Very nice**» атты видео-жоба жасалып, ютуб желісіне шығарылған болатын. Яғни, бұл жоба қара пиарды қолдану арқылы, өз туризмімізді елге таныту мақсатында даярланған.

Негативті жаңалықтар құрамына тағы да, Бек Эйр компаниясының ұшақ апаты, этникалық қақтығыстар, ел ішіндегі митингтер мен халық наразылықтары және де экстремисттік топтар жайлы жазылған.

Нейтралды жаңалықтар құрамында, спорт жаңалықтары, медицина мен саяси жаңалықтар бой түзеп тұр.

www.politico.com сайты саяси жаңалықтар базасында құрылған сайт болғандықтан, жарияланған жаңалықтардың 70 пайызы саясатқа қатысты. Бірақ бұл сайтта нақты Қазақстан жайлы емес, АҚШ-ты, Ресейді немесе тағы басқа елді айту барысында, салыстыру мақстанында ғана Қазақстан қолданылған. Жаңалықтың 49-і сыртқы саяси жаңалықтар, 9-і ішкі саяси жаңалықтар, 2-медициналық жаңалықтар берілген.

Медицина жаңалықтары коронавируске қатысты статистикалар түрінде көрсетілген болса, ішкі саяси жаңалықтар президенттің ауысуы мен ішкі келіссөздер жайында хабарлайды. Ал сыртқы саяси жаңалықтар ішінде, Қазақстанның көршілес жатқан Қытай және Ресей елдерімен саяси қарым-қатынастары жайлы, Бүкіләлемдік денсаулық сақтау ұйымының конференциясына қатысқаны жайлы баяндалған.

Саяси сайт болғандықтан негативті жаңалықтар өте аз, басым көпшілігі тек нейтралды жаңалықтар болып табылады.

www.euronews.com сайтында 15-саяси жаңалықтар, 3-туризм, 8-ғылыми жаңалықтар жарияланған. 2-негативті, 18-нейтралды, 6-позитивті жаңалықтар. Негативті жаңалықтардың санын бесінші мәрте Бек Эйр компаниясы құрауда, ал нейтралды жаңалықтар топтамасының басым көпшілігі саяси жаңалықтар, 6-позитивті жаңалықтар ғылыми ашылулар, космонавтика мен туризм бағытында.

Жалпы туризмге қатысты жаңалықтың болуы, мемлекет имиджін әлемдік аренада арттыруға көмектеседі. www.euronews.com сайтында жарияланған туризмге қатысты жаңалықтар Шымбұлақ жайлы. «**Shymbulak: Kazakhstan's winter kingdom**» деген тақырыпта жарияланған жаңалық, Қазақстанның әдемі жерлерін сипаттап, Шымбұлақты ғана айтып қоймай, одан бөлек Медеудің әлемдегі ең биік мұз айдыны екендігі айтылған.

Талқыланған 5 ресми сайттың Қазақстан жайлы жазылған жаңалықтардың авторларын да зерттеп көрдік, статистикаға сәйкес, соңғы 2 жылда шыққан жаңалықтардың 82 %-ы шетелдік редакторлар болса, 18 %-ы қазақстандық редакторлар немесе шетелдегі қазақстандықтар болып табылады. Отандық редакторлардың басым көпшілігі өз жаңалықтарын www.bbc.com сайтына жариялаған.

Сайттарда жарияланған жаңалықтар әртүрлі бағытта әрі әртүрлі саладағы жаңалықтар болып табылды. Зерттелген сайттардағы жаңалық-

тардың басым көпшілігі саяси жаңалықтар мен спорт жаңалықтары. 62% нейтралды, 31% негативті, ал 7% позитивті жаңалықтарды құрайды.

ҚОРЫТЫНДЫ

Кеңес Одағының құрамында болған кезде, Қазақстан бүкіл әлемге **Байқоңыр** деген атпен танымал брендке ие болды. Алайда Кеңес Одағы ыдырап, тәуелсіздік алғаннан кейін біздің елдің тәуелсіз брендіне айналғаны және осы уақытқа дейін Байқоңыр толыққанды қазақстандық бренд емес, бүкіл Кеңестер елінің өнімі болып саналып келгенін бірден айта кеткен жөн. Жақында ғана Алматы апорты Қазақстан қазынасында өте күшті бренд болды, өйткені бұл алма алуан түрлі көрмелерде көптеген сыйлықтарға ие. Айтпақшы, Оксфордтан келген биологтар ең жаңа технологияларды, соның ішінде ДНҚ анализін қолдана отырып, алманың Қазақстанның Қытаймен шекаралас екі мың метрден астам биіктікте орналасқан таулы аймақтарында екенін анықтады [URL: <http://www.automan.kz/198153-kazakhstan-rodina-jablok-britanskies-uchenye.html>]. Мұндай қызықты фактіні мемлекет имиджін көтеруге пайдалануға болады, мысалы, қызықты туристік деталь ретінде дайын пиар. Бірақ, апорт, өкінішке орай, бұрынғы күндердің бренді болып табылады, өйткені бүгінде тау бөктеріндегі көптеген бақтар жаппай кесілді. 2010 жылы қала күнінде өткізілген алғашқы «**Apple Fest'10**» алма фестивалі «бай» алма «дәстүрлерін қалпына келтіруге, әйгілі жемістердің танымалдылығын қайтаруға және оны өсіру деңгейін бұрынғы биіктерге көтеруге, сондай-ақ Алматы облысының шаруашылықтарына мүмкіндік беруге арналған көше жәрмеңкесін ұйымдастырды» [URL:

<https://www.zakon.kz/145830-kazakhstan-rodina-jablok-britanskies.html>]. Ұйымдастырушылардың үміті ақтала ма, жоқ па, оны уақыт көрсетеді. Бірақ та, алма брендин мемлекет брендіне айналдыру шаралары басталып кеткен, мысалы ЭКС-ПО-2017 халықаралық көрмесінде алма басымдық алып, шетелге Қазақстан **алманың отаны** ретінде таныстырылды.

Алдын ала нәтижелерді қорытындылай келе, елдің брендинг және имидж жасау бизнесі үлкен максимализммен байланысты деп айта аламыз. Себебі Қазақстанның оң имиджін көтеруге бағытталған елеулі қадамдар көбінесе халықаралық деңгейдегі сыртқы саяси және экономикалық бастамаларда көрінеді. Қазақстанға жаңа брендтік тұжырымдама қажет, оны іске асыру бірнеше кезеңнен тұрады. Мысалы, бірінші кезең рәміздердің «тізімдемесі» болуы мүмкін: брендтер - атаулар (қалалар, ғимараттар, ескерткіштер, көрнекті орындар); жеке брендтер (мемлекет қайраткерлері, жазушылар, ғалымдар, суретшілер) және тауарлық брендтер. Ақпараттық ықпал етудің рөлін бұқаралық ақпарат құралдары қабылдауы керек, оны әдебиет, спорт, өнер, шоу-бизнес, кино, туризм және т.б. арқылы жүзеге асыруға болады. Ең алдымен, елдің саяси имиджінен басқа, мәдени имидждің де бар екенін түсіну керек.

1840 жылы француз жазушысы Оноре де Бальзак баспасөзді «**төртінші билік**» деп атады. Яғни БАҚ-тың көмегімен мемлекеттің оң имиджін насихаттай аламыз, сол уақытта масс-медиа өнімдерінің мемлекеттік теріс имидждің көрініс беруіне қосар үлесінің де зор екенін мақаладағы деректер мен сандық мәліметтер дәлелдеп отыр.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Ахметов Л.С. Қазақстандағы PR және БАҚ// -Алматы: «Қазақ университеті», 2015. – 48-219б.
2. Роль СМИ в формировании культуры мира. Международная научно-практическая конференция//Алматы, 2005г. –52с.
3. Академия экономики и права. Союз журналистов Казахстана. Общественное объединение «Freedom house». Казахстанские СМИ и защита прав и свободы личности// -Алматы, 2010. –88с.
4. Морозов А.А. Средства массовой информации в Республике Казахстан и правовое поле их деятельности// -Алматы, 2001. –12с.
5. Корконосенко С. Г. Основы журналистики: Учебник для вузов. – М.: Аспект Пресс, 2004. – 287 с.
6. Медовкина Л.Ю. Роль СМИ в формировании имиджа государства // Журнал исторических, политологических и международных исследований. 2015 №1 (55).С. 122-129
7. URL: <https://www.bbc.co.uk/search?q=kazakhstan>
8. URL: <https://www.usnews.com/search?q=kazakhstan#gsc.tab=0&gsc.q=kazakhstan&gsc.page=1>
9. URL: <https://www.nytimes.com/2020/10/26/business/kazakhstan-embraces-borat.html?searchResultPosition=1>
10. URL: <https://www.politico.com/newsletters/playbook-pm/2020/08/27/what-jared-kushner-told-us-about-trump-490208>
11. URL: <https://www.euronews.com/tag/kazakhstan>
12. URL: <http://www.automan.kz/198153-kazakhstan-rodina-jablok-britanskies-uchenye.html>
13. [URL: <https://www.zakon.kz/145830-kazakhstan-rodina-jablok-britanskies.html>]

ӨНЕРТАНУ ҒЫЛЫМЫ НАУКА ОБ ИСКУССТВЕ ART SCIENCE

УДК 78 (4/9)

АБЛАЕВ ДИАС АЛЕКСАНДРОВИЧ

Магистрант

Кафедры «Эстрадный вокал»

Казахской Национальной Академии искусств им.Т.Жургенова

МЕТОДИЧЕСКИЕ РАЗРАБОТКИ ПО ВОКАЛЬНОМУ ИСПОЛНИТЕЛЬСТВУ (НА ПРИМЕРЕ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ РАБОТЫ НАРОДНОЙ АРТИСТКИ РК Н.Х. ЕСКАЛИЕВОЙ)

Резюме. В статье Д.Аблаева освещается актуальная проблема отечественного вокального образования, связанная с обучением пению в профессиональном вокальном исполнительстве. В качестве образовательной базы выбраны методические разработки по вокальному исполнительству педагога-наставника, Народной артистки РК Н.Х. Ескалиевой. Основную канву научной статьи составляет учебное пособие мастера, основанное на многолетнем опыте работы с обучающимися.

Ключевые слова: эстрада, вокальное исполнительство, педагогика, методические разработки.

Түйін. Д.Аблаевтың мақаласында кәсіби вокалдық орындауда ән айтуды оқытумен байланысты отандық вокалдық білім берудің өзекті мәселесі баяндалады. Білім беру базасы ретінде педагог-тәлімгер, ҚР Халық әртісі Н.Х. Есқалиеваның вокалдық орындауы бойынша оқу әдістемесі таңдалды. Ғылыми мақаланың негізгі арқауы білім алушылармен көпжылдық жұмыс тәжірибесіне негізделген әйгілі әншінің оқу құралы болып табылады.

Түйінді сөздер: эстрада, вокалды орындаушылық, педагогика, әдістемелік әзірлемелер.

Summary. The article by D. Ablaev highlights the actual problem of kazakh vocal education related to teaching singing in professional vocal performance. As an educational base, methodological developments on vocal performance of the teacher-mentor, people's artist of the Republic of Kazakhstan N. H. Eskalieva were chosen. The main outline of the scientific article is the master's manual, based on many years of experience working with students.

Keywords: pop music, vocal performance, pedagogy, methodological developments.

Существует мнение, что эстраднему певцу нет необходимости уделять внимание занятиям вокалом, стоит записать несколько треков, и карьера на телевидении обеспечена.

В ответ на это можно привести слова гениального русского композитора М.И. Глинки: «Поскольку все голоса (простые и сложные) – несовершенны, необходимо обучение, направленное на исправление недостатков и улучшения речи». Поэтому каждый, у кого есть голос, «простой» или «сложный», должен научиться петь и развивать его.

Народная артистка РК Н.Ескалиева работает на эстраде многие годы. Несмотря на насыщенность концертной и творческой деятельности, она, в

свое время приняла приглашение Казахской национальной академии искусств имени Т. Жургенова преподавать эстрадный вокал на кафедре «Эстрадный вокал». На данный момент имеет ученое звание профессора. В своем методическом пособии она делится многолетним сценическим опытом в преподавательской работе [Н.Х.Ескалиева, 1994. 60 с.]. По мнению певицы эстрадный певец должен пройти сильную вокальную школу и овладеть основами классической певческой школы. Ему необходимо знать определенные техники в исполнении разножанровых эстрадных произведений. В настоящее время на нашей эстраде сложилась парадоксальная ситуация. Недостаточно педагогов по эстраднему вокалу. По

разным причинам старшее поколение, работавшее долгие годы на профессиональной сцене, не имело базового образования и опыта преподавания. А 40-45-летние творческие люди, готовые приступить к преподаванию, не имеют вокального образования. Именно поэтому миссия кафедры заключается не только в подготовке высокопрофессиональных исполнителей, но и преподавателей эстрадного искусства. Н.Ескалиева сетует на то, что найти по настоящему содержательную публикацию по вокальной педагогике двадцатого века, посвященной вопросам преподавания эстрадного вокала и особого подхода к подготовке эстрадных исполнителей затруднительно. Она придерживается того принципа, что педагог должен опираться на набор базовых принципов, а не на практические подходы. Вокальные технологии - это первый шаг в карьере профессионального певца, поэтому существует необходимость в публикациях, определяющих технологическую основу вокального искусства.

Автор педагогического пособия придерживается постулата о том, искусство вокала опирается на природные особенности, развивает звуковые и вокальные способности в зависимости от физиологических способностей певца. Знаменитая оперная певица и педагог И.И. Масленникова считает: «Многие очень хорошие певцы-профессионалы приступают к преподаванию. Хочется напомнить моим коллегам, что это не продолжение их рода деятельности, а смена профессии. Если педагог хочет добиться успеха, он должен отнестись к работе с полной ответственностью, считая, что преподаватель в ответе за молодых неопытных учеников, он полностью несет ответственность за судьбу этих людей». Соглашаясь с мнением И.И. Масленниковой певица выражает свою точку зрения по вопросам использования опыта эстрадной певицы и основных принципов вокальной педагогики. Она считает, что это может помочь педагогу найти правильное методологическое направление и избежать ошибок, с которыми он столкнется, используя только свой личный опыт. Каждый вдумчивый и уравновешенный педагог должен уметь анализировать, обобщать и применять опыт других педагогов и исполнителей, а также использовать научные данные, полученные в результате объективных исследований. Только такой подход может принести пользу молодым эстрадным певцам. «Это побуждает меня накапливать практический и педагогический опыт» Стоит отметить, что нет особого «эстрадного вокала». Он универсален. Единственное отличие в том, что эстрадный певец воспитан на лучших традициях эстрадных песен (эта категория относится ко всем типам и жанрам эстрадной музыки - джаз, поп, рок и т.д.) - делится своим мнением исполнительница. Ее приводится пример, подтверждающий этот факт. Весной 2002 года посольство США в Алматы организовало серию джазовых концертов. В связи с этим Казахская национальная академия им. Т.

Жургенова совместно с кафедрой «Эстрадное искусство» пригласили музыкантов для проведения мастер-классов для студентов и преподавателей. Коко Йорк, один из джазовых певцов, преподающий в настоящее время в Роттердамской консерватории, на мой вопрос: «Есть ли особенности в подготовке эстрадных певцов?» - ответил отрицательно. Таким образом, это подтверждает мнение, что эстрадный вокал не является каким-то «особенным вокалом». Тем не менее существуют особые подходы и требования к подготовке эстрадных исполнителей.

Далее приводятся выдержки из методического пособия Народной артистки РК Н.Х.Ескалиевой, где каждый раздел нацелен на изучение целого комплекса важных теоретических и практических навыков в вокальном исполнительстве [Н.Х.Ескалиева, 1994. с.6].

Автор пособия дает следующие важные рекомендации. Прежде чем приступить к практической работе с начинающим певцом, необходимо дать краткое описание анатомического строения голоса. Наиболее важной составляющей голосового аппарата является гортань. Гортань играет особую роль в двух совершенно разных физиологических процессах: дыхании и звуке. Движение гортани легко ощущается пальцами при пении и глотании.

«Рабочее устройство» гортани для пения и все его движения никогда не должны соответствовать какой-либо общей «застывшей норме» для всех певцов. Певец должен знать, что голосовая функция гортани тесно связана с личностью певца. Внутри гортани две корочки. Корка проходит через гортань примерно. Для певца важно найти наиболее удобное (эффективное) положение гортани. Автор методической работы в этом вопросе разделяет мнение ученых, научные труды которых далее приводятся [В.П. Морозов, 1982. с.272], [Б.Дмитриев. 1962, с.72].

Практика преподавания эстрадного вокала показала, что эстрадное пение в основном основано на трех типах голосов. Они являются голосом среди теноров, баритонов и голос среди женщин с низким голосом, близких к народному пению. Диапазон эстрадных исполнителей, как правило, колеблется от тенора - До - от первой октавы, Фа, Соль - до второй октавы. У баритона - от малой октавы Соль до второй октавы Ми, До. Практика этой группы показала, что достаточно иметь дело с текущим репертуаром, поскольку диапазон большинства песен не превышает полутора октав (за редким исключением). Поэтому, в первую очередь, необходимо развивать звуки «открытого тона» и закреплять их вокальными упражнениями. Нет необходимости расширять диапазон, поскольку это может привести к чуждому для эстрады оперному звучанию.

Что касается низкочастотного женского голоса, то нормального диапазона составляет около одной октавы от малой октавы ЛЯ до первой октавы ЛЯ.

Но, если голос выходит за пределы диапазона октав, он требует, чтобы вокал звучал немного более чистым тоном, типичным для стиля поп-музыки. Эту технику необходимо освоить, чтобы расширить диапазон до полутора октав.

Еще одна вещь, которую стоит отметить, это то, что вы не должны мешать «притуплять» звуки, которые приводят к академическому стилю пения. Фактически, этот трек приводит к полосе пропускания в две октавы, но это не типично для поп-музыки, а только для исполнения камерного и оперного вокала.

Голосовые связки слизистой оболочки на стенках гортани предстают белыми жемчужинами у женщин, а у мужчин иногда кажутся немного красновато-блестящими. Есть определенная толщина голосовой связки. Толщину голосовой связки составляют голосовые (вокальные) мышцы.

Благодаря внутренним мышцам гортани, черпаловидным и щитовидным хрящам голосовые связки обладают способностью напрягаться и могут сближаться почти до полного соприкосновения, покрывая собой на большем и меньшем пространстве истинные связки. Они могут вплотную соединиться друг с другом до полного закрытия голосовой щели.

Это общие сведения о строении гортани, о которых должны знать и педагог, и студент.

Виды певческого дыхания делятся на три типа:

1) Ключичное дыхание. Оно происходит при участии верхней части грудной клетки, диафрагма не опускается. Живот убирается.

2) Нижнегрудно-диафрагматическое дыхание. Расширение нижней части грудины. Поглощается воздух в легкие с нижней части диафрагмы. Это самый распространенный тип дыхания при исполнении песни.

3) Брюшное дыхание считается самым полезным и правильным. При брюшном дыхании поднимается вперед стенка живота, диафрагма опускается и воздухом наполняется средняя и нижняя часть легких.

Как показывает опыт современной эстрадной музыки певцы на сцене должны уметь двигаться и танцевать. В таких случаях невозможно держать одну форму дыхания. По правилам эстрадный певец должен использовать одну форму дыхания и это правильно.

В процессе обучения вокалистов, как правило, приемлем диафрагматический тип дыхания. Под нижними ребрами находится пленка, которая разделяет брюшную полость от грудной на две части, именно она помогает набирать большой резерв дыхания. Педагог должен обратить особое внимание на то, насколько правильно подбирает его ученик вид дыхания. Если голос поставлен, то не стоит менять систему дыхания.

Как правильно поставить голос:

а) вдохнуть воздух;

б) нельзя издавать звук при недостаточном входе воздуха;

в) силу голоса, которая появилась при потоке звуков, надо сохранить до хода следующего звучания;

г) дыхание должно быть достаточно для распределения до конца по всей комбинации;

После окончания комбинации нужно выдохнуть остатки воздуха.

Одним из наиболее важных моментов в музыке является поток звуков, определяющий состояние голоса. Существуют различные хрипоты: мягкий, грубый и хриплый. Голосовые связки раз за разом сжимаясь и разжимаясь, создают серию звуковых волн. Звуковые волны в музыке являются не только выразительным средством, но и считаются особым средством звукового аппарата. У каждого артиста эстрады должны быть все виды данного средства.

Мягкие и хриплые хрипоты характерны для лирических песен, грубые используются при исполнении песен в стиле джаз, рэп и т.п.

Начинающий вокалист в процессе обучения должен знать сведения о регистре голосов. Диапазон зависит от природы голоса, поэтому существуют регистры. Есть несколько переходов между регистрами. С методологической точки зрения, под регистром голоса понимается система звуков, которые равномерно произносятся. Основные принципы певческого голоса женщин такие же, как у мужчин: появление смешанного голоса в середине диапазона, свободная подача дыхания, использование звуков О и У при формировании верхних звуков, систематизация голосов, свободное звучание.

Опора – это своеобразное ощущение, которое помогает вокалисту свободно управлять голосом. Чувство опоры-субъективное состояние, поэтому каждый исполнитель проявляет себя по-разному. Голосовой аппарат профессионального певца характеризуется резким сужением дыхания в опорном звучании. У студентов, как правило, нет опорных ощущений в начале занятий вокалом. Они начинают появляться постепенно, по мере работы со звуком. Особое внимание следует уделить звуку. В вокальной педагогике существует теория, первый-звук либо дыхание. На мой взгляд, правильно поставленный звук, позволит начинающему вокалисту быстро выйти на оперное дыхание, поэтому необходимо на занятиях уделить особое внимание на эту проблему. Для устранения носового звучания особое место занимает мягкое небо и гортань. Небольшое частичное прикосновение зева к мягкому небу приводит к устранению носового звука. Вокальная педагогика имеет различные мнения о форме мягкого неба, но вопрос об его типе и функциях должен рассматриваться по-отдельности. В начале занятия вокалом у обучающихся обычно отсутствует чувство опоры. Когда вы работаете со звуком, он постепенно начинает проявляться. Особое внимание следует уделить звуку. Только опыт и чутьё педагога может помочь выявить истинную вокальную природу

обучающегося.

Следует иметь в виду, что некоторые вредные привычки можно найти даже у начинающих певцов, если они не работают над своим вокальным развитием. Возникает вопрос: откуда же эта привычка? Любой человек, у кого есть вокальные данные с рождения, привыкает петь по-своему и на своё усмотрение. В течение этого периода в голосе певца формируется ряд привычек, которые внезапно проявляются без какого-либо контроля. В зависимости от продолжительности этого периода и от того, насколько тщательно певец использует свои способности, определяется степень, в которой певец достигает успеха с педагогом.

Показ на занятиях звучания своим голосом, позволяет воздействовать на голосовую функцию в целом и организовать её в нужном направлении. Студент сразу понимает, что требуется от него. К сожалению, самая широко используемая ошибка среди популярных певцов телевидения и радио – это исполнение через нос. На мой взгляд, это считается нормой на эстрадной сцене, так как большинство из них не изучали вокальное искусство и абсолютно безграмотны в этом направлении. На уроке я пытаюсь объяснить начинающим певцам, что они должны издавать правильный звук «без носа». Несмотря на то, что я против, все же наглядно показываю такое звучание, тем самым объясняя значение хорошего опорного звука.

В большинстве случаев носовые звуки, возникающие из-за слабой функции коры нёба, лучше всего корректируются с помощью упражнений наиболее выраженным U-образным голосом. Эти упражнения выполняются сначала с упором на «середину», а затем путем распространения диапазона на соседние участки. С таким успехом могут быть проведены упражнения со звуком «и», но «и» должно быть заполнено грудным резонатором. Первопричину этого дефицита следует искать в последствиях инфекционных заболеваний горла и миндалин. В таких случаях необходима помощь специалистов. Основные вредные привычки, с которыми сталкиваются вокалисты: давление горла, пение между зубами, наклон головы в одну сторону, пение через нос. Эти вредные привычки можно исправить, и придется усердно работать над этим.

Голос может быть говорящим, поющим или свистящим. Звук человеческого голоса является физическим явлением и изучается точной наукой об акустике. Основным источником вокального пения является человеческий голос. Звуковые волны, находящиеся в гортани, а также в дыхательных путях распространяются во всех направлениях, тем самым, они выходят изолированно через ротовое отверстие во внешнее пространство. Соответственно, звук, испускаемый гортанью, достигает уха слушателя.

Каждый музыкальный звук характеризуется громкостью, силой и мелодией. Высота звука зависит от частоты колебательного движения. Чем

больше колебаний, тем громче звук. Единственный орган в голосовом аппарате, где издается высокий звук, это голосовые связки человека.

Сила звука зависит от амплитуды и поля колебательного движения. Сила звука появляется в гортани и зависит от амплитуды и поля колебательного движения, повышаясь за счет увеличения желудочкового давления. Мощность звука измеряется в децибелах. Наши уши могут принимать очень высокие градации звука от 0 до 120 дБ. Мелодия звука – очень важное качество вокального звука. Для определения сложного звука и качества звучания выделяется сумма звуков, составляющие обертоны отдельного тона.

Барабанная перепонка вибрирует с частотой около 5-7 Гц и ощущается как ритмичная пульсация звука. Если удары производятся более 6-7 раз в секунду, очень часто вибратор будет восприниматься как «волны», а если оно слишком частое, оно будет звучать как звук. Вибрато делает голос теплым, ярким и выразительным. Это воспринимается нашими ушами как составляющая мелодии звука. Вибрация голосовых связок певца обусловлена систематическим изменением всех свойств звука: громкости, мощности и мелодии. Правильное вибратор является показателем технического успеха голоса певца. Несмотря на то, что звуковая вибрация может быть от природы качественной, она может меняться в лучшую и в худшую сторону. Вибрато является предметом направленного обучения, которое в некоторой степени зависит от нашей воли. Вибрато в мастерстве вокального искусства отличается своей плавностью и устойчивостью. В связи с тем, что гортань певца работает свободно без какой-либо силы, возникает ровное вибратор. Наиболее распространенными дефектами вибратора являются «вибрирующие» и «дрожащие» голоса, с небольшим односторонним вибратором или совсем без него. Основной тип вокального пения – кантилена. Кантилена требует звук свободного, певучего звука. Такая звуковая характеристика голоса певца обусловлена ровным, устойчивым вибратором. Первым условием развития кантиленного звучания является достижение высокой степени гармоничности всех органов голосового аппарата, что формирует оперный, поставленный голос, в том числе качественное постоянное вибратор. Второе условие – знать legato – то есть хорошую связь звуков. Овладение кантиленой – венец вокального мастерства. С помощью кантилены решаются различные задачи, но его основное назначение – выражать сильные и глубокие чувства.

Развитие кантилены требует хорошо дыхания, вертикального, изменчивого звука и хорошего мастерства. Особое место занимает правильное воспроизведение звука в различных типах мелодий. Упражнения следует произносить так, чтобы звук всегда был в одном и том же положении, а вибратор была устойчивой, свободно перемещаясь от ноты к ноте. При произнесении согласных гортань должна минимально отклоняться, оставаясь в

исходном положении. Это обеспечит сохранение аппарата певца, а также наличие постоянного vibrato.

На первых уроках я уточняю диапазон и тип голоса студента, а также узнаю особенности голоса. Особое внимание следует уделить позе головы и области солнечного сплетения певца. При пении певец не напряжен, опирается на одну или две ноги, плечи подняты, руки расположены красиво и свободно.

Певец держит голову прямо. Резкий подъем головы всегда приводит к напряжению лобной доли шеи и гортани, что отрицательно влияет на звук.

В принципе, все начинающие певцы поют с полужакрытым ртом (сквозь зубы). Поэтому важно выполнять простые упражнения – открывать рот. Открытие молчаливого рта хорошо помогает, и примерно через два-три дня обучающийся начинает широко открывать рот. Далее я объясняю структуру гортани, показываю, как надо правильно дышать, излагаю типы дыхания, использующиеся при пении, а также о значениях межреберной мышцы и диафрагмы в нашей работе. И в последующих занятиях закрепляю материал. На начальных этапах обучения необходимо сосредоточиться на дыхании. Однако это не должен делать сам обучающийся, так как он потом может привыкнуть и все время будет «обращать внимание» на свое дыхание.

Во время работы со студентом его голосовой аппарат может давать сбой. У исполнителя до окончательной постановки голоса могут появляться определенные рефлексы. С помощью педагога на уроке певец ощущает силу голоса, а затем запоминает его. Певец должен обращать большое внимание на ощущения на ранних этапах пения, но не должен заикливаться на принципах работы голосового аппарата. Только когда весь набор рефлексов певца проходит и голосовые аппараты работают автоматически, он может сосредоточить свои чувства в исполнении. То есть на заключительных этапах процесса овладения формированием вокального голоса, чувства и вокальная техника работают одинаково и без каких-либо усилий, таким образом, полностью осваивая автоматические функции вокального аппарата.

Следует избегать чрезмерного дыхания, и певец должен чувствовать свою меру. Это необходимо, чтобы дышать свободно, без малейшего дрожания с паузой дыхания. Особое внимание в работе уделяю задержке дыхания, поскольку задержка позволяет правильно сформировать звук, что приводит к рациональному использованию дыхания.

Для того, чтобы правильно подобрать студенту репертуар, важно изучить его характер и определить его амплуа в эстрадном мире.

Важную роль в воспитании эстрадного певца играет репертуар. Из правильно выбранного репертуара определяется следующий рост исполнителя, позволяющий ему полностью раскрыть свой

потенциал.

Прежде всего, педагог должен определить свои способности и, соответственно, предложить конкретные песни. «Я никогда не даю песни, которые не нравятся обучающемуся. За исключением случаев, когда считаю, что определенная композиция полезна. Я позволяю студентам исполнять песни, которые они хотят петь, если они соответствуют стилям, которые приветствую. Но певец для развития вокальных данных должен исполнять сложные классические и эстрадные песни. Здесь необходимо определить ориентир, стремление и возможности певца, выбрать сольный репертуар и дать верное направление. Обучение в нашей академии основано на традициях казахской эстрадной песни и современной музыки, в том числе казахских композиторов мирового уровня. На мой взгляд, джаз – это основа всей современной музыки. Поэтому певец должен знать и слушать эту музыку. Изучая джазовую музыку, молодой певец приносит новый цвет в казахские песни. Нельзя научить джазу, нужно чувствовать музыку. Студентам, которые любят такую музыку, я рекомендую исполнить песни джазовой классики Д. Гершвина, Д. Керна, Ф. Роджерса и других. Советую слушать музыку известных американских джазовых исполнителей: Э. Фитцджеральда, Л. Армстронга, С. Воана, Б. Холлидея, Наткина Кол Д. Д. Шура и других. Я настоятельно рекомендую студентам слушать записи всемирно известных и местных артистов, выступающих в разных жанрах, так как это расширяет их кругозор. Также предлагаю обучающимся следить за тем, что происходит в разных направлениях мира музыки. Педагог и сам должен быть в курсе таких новостей» [Н.Х. Ескалиева, 1994. с.50].

Большинство трудностей у студентов появляется при выборе обязательных произведений из казахского репертуара. Если с творчеством известных казахстанских композиторов: Ш. Калдаякова, А. Байсеуова, Е. Хасангалиева, А. Еспаева, Б. Байтерекова, М. Мангытаева, Б. Жуманиязова, Ш. Кажгалиева, Т. Базарбаева и других не возникает проблем относительно нотного материала, то при выборе песен современных исполнителей возникают проблемы ввиду отсутствия нотного материала. По этой причине единственным способом решения указанной проблемы является переложение музыкального материала с пленки на ноты и дальнейшая его обработка. В этот период большая часть работы возлагается на концертмейстера.

Концертмейстер – один из основных помощников педагога в ходе определения нужного репертуара. В процессе работы в группах эстрадного вокала концертмейстер должен знать джазовую и современную музыку, прекрасно читать по нотам, кроме того уметь перекладывать мелодию с пленки на ноты, а также проводить её дальнейшую обработку. Не каждый окончивший высшее учебное заведение по отделению «Эстрадный вокал» специалист владеет приемами работы с совре-

менными музыкальными жанрами, что напрямую влияет на его трудоустройство в будущем. Начиная певец чувствует себя комфортно не только при наличии рояля, но и при условии совместной работы с опытным концертмейстером. Это очень сложный процесс, но решение указанной проблемы является таковым. Успешное обучение и воспитание студентов тесно связано с отбором абитуриентов согласно профессиональным требованиям. Разумеется, может сложиться ошибочное мнение при первой встрече с поступающим, однако обстоятельная беседа консультанта с ним во многом выявляет не только его слабые стороны, но и дает объективное представление о возможностях потенциального студента в будущем. После предварительного отбора поступающему на вокальное отделение Академии предлагается спеть песню по собственному выбору, прочитать отрывок из прозаического или лирического произведения, станцевать. Если поступающий после первого тура удостоивается положительной оценки своих способностей, он проходит на второй тур.

На начальном этапе сдаются экзамены по трём дисциплинам: пению, чтению и танцу, затем выносится решение. Основными положениями при приёме студентов являются: возраст для девушек - 17-20 лет; возраст для юношей - 18-22 года, внешность, хорошие вокальные данные, музыкальность, пластика, артистизм, вместе с тем знание эстрадных стилей и т.д.

Обязательное требование для поступления на вокальное отделение - это окончание средней музыкальной школы или колледжа. Однако для особо одарённых людей это не является приоритетным. Как показывает практика, выпускники музыкальных колледжей развиваются постепенно, не сразу раскрывается их творческий потенциал. Абитуриенты, поступившие без специальной подготовки, «догоняют» своих сокурсников по мере учёбы.

Голосовой аппарат певца – это часть его организма, требующая соответственного отношения к себе. Хорошее правильное пение, голос связаны не только с профессиональной подготовкой, но и отношением человека к собственному образу

жизни. К сожалению, многие об этом забывают. Если певец любит свое дело и заботится о дальнейшем своем совершенствовании, то он должен задуматься об образе жизни, непосредственно влияющем на весь его организм. Певцу правила важны для последующей артистической деятельности, совершенствования вокально-технических данных. Необходимо учитывать болезни голосового аппарата, так как в болезненном состоянии нельзя исполнять песню. Многие болезни горла не доставляют особых препятствий в исполнении песен, они проходят самостоятельно без участия врача. Например, банальная простуда или трахеит не мешают практической деятельности певца. Однако следует напомнить об одном важном правиле, традиционно применяемом в певческой среде, это предоставление 2-3-х дневного отдыха в течение каждого месяца, что считается обязательным и его нельзя нарушать. В большинстве случаев причиной заболеваний горла является неправильное использование голосового аппарата. И как следствие болезнь исчезает после исправления допущенных ошибок в работе с голосовыми связками. По мере увеличения количества разнообразных упражнений с голосовым аппаратом появляется своеобразное противодействие болезням горла. Насколько певец терпелив и силен, а также использует правильные механизмы пения и извлечения звуков, настолько он без усталости может исполнить песню. Ограничением работы над голосовыми связками является только одно - усталость певца. Опираясь на мнение русского ученого А. Егорова, который дает подробную информацию об этой проблеме в своей работе «Гигиена голоса и его физиологические основы» автор рассматриваемого труда закономерно придает важное значение выдвигаемому аспекту в вокальном исполнительстве [А. Егоров, 1962, с.258].

Певец должен выработать в себе умение определять усталость и необходимость отдыха. Конечно, это не противоречит истине, однако не следует забывать, что не только физическое, но и духовное здоровье является залогом хорошего голоса. Без этого постулата не может быть прекрасных результатов в певческой карьере.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Н.Х.Ескалиева Эстрадный вокал. Учебное пособие. Алматы – 1994. 60 с.
2. В.П. Морозов «Об экспериментально-теоретическом исследовании голоса певца и его значения для вокальной педагогики». // «Проблемы вокальной педагогики». VI выпуск, М - 1982.
3. Б.Дмитриев. «Голос певцов». «Музгиз», 1962.
4. А. Егоров. «Гигиена голоса и его физиологические основы» - «Музгиз», 1962.

БӨРІБАЕВА ДИНАРА ДӘУЛЕТҚЫЗЫ

Оқытушы

Т. Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы

САЛХАНОВА ЖАНАТ ХАМАРҚЫЗЫ

Педагогика ғылымдарының докторы, профессор

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

КИНО ӨНЕРІНДЕГІ ТОТЕМДІК БЕЙНЕЛЕРДІҢ ИНТЕРПРЕТАЦИЯСЫ

Түйін. Мақалада түркі мәдениетіндегі тотемдік образдардың дамуы қысқаша баяндалуымен қатар, түркі әдебиеті мен қазақ кино өнеріндегі көрінісі айтылады. Сол себепті, Көкбөрі бейнесінің пайда болу тарихына үңіліп, қасқыр бейнесінің сомдалу ерекшеліктерінешолу жасалады. Тотемдік образдардың ішінде «көкбөріге» талдау жасалып, әдебиет және кино өнеріндегі аталған образдарға тоқтала отырып, олардың сипатталу ерекшеліктеріне шолу жасалады. Көкбөрі образының әдебиет пен көркем кинодағы рөлі айқындалады.

Зерттеу әдіснамасы салыстырмалы-тарихи әдіске негізделген, автор осы мақалада көркем әдеби шығармалардағы және қазіргі киноөнердегі жануарлардың бейнелерін салыстырады, жалпы ерекшеліктері мен айырмашылықтарды анықтайды.

Түйінді сөздер: миф, әдебиет, көркем кино, көкбөрі, тотемизм, тотемдік бейне.

Резюме. В статье дается краткая информация о развитии тотемных образов тюркской культуры, а также отражение тюркской литературы в казахском киноискусстве. Рассматривается история возникновения образов, а также говорится об особенностях создания образа волка. Среди тотемных образов развернуто анализируется образ Кокбори, представленный в литературе и киноискусстве, обзор особенностей их описания. Определяется роль образа Кокборив литературе и художественном кино.

Методология исследования базируется на сравнительно-историческом методе, автор в данной статье сопоставляет образы животных в произведениях художественной литературы и современном киноискусстве, выявляет общие черты и различия.

Ключевые слова: миф, литература, художественное кино, Кокбори, тотемизм, тотемный образ.

Summary. The article provides brief information about the development of totemic images of the Turkic culture, as well as the reflection of the Turkic literature in the Kazakh cinema. The history of the appearance of images is considered, as well as the features of creating the image of a wolf are discussed. Among totem images, the image of Kokbori presented in literature and cinema is analyzed in detail, as well as an overview of the features of their description. The role of the image of Kokbori in literature and art cinema is determined.

The research methodology is based on a comparative historical method. the author compares the images of animals in works of fiction and modern cinema, identifies common features and differences.

Keywords: myth, literature, art cinema, Kokbori, totemism, totem image.

КІРІСПЕ

Анималистік тотемдік бейнелер әдебиет пен өнерде елеулі орын алады. Бірақ бұл бейнелердің символдық мазмұны, мысалы, батысеуропалық және түркі мәдениетінде қарама-қарсы. Ең көп таралған Тотем бейнелерінің бірі-қасқыр бейнесі. Бірақ славян мәдениетінде қасқыр адамға қауіп төндіретін күшті, қатыгез аң болса, түркі мәдениетінде Қасқыр күшті ғана емес, сонымен қатар басқа да оң қасиеттерді бейнелейді.

Қасқыр бейнесінің қазақ киносына тигізген әсер-ықпалын зерттеу, тағылықты жатсыну мәселесін таным елегінен және қасқырдың екіұдай табиғатының көркем кинодағы көрінісін зерделеу ғылыми жұмыстың өзектілігі болып табылады. Қазақ кино шығармаларында қасқыр бейнесіне қатысты мифопоэтикалық түсініктерді пайдалана келе, ұлттық санаға, ұлттық дүниетанымға жақын-

дай түсу мақсат етіле отырып, мына міндеттер атқарылады: әдебиеттегі бөрілер бейнесінің бастау көзін айқындау; қазақ кино шығармаларындағы қасқырлардың әр алуан көрінісін анықтау; қазақ киносындағы қасқырдың бейнелері кездесеткездесетін режиссерлардың туындыларына шолу жасау.

НӘТИЖЕ-ТАЛҚЫ

Қай өнер саласын алып қарасақ та мифтен бастау алады. Ғалым Ж.Ә. Айтмұхамбетова: «Мифтік сана бойынша, адам мен табиғат бір, сондықтан, олардың бірбірінен ешқандай айырмасы жоқ», – дейді [Айтмұхамбетова Ж.Ә., 1999, 80 б.]. Арғы ата-тектеріміздің дүниені мифтік тұрғыдан түсінгені белгілі. Көк Тәңірі, Жер-Су мен Ұмай ананы айтпағанда, түркі халықтарының арғы ата-тек туралы түсініктері тарихтың алыс қойнауларында қалыптаса

бастаған. Көк бөрі туралы аңыздар, сондай-ақ көркем шығармаларда бейнеленген тотемдер мифтің әсерлі белгілері саналады. Мифологияда басқа типтерге қарағанда тотемдік түсінік-ұғымдармен халық жадында әртүрлі қызмет атқарып келеді. Мысалы, Көкбөрі жаугершілік және бостандық үшін күрес заманында қайсарлыққа шақырған рәміздік рөл атқарған. Сүйінбайдыңмынадай өлең жолдары бар: «Бөрі басы ұраным, Бөрілі менің байрағым, Бөрілі байрақ көтерсе, Қозып кетер қайдағым!». Дархан Қыдырәлінің «Әдебиет порталына» жарияланған «Бөрілі менің байрағым... (Сүйінбай шығармашылығы)» мақаласында былай делінген: «Күллі түркіге ұран болған бұл киелі рәміз туралы академик Әлкей Марғұлан жетпісінші жылдары жазған «Қасқыр бейнеленген петроглифтер. Шапырашты тайпасының тотемі» деген зерттеуінде былай дейді: «Қасқыр бейнелерінің мол таралуы – ежелгі тайпалардың қайсарлықты үлгі етіп, қасқырды тотем еткендігінің айғағы. Бөріні тотем ету рәсімі қазақта ғұндардың кейбір салтын бүгінгі күнге ұластырған Ұлы жүздегі шапырашты тайпасының жорасынан байқалады. Этностық тұрғыдан шапырашты Жетісудағы ежелгі ғұндардың тұқымтұяғы, анығырақ айтқанда, бұл сүйек ғұндардың икей (икюй) деген тайпасының жұрнағы. Әйгілі ақындар Сүйінбай мен Жамбыл осы рудан шыққан... Қасқырға тәу ету ғұрпы мыңдаған жылдар бойы шапырашты ұрпағы арасында жалғасып келгендіктен осы салттың кейбір сілемдері бүгіндері де ел арасында бар. Мысалы, аяғы ауыр аналар жерігін басу үшін қасқырдың бауыры мен жүрегін жейтін болған, бесікке тұмар етіп бөрінің құлағы мен тырнағын ілу жорасы да бар. Кейбір әулетте найзаға байланған бөрі бейнелі жалау сақталған. Жамбылдың айтуынша, Сұраншы мен Бұғыбай батырлардың найзасында бөрібасы тағылған [Қыдырәлі Д., 2018, 24 б.]».

Ежелгі түркілер туға алтынмен әріптелген бөрінің басын бейнелеген. Ал, түркі қағандары шет елден келген елшілерді бөрінің басы салынған туды көрсеткенде ғана қабылдап отырған. Осындай қасиетті декадірлі Көк бөрі бейнесі барлық түркі халықтарының ежелгі дәуір әдебиетінде, фольклорында есте жоқ ескі заманнан келе жатқан образ. Оны көне түркі жазба ескерткіштерінен кездестіре аламыз. Соның бірі – XIII-XV ғасырларда жазылған, түркі халықтарына ортақ көне мұрағат «Оғызнаме» дастанындағы «Ұранымыз Көк бөрі болсын» деген тіркестің үлкен мәні бар. Мұндағы ұран дәрежесіне дейін көтерілген Көк бөрі түркі тілді халықтардың аса қадір тұтып, табынатын киелі де, қасиетті аңы.

Көк бөрі бейнесі әлем әдебиетінің інжу-маржаны «Қорқыт ата кітабында» да ұшырасады. Көк бөрі бейнесі ауыз әдебиетінде хандар мен батырлардың ұлылығын, ерлігін суреттеуде бірде-бір теңестіріле көрсететін образ. Қазақтың эпостық жырларында бөрі бейнесі ылғи да ұнамды сипатта алынып, жауға жалғыз шапқан батырдың асқан ерлігін суреттеу мақсатында қолданылады. Қазақ

эпостарында Көк бөрі ерлік пен батырлықтың баламасы ретінде алынған.

Басқа да түркі халықтарының эпостары мен ертегілерінде де Көк бөрінің өзіндік бейнесі сомдалған. Ертегілерде қасқыр мен адам қарым-қатынасын бейнелеу эпостық жырлардан гөрі өзгеше леу құрылған. Қиял-ғажайып ертегілердегі қасқырлар басты кейіпкерлермен адамша сөйлесіп, достасып жүреді. Қиын-қыстау кезеңде адамға жол көрсетіп, түрлі кедергілерді жеңіп, арман-мақсатына жетуіне көмектеседі. Татар халқының ертегілерінде бас кейіпкер қиналған кезде әдемі жас жігітке айналып отыратын қасқыр бейнесі жиі кездеседі.

Түркі халықтарының фольклорында Көк бөрі туралы аңыздарды да көптеп кездестіреміз. Қырғыздар мен түркімендердің аңыздарында Көк бөрі ұрпақ таратушы Ана ретінде көрінеді. Көк бөрі бейнесі түркі халықтарының мақал-мәтелдерінде, қанатты сөздерінде үлкен орын алған. «Ер азығы мен бөрі азығы жолда», «бөрі арықтығын білдірмес, сыртқы жүнін қампайтар», «қасқыр да қастық қылмас жолдасына», «қасқыр ішігі бар кісі жолдасының тоңғанын білмес», «қасқыр қартайса да бір қойға күші келеді», «өлі бөріні ит аттамас» деген қазақ халқының мақал-мәтелдерінде бөрі бейнесі, мінез-құлқы жан-жақты ашылған.

Танымал жазушы Шынғыс Айтматовтың шығармашылығына тоқталсақ, оның көптеген шығармаларында қасқыр бейнесі кездеседі. Солардың ең бастысы: «Ақ кеме», «Плаха» және басқалар. Жазушының шығармаларында қойылған басты идеясы – жануарлар әлемі мен адам әлемін табиғаттың өзі салған бірлік ретінде қарастырады. «Плаха» романының идеялық-тақырыптық мазмұнында Қасқыр мен адам өмірі параллель бейнеленген. Роман қасқыр өмірінің сипатталуымен басталады. Ақбара – қасқыр Айтматов шығармасында дәстүрлі Ана бейнесінде бейнеленген. Өз отбасына деген махаббаты, ұрпағына қамқорлығы, ана инстинкты осы бейненің мәнін құрайды. Ақбарада сырт қарағанда адамның бейнесі бар, оның көк көзі бар, ол әдемі және әсем. Қасқыр Тасшайнар адамға теңеледі, ол мықты, өз үйін қорғайды, мақсаты ұрпағын сақтау. Автор, әсерлі, шынайы қарым-қатынасты осы жұпты арқылы сүйіспеншілікпен байланыстыра сипаттаған. «Ақбара мен Тасшайнардан туған қасқырлар балалар сияқты қызықты да, қорғансыз. Оның үстіне, қауіп-қатер, түсініксіз апат алдында қорқу, осал болып табылады, олардың өмірі қайғыға душар болады. Олар ата-аналарының көз алдында өледі».

Ақбара қасқыр болса да оған жазушы адамгершілікті берілген. Алайда, Адам оның өмір сүру ортасына кедергі келтірмейінше, Қасқыр дәрменсіз адамды бір-біріне қарсы алып, оны әлеммен жіберуі мүмкін. Оған тән қатыгез жағдайларда ол өлімге әкеп соқтыруға мәжбүр. Бірақ Базарбай ғана емес, жазықсыз бала да қаза табады. Бостонның Акбараның алдында жеке кінәсі жоқ, бірақ ол Базарбайға, өзінің адамгершілік антиподына және Моюнқумда өлтірген Қандаровтың варварлығына

жауапты [Айтматов Ш.Т., 2004, 360 б.].

Кино өнерінде де тотемдік архетиптерді символдық тұспалдаулармен бірлікте беру үрдісі белен алды десек қателеспейміз. Тотемдік архетиптердің ішіндегі қасқырдың образы қазақ көркемсуретті фильмдерін де айналып өтпеді. Әр жылдары жарық көрген қазақ көркемсуретті фильмдеріндегі көкбөрі-қасқыр бейнелерін қарастыратын болсақ, ең алдымен жазушы Мұхтар Әуезовтың «Көксерек» шығармасы желісімен түсіріліп, 1973 жылы көрермендерге жол тартқан «Көксерек» көркем фильмінен бастау алады (режиссері Толомуш Океев). Фильмнің қысқаша мазмұны: ата-анасынан ерте айырылған Құрмашты ағасы Аханқұл бауырына басады. Құрмаштың көрген қиындықтары, оның ағасы Аханқұлдың қаталдығы, әжесінің мейірімі, Құрмашқа пана болған Хасеннің тағдыры айқын бейнеленген. Фильмнің бас кейіпкері Құрмаш қасқыр бөлтірігін асырап, оған «Көксерек» деп ат қояды. Күшік есейген соң ауылдың маңына келген өз қандастары – қасқырлардың ісін сезіп, солармен бірге жоғалып кетеді. Фильм соңында Құрмаш қайтыс болады, ол өзі баққан Көксерек бөлтіріктің талауында қалады. Қ.Сирановтың пікірінше: «Мұнда қасқырлар мен адамдарды бейнелеуде салыстырулар әдісі бар. Бір топ қасқыр көп қойға шабуыл жасайды, байдың баласы, өзінің сотқарларын ертіп алып, кедейлерге қырғидай тиеді. Ызалы Аханқұл қасқырдың ізіне түссе, полиция Хасенді іздеп жүр. Ал кішкентай Құрмашты жаралы бөлтірік құрбандыққа шалады» [Сиранов Қ., 1983, 105 б.].

Талғат Теменовтың толық метражды «Адамдар арасындағы бөлтірік» (1988ж) фильмі балалар жанрында түсірілгенімен де, бала мен бөлтірік арасындағы аса күрделі қарым-қатынасты зерттеуге бағытталған терең философиялық күрделі шығарма. Кинотанушылардың пікіріне сүйенсек: «Адамдар арасындағы бөлтірік» фильміндегі режиссер тарапынан алғашқы кадрлардан бастап айтылатын негізгі ойдың толық мазмұндық шешімі адам мен табиғат арасындағы қарым-қатынас төңірегінде өрбітіледі. Тек сол негізгі мазмұнға келер «сүрлеулердің» бағыттары бірнеше тараптардан бастау алады [Нөгербек Б., Наурызбекова Г., Мұқышева Н., 2005, 212 б.]. Басты кейіпкер Саматтың қырағы көзі құраған бұталар қалқасында көзге әрең түсетін қасқыр апанын байқап қалады. Мүсәпір күйге түскен бөлтірікті аларын алды-ау, енді оны қай жерге жасырарларын білмей бастары әбден қатады... Бөлтірікті алғашында өз үйіне әкелген Самат әжесінің ұрыс сөздерін ести жүріп, бөлтірікті үйдің төбесіне шығармақшы болады. Әжесінің ашуы бөлтірікті көргенде тіпті өрши түседі. Біразға дейін аса көтеріліп барып ашулары тарқаған сәтте әжесі мен немересі арасында қайтадан мамыржай қарым-қатынас орнайды.

«Аңшы» фильмі (режиссері – Серік Апырымов, 2004 ж) эпсана жанрында түсірілген. Ондағы бөрі-кейіпкердің көркемдік бейнесіне анықтама беру үшін ең алдымен, негізгі режиссерлік ой мен фи-

лософиялық концепциясының ерекшелігіне назар аудару қажеттілігі туындайды. Бала мен бөрінің, тау-тас пен даланың, аспанда қалықтай ұшқан құстың бейнесі жинақтала келе, аңшы рухының еркіндігін, мүмкін арманын меңзейді. Олай болса, «Аңшы» – жас баланы асырап алған бөрі туралы ежелгі түріктерден қалған аңыздан гөрі, рухтың еркіндігі мен асқақтығын баяндайтын фильм. Ал, киношығармадағы бөрінің бейнесі сол еркіндіктің символы қызметін атқарады.

«Келін» фильмінде (режиссері Е.Тұрсынов 2009 жылы түсірілген) Келін мен Енесі өмір сүріп жатқан үйдің айналасында үнемі пайда болатын қасқырдың бейнесі арқылы ежелгі түріктерден келе жатқан аңыздың сарыны аңғарылады. Фильмнің соңында кейіпкерлер сол қасқырдың сүтімен дүниеге келген нәрестені асырайды.

«Аңшы бала» фильмі — 2012 жылы шыққан, балалар экшн фильмі (Режиссері Ерлан Нұрмұхамбетов, Бегарс Елубаев). Он екі жасар қалалық бала Қамбарды ата-анасы жазғы демалыста атасы мен әжесіне жібереді. Бала ауылда ойдағыдай демалып жатады. Самал және басқа да өзімен жасты балалармен танысу, өзенде шомылу, түнгі алау отына пісірілген картоп, жұлдызды аспан астындағы қорқынышты әңгімелер. Түндердің бірінде қашарға қасқыр шабуылдап, Самал асырап жүрген лақты өзімен алып кетеді. Қамбар қасқырды өлтірмек болады. Ересектер тойға кеткенде, ол Самалмен бірге қасқырды аулауға шығады.

«Шал» фильмі – қазақ киноларының танымал бір туындысы (Режиссері Ермек Тұрсынов). Бұл фильм Эрнест Хэменгуэйдің «Шал мен теңіз» хикаясы желісі бойынша 2012 жылы түсірілген. Сюжеттік желіге келсек, жапан түзде көпті көрген Қасым шал мен оның немересі Ерасыл анасымен бірге өмірін сүріп жатқан көріністен басталады. Фильмнің қызығы Қасым шалдың футболды өліп сүйетін жанкүйер екенімен қызды. Испания футбол лигасын мүлт жібермей көретін шалдың немересі жаңа заманның ұрпағы. Оның ақыл-ой үрдісі тіптен бөлек. Жаймашуақ жаз да бітіп арты күздің ысқырық бораны өз қаһарына міне бастаған шақта көршісі Исабек қонақ ақысы ретінде қолқа салады. Ол өз достарымен біріге арақ ішу мақсатында Қасым шалға өз атарын беріп, қыстауға жөнелтеді. «Мен ұрлыққа шыққан түні ай жарық бопты» дей ме... Әйтеуір «қырсық» шалдың тура алдынан ақырып тұрып қарлы боран шығады екен ғой. Үш күн бойы жапан түзде қос жау: қасқыр мен боран торған кезде шалдың шарайна ақылы ары ауып, жынды болуға айналады.

«Көкжалдар» фильмінің (режиссері Еркін Рақышев 2017ж.) негізгі мақсаты, түркі тектес халықтар, қазақтар қасқырдан тарағанбыз деп айтылады. Осы кино арқылы қасқырдың мінезін қазаққа жеткізу, қасқырдың текті мінезі арқылы жастардың рухын, санасын ояту. Кино желісі бойынша бір аңшы қасқырдың арланын атып алады. Тірі қалған жұбы кек қайтару үшін оның үш айлық баласын ұрлап кетеді. Арада жиырма жыл өткенде адамдар қас-

қылар ортасында жүрген мақұлықты байқап, оны құрықтауға арнайы топ құрылады. Ал, көрермендер туындының немен аяқталатынына бір айдан кейін прокатқа шыққанда көз жеткізе алады. Әрине, фильмді бір қарағанда жабайы табиғат арасында буыны бекітін әйгілі Маугли немесе Тарзан еске түсуі мүмкін. Бірақ, режиссердің айтуынша, қасқыр тотемі негізгі идея болып алынған «Көкжалдар» киносында қасқырдың текті мінезі мен қазақтың асыл қасиеті дәріптелген.

«Талан» фильмі (режисері Болат Қалымбетов 2018ж.) тарихымыздың ең қиын кезеңдері – жиырмасыншы ғасырдың отызыншы, қырқыншы жылдарында орын алған оқиғаларды қарапайым адамдардың өмірі арқылы суреттейді. Фильмнің мақсаты сол замандағы адам бейнесін экранда көрсету. Фильмнің сценарий жазушы Жүсіпбек Қорғасбектің «Қасқыр-адам» повесінің желісі бойынша жазылған. Кинофильм тарихымыздағы аса күрделі кезеңді адам болмысының құбылысы арқылы танытқысы келеді. Тағдырдың жазуымен бар өмірін елден жасырын өткізген адамның ортамен байланысы ақыры трагедиямен аяқталады. Осындай талайлы тағдырлар арқылы азаттық аңсаған ата-бабаларымыздың арманы – тәуелсіздіктің қадір-қасиеті көрінеді. Талан – тағдырдың синонимі.

Белгілі кинотанушы Н.Рахманқызы: «бүгінгі қазақ киносындағы қасқырдың, бөрінің бейнесі біржақты қарастырылмайды. Кейде ол аңыздың сарынын еске түсірсе, кейде бүгінгі күнмен астарласып, қабысып жатады. «Аңшы» фильмінде бөрінің бейнесі рух еркіндігінің символы қызметін атқарса, «Келінде» күллі түркі халқының түп негізі ретінде қарастырылады. Ал, «Шал» фильміндегі қасқырдың көркемдік бейнесі бүгінгі адамдардың адами қасиеті мен ниетін, рухани діңгегін, өмір, ұрпақ туралы пәлсәпалық толғаныстарын айқындау үшін қызмет етеді»– деп тұжырымдайды [Рахманқызы Н., 2017, 77 б.].

ҚОРЫТЫНДЫ

Қазіргі уақытта зерттеушілер кинодағы символдық бейнелердің маңыздылығы туралы жазады [Юнг К. Г., 2015, 86 б.; Берген Р., 2011, 34]. Осыған

орай бұл мақалада әдебиет пен қазақ көркем киносындағы анималистік қасқыр бейнесіне шолу жасалынды. Мысалы, Ш. Айтматовтың шығармаларында анималистік бейнелер идеялық мазмұнын, жазушының жануарлар әлеміне деген көзқарасын әрдайым оң, мызғымас, табиғи, шынайы нәрсе ретінде көрсетеді. Анималистік бейнелер, олардың әлемді қабылдауы автор адамға жақындайды. Сахнада ақбөкендерді ату адамдар тірі жанға деген аяғын білмей, өздерін керемет етеді. Ақбөкендермен бірге жүгіретін қасқырлар адамдар көп. Автор ойлануға, табиғатта адам бұзатын барлық жауапкершілікті сезінуге шақырады. Осылайша, экологиялық тепе-теңдікті бұзу мәселесі романда адам тұлғасының бұзылу мәселелерімен тығыз қарастырылады.

Қазақ көркемсуретті фильмдерінің құрылымы бөрінің бейнесі жиі көрініс беруі тегін емес. Жалпы, қасқыр тотемі әлем халықтарының барлығында бар. Мәселен, қазаққа бауыр халық – башқұрт ұлтының атауы «бас бөрі» деген мағынаны береді. Татар халқы өздерін «ақ қасқырдан» тарағанбыз деп есептейді. Көптеген түркі тілдес тайпалардың туында бөрінің басы бейнеленетін болған. Онымен қоса, хан, қаған біткеннің барлығы өзін бөрімен теңестіріп отыруға құмар болған. Мысалы, әлемнің әмірлі билеушісі Шыңғысхан өзін Көк бөрінің рухы қолдайтынына имандай сенетін және барлық жауынгерлерін қасқырдай айлалы, қайратты қылып тәрбиелегені белгілі.

Десекте, жоғарыдағы шолу жасалған фильмдерді көре отырып, біз мынандай қорытынды жасай келе қасқыр тотемін екі жақты бөліп қарастыруға болады. Бірінші, қасқыр тотемі Көк бөрі бейнесі ауыз әдебиетінде хандар мен батырлардың ұлылығын, ерлігін суреттеуде бірде-бір теңестіріле көрсететін образ. Екіншісі, Қасқыр – даланың төрт аяқты жыртқыш, қорқау, жебір, рахымсыз аңы ғана емес, жұттың бір ағайыны – жау екен. Бұрын батырды бөріге теңесе, енді қадыр-қасиеттен ада зұлым адамды қасқырға теңейтін образ. Міне, осы ұлттық сана-сезімнің жемісі ретінде қалыптасқан таным қазіргі қазақ киносында көрініс тауып отырғандығына жоғарыда келтірілген фильмдер дәлел.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Айтмұхамбетова Ж.Ә. Оралхан Бөкей прозасындағы мифологизм мәселесі: кандидаттық диссертация. – Астана, 1999.
2. Қыдырәлі Д.Ұлы дала тарихы. – Алматы: Ғылым, 2018.
3. Айтматов Шыңғыс Төреқұлұлы //Қазақ энциклопедиясы — Алматы, 2004.
4. Сиранов Қ. Кино. Жылдар. Ойлар. Мақалалар жинағы.— Алматы: Өнер, 1993.
5. Нөгербек Б., Наурызбекова Г., Мұқышева Н. Қазақ киносының тарихы – Алматы, 2005.
6. Рахманқызы Н. Қазақ киносы: кеше және бүгін. — Астана: Фолиант, 2017.
7. Нөгербек Б. Экранды-фольклорлық дәстүр қазақ ойын киносы — Алматы, 2008
8. Юнг К. Г. Архетип пен символ – М.: Юнити, 2015.
9. Берген Р. Кино: жанрдағы жол көрсеткіш. – М.: Кладезь-Букс, 2011.
10. https://adebiportal.kz/kz/news/view/borili_menin_bairagim_suiinbai_shigarmashiligi__22218

ПСИХОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫ ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ НАУКА PSYCHOLOGICAL SCIENCE

УДК 159.922.7:364.65-053.5

ТУЛЕКОВА ГУЛЬМИРА МУХАМЕДЖАНОВНА

доктор PhD, ассоциированный профессор (доцент)
НАО «Торайгыров университет»

БУКЕБАЕВА МЕРУЕРТ КУНАНБАЕВНА

Магистрант
НАО «Торайгыров университет»
Заместитель руководителя, психолог
Регионального центра поддержки детей, находящихся в трудной жизненной ситуации

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ПОНЯТИЯ СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ПОДДЕРЖКИ ДЕТЕЙ, НАХОДЯЩИХСЯ В ТРУДНОЙ ЖИЗНЕННОЙ СИТУАЦИИ

Түйін. Мақалада «өмірлік қиын жағдайдағы балаларды әлеуметтік-психологиялық қолдау» ұғымы қарастырылады, «әлеуметтік қолдау» және «психологиялық қолдау» ұғымдарының аражігі ажыратылады. Сонымен қатар мақалада отбасы мен баланы қолдаудың психологиялық тәжірибесінің негізгі бағыттары мен тәсілдері қарастырылады.

Түйінді сөздер: әлеуметтік-психологиялық қолдау, қиын өмірлік жағдайдағы балалар, әлеуметтік қолдау, психологиялық қолдау.

Резюме. В настоящей статье рассматривается понятие «социально-психологическая поддержка детей, находящихся в трудной жизненной ситуации», разграничиваются понятия «социальная поддержка» и «психологическая поддержка». В ней также рассматриваются основные направления и подходы психологической практики поддержки семьи и ребенка.

Ключевые слова: социально-психологическая поддержка, дети, находящиеся в трудной жизненной ситуации, социальная поддержка, психологическая поддержка.

Summary. This article examines the concept of «social and psychological support for children in difficult situations», differentiates the concepts of «social support» and «psychological support». It also discusses the main directions and approaches of psychological practice of family and child support.

Keywords: social and psychological support, children in difficult life situations, social support, psychological support.

ВВЕДЕНИЕ

Сегодня государство уделяет особое внимание людям, попавшим в трудную жизненную ситуацию, при этом, по мнению ученых, самой незащищенной категорией являются дети.

В отечественной и международной практике широко употребляется понятие «социально-психологическая поддержка, детей, находящихся в трудной жизненной ситуации». Однако в психологической литературе не существует четкого определения данного понятия.

Прежде чем приступить к рассмотрению понятия «социально-психологическая поддержка

детей, находящихся в трудной жизненной ситуации» следует прояснить содержательное значение термина «поддержка». Первоначальная трактовка термина «поддержка» согласно словарю В.Даля соответствует значению слов «поддержать», «поддерживать» - служить опорой для крепости (опорной точкой, надеждой, убежищем); подставкой – всем, что поддерживает тяжесть, укрепой – всем, что придает крепость, прочность, силу [В.Даль, 1982].

В словаре С.И. Ожегова слова «поддержать», «поддерживать» имеют много значений, но выражают в глубинном понимании содействие

другому, оказание кому-нибудь помощи, выступление в защиту кого-нибудь, выражение согласия, одобрения.

Н.Д. Творогова дает следующее определение понятия поддержки: «Поддержка — 1) предоставление того, что необходимо; 2) обеспечение комфорта, признания, одобрения, подбадривания другому человеку (поддерживающая терапия); 3) рефлексия отношения человека с людьми из близкого окружения, сопереживающими и оказывающими ему реальную помощь».

В контексте рассмотрения поддержки как специфического вида деятельности, направленной на содействие развитию и саморазвитию личности, исследователями сложилось несколько основных направлений в выявлении ее сущности, содержания и технологического рисунка. Среди основных направлений можно выделить: педагогическое (Асмолов А.Г., Газман О.С., Котова И.Б., Шиянов Е.Н., Недбаева С.В. и др.); психологическое (Адлер А., Братусь Б.С., Волкова А.И., Загрядская Н.Н., Лилиенталь И.Е., Петровская Л.А. и др.); социальное (Аргайл М., Леннер-Аксельсон Б., Тюлефорс И., BaumanU., CobbS., CutronaC.E., SuhrJ.A., FiedmannM.L., AndrewsM., Jacobson S.W., Frye K.F., McLaughlinK., Morinada Y.S. SakataK., KoshiR., VeielH., BaumanU.; психотерапевтическое (Ливехуд Б., Франкл В. и др.).

Остановимся на социальной и психологической поддержке.

Социальная поддержка – мероприятия, проводимые органами социальной защиты в рамках социальной политики, направленные на предоставление отдельным категориям граждан помощи в соответствии с законодательными и правовыми актами.

Социальная поддержка – это комплекс мер по сохранению, усилению жизнеспособности гражданина или его семьи, оказание содействия в обеспечении нормальной жизнедеятельности [<https://ru.wikipedia.org/wiki>].

Социальная поддержка рассматривается исследователями как фактор преодоления личностью сложных жизненных ситуаций и оптимизирующий психологическое здоровье (Аксельсон и И.Тюлефорс, CobbK.). В этом направлении, по нашему мнению, следует отметить разработки американских психологов М. Veiel, U. Bauman, предложивших технологии эмоциональной, реальной (т.е. получаемая в виде практических действий) и информационной поддержки [Cohen S. Stress, social support and disorder // H.O. Viell, U. Bauman. The meaning and measurement of social support. 1992]. Практический интерес представляют работы Hordy, Wasserman, Kamal, Phil и др., направленные на стабилизацию психического здоровья, повышение стрессоустойчивости и жизненного потенциала личности [Макарчук А.В., 2004].

Таким образом, социальная поддержка —

все формы поддержки, обеспечиваемой другими людьми и группами, которые помогают индивиду преодолеть трудности в жизни.

Понятие «психологическая поддержка» берет свое начало из психологической помощи, которая подразделяется на «содействие», «сопереживание» и «поддержку». Далее разграничим понятия «содействие», «сопровождение» и «поддержка». И. Вачков утверждает, что в середине 80-х годов в практической психологии появилось такое понятие, как «содействие», которое означало, что работать психологу необходимо не только с теми, у кого имеются проблемы, а со всеми людьми, оказывая содействие их развитию. Также он указывает на появление словосочетания «психологическое сопровождение». Идеология «психологического сопровождения» согласно И. Вачкова состоит в том, чтобы не ограждать человека от трудностей, не решать за него проблемы, а создавать условия для его осознанного, ответственного и самостоятельного выбора. Наряду с терминами «содействие» и «сопровождение» появился термин «поддержка».

Идея психологической поддержки берет свои истоки в гуманистической психологии, признающей своим главным предметом личность в качестве уникальной целостной системы, которая представляет собой «открытую возможность» самоактуализации, присущую только человеку [Асмолов А.Г., 1996].

Гуманистическая психология изначально включала в себя рефлексии практической трансляции в жизнь людей моделей гуманистического бытия, ориентированных на полное раскрытие субъективных возможностей (Адлер А., Маслоу А., Роджерс К. и другие).

Теоретические подходы к методологическим основам и практическим возможностям психологической поддержки личности породили целую систему взглядов, изложенных в работах российских психологов (Абульханова-Славская К.А., Абрамова Г.С., Асмолов А.Г., Власова О.Г., Волкова А.И., Дубровина И.В., Загрядская Н.Н., Лилиенталь И.Е.).

А.Г. Асмолов рассматривает поддержку с позиций понятия «содействие», отмечая при этом, что в социальном пространстве процесс развития идет в направлении от совместных актов (содействий) через поддержку к саморазвитию, самоконтролю и самоорганизации поведения. Им впервые были высказаны мысли о психологической базе идеи поддержки; об источниках развития личности при современном образе жизни; присутствию в социогенезе условий и механизмов развития личности; наличии «зон неопределенности», в которых человек проявляет себя как индивидуальность, а не только как носитель социотипического поведения; наличие диапазона возможностей выборов. А.Г. Асмо-

лов, впервые рассматривал поддержку с позиций понятия «содействия», отмечая при этом, что в социальном пространстве процесс развития идет в направлении от совместных актов (содействий) через поддержку к саморазвитию, самоконтролю и самоорганизации поведения. Эту идею подхватили И.Б. Котова и Е.Н. Шиянов, дающие характеристику процессу психологической поддержки как результирующего «себя актами саморазвития, когда человек, собирая все внешние влияния, начинает сам формировать качественно новые смыслы и цели, начинает действовать не по внешним стимулам, а по внутреннему побуждению». Они раскрыли глубинный смысл педагогической и психологической поддержки, которая заключается, по их мнению, в сложных процессах и преобразованиях, затрагивающих ядро человека – его личность [Котова И.Б., Шиянов Е.Н., 1997].

Когда речь идет о психологической поддержке в кризисных, травмирующих ситуациях, а также в наиболее ответственных для дальнейшей жизни периодах развития человека, термин «поддержка» наполняется новым смыслом и содержанием. Именно в этом направлении интенсивно идет разработка новых психолого-педагогических практик и технологий, способствующих развитию личности, повышению резистентности человека к дестабилизирующим внешним и внутренним факторам (Абрамова Г.С., Власова О.Г., Дубровина И.В., Загрядская Н.Н., Лилиенталь И.Е., Недбаева С.В.).

Психологическая реабилитация детей в трудных жизненных ситуациях должна строиться с учетом не только их возрастных и психологических особенностей, но и на основе анализа структуры и уровня социальной дезадаптации [Саркисян Л.В. Психолого-педагогические аспекты социальной адаптации детей, оказавшихся в трудной жизненной ситуации/ Л.В. Саркисян // Сборник материалов Республиканского семинара-совещания «Работа Центров адаптации несовершеннолетних по социальной адаптации детей, оказавшихся в трудной жизненной ситуации»/ – Костанай, 2012., с. 34-40]

Не сложно предположить, что в психологической поддержке, прежде всего, будет нуждаться человек, находящийся в трудной жизненной ситуации.

Проблема трудной жизненной ситуации – одна из главных проблем современного общества, решение которой требует определенного подхода, как с точки зрения самого общества, так и с точки зрения государства в целом. Сегодня государство уделяет особое внимание людям, попавшим в трудную жизненную ситуацию, при этом, по мнению ученых, самой незащищенной категорией являются дети.

В отечественной и международной практике существует выражение — трудная жизненная

ситуация, означающее переживания человека, оказавшегося в положении, которое серьезно сказывается на его благополучии, безопасности жизнедеятельности и из которого он не всегда способен найти достойного выхода, либо не может выйти самостоятельно.

Сущностная особенность трудной жизненной ситуации состоит в том, что эта ситуация нарушает привычный для человека образ жизни, ставит его перед необходимостью оценить внешние и внутренние аспекты ситуации с учетом содержательных признаков и определить возможность преобразования ситуации. А затем – выбрать или принципиально новые стратегии поведения и деятельности, или новые основания жизни и способы согласования своих отношений с собой, другими людьми, миром в целом [Материалы Международной научно-практической конференции, посвященной 15-летию научной школы доктора психологических наук, профессора, академика АПЧН и РАЕ, заслуженного деятеля науки и образования, заслуженного работника высшей школы РФ Р.В. Овчаровой, г. Курган, 2014 года/ Курганский государственный университет; – Курган, 2014, с.113]. Особенно нуждаются в помощи дети, оказавшиеся в такой ситуации. В отличие от взрослого человека ребенок не имеет достаточного жизненного опыта, тех знаний, способностей, сил, которые необходимы, чтобы разрешить возникшие сложные ситуации. Он нуждается в поддержке мудрого, опытного человека, который бы направил, подсказал.

Трудные жизненные ситуации вызывают в личности глубинную психологическую защиту, которая проявляется «включением» отчуждения и нарушением адаптации человека к жизни. Развивается критическая ситуация, когда человек сталкивается с препятствием в реализации жизненно важных целей и не может справиться с ситуацией при помощи привычных средств. Преодоление трудных жизненных ситуаций в таких случаях возможно только при условии специальной работы. Основной формой оказания такой помощи психологией признается социально-психологическая поддержка личности.

Российская психологическая практика поддержки семьи и ребенка базируется на деятельностном подходе в психологии (Л.С. Выготский, С.Л. Рубинштейн, А.Н. Леонтьев). Согласно данному подходу, система взаимосвязанных категорий — источник, движущая сила и условия развития – отражает специфику психического развития человека, социального и активного, «деятельностного».

С точки зрения российской психологической практики, «поддержка семьи» (Г.В. Бурменская, Е.И. Захарова, О.А. Карабанова, А.Г. Лидерс, Р.В. Овчарова, и др.) – это ритмичные, систематические встречи психологов со взрослыми и детьми, направленные на решение проблем семьи и

каждого ее члена. Организуя социально-психологическую поддержку семьи, необходимо учитывать, что семья может являться как мощным фактором развития и эмоционально-психологической поддержки личности, так и источником психической травмы человека и связанными с ней разнообразными личностными расстройствами: неврозами, психозами, психосоматическими заболеваниями, сексуальными перверсиями и отклонениями в поведении. К семейной атмосфере, ее состоянию, перспективам человек чувствителен на протяжении всей своей жизни. Однако наибольшее влияние семья оказывает на формирующуюся личность. В семье формируется отношение ребенка к самому себе и окружающим его людям. В ней происходит первичная социализация личности, осваиваются первые социальные роли, закладываются основные ценности жизни. Родители естественным образом оказывают влияние на своих детей: через механизмы подражания, идентификации и интериоризации образцов родительского поведения. Семейное воспитание имеет в качестве уникального катализатора родственные чувства, оно индивидуально и потому не заменимо никакими суррогатами анонимного воспитания. Его отсутствие или изъяны трудно восполнимы в последующей жизни человека [Несытых О.А. Социально-психологическая поддержка как основа устойчивости семьи и безопасности детства / О.А. Несытых, Э.В. Патраков // Материалы международной научно-практической конференции «Медико-социальные и психологические аспекты безопасности промышленных агломераций»/ УрФУ. – Екатеринбург, 2016].

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Подводя итоги вышеизложенного, мы видим, что «поддержку» следует понимать в первую очередь как оказание помощи другому.

Обобщение точек зрения представителей различных направлений на сущность поддержки, приводит к выделению общего для всех их признака - межличностного субъект-субъектного взаимодействия.

Субъектами процесса психологической поддержки выступают две стороны: 1) личность, нуждающаяся в поддержке собственного развития; 2) личность, осуществляющая поддержку.

Проведенный теоретический анализ дает нам основания рассматривать социально-психологическую поддержку как разновидность многомерного процесса, состоящего из нескольких взаимосвязанных и взаимозависимых процессов:

- процесс, в котором происходит сосредоточение на позитивных сторонах и преимуществах личности с целью укрепления ее самооценки;
- процесс, формирующий веру личности в себя и свои возможности;
- процесс, способствующий адаптации личности и поддерживающий при неудачах;
- процесс, помогающий избежать ошибок;
- процесс, обеспечивающий восстановление оптимального психологического состояния личности с целью полного или частичного разрешения проблемной ситуации.

Проанализировав данные подходы к определению понятия «социально-психологическая поддержка детей, находящихся в трудной жизненной ситуации», можно сформулировать следующее определение. Социально-психологическая поддержка детей, находящихся в трудной жизненной ситуации – это профессиональная поддержка и содействие, оказываемое ребенку в решении его проблем социальной адаптации, саморазвитии, самореализации, реабилитации, преодолении сложной социально-психологической ситуации.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Даль В. Толковый словарь живого великого русского языка. – М.: Рус.яз. 1982.
2. Электронный ресурс. Социальная поддержка <https://ru.wikipedia.org/wiki>
3. Макачук А.В. Психологические последствия насилия у детей 10-13 лет. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата психологических наук. – Москва, 2004.
4. Асмолов А.Г. Культурно-историческая психология и конструирование миров. – М.: Изд-во «Институт практической психологии». – Воронеж: НПО «Модэк», 1996.
5. Котова И.Б., Шиянов Е.Н. Педагогическое взаимодействие. – Ростов-н/Д., 1997.
6. Саркисян Л.В. Психолого-педагогические аспекты социальной адаптации детей, оказавшихся в трудной жизненной ситуации/ Л. В. Саркисян // Сборник материалов Республиканского семинара-совещания «Работа Центров адаптации несовершеннолетних по социальной адаптации детей, оказавшихся в трудной жизненной ситуации»/ – Костанай, 2012. – С. 34-40.
7. Материалы Международной научно-практической конференции, посвященной 15-летию научной школы доктора психологических наук, профессора, академика АПСН и РАЕ, заслуженного деятеля науки и образования, заслуженного работника высшей школы РФ Р.В. Овчаровой, г. Курган, 2014 года/ Курганский государственный университет; – Курган, 2014. – 113 с.
8. Несытых О.А. Социально-психологическая поддержка как основа устойчивости семьи и безопасности детства / О. А. Несытых, Э. В. Патраков // Материалы международной научно-практической конференции «Медико-социальные и психологические аспекты безопасности промышленных агломераций»/ УрФУ. – Екатеринбург, 2016. – С. 176-188.\

ТАРИХ ҒЫЛЫМЫ ИСТОРИЧЕСКАЯ НАУКА HISTORICAL SCIENCE

УДК 94(574.5).084:2.

АБДИХАНОВА АЛИМА ЖАНГАЗИЕВНА

Кандидат исторических наук, старший преподаватель
Шымкентский Университет

СУЛТАНОВА ВАЛИДА ИЛАШБАЕВНА

Кандидат исторических наук, ассоциированный профессор
Университет «Мирас»

ИЗМЕНЕНИЕ ПОЛИТИЧЕСКОГО КУРСА В ОТНОШЕНИИ РЕЛИГИИ И ЕЕ РЕАЛИЗАЦИЯ НА ЮГЕ КАЗАХСТАНА (СОВЕТСКИЙ ПЕРИОД)

Түйін. Мақалада Қазақстанның оңтүстігінде кеңестік мемлекеттік діни саясатты жүзеге асыру жолдары қарастырылған. Кеңес мемлекетінің діни саясатының заңнамалық негізіне, діни бірлестіктерге және дінді ұстанушыларға қарсы бағытталған күрестің әдістеріне назар аударылады. Ұлы Отан соғысы кезіндегі Кеңес мемлекетіндегі дін мен шіркеуге қатысты саяси бағыттың өзгеруі. Соғыстан кейінгі жылдардығы оңтүстік қазақстандықтардың күнделікті өміріндегі діни ахуал мен исламның рөлі толығырақ назар аударылды. Кеңес тарихының көрсетілген кезеңінде дінге қарсы күрестің күшеюіне қарамастан, Қазақстанда және соның ішінде оңтүстік өңірде дінге сенушілер мен дінге жаныстырлықпен қараушылар үлесі аз болған жоқ деген қорытынды жасалды.

Түйінді сөздер: билік, дін, Кеңес мемлекеті, конфессиялар, идеология, діни бірлестіктер, діндарлар, Ислам, Шіркеу, мешіт, діни қызметкерлер.

Резюме. В статье рассмотрены проведение в жизнь государственной религиозной политики на юге Казахстана в советское время. Обращается внимание на законодательную базу религиозной политики Советского государства и методы борьбы с религиозными объединениями и верующими. Изменение политического курса в отношении религии и церкви в Советском государстве в годы Великой Отечественной войны. Религиозная ситуация и роль ислама в повседневной жизни населения юга Казахстана послевоенные годы были рассмотрены более подробно. Был сделан вывод о том, что, несмотря на усиление борьбы с религией в этот период советской истории, доля верующих и сторонников религии в Казахстане, в том числе в южном регионе, была немалой.

Ключевые слова: власть, религия, Советское государство, конфессии, идеология, религиозные общины, верующие, Ислам, Церковь, мечеть, духовенство.

Summary. The article discusses the implementation of state religious policy in the south of Kazakhstan in Soviet times. Attention is drawn to the legislative framework of the religious policy of the Soviet state, methods of combating religious associations and adherents of religion. Change in the political course towards religion and the church in the Soviet state during the Great Patriotic War. The religious situation and the role of Islam in the daily life of the population of southern Kazakhstan after the war were examined in more detail. Despite the intensified struggle against religion during this period of Soviet history, it was concluded that the proportion of believers and supporters of religion in Kazakhstan, including in the southern region, was not small.

Key words: power, religion, Soviet state, confessions, ideology, religious communities, believers, Islam, Church, mosque, clergy.

Выработка и создание соответствующей модели государственной политики в области религии были сложной задачей на протяжении всей истории Советского Союза. Религиозная политика

государства в целом строилась на принципе «коммунизм и религия несовместимы», и власть работала над вытеснением религиозных организаций из внутренней жизни общества. В практике во-

площение религиозной политики советского государства в различных регионах были определенные различия. В частности, в Казахстане в 20-30-е годы прошлого века проводилась ускоренная модернизация и индустриализация под эгидой жесткой государственной власти одновременно скрыто проводилась политика расселения, в результате которой, наряду с изменением этнодемографической обстановки, меняется конфессиональный облик Казахстана. Южный Казахстан также находился в русле такой политики, в предвоенные годы и в начале Великой Отечественной войны в результате массовых репрессий в отношении поволжских немцев, дальневосточных корейцев и северокавказских народностей - карачайцев, ингушей, чеченцев и др. - они были насильственно депортированы в Казахстан. Духовенство разных религий также подвергались репрессиям во всех регионах СССР, большинство из них были сосланы в Казахстан. В свою очередь из Казахстана были выселены в другие республики представители местного мусульманского и православного духовенства. Оголтелый атеизм включает в полную мощь пропагандистскую машину, партийные и советские органы начали непрестанно бороться с проявлением религиозности в стране. Данные меры также не обошли так называемые депортированные народы, в результате идейно-воспитательных мероприятий зачастую оскорбляли религиозные чувства верующих и наносили ущерб чувствам национального достоинства.

Эти изменения в демографической ситуации Южного Казахстана, выразившихся в депортации народов, в эти годы привели к увеличению численности католиков, протестантов, меннонитов, баптистов, Евангельских христиан-баптистов (ЕХБ), пятидесятников, адвентистов, иеговистов и т.д. Только по Чимкентской области в архивных документах приводятся сведения о наличии фактически действующих, религиозных объединений: Католическая церковь - 2, лютеранская церковь - 3, иудейское вероисповедание - 1, ЕХБ - 11 из них 2 зарегистрированных, Адвентисты седьмого дня - 2, Пятидесятники - 1, Иеговисты - 1, Истинно православная Церковь (ИПЦ) - 3, Хлысты - 2 [ГА ЮКО Ф.1353, Оп.2, Св.6, Д.44, Л. 129]. В большинстве эти конфессии представляли немцы, депортированные литовцы, украинцы и белорусы. Несмотря на запреты и предупредительные меры в спецпоселениях быстро организовывались религиозные общины, вынужденные действовать нелегально в условиях постоянных репрессий. Позиция местных советских органов власти настолько были жесткими, что даже в период хрущевской оттепели государственные органы отказывались регистрировать религиозные общины [Иванов В.А., 2003, с. 98].

Годы советской власти не смогли подавить импульс непрерывного развития религиозной жизни большинства конфессий. Однако ряд из них, глав-

ным образом - пятидесятники, католики, лютеране, АСД, иеговисты - функционировали без регистрации.

В годы Великой Отечественной войны меняется политический курс в отношении религии и церкви. Верующие принимали активное участие в патриотической работе. На средства верующих были построены танковые колонии, летные эскадры. 18 июля 1941 года председатель ЦДУ муфтий Абдурахман Расулов призвал мусульман СССР защитить Родину. Призыв бороться с врагом, самоотверженно трудиться в тылу звучал во всех мечетях страны, на собраниях верующих. В годы Великой Отечественной войны мусульманская умма Казахстана проявила себя активна, оказывая постоянную помощь Красной Армии со стороны верующих. Г.Д.Мухтарова отмечает, что Г.Шамсутдинов, представлявший Казахстан в САДУМ, в 1943-1945 годах неоднократно призывал мусульман республики делать добровольные пожертвования в Фонд обороны страны. Верующие, откликнувшись на призыв духовенства, охотно участвовали в сборе средств. В 1943 году алма-атинские мусульмане, во время праздника Курбан Айт, собрали 16 517 рублей для танковой колонии и 885 рублей в фонд обороны. В целом за первые месяцы 1943 года казахстанцы собрали в Фонд обороны 470 миллионов рублей. В 1944 году в республике собрано 1 087 957 рублей. Добровольные пожертвования мусульман были не только в денежном эквиваленте, так, мусульманскими организациями Джамбульской области собрано 900 пудов хлеба и 28 голов крупного скота, и сумма на 133 300 рублей. Когда не было другого способа помочь стране, мусульмане безвозмездно возвращали облигации государственного займа. Вместе с тем, власти разрешили восстановить один из столпов ислама - налог в пользу малоимущих - закят. Религиозным центрам было разрешено выносить фетвы -теологические и юридические заключения, о строгом обязательстве верующих следовать этому наставлению Корана. Согласно фетве САДУМ, все мусульмане, имеющие в семье имущество на сумму 16000 рублей и более (по ценам 1944-1945 гг.), за исключением зимней и летней одежды, постельного белья, дойной коровы и 10-дневного запаса еды, должны платить один рубль за каждые 40 рублей стоимости имущества. Власти сняли запрет на принесение жертвоприношений в религиозные праздники. Жертвенных животных разрешалось раздавать семьям фронтовиков, а также разрешалось добровольное для мусульман пожертвование - саадака [Мухтарова Г.Д., 2004, с. 101].

Люди верили в победу советского народа, и с готовностью шли на жертвы. Независимо от вероисповедания, казахстанцы храбро сражались на полях сражений Великой Отечественной войны. В этот период, большинство представителей духовенства были официально не зарегистрированы,

но добросовестно выполняли свои религиозные и гражданские обязанности на должном уровне. Приверженцы мусульманского культа, многие из которых не были зарегистрированы властями из-за множества ограничений, выполняли свои религиозные и гражданские обязанности на должном уровне. Под их руководством верующие организовали сбор денег, продуктов питания, вещей, брали шефство над госпиталями.

Мусульманские священнослужители оказывали государству идеологическую поддержку. В 15-20 октября 1943 г., с личной санкции И.В. Сталина в Ташкенте был проведен курултай (съезд) мусульманского духовенства и верующих, и учреждено Духовное управление мусульман Средней Азии и Казахстана (САДУМ) [<https://ia-centr.ru/publications/sezd-musulman>]. Они призывали защитить Родину как священный долг мусульман. Надежды Гитлера на то, что мусульманские народы выступят против Советского правительства не оправдались.

3 марта 1943 г. в газете «Известия» Сталин благодарил верующих православных, мусульманских и других общин СССР за бескорыстную патристическую помощь стране против фашизма [О вкладе Центрального духовного управления мусульман в победу над гитлеровской Германией islam.ru История:31021].

Религиозные общины Казахстана, проявившие высокую общественную активность, тем не менее, не могли использовать «теплое» отношение государства к религии для возврата прежних или строительства новых культовых сооружений. Действительная причина состоит в том, что процедура регистрации религиозных организаций была сложной, необходимо было пройти все ступени бюрократической лестницы и получить окончательное одобрение Москвы. Переписка о возвращении мусульманской общине здания мечети в Алма-Ате по улице Пушкина 28 была продолжительной и изнурительной. Алма-Атинский городской совет принял решение вернуть мечеть 1 декабря 1943 года, в Москве она была одобрена только в марте 1945 года. А местная власть, под разными предлогами не спешила отдавать здание до 1948 года. Более того, до 1930-х годов в городе функционировало 12 мечетей, а далее долгое время ни одной, и лишь один за последние годы [Мухтарова Г.Д., 2004, с. 104].

Однако власти фактически признали «религиозное оживление». Контролирующие органы сняли ограничения на религиозную деятельность и не препятствовали проведению массовых богослужений, церемоний или богослужений в домах верующих, и паломничеству к святым местам сотни тысяч правоверных

Частичная нормализация конфессиональной политики в 1943 году почти не отразилась в законодательных актах. Религиозные объединения получили относительно сносные условия для

своего существования, через административные распоряжения властей. Возрождение коснулось и религиозного образования. Так, в 1943 г. было восстановлено Духовное управление мусульман Средней Азии и Казахстана, началось открытие мечетей, была возобновлена деятельность медресе «Мир-Араб» в Бухаре, где готовили кадры религиозных служителей [ЦГА РК. Ф.1985, Оп.2, Д. 582. Л.21]. В 1945 г. Совнарком СССР принял секретное постановление, в котором предоставил исполнительным органам религиозных организаций «права ограниченного юридического лица». Они касались «приобретения транспортных средств, аренды, строительства и покупки в собственность строений для своих нужд, производства церковной утвари, предметов религиозного культа и продажи их обществам верующих» [ГА ЮКО. Ф.1353, Оп. 2, Д. 8 лл. 200-212].

Подъем религиозности населения Казахстана в годы Великой Отечественной войны, связанной с некоторыми уступками в этой области, в целом не отразился на основных устоях религиозной политики, которой придерживалось государство. В тех трудных условиях, чуть расслабляя тиски жесткого отношения к верующим, власть ставила своей целью уничтожение религии, как ненаучной формы мировоззрения и антипрогрессивного явления. Как результат такой политики, после окончания войны в период с 1946 по 1948 годы на территории Южного Казахстана были закрыты 68 мечетей, несмотря на все старания власти с 1947-1951 гг. от верующих поступило 93 заявления о регистрации по Южно-Казахстанской области, что показывает об устойчивой религиозности среди населения [ГА ЮКО. Ф.1353, Оп. 2, Д. 8 лл. 200-212].

«Теплое» отношение к религии со стороны государства во время войны и послевоенные годы не означало, что власть отказалась от своей стратегической цели - уничтожения религии, из этого следует что, в послевоенные годы религиозная политика оставалась противоречивой. Так, в письме от 26 апреля 1947 года Уполномоченным Советом по делам религиозных культов по Южно-Казахстанской области, отмечается что, «Проведенные мероприятия по выявлению и закрытию 11 незаконно открытых молитвенных домов /мечетей/ и 36-ти «бродячих мулл», на которых дела преданы финорганам на предмет обложения их налогами, - Совет считает правильным.» [ГА ЮКО. Ф.1353, Оп.2, С.1, Д.6, Л.23.]. Далее в следующем письме «Советом по делам русской православной церкви при совете Министров СССР письмом от 25 июля 1947 года за №1488 дополнительно дано разъяснения, что в тех случаях, где нет действующих церквей, допускаются разъездные священники, зарегистрированные в той или иной действующей церкви и если они имеют указ епископа о назначении, предусматривается разъезды по населенным пунктам того или иного района Южно-Казахстанской области.... в тех случаях, когда зарегистрированно-

му священнику по просьбе верующих приходится выезжать в населенные пункты для совершения треб в домах верующих – чинить препятствий в этом не следует, если это не связано с совершением крестного хода.» [ГА ЮКО. Ф.1353, Оп.2, С.2, Д.10, Л.16]. Из этого следует что, отношение властных органов к религии и некоторое потепление относительно религиозных организаций в период войны и послевоенные годы было непоследовательным. Но это длилось не долго, постепенно политика ужесточалась и в 50-е годы стал доминантным. С 1954 года по всей стране развернулась идеологическая работа в духе воинствующего атеизма.

В ходе этого движения допущено много грубых ошибок. К тому времени социалистическая идеология стала господствующей, служители культа лояльно относились к советской власти, поэтому формы и методы атеистического воспитания не могли оставаться прежними. Вместе с тем, среди верующих были люди, которые не отличались строгим выполнением религиозных предписаний, и в их сознании религиозные представления сочетались с естественно-научными знаниями, и даже нередко, они являлись коммунистами.

С целью устранения недостатков и ошибок в процессе атеистического воспитания 10 ноября 1954 года ЦК КПСС принял Постановление «Об ошибках в проведении научно-атеистической пропаганды среди населения». Утверждалось, что не допускается оскорбление религиозных чувств верующих и священнослужителей, а также административное вмешательство в церковную деятельность [Об ошибках в проведении научно-атеистической пропаганды среди населения]. При этом, сама религия по-прежнему считалась пережитком прошлого, которая вот-вот должна исчезнуть вместе со своими носителями, т.е. старшим поколением. Но поколения сменялись, а число верующих не уменьшалось.

В отчетах Уполномоченного совета о состоянии религиозного движения в Южно-Казахстанской области и деятельности религиозного духовенства докладывается что, «общее количество религиозных общин в области с 1956 года не растет, однако, как показывают факты, количество верующих, принимающих участие в молитве, увеличивается. Например, если в 1953 году по зарегистрированным общинам, на молитвенных собраниях приняло участие 9850 человек, то в 1958 году их количество дошло до 27 630 человек» [ГА ЮКО. Ф.1353, Оп.2, С.4, Д.28, Л.175]. При этом, религия, несмотря на существующие ограничения и запреты, оставалась в повседневной жизни населения южного региона и проявлялась через религиозные праздники, обряды и традиции.

4 октября 1958 года ЦК КПСС издал секретное Постановление «О записке отдела пропаганды и агитации ЦК КПСС по союзным республикам "О недостатках научно-атеистической пропаганды"», обязавшее партийные, комсомольские и обще-

ственные организации начать агитационную атаку на «религиозные пережитки» советских людей [№ 39 Записка Отдела пропаганды и агитации ЦК КПСС]. Государственным органам было поручено принять административные меры, направленные на усиление жесткого контроля условий существования религиозных общин. И первым актом правительства в наступлении на религию было издание двух Постановлений Совета Министров СССР от 16 октября 1958 года «О монастырях в СССР» и «О повышении налогов на доходы епархиальных предприятий и монастырей». По первому акту поручалось Советам Министров Союзных Республик, Совету по делам Русской Православной Церкви и Совету по делам религиозных культов исследовать и проработать вопрос о сокращении количества монастырей и святынь в течение шести месяцев и представить предложения Совету Министров СССР, указывалась также сокращение размеров земель, используемых монастырями [№ 40 Записка заместителя председателя Совета по делам РПЦ П.Г. Чередыня в ЦК КПСС о мерах по реализации постановления ЦК КПСС от 4 октября 1958 года]. Все это дало возможность партийным и комсомольским организациям, средствам массовой информации, усилить нагнетание антирелигиозных настроений в обществе. Оценка деятельности верующих, относящихся к незарегистрированным общинам, также была резко отрицательной.

Мусульмане в основном были сосредоточены в южных областях страны. Также одним из основных направлений атеистической работы была борьба против культа святых и бытовых религиозных традиций. Все религиозные группы подвергались мониторингу, особенно в районах, где было большее количество мест для паломничества. Так, поклонение святым местам было важным в жизни каждого мусульманина. Выдающиеся деятели мусульманской религии, предки племен и представители суфиев считались святыми, они не утратили свое значение в советский период. Юг Казахстана остался местом сосредоточения многих почитаемых мест. Величайшая святыня мусульманской веры - мавзолей Кожы Ахмеда Ясави. На место погребения суфийского проповедника, имевшего значительное влияние среди мусульман региона, паломничество не прекращалось в течение всего года, в период религиозных праздников мавзолей посещало очень большое количество верующих не только из Казахстана, но и с других республик [ГА ЮКО. Д.1353, Оп. 2, С.4, Д.22, Л.35]. Более того, зафиксировано особо почитаемые места мусульманами, то есть «14 наиболее известных в Южно-Казахстанской области мазаров, где регулярно посещали верующие в качестве паломника...». Указан не полный список святых мест, далее в отчете дается примечание, что «прочие местные мазары и почитаемые места в данный момент изучаются, сведения о них будут предоставлены дополнительно» [ГА ЮКО. Д.1353, Оп. 2, С.4, Д.22,

Л.40]. Особое место в списке православных скорбящих занимает Казахстан, где в концлагерях были казнены и замучены, похоронены репрессированные «враги народа» или крестьяне-спецпоселенцы. Пролилась кровь первых мучеников за веру. Уже в начале гонений на Церковь, в 1918 году, в г. Верном был умучен Пимен (Белоликов), епископ Верненский и Семиреченский. Место его погребения неизвестно, но место расстрела – роща Баума – привлекала паломников. В 1921 году на горе Кзыл-Жар Аксайского ущелья близ г. Верного были убиты насельники горного скита – иеромонахи Серафим и Феогност. На протяжении всего советского периода их могилы в горах были местом тайного паломничества. Среди мест заключения и расстрелов новомучеников – Южный Казахстан. В г. Чимкенте приняли мученическую кончину Казанский Кирилл (Смирнов), Омский Алексей (Орлов) и другие [Православный Казахстан – неизвестная земля pravlife.org/el/node/16836 (дата обращения: 5.11.2020)].

В целом, в 1950-е годы уполномоченные органы регулярно проверяли святые места и деятельность верующих, по результатам чего они проводили беседы профилактического и запрещающего характера.

1961 году в октябре состоялся XXII съезд КПСС, который принял новую программу партии, где подтвердил ход борьбы с религией, путем пропаганды. «Партия использует средства идейного воздействия для воспитания людей в духе научно-материалистического миропонимания для преодоления религиозных предрассудков, не до-

пускающая оскорбления чувств верующих» [Программа КПСС, 1976.publ.lib.ru>Книг>КПСС (дата обращения: 5.11.2020)].

Таким образом, для борьбы с религией использовались все средства: сокращение числа общин, предотвращение открытия новых приходов и религиозных учебных заведений, противодействие увеличению числа новых членов в религиозных объединениях и полный контроль за деятельностью общин, а также запрет на самостоятельное решение внутренних проблем религиозных объединений. Все собрания и встречи, назначение внутри религиозной общины может осуществляться только с разрешения государственных органов. Атеистическая пропаганда активно продолжалась с использованием средств массовой информации – газетных статей, специальных периодических изданий, публичных лекций, радиопередач, постоянных или выездных выставок.

Рассматривая религиозную политику и способы ее реализации на юге Казахстана, можно наблюдать, что изменение этнодемографической ситуации привело к увеличению числа различных конфессий, которые чаще всего представляли немцы, литовцы, украинцы и белорусы. но при этом южный регион остался с подавляющим большинством верующих мусульман. Даже в период строгого полного уничтожения религии исламские традиции сохранялись в повседневной жизни верующих, оставались регионом, где боготворились святые места, были в почете муллы и соблюдались религиозные обряды.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. ГА ЮКО Ф.1353, Оп.2, Св.6, Д.44, Л. 129
2. Иванов В.А., Трофимов Я.Ф. Религии Казахстана. Справочник. – 2-е изд., перераб. и доп. - Алматы: Аркаим, 2003. - С.98.
3. Мухтарова Г.Д. Изменение политического курса в отношении религии и церкви в СССР в годы Великой Отечественной войны. // Вестник КазНУИм.Аль-Фараби серия историческая – 2004. - № 4(35). - С.101.
4. <https://ia-centr.ru/publications/sezd-musulman-sredney-azii-i-kazakhstan-o-zadachakh-borby-s-fashistskoy-agressiey-oktyabr-1943-g/>(дата обращения: 5.11.2020)
5. О вкладе Центрального духовного управления мусульман в победу над гитлеровской Германией islam.ru>История>31021(дата обращения: 5.11.2020)
6. ЦГА РК. Ф.1985, Оп.2, Д. 582. Л.21
7. ГА ЮКО. Ф.1353, Оп. 2, Д. 8 лл. 200-212
8. ГА ЮКО. Ф.1353, Оп.2, С.1, Д.6, Л.23.
9. ГА ЮКО. Ф.1353, Оп.2, С.2, Д.10, Л.16
10. Об ошибках в проведении научно-атеистической пропаганды среди населения. elib.uraic.ru>bitstream/123456789/8260... 0011314.pdf (дата обращения: 5.11.2020)
11. ГА ЮКО. Ф.1353, Оп.2, С.4, Д.28, Л.175.
12. № 39 Записка Отдела пропаганды и агитации ЦК КПСС. rusoir.ru> 03print/03print-02/03print-02-239/ (дата обращения: 5.11.2020)
13. № 40 Записка заместителя председателя Совета по делам РПЦ П.Г. Чередыня в ЦК КПСС о мерах по реализации постановления ЦК КПСС от 4 октября 1958 года <https://rusoir.ru/03print/03print-02/03print-02-240/> (дата обращения: 5.11.2020)
14. ГА ЮКО. Д.1353, Оп. 2, С.4, Д.22, Л.35-40
15. Православный Казахстан – неизвестная земля pravlife.org/el/node/16836 (дата обращения: 5.11.2020)
16. Программа КПСС. - М., Политиздат, 1976.publ.lib.ru>Книг>КПСС (дата обращения: 5.11.2020)

ГЕОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫ ГЕОЛОГИЧЕСКАЯ НАУКА GEOLOGICAL SCIENCE

УДК 553.982.2

Алматова Баян Газизовна

Техника ғылымдарының кандидаты
«Металлургия, тау-кен және мұнай-газ ісі» кафедрасының меңгерушісі
Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік Университеті

Жексенбаева Гулмира Мединаевна

техника ғылымдарының магистры, оқытушы
«Металлургия, тау-кен және мұнай-газ ісі» кафедрасы
Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік Университеті

ТҰЗАСТЫ КЕН ОРЫНДАРЫНДАҒЫ МҰНАЙ-ГАЗ ҰҢҒЫМАЛАРЫНАН МЕРЗІМІНЕН БҰРЫН ГАЗ ЖӘНЕ СУ АЙДАЛУ ТЕХНОЛОГИЯСЫ

Түйін. Мұнай-газ конденсаты кен орындарының ұңғымаларынан газ бен су емес, мұнай алу үшін қажетті көлемде түп қысымын энергетикалық тосқауыл қысымынан төмендетпеу керек және қабат қысымын қанықтыру қысымынан жоғары ұстап, игеру аяқталғанға дейін қолдап тұру керек, содан кейін мұнай алу коэффициенті жоғары болады.

Түйінді сөздер: мұнайгазконденсаты, резервуар, перфорация, геостатикалық қысым:

Резюме. В необходимом объеме чтобы нефть, а не газ и воду добывать из скважины нефтегазо-конденсатных месторождений, надо забойные давления не снижать ниже давления энергетического карьера, а лучше сразу поддерживать пластовое давление выше давления насыщения и до конца разработки, тогда и коэффициент извлечения нефти будет высоким.

Ключевые слова: нефтегазоконденсат, резервуар, перфорация, геостатическое давление:

Summary. To the extent necessary to oil and gas and water extracted from wells oil and gas deposits, it is necessary downhole pressure does not reduce below the pressure energy warera, and it is better to maintain Lastovo pressure above the saturation pressure to the end of the development, then the oil recovery factor will be high.

Keywords: oil and gas condensate, reservoir, perforation, geostatic pressure:

КІРІСПЕ

Қазақстанның тұзасты мұнай-газ кен орындары негізінен еріген газ режимінде-яғни мұнай-газконденсатты.

Мұнайгазконденсатты жабынына тиімді әсер ететін сұйықтықты іріктеу режимін таңдау, бұл бір жағынан өндірістің қолайлы қарқынын қамтамасыз етеді, екінші жағынан мұнайбергіштік коэффициенті тым төмендейді.

-мұнайгазконденсатты жабында мұнайбергіштіктің артуы, ұңғылардағы депрессияның төмендеуімен байланысты

Мұнайгазконденсатты кен орындарын қойнауқаттық қысыммен және орташа депрессиямен, мұнайдың газбен қанығу қысымынан 0.75-тен төмендеуіне жол бермей, кен шоғырының мұнай бөлігін газдан өндіруші ұңғымалардың маңайынан бөлетін экрандарды қолдана отырып игерген жөн.

Нашар шешілген ғылыми-техникалық проблемалардың төселген плантациялық су, бірі газ астындағы мұнай қабаттарын игеру болып табылады, күрделі ұңғымаларды пайдалану кезінде ұңғымаларды тез суландыру және газдандыру

үшін ұңғымалардың төменгі шұңқыр аймағында су мен газдың конустарын қалыптастыру болып табылады. Бұл құбылыстың алдын алу үшін ұңғымада перфорация интервалының оңтайлы жағдайы таңдалуы керек, онда төменгі перфорация тесіктер СМБ -дан, ал жоғарғы жағы ГМБ-тан белгілі бір қашықтықта орналасқан.

Негізгі бөлім

Пайдалану мұнайгазконденсатты қойнауқатты газбен қаныққан немесе қойнауқаттан ажыратудың сенімді әдістерінің болмауы тек газдың мерзімінен бұрын бұзылуы (немесе сулануы), сонымен қатар қабаттардың мұнай беру коэффициентінің едәуір төмендеуі. Жоғары сапалы цементтеу және мұнай, газ және су арасында оқшаулағыш экран қалыптастыру арқылы мұнай алу дәрежесін арттыруға болады.

Ұңғыма оқпанын сапасыз бекіту (цементтеу), оларды шығару кезінде депрессияның жоғарылауы, қойнауқаттық қысымның мұнайдың газбен қанығу қысымынан төмендеуі газ факторының мерзімінен бұрын ұлғаюына, газдың мұнай ұңғыларының жарылуына, мұнай бойынша ұңғымалар дебитінің төмендеуіне сәйкес келеді.

Мәселені шешу үшін сізге қажетті:

- өнімді қаттарды бұрғылау кезінде түсіру-көтеру операцияларының жылдамдығын азайту, ұңғыманың апатсыз жұмыс істеу мерзімін ұлғайту және біркелкі ағын үшін бекіту сапасын арттыру.

- үлкен соққы жүктемелерін тудыратын кумулятивті, оқпен және басқа да перфорация әдістерінен толығымен бас тарту, бұл пайдалану коллоналарының деформациясына, цемент тасы мен жыныста жарықтар пайда болуына әкеледі.

- ұңғымалардан сұйықтықты алудың мәжбүрлі режиміне ауыстыру, әдетте, газдың жарылу ықтималдығын және олардың сулану қарқынын арттырады. Мұнайды газ асты аймақтарынан немесе резервуардан мұнайдың газбен қанығу қысымынан төмен қысыммен алу үлкен назар аударуды қажет етеді, өйткені газдың қозғалғыштығы мұнайдың қозғалғыштығынан екі есе көп.

- резервуардағы депрессияның жоғарылауы газ факторының жоғарылауына және кез-келген

пайдалану кезеңінде төменгі кен аймағына газдың енуіне әкеледі. Газдың қозғалғыштығы сәйкесінше мұнайдың қозғалғыштығынан шамамен екі ретті жоғары екенін әрдайым есте ұстаған жөн, төменгі қысым мұнайдың газбен қанығу қысымынан төмендеген кезде, газ қабаттарда шығарылады, мұнайдың қозғалғыштығын төмендетеді (тұтқырлығын арттырады), мұнай қозғалысынан бөлек ағындармен ұңғымаға енеді. Себебі мұнай үш фазаға бөлінеді: белсенді емес мұнай, еркін газ және парафиннің қатты фазасы, ұңғымалардың түбі аймағының тесіктерінде асфальтты-шайырлы-парафинді шөгінділер (АСПО) пайда болады. Егер газ газға қаныққан қабаттардан мұнайға қаныққан қабаттарға ағу мүмкіндігі болса, мұнайды шамадан тыс алу кезінде ол мұнай ұңғымаларына еніп, газ шұңқырлары пайда болады. Мұнай ұңғымаларына газдың мерзімінен бұрын шығарылуын болдырмау үшін олар мұнай-газ қалыңдығының төменгі бөлігін теседі, яғни газ-мұнай байланысынан (ГМБ) шегінеді.

Мұнайгазконденсатты шоғырды игеру кезінде қойнауқаттық қысым төмендейді; оның төмендеу қарқыны кен орнының газдық мұнай бөліктері көлемінің арақатынасына, резервуар өнімдерін іріктеу қарқынына және агентті айдауға байланысты. Орташа өлшенген қабаттық қысым 2011 ж. 2012 ж. салыстырғанда Жаңажол объектісі бойынша ағымдағы қысым 7,3 МПа төмендеді (1-кесте). Вюг объекті бойынша өсім байқалды.

Бірақ әзірге барлық нысандар үшін ағымдағы қысым таңдау аймақтарындағы қанықтыру қысымынан төмен, яғни газ, резервуарда бос фазада болады.

Газ резервуарда барлық пакеттер арқылы шығарылады, ұңғымалар біртіндеп газ беруге көшеді, өйткені газдың мұнайдан екі есе көп қозғалғыштығы бар. Сонымен қатар, мұнай-газ бөлігіндегі қысымның төмендеуінен, мұнай-газ байланысы (ГМБ) біркелкі төмендемейді. Мұнай-газ конденсатты кен орындарының өндіруші ұңғыма түбі аймағында және мұнайға қаныққан бөлігінде қысымның үлкен ауытқуы газ шұңқырларының (конустарының) пайда болуына әкеледі. Бұл жағдайда ұңғыма таза газды жеткізуге көшеді.

1 кесте

Жаңажол кен орнының бумалары бойынша орташа өлшенген қабаттық қысым

Жыл	А	Б	В	В	Г	Д	Д	Д
2002	23,4	22,4	24,8	23,6	3,6	24,9	22,2	24,3
2011	21,0	23,9	23,9	23,9	23,1	27,1	25,6	26,5
Мұнайгаз қаныққан қысымы								
	24,04	25,05	25,94	25,94	32,37	27,21	29,01	27,04

ГМБ төмендеген сайын газ мұнайға қаныққан бөліктен мұнай ұңғымаларына түседі, газдың мұнайдан бөлінуі мұнайдың газбен қанығу қысымынан төмен резервуар қысымымен жүреді және газ факторының мәні күрт өсе бастайды,

бұл мұнай өндіру деңгейінің күрт төмендеуіне әкеледі.

Қабаттық және түптік қысым төмендеген кезде олардың үстінен геостатикалық қысымның арту шамасы көбейеді, бұл коллекторлардың

өзге жыныстарының деформациясына, әсіресе ұнғы түбі маңы және ұңғымалар дебитінің төмендеуіне әкеледі.

Газ қақпағы болмаса да, резервуардағы қысым мұнайдың газбен қанығу қысымынан төмен түссе де, газ өзінің газ қақпағын құрап мұнай-газ конденсатының жоғарғы бөлігін алады. Мұнай-газ конденсаты кен орындарының жоғары қозғалғыштығына байланысты олардың әрқайсысы біртұтас мұнай-газ динамикалық жүйе болып табылады, оның барлық бөліктері даму процесінде белгілі бір дәрежеде өзара әрекеттеседі. Бұл мұнай-газ конденсаты қоспасын таңдауды өзгерту арқылы әзірлеу процесін басқаруға алғышарттар жасайды: агентті айдау көлемін ұлғайту, резервуарлық қысымды қайта бөлу, газ-мұнай байланысын теңестіру, мұнай ұңғымаларында пайда болған газдың шұңқырларын (конустарын) жою және оның төмендеу қарқынын бәсеңдету үшін газ факторларының күрт жоғарылауымен оларды тоқтату.

Ағымдағы жыл ішінде газ факторлары күрт артқан ұңғымаларды барлық әзірленетін объектілер бойынша кезекпен кемінде 3 күнге (қабаттық қысымды қалпына келтірудің орташа уақыты) тоқтату қажет. Ұңғыманы іске қосуды мұнай-газ байланыс тегістегеннен кейін алдымен штуцерлерде 3-5 мм-ден аспайтын көлемде жүргізу керек, алдағы уақытта үлкен газ факторлары бар фонтанды ұңғымаларға арналған формула бойынша есептелген штуцерлердің диаметрін қолдану қажет.

Немесе штуцердің диаметрі мен сұйықтық шығынын Джилберт формуласы бойынша анықтауға болады:

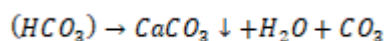
$$P_1 = 3.59 * 10^5 \frac{D_H R^{0.546}}{d_{шт}^{1.89}}$$

мұндағы $d_{шт}$ -штуцердің диаметрі; D_H -мұнайдың дебиті; R -газ факторы; P -штуцерлер алдындағы қысым.

$\frac{P_1}{P_2} \leq 0.59$, мұндағы P_2 - штуцерден кейінгі қысым

Егер қабат қысымы мұнай газ қанығу қысымынан төмен болып өндіру процесі өзгертілмесе және газ факторыны күрт артып және мұнай дебиті төмендесе, ұңғымалардың газ беруге көшуі күні жақын дегенді білдіреді.

Жаппай мөлшерде газ өндіру себебінен мұнайдан конденсат басым болады. Ұңғымалар іс жүзінде газ ұңғысына айналады. Газдың көп мөлшерін алу температура мен қысымның төмендеуімен бірге жүреді, нәтижесінде газ, су және мұнай фазаларында CO_2 құрамын белгілейтін тепе-теңдік қатынастары да өзгереді. Бұл су фазасындағы көмірқышқыл газының құрамының төмендеуіне және нәтижесінде химиялық реакцияның тепе-теңдігінің оң жаққа ауысуына әкеледі.

Нәтижесінде мұнай газымен ығыстырылған қабат жынысының кеуек бетінде кальций карбонаты шөгінділері түзіледі.

Агентті айдау көлемінің ұлғаюымен - қабат қысымның жоғарылауымен және газ алудың төмендеуімен Жаңажол, тұзасты Кеңқияқ, Әлібекмола, Солтүстік Трува және басқа да мұнай-газ конденсатты кен орындарының қабаттарының мұнай беру коэффициентін арттыруға болады, бұл ретте игеру ұзақтығы артады және мұнай кен орындарының саны да артады, өйткені игерілетін қабаттардың мұнай беру коэффициенті артады. Ағымдағы газ факторлары кен орындары бойынша бастапқы факторлардан әлдеқайда үлкен: Кеңқияқ тұздығы 1,8 есе; Солтүстік Трува КТ1 1,1 есе; КТ11 1,4 есе; тиісінше, олардағы қабат қысымы қанығу қысымынан төмен, ал мұнай үш фазаға бөлінеді: белсенді емес мұнай, еркін газ және АСПО түзетін қатты фаза.

Барлық игеріліп жатқан тұзасты кен орындары бойынша ағымдағы газ факторлары артты, демек іріктеу аймақтарындағы қабат қысымы қанығу қысымынан төмендеді, мысалы, тұзасты Кеңқияқ қойнауының қабат қысымы төменгі перьм горизонты 73,37 - ден 28,12-ге төмен; таскөмір горизонты -80,00-ден 32,52 МПа-ға төмен; Солтүстік Трува кен орнындағы қабат қысым: КТ-1 23,94-тен 23,32 МПа-ға төмен, КТ-11 28,21-ден 26,49 МПа-ға төмен.

Энергетикалық тұрғыдан қабат қысымның жоғарылауы аса перспективалы: қабат маңы аймағында АШПҚ түсу қарқындылығының төмендеуі және мұнайды кеуекті орта арқылы сүзу кезінде шайырлыасфалтен фракциясының адсорбциясы нәтижесінде өндіруші ұңғымалардың өнімділігі артады.

Мұнай-газ конденсаты кен орындарын игеру кезінде мұнайдың газ бен газ қалпағының қысымының төмендеуі байқалады, негізгі қиындықтар ұңғының туп аймағында газ шұңқырының (конусының) пайда болуынан тұрады, сәйкесінше газ факторының күрт өсуі және мұнай ұңғымаларының дебитінің төмендеуі байқалады. Бұл құбылыстың алдын алу үшін әр ұңғыма үшін перфорация аралығының оңтайлы жағдайы таңдалуы керек және газ (су) конустарының перфорацияға жетпейтін дебит орнатылуы керек, соның арқасында ұңғымалар газ факторы мен сулану қарқынын арттырмай ұзақ уақыт жұмыс істейді.

Игеріліп жатқан мұнай-газ конденсатты шоғырдың қабат қысымының төмендеуіне байланысты ГМБ және СМБ орнын ауыстыру кезінде газ және су өндіруші ұңғымаларға ағуды болдырмау үшін қойнауқаттың жоғары өткізгіш аймақтарын алдын ала оқшаулай отырып, ұңғымалардың дебитін ұлғайтпай, керісінше біртіндеп азайту немесе агентті айдау көлемін ұлғайту қажет.

Өйткені, өткізгіштігі бойынша біртекті коллекторда поршеньді ығысуы фронтының қабатындағы қозғалыс жылдамдығы.

$$W = k_{np} * \Delta P : \mu_{ж} m \beta_n k_{изв.н} \Delta l$$

мұндағы k_{np} – қабат өткізгіштігі; ΔP – қысымның төмендеуі; $\mu_{ж}$ – қойнауқаттық сұйықтықтың тұтқырлығы; β_n – Мұнай коэффициенті; $k_{изв.н}$ – мұнай алу коэффициенті; Δl – қойнауқат учаскелері ұзындығы, m-кеуектілік.

Ығысу фронтының нақты жылдамдығы әр түрлі, өйткені игеріліп жатқан мұнай-газ кен орындарының коллекторлары өткізгіштігі жағынан әр түрлі.

СҚО кенжар маңы аймағын қысыммен, ГРП және басқаларымен өңдеу тек цементті тастың газбен қаныққан, мұнайға қаныққан және суға қаныққан қабаттар арасындағы колоннамен және жыныспен сапалы байланыстары кезінде жүргізіледі. Цемент тасының бұзылуы және бағаналардың деформациясы болмайтын құмды тесуді және басқалары қолданылады. ПЗП-ны магнитті белсенді сумен, қышқыл ванналармен немесе ұңғымалардың диаметрін ұлғайта отырып, тұз қышқылын пакерді қолдана отырып айдау арқылы өңдейді. Әзірлеу кезінде сұзу ағындарының бағытын өзгертіп, магниттелген және магниттелмеген судың циклдік сулануы қолданылады немесе оның тиімділігін арттыру үшін химиялық реагенттерді қолдану арқылы суландырады. Өнімді әзірлеу - іріктеу процесін басқарып және агентті айдау көлемін басқару арқылы іріктеу аймағындағы орташа өлшенген қабат қысымының мұнайды газбен көтеру қысымынан төмен түсуіне жол бермеу.

116каз

Газдың шұңқыры (конусы) жоқ делік, бірақ молекулалық өзара әрекеттесу күштері (молекулалардың потенциалдық энергиясы) осы молекулалар бар энергетикалық өріс күштерімен тепе-теңдікте болатын аймақты сипаттайтын энергетикалық тосқауыл қысымының болуы. Қысымды төмендету арқылы осы тепе-теңдіктің бұзылуы ауыр көмірсутектер молекулаларының бір бөлігін жеңіл көмірсутектер молекулаларының бөлінуімен крекингке, сондай-ақ молекулалардың ықтимал өзара әрекеттесу энергиясынан олардың жылу қозғалысының кинетикалық энергиясына ауысуына әкеледі. Бұл энергия тосқауылының қысымынан (ДЭБ) төмен қысымның бірлігіне бөлінетін газ көлемінің күрт өсуін түсіндіреді. Әр түрлі құрамдағы көмірсутектер үшін ДЭБ әр түрлі болуы мүмкін, бірақ оның мәндерінің тербеліс аймағы 14-20 МПа аралығында болады.

Өздеріңіз білетіндей қанықтыру қысымынан төмен белгілі бір түптік қысым бар, онда мұнайдың максималды дебиті байқалады. Түптік қысымының оның ұтымды шамасынан бір жаққа немесе басқа жаққа ауытқуы мұнай дебитінің төмендеуіне әкеледі, мұндай қысым ДЭБ Б.76. Мұ-

най-газ конденсаты кен орындарының ұңғымаларында мұнай өндірудің күрт төмендеуі түптік қысымының мұнайдың газбен қанығу қысымынан төмендегенін ғана емес, сонымен бірге энергетикалық өрістің күштерімен молекулалық өзара әрекеттесу күштерінің тепе - теңдігінің бұзылуын да көрсетеді-молекулалардың ықтимал өзара әрекеттесу энергиясы мен олардың жылу қозғалысының кинетикалық энергиясы.

Тепе-теңдікті қалпына келтіру үшін және бұл жағдайда мұнай-газ конденсаты кен орындарынан өнім алуды азайту немесе мезгіл-мезгіл тоқтату қажет, мұнай өндіруді күрт төмендету және газ көлемін ұлғайту немесе агентті айдау көлемін күрт арттыру қажет, бірақ мұны кен жыныстарының өткізгіштігі төмен болған кезде жүзеге асыру мүмкін емес.

Мұнай-газ конденсаты кен орындарының ұңғымаларынан газ бен су емес, мұнай алу үшін қажетті көлемде түп қысымын энергетикалық тосқауыл қысымынан төмендетпеу керек және қабат қысымын қанықтыру қысымынан жоғары ұстап, игеру аяқталғанға дейін қолдау тұру керек, содан кейін мұнай алу коэффициенті жоғары болады. Жер қыртысының кен орындарының үстіндегі деформация жағдайлары алынып тасталады және энергетикалық тосқауылдың қысымы жер қойнауынан мұнай мен газды алуға кедергі болмайды.

Тәжірибе әртүрлі құрамдағы көмірсутектер үшін маңызды,

Энергия тосқауылының қысымы әртүрлі болуы мүмкін.

Әрбір мұнай-газ қоспасының өзіндік қасиеттері бар.

Және 14±20 МПа шегінен кедергі қысымының айырмашылығы болмауы тиіс.

Энергетикалық тосқауылдың қысымы белгілі бір аймақты сипаттайды,

Тепе-теңдіктегі молекулалар мен энергетикалық өрістің өзара әрекеттесу күштері қайда.

Қысымның төмендеуі барлық молекулалардың крекингіне әкелмейді, тек бір бөлігіне

Олардың ішінде, бұл төмендегенде газ көлемінің күрт өсуін түсіндіреді

Энергетикалық кедергі қысымынан төмен қысым бірлігі.

Сіз бұл сәтті газ көлемінің секіруімен байқай аласыз-бұл табиғи курьердің мәліметтері.

ҚОРЫТЫНДЫ

Резервуардағы қысым қанықтыру қысымынан жоғары болған кезде, мұнай мен газ бір сұйықтық болып табылады. Газ мұнайда толығымен ериді, ол біртекті және жылжымалы. Қабаттағы қысымның төмендеуімен газ өзінің қозғалғыштығын еркін пайдаланады. Оны жарықпен еркіндікті көруге деген ұмтылыс қабат бетіне жылжытады. Резервуардан барлық мұнайды ығыстыра алмай, қысым төмендейді. Оның көп бөлігі қабатты жалғастыру үшін қалады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Алматова Б.Г. Кожабергенов М.М. «Мұнай-газ кен орындарын игеру болжамы» к.Актобе 2017. -340 с.Отпечатона в типографии «Кокжиек» г.Актобе
2. Оценка экологического состояния Актыбинской области // Международная научная конференция учены и специалистов «Проблемы освоения недр в XXI – веке глазами молодых, М:ИПКОН, Нурпеисова М.Б., Алматова Б.Г, Сахатова Г 7С 2005. С133-136
3. Разработка месторождений с использованием скважин с большой протяженностью горизонтального ствола. //Научн,- техн.сборник, Проблемы комплексного освоения природных ресурсов Западного Казахстана и Южного Урала., Алматова Б.Г., Алдамжаров Н.Н. 2003 г.
4. Комплекс мероприятий по снижению вредного влияния освоения месторождения Жанажол на окружающую среду. Нурпеисова М.Б., Алматова Б.Г., Утегев М.М. и др УДК.691.666.973Алматы, КазНТУ, 2007, 23с.
5. Р.Р. Мухаметшин «Расчетная оценка предельного ресурса нефтепромыслового оборудования при коррозионном износе конструктивных элементов». Нефтепромысловое дело, 8/2010, стр.19.

АЛМАТОВА БАЯН ГАЗИЗОВНА

Кандидат технических наук
Заведующая кафедрой «Металлургии, горного и нефтегазового дела»
АРУ имени К.Жубанова

КАЛЖАНОВА АСЕМГУЛЬ БАКЫТОВНА

Преподаватель, магистр технических наук
Кафедры «Металлургии, горного и нефтегазового дела»
АРУ имени К.Жубанова

ВАРИАНТ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ ЗАВОДНЕНИЯ ПРОДУКТИВНЫХ ПЛАСТОВ НЕФТЕГАЗОКОНДЕНСАТНЫХ МЕСТОРОЖДЕНИЙ

Түйін. Мақалада әк суын айдау арқылы мұнай-газ конденсатты кен орындарының өнімді қабаттарын тиімді суландыру мәселелері қарастырылған, мұнда негізгі агент ретінде жергілікті өндірістің қолжетімді химрегенті болып табылады.

Түйінді сөздер: мұнай-газ конденсатты кен орындары, әк суы, қабатардың өткізгіштігі, су айдау, айдау ұңғымалары, игеру.

Резюме. В статье рассмотрены вопросы эффективного заводнения продуктивных пластов нефтегазоконденсатных месторождений путем закачки известковой воды, где основным агентом служит не дефицитный химрегент местного производства.

Ключевые слова: нефтегазоконденсатные месторождения, известковая вода, проницаемость пластов, заводнение, нагнетательные скважины, разработка.

Summary. The article deals with the issues of effective flooding of productive layers of oil and gas condensate fields by pumping lime water, where the main agent is not a scarce chemical agent of local production.

Keywords: oil and gas condensate fields, lime water, reservoir permeability, flooding, injection wells, development.

Карбонатные коллектора подсолевых нефтегазоконденсатных месторождений неоднородны по проницаемости, включают в себя в небольших пределах глины и песка. Диаметр изменения величин пористости и проницаемости высокий. Нефть с содержанием парафина, сероводорода, углекислого газа, высоким газовым фактором и давлением насыщения газом. Пластовая вязкость нефти в пределах вязкости воды. Это дает возможность применять заводнение, базовый вариант.

В настоящее время закачивается в продуктивные пласты нефтегазоконденсатных месторождений Жанажол, Алибекмола, подсолевой Кенкияк тысячи и миллионы кубометров воды в год в основном без применения химрегентов. Карбонатные коллектора существенно отличаются от терригенных по структуре порового пространства, смачиваемости, трещиноватости, объемной неоднородности и другим параметрам, которые обуславливают различие в разработке и освоении. Малая эффективность традиционных видов заводнения объясняется в основном неоднородностью и низкими емкостно-фильтрационными характеристиками карбонат-

ных коллекторов по сравнению с терригенными коллекторами.

Основная причина неполного извлечения нефти из недр - действие капиллярных сил, проявляющихся при наличии межфазного натяжения на контакте нефть-вытесняющая жидкость. В гидрофобной породе капиллярные силы препятствуют продвижению мениска, поэтому контакт нефть-вода быстрее передвигается по порам большего диаметра, оставляя нефть защемленной в мелких порах. В гидрофильной породе может наблюдаться и обратная картина: за счет капиллярных сил контакт быстрее перемещается в порах малого диаметра, а защемленная нефть остается в крупных порах. Нефть может оставаться в промытой части пласта в виде пленок на стенках поровых каналов.

К уменьшению нефтеотдачи приводит и неоднородность пласта. Вода быстрее продвигается по хорошо проницаемым зонам и пропласткам, оставляя целики нефти в малопроницаемых участках. Этот процесс еще более усугубляется, когда вязкость вытесняющего агента меньше вязкости нефти, и чем больше различие вязкостей, тем меньше вязкости нефти, и чем больше

различие вязкостей, тем меньше нефтеотдача. В условиях подсолевых нефтегазовых месторождений вязкость пластовой нефти меньше вязкости воды (Жанажол, Северная Трува, Урихтау, подсолевой Кенкияк и др.). Благоприятные условия для заводнения, если бы коллектора неоднородных коллекторах подсолевых месторождений необходимо производить выравнивание профилей притока, приемистости и изменение потоков внутри пласта закачкой потоков отклоняющих композиций, циклическое заводнение, остановки добывающих скважин при работе нагнетательных.

Только химреагенты изменяют соотношение подвижностей вытесняющего агента и вытесняемой и соответственно и нефтеотдача пластов.

При этом нельзя забывать о положительных действиях на продуктивные пласты водогазового и циклического заводнения.

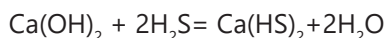
ЗАКАЧКА ИЗВЕСТКОВОЙ ВОДЫ В НЕФТЕГАЗОВЫЕ ПЛАСТЫ ПОДСОЛЕВЫХ МЕСТОРОЖДЕНИЙ

Для повышения эффективности заводнения продуктивных пластов нефтегазоконденсатных месторождений предлагаем организовать разовую или периодическую закачку известковой воды с целью выравнивания профиля приемистости, увеличения охвата пластов с заводнением, изменения потоков в глубине пласта и создания нефтеемывающих оторочек.

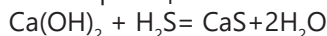
Объем закачки известковой воды в одну скважину уточняется по результатам исследования. Процесс внутрипластового осадкообразования лежит в основе одной из модификации щелочного заводнения, технология которого заключается в переменной закачке оторочек раствора извести

-известковой воды и буферной оторочки закачиваемой воды. Буферная оторочка закачиваемой воды необходима для предотвращения осадкообразования вблизи призабойной зоны нагнетательных скважин. При закачке известковой воды образуются следующие осадки:

-при наличии в пластовой воде сероводорода диссоциированные ионы H^- и H^+ реагирует с $Ca(OH)_2$, образуя поверхностный слой высокодисперсного осадка $Ca(HS)_2$ по реакции:

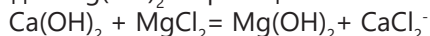
или по реакции:

а при наличии в пластовой воде уголекислоты $H_2CO_3 (H_2O + CO_2)$, которая реагирует с $Ca(OH)_2$ образуя мелкодисперсный осадок $CaCO_3$

Хлористый магний пластовой воды реагирует с $Ca(OH)_2$ с образованием труднорастворимого осадка $Mg(OH)_2$ по реакции:

-реакция катионного обмена между гидроокисью кальция и солями магния.

Нафтеновые сложные кислоты остаточной нефти (нефть окисляется кислородом воздуха доставленным закачиваемой водой) образует с $Ca(OH)_2$ труднорастворимые кальциевые мыла по реакции:

Основной реагент при заводнении известковой водой-гидрооксид кальция $Ca(OH)_2$ и CaO (гашеная и негашеная известь), характеристика которых приведена ниже:

Химическая формула $-Ca(OH)_2$; CaO

Молекулярная масса -74, 56

Внешний вид -белый порошок

Плотность, кг/м³ -2078,3370

Растворимость в воде:

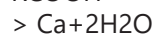
При 0° С -1,3 г/л

При 100° С -0,77 г/л

Насыщенный раствор-известковая вода имеет сильнощелочную реакцию pH-12,45(это отстоявшая прозрачная вода насыщенная известью-раствор над известью).

Известковая вода обладает высокой подвижностью, низким значением вязкости и повышенной смачиваемостью предпочтительна по сравнению с другими химреагентами для заводнения неоднородных по проницаемости карбонатных пластов.

Закачка известковой воды разновидность щелочного заводнения основана на взаимодействии с пластовыми флюидами и породой, в результате которого в пласте образуются стойкие водонефтяные эмульсии и малорастворимые осадки $(Ca(HS)_2, CaS, CaCO_3, Mg(OH)_2)$ и кальциевые малорастворимые мыла

которые вместе с парафином, смолой, асфальтенами остаточной нефти увеличивают стойкость эмульсий.

Известковая вода влияет на характер действия поверхностных межфазных сил в пласте, особенно если пластовая нефть содержит кислые компоненты ($H_2S, CO_2, RCOOH$ -сероводород, углекислый газ, нафтеновые кислоты).

Заводнения без применения химреагентов послойно-неоднородных пластов по проницаемости приводит к образованию застойных нефтенасыщенных зон малой проницаемости, из которых темпы отбора запасов незначительны, а по некоторым отсутствует отбор-не охвачены разработкой.

Закачка известковой воды снижает проницаемость промытых интервалов залежи, уменьшает обводненность продукции добывающих

скважин, соответственно дебит их повышается. Последнее объясняется рассредоточением на заданном расстоянии в глубине пласта объемов осадков по его площади и перераспределением объема закачиваемой воды по толщине пласта.

Каждый кубометр известковой воды концентрации 770 Ca(OH)_2 на кубометр воды (770 г/м^3) в пласте может образовать следующие осадки при взаимодействии MgCl_2 , H_2S , CO_2 соответственно в пределах:

- Mg(OH)_2 -604г; CaS -749 г; CaCO_3 -104г. или смесь указанных мелкодисперсных осадков в количестве расхода 798 г. (при равном количестве расхода Ca(OH)_2).

При закачке в скважину 500 м^3 известковой воды в высокопроницаемом пропластке образуется 400 кг мелкодисперсных осадков, которые при наличии остаточной нефти парафина, смол, асфальтенов и кальциевого мыла образуют эмульсию с повышенной вязкостью соответственно, соотношение подвижностей снижается увеличивается охват пласта заводнением в результате повышения вязкости вытесняющего агента. Относительная подвижность вытесняющей и вытесняемой сред представляется соотношением:

$$\Pi = \frac{k_{\mu_a}}{k_{\mu_H}}$$

где, $\frac{k_{\mu_a}}{k_{\mu_H}}$ - подвижность вытесняющей среды (раствор химических реагентов, газ, пар, вода, CO_2 и т.д.); $\frac{k}{k_H}$ - подвижность пластовой нефти; k_a, k_H фазовая проницаемость пласта для рабочего агента и нефти соответственно;

Известковая вода будет двигаться в первую очередь по высокопроницаемым промытым пропласткам, снижая их проницаемость вследствие образования мелкодисперсных осадков в основном Mg(OH)_2 и небольшого количества осадков Ca(HS)_2 , CaS , CaCO_3 , из-за незначительного содержания в промытой части пласта H_2S , CO_2 затем распределяется по всей мощности пласта, захватывая нефтенасыщенные низкопроницаемые пропластки, взаимодействуя со свободным углекислым газом, (который находится в составе нефтяного газа) и нафтеновыми кислотами остаточной нефти с выделением тепла и образованием кальциевого мыла. При этом тепло снижает вязкость нефти, мыло повышает вытесняющую способность воды.

Каждый кубометр известковой воды выделяет в пласте при взаимодействии с CO_2 - $60 \div 177 \text{ ккал}$, т.е. способен повысить температуру одного кубометра нефти на $0,12 \div 0,35^\circ\text{C}$.

При наличии в среде CO_2 и H_2S , Ca(OH)_2 будет взаимодействовать в первую очередь со свободным CO_2 с выделением свободной энергии-тепла, т.к. в природе все элементы-частицы стремятся уменьшить свободную энергию.

Кроме того, кальций в этом случае займет свободное место, а при взаимодействии с H_2S

необходима реакция вытеснения, которая возможна только после взаимодействия Ca(OH)_2 с CO_2 .

ВЫВОДЫ

Известковая разновидность щелочного заводнения продуктивных пластов.

Принцип действия щелочных растворов заключается, во-первых, в снижении межфазного натяжения на границе нефть-раствор за счет поверхностно-активных веществ, образующихся в пласте при взаимодействии щелочи и таких активных компонентов нефти, как нафтеновые кислоты и асфальтосмолистые вещества.

Вторым важным фактором, способствующим повышению нефтедобычи, является изменение смачиваемости поверхности пород. Существенным является также образование в пласте мелкодисперсной эмульсии, способствующей увеличению охвата заводнением.

Для условий нефтегазоконденсатных месторождений можно определить следующее:

-Возможность повышения эффективности заводнения имеется, для чего необходимо организовать разовые, периодические или другие варианты закачки известковой воды в нагнетательные скважины.

-Закачиваемая вода в неоднородных по проницаемости пласт поступает в высокопроницаемые пропластки, увеличивая вероятность прорыва воды в добывающую скважину.

-Низкопроницаемые нефтенасыщенные пропластки остаются вне разработки, поэтому необходимо увеличить охват пласта заводнением снижением соотношений подвижностей вытесняющего агента (вода, растворы, газ и т.д.) и вытесняемой нефти.

-Смачиваемость, увеличение вязкости вытесняющего агента и снижение вязкости вытесняемой нефти увеличивают фронт вытеснения и соответственно коэффициент нефтеотдачи.

-Чисто щелочное заводнение рекомендовано на объектах с высоковязкой нефтью и предпочтителен для неоднородных по проницаемости пластов.

-Основной химреагент известь Ca(OH)_2 , CO_2 не дефицитный химреагент местного производства. Запасы извести в Казахстане огромны.

Это подтверждает необходимость организовать закачку известковой воды в нагнетательные скважины-разовые, периодические или другие варианты на подсолевых месторождениях Жанажол, Алибекмола, подсолевой Кенкияк и др.

Необходимо отметить, что эффективность заводнения можно повысить выравниванием профилей притока и приемистости, изменением направлений потоков внутри пласта, повышением качества закачиваемой воды и кислотными обработками с добавкой 3-5% уксусной кислоты, для исключения выпадения в осадок сое-

динений железа и алюминия.

При переводе добывающих скважин в нагнетательные призабойную зону пласта необходимо обработать растворителем (керосин, газовый бензин, газовый конденсат), с последующей промывкой продуктов растворения АСПО.

Перед пуском нагнетательных скважин под закачку воды, закачивают 0,1-0,5% концентрации раствор ПАВ (сульфанол, ОП-10, дисолван, КЛН-1, КЛН-2 и др.

Определяют ПАВ и его дозировку испытательная лаборатория, для создания отмывающей оторочки фронта вытеснения.

Для выравнивания профиля приемистости в нагнетательные скважины закачивать загущенную воды или суспензию извести (СаО) с расходом 15 кг.-СаО на 1 м³ воды, объем определяется по данным исследования скважины.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Алматова Б.Г., Кожабергенов М.М. Прогноз разработки нефтегазовых залежей. Актобе, 2017г
2. «Исследование компрессионных свойств коллекторов Шершневого нефтяного месторождения». С.Г. Ашихмин; Г.Г. и Р. НиГ М, 10/2007
3. Влияние параметров упругости пород на уплотнение коллектора и оседание земной поверхности при разработке нефтяных месторождений. Мазницкий А.С., Середницкий Л.М. Н/х, 5/1991
3. Forecast in the areas of the oil and gas industry of Aktobereqion. B.G. Almatova, Aldamzharov N.N.; International Journal of Civil Engineering and Technology. 2019

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ – СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ – INFORMATION ABOUT AUTHORS

Абдулина М.Е. – 2 курс докторант, Абай атындағы Қазақ Ұлттық Педагогикалық Университеті

Абдиханова А.Ж. – кандидат исторических наук, старший преподаватель, Шымкентский Университет

Аблаев Д.А. – магистрант кафедры «Эстрадный вокал», Казахской Национальной Академии искусств им.Т.Жургенова

Ажғалиев М.Қ. – педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті

Алаева Г.Т. – кандидат юридических наук, доцент, Кафедра юриспруденции и международного права, Гуманитарно-юридический факультет, Университет «Туран»

Алматова Б.Г. – техника ғылымдарының кандидаты, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік Университетінің «Металлургия, тау-кен және мұнай-газ ісі» кафедрасының меңгерушісі

Амирова Б.К. – заң ғылымдарының магистры, азаматтық-құқықтық пәндер кафедрасының аға оқытушысы, І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті

Аманова А.К. – Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ-нің әлеуметтік педагогика және өзін-өзі тану кафедрасының доценті м.а.

Ансоров С.М. – директор колледжа «Инновационная технология» при Таджикском Педагогическом институте в городе Пенджикент

Айтмухаметова К.У. – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, ҚР Президентінің жанындағы Мемлекеттік басқару академиясы

Айтмухаметова К.У. – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Қазақстан Республикасы Президенті жанындағы Мемлекеттік басқару академиясы

Айтбаева К.Б. – 2 курс магистранты, «Аударма ісі» мамандығы, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Ақынова Ж.М. – 2 курс докторант, Абай атындағы Қазақ Ұлттық Педагогикалық Университеті

Ақылжан А.Қ. – «Шетел тілі: екі шетел тілі» мамандығының 2 курс магистранты, филология және әлем тілдері факультеті, жалпы тіл білімі және еуропа тілдері кафедрасы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Азизов Х.У. – начальник учебной части Таджикского Педагогического института в городе Пенджикент

Аслан Э.А. – «Әлеуметтік педагогика және өзін-өзі тану» мамандығының 2 курс докторанты, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Ағабекова Б.Н. – филология ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы, Қазақ Ұлттық Қыздар Педагогикалық Университеті

Ахметова Г.М. – педагогика және психология магистрі, Ш. Есенов атындағы КТЖИУ

Abuova A.T. – PhD, Acting Assistant Professor

Azimkhan F.T. – Master's student of the II course of al Farabi Kazakh National University

Aripzhan G.Zh. – Master senior-teacher Department of Sport and General Disciplines Tourism and Sport Faculty, International University of Tourism and Hospitality

Aydoskyzy I. – Master student of the Pedagogical department of foreign languages Philology Faculty KhojaAkhmetYassawi International Kazakh-Turkish University

Әрінова Б.А. – педагогика ғылымдарының кандидаты, Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

Барсукова Р.А. – кандидат юридических наук, доцент, Университет «Туран Астана»

Баракова А.Ш. – жаратылыстану ғылымдарының магистрі, аға оқытушы, Асфендияров атындағы Қазақ Ұлттық Медицина университеті

Байжуманова А.М. – заң ғылымдарының магистры, аға оқытушысы, І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті

Бердібай С.О. – Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, «Әлеуметтік педагогика және өзін-өзі тану» мамандығының 2 курс магистранты

Бекболганова А.К. – педагогика ғылымдарының кандидаты, оқытушы, Қазақ Ұлттық қыздар педагогикалық Университеті

Бекмашева А. Н. – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті

Бисмильдина Д.Д. – филология ғылымдарының кандидаты, С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті

Букебаева М.К. – магистрант, НАО «Торайгыров университет», заместитель руководителя, психолог Регионального центра поддержки детей, находящихся в трудной жизненной ситуации

Бөрібаева Д.Д. – Т. Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясының оқытушысы

Бельгибаева А.К. – магистрант, НАО «Торайгыров университет»

Бисмильдина Д.Д. – филология ғылымдарының кандидаты, С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті

Begilda A.A. – 2nd year master's student, Foreign language: two foreign languages Faculty of Kazakh Philology and World Languages, Kazakh National Women's Teacher Training University

Begimbayeva Zh.S. – Candidate of Sc.History, Associate Professor Aktobe Regional University named after K.Zhubanov

Dennis Soltys - Professor, Department of Public Administration and International Development, KIMEP University

Дарибаев Ғ.С. – «Құқықтану» мамандығының 2 курс магистранты, Құқық және экономика факультеті, І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті

Дәдебаев Ж. – филология ғылымдарының докторы, профессоры, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Досжанова Г.Н. – М.Тынышпаев атындағы Қазақ көлік және коммуникациялар академиясы - сеньор-лектор

Дүйсенбаев А.Қ. – педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, Білім берудің жоғары мектебінің деканы Баишев университеті

Дукенбай С.Ә. – 2 курс магистранты

Джумабекова А.А. – филология магистрі, Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық техникалық университеті

Ду Вэйянь – докторант 2 курса кафедры филологических специальностей для иностранных граждан, факультета для иностранных граждан и до вузовской подготовки КазНПУ им. Абая

Есентемір Н.С. – 2-курс магистранты, Қазақ филологиясы кафедрасы, М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті

Ескеева М.Қ. – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Түркітану кафедрасының профессоры, филология ғылымдарының докторы

Жанкуатова С. М. – 2-курс магистранты, Шетел тілде даярлаудың теориясы мен әдістемесі кафедрасы, Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті

Жексенбаева Г.М. – техника ғылымдарының магистрі, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік Университетінің «Металлургия, тау-кен және мұнай-газ ісі» кафедрасының оқытушысы

Zhambylkyzy M. – PhD, Instructor at the Department of General Linguistics and European Languages, al FarabiKazNU

Жумагулов Т.Б. – философия докторы(PhD), Мемлекеттік-құқықтық пәндер кафедрасының меңгерушісі, Құқық және экономика факультеті, І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті

Кайбжанов М.Ж. - Доктор Phd, к.ю.н, прокурор Актюбинской области, государственный советник юстиции 3 класса, почетный юрист Республики Казахстан

Калжанова А.Б. – преподаватель, магистр технических наук, Кафедры «Металлургии, горного и нефтегазового дела» АРУ имени К.Жубанова

Китибаева А.К. – доктор PhD, доцент, Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті

Лавничак А. – Вроцлав университеті, конституциялық құқық кафедрасының профессоры, заң ғылымдарының докторы, Вроцлав, Польша

Манин С.Н. - Докторант PhD специальности 6D030100 «Юриспруденция» Казахского гуманитарно-юридического инновационного университета

Мұқашева А.Б. – педагогика ғылымдарының докторы, Педагогика және білім беру менеджменті кафедрасының профессор м.а., Эль-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Мухамбеткалиева Р.К. – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті

Нарбинова М.М. – кандидат юридических наук, доцент, Университет «Туран Астана»

Оразбаева Ф.Ш. - ҚР ҰҒА корреспондент-мүшесі, педагогика ғылымдарының докторы, профессор. Абай атындағы Қазақ Ұлттық Педагогикалық университеті жанындағы «Латын» ғылыми-практикалық орталығының директоры

Оразалиева Э.Н. - Филология ғылымдарының докторы, профессор, Назарбаев Университеті Қазақ тілі және түркітану департаментінің қауымдастырылған профессоры

Рехсон С.Н. – кандидат юридических наук, доцент, Кафедра юриспруденции и международного права, Гуманитарно-юридический факультет, Университет «Туран»

Салханова Ж.Х. – Эл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің профессоры, педагогика ғылымдарының докторы

Сармурзин Е.Ж. – Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ-нің докторанты

Садуакасова Л.Б. – заң ғылымдарының магистры, азаматтық-құқықтық пәндер кафедрасының аға оқытушысы, І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті

Серикова Л.С. – заң ғылымдарының магистры, оқытушысы, І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті

Сулейменова Г.Ж. – География және туризм кафедрасынаға оқытушысы, тарих ғылымдарының кандидаты, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті

Султанова В.И. – кандидат исторических наук, ассоциированный профессор, Университет «Мирас»

Таусоғарова А.Қ. – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, жалпы тіл білімі және еуропа тілдері кафедрасы, филология және әлем тілдері факультеті, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Тастанова А.С. – Биостатистика, биоинформатика және ақпараттық технологиялар кафедрасының аға оқытушысы, Астана Медицина Университеті

Төлеуханова З.М. – математика кафедрасының аға оқытушысы, Қазақ Ұлттық қыздар педагогикалық Университеті

Тулекова Г.М. – доктор PhD, ассоциированный профессор (доцент), НАО «Торайгыров университет»

Тулекова Г. М. – доктор PhD, ассоциированный профессор (доцент), НАО «Торайгыров университет»

Утанов М.А. – доктор юридических наук, доцент, Университет «Астана»

Utegenova A. – Master of pedagogical sciences, lecturer at Aktobe Regional University named after K.Zhubanov

Хуандаг Б. – Мемлекет және құқық теориясы мен тарихы, конституциялық құқық кафедрасының PhD докторанты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

МАУЛЕНОВ Г.С.

доктор юридических наук, профессор
Рецензия на учебник «Криминология», подготовленный
доктором юридических наук, профессором Алаухановым Е.О.

В 2013 году в юридической науке нашей республики произошло знаменательное и историческое событие – в г. Санкт-Петербурге (Российская Федерация) в издательстве «Юридический центр Пресс» был издан учебник «Криминология» (38 п.л., 608 стр.) известного казахстанского ученого-криминолога, доктора юридических наук, профессора, члена Союза писателей и журналистов Республики Казахстан Есбергена Оразулы Алауханова. Учебник стал очередным шагом, ранее им издавалась в России монография, тема: «Криминологические проблемы предупреждения корыстно-насильственных преступлений» (2005 год). Рецензентами учебника выступили выдающиеся ученые в области уголовного права и криминологии – доктор юридических наук, профессор О.Н. Ведерникова (судья Верховного суда Российской Федерации) и доктор юридических наук, профессор К.Р. Абдрасулова (заведующая кафедрой криминологии Ташкентского юридического института).

По устоявшейся традиции структура учебника представлена в двух частях: Общая и Особенная. В содержание Общей части учебника включены: предмет, система, методология криминологии, история ее становления и развития, преступность и ее основные характеристики, причины преступности, личность преступника, организация и методика изучения преступности, прогнозирование и предупреждение преступности, понятие и общая характеристика виктимологии, как одного из направлений криминологии (девять глав).

В Особенную часть учебника вошли шестнадцать глав, рассматривающих криминологическую характеристику отдельных видов и групп преступлений, в т.ч. организованная, коррупционная, женская, воинская, корыстно-насильственная, экономическая, пенитенциарная, неосторожная и др., отдельная глава рассматривает международное сотрудничество в области борьбы с преступностью, особенности организации сотрудничества стран СНГ в борьбе с преступностью.

Следует особо отметить, что наш коллега проявил авторский и порой оригинальный подход к решению некоторых проблем криминологии, изложенные в настоящем учебнике. Так, например, затрагивая проблему причинности в криминологии автор, на наш взгляд, справедливо отмечает, что она является общеправовой проблемой и студенты должны ее освоить не по учебнику криминологии, а по специальной литературе.

Совершенно справедливы высказывания автора и о том, что каждый ученый видит проблему преступности и преступника соответственно своей специальности и создает «свою» теорию о ней, ее причинах и людях, совершивших преступления.

Исследуя развитие криминологии в СССР, в т.ч. и в Казахстане, профессор А.О. Алауханов подчеркивает, насколько труден и непрост был путь развития и признания криминологии, как науки – от полного непризнания, отвержения, объявления лже наукой до признания в качестве теоретической основы, как для законодательства, так и для практики борьбы с преступностью.

При раскрытии криминологической характеристики преступлений автором приводятся статистические данные по республике о состоянии, структуре, динамике различных преступлений, конкретные практические рекомендации по их предупреждению.

Кроме того, свое логическое отражение в учебнике профессора Е.О. Алауханова нашли труды, как зарубежных, так и отечественных ученых и экспертов, среди них, Н.М. Абдиров, Н.А. Агыбаев, У.С. Джекебаев, С.Х. Жадбаев, Е.И. Каиржанов, И.И. Рогов, Г.Р. Рустомова, Н.Н. Турецкий и др.

Безусловно, отдельные положения научного труда, на наш взгляд, порой наталкивают специалистов на проблемы творческой дискуссии, в частности, соотношение социального и биологического в личности преступника; социально-психологический механизм совершения конкретного преступления;

- роль конкретной жизненной ситуации в совершении преступления; понятие и классификация виктимности.

Но, как нам представляется, актуальность затронутых автором сложных криминологических вопросов является ярким достоинством самостоятельности профессора Е.О. Алауханова, как ученого, как автора более чем 20 монографий и учебников в области криминологии.

Особо выделим то обстоятельство, что рецензируемая работа автором посвящена его учителям и наставникам – доктору юридических наук, профессору, академику АЕН РК, Заслуженному деятелю науки и техники РК Елегену Изтлеуовичу Каиржанову и доктору юридических наук, профессору Юлдашу Мустафаевичу Каракетову.

В целом, учебник дает глубокие теоретические знания и пропагандирует криминологические знания. В целом, труд написан по-настоящему творчески, является фундаментальным и приносит значительный вклад в уголовно-правовую и криминологическую науку современного Казахстана.

Издание учебника профессора Е.О. Алауханова «Криминология», в большой степени, выдвигает авторитет казахстанской криминологии на международный уровень и станет всеобщим признанием заслуг многих поколений казахстанских криминологов, сложившихся за последние тридцать лет.

Следует только приветствовать выход Е.О. Алауханова на международную арену и пожелать ему в год его 55-летия со дня рождения продолжить неустанную работу по пропаганде криминологических знаний в нашей стране, не забывая слова знаменитого поэта «...И вечный бой, покой нам только снится!».

Не случайно в предисловии к учебнику наши уважаемые коллеги – российские ученые – доктора юридических наук, профессора З.С. Зарипов и С.Я. Лебедев отмечают, что учебник отличается логической завершенностью идеи, новизной взглядов и перспективой дальнейшего исследования.

Безусловно, изданный учебник, подготовленный профессором Е.О. Алаухановым для студентов и магистрантов (докторантов), преподавателей юридических факультетов, специалистов в области уголовного и пенитенциарного права, криминологии, а также всех заинтересованных лиц найдет широкое применение среди ученых и практиков.

АГЫБАЕВ А.Н.

доктор юридических наук, профессор КазНУ им. аль-Фараби, заслуженный деятель Казахстана
ФУНДАМЕНТАЛЬНЫЙ ТРУД ПО КРИМИНОЛОГИИ

Недавно в Санкт-Петербурге издательством «Юридический центр-Пресс» издан учебник доктора юридических наук, профессора Е.О. Алауханова «Криминология» с объемом 42 п.л. Работа посвящена 20-летию независимости Республики Казахстан. Преступность и причины, ее порождающие всегда явились объектом пристального внимания человечества, которое постоянно ищет пути и средства эффективной борьбы с этим социальным явлением. На этой стезе особая надежда возлагалась на государство. Однако со временем стало понятно, что государство самостоятельно не в состоянии решить все возникающие сложные проблемы, что ведущая роль принадлежит обществу и его гражданским институтам. В своем выступлении на заседании Совета Безопасности Республики Казахстан 18 июня 1993 года Президент страны Н.А. Назарбаев отмечал, что «нужно ... поднять на борьбу с преступностью трудовые коллективы, широкую общественность, весь народ, средства массовой информации. Такой опыт у нас был накоплен». Люди разных профессий во все времена задумывались над истоками преступности, над тем, какие вну-

тренение или внешние силы заставляют человека нарушать уголовно-правовые запреты, даже под угрозой наказания. Естественно, что все они осмысливали вопросы преступности в контексте своего времени и его требований, на том уровне знания, который они застали или которого достигли собственными усилиями.

Как известно, неперенным условием успешной борьбы с преступностью является понимание ее детерминантов. Криминология – это наука о борьбе с преступностью, ее детерминантов, которая должна опираться на современные реальности и возможности предупреждения преступлений.

Автор учебника, известный ученый, много работавший в области уголовного права и криминологии, в своем труде постарался изложить разные взгляды и позиции, но при обязательном условии, что они важны, даже необходимы для понимания того, что такое преступность и как с ней бороться.

В учебнике на базе современных подходов к структуре и содержанию криминологий рассматриваются предмет, система, методология и история криминологии, задачи и перспективы ее развития. Анализ преступности, личности преступников, причин и условий преступлений дается как в общем плане, так и применительно к конкретным видам преступлений.

С тех же позиций рассматривается проблема предупреждения преступности. Специально исследованы определенные виды преступности:

преступления против здоровья человека, корыстно-насильственная, организованная, коррупционная, экономическая, рецидивная, женская, пенитенциарная, воинская преступность, преступность террористического характера, преступный оборот наркотиков, международное сотрудничество в области борьбы с преступностью.

Учебник отличает оригинальный подход автора к решению некоторых проблем криминологии, в ней приводятся статистические данные и привлекается огромное количество научных и литературных источников. Книга написана доступным, образным языком и рекомендована для студентов, магистрантов, преподавателей юридических вузов и специалистов в области криминологий, а также для работников суда, прокуратуры и других правоохранительных органов, интересующихся проблемами предупреждения преступности. Настоящий учебник является фундаментальным трудом в области криминологии.

**«ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ»
«НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА»
«SCIENCE AND LIFE OF KAZAKHSTAN»**

Халықаралық ғылыми журналы (Мемлекеттік тіркеу: №9875-Ж 09.02.2009 ж.
Халықаралық тіркеу: ISSN 2073 – 333X, Париж, наурыз)
Қайта тіркеу №17579-Ж 06.03.2019
Басылым ай сайын шығады.

Международный научный журнал (Гос. регистрация: №9875-Ж 09.02.2009,
Международная регистрация: ISSN 2073 – 333X, Париж, март 2009 г.)
Перерегистрация №17579-Ж 06.03.2019
Периодичность издания ежемесячно.

Ғылыми еңбектің негізгі нәтижелерін жариялау үшін Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі білім және ғылым саласындағы бақылау Комитетінің 2012 жылғы 10 шілдедегі №1082 бұйрығымен ғылыми баспалар тізіміне енгізілген.

Журнал индексті ғылыми дәйексөздер қатарына қосылады және ҚР БҒМ Білім және ғылым саласындағы бақылау жөніндегі комитет ұсынған **заңтану, филология, педагогика, өнертану** ғылымдары бойынша басылымдар тізіміне кіреді.

Автор мәліметтің нақтылығына, ресми құжаттардың сілтемелері мен басқа да деректердің дұрыстығына жауапты. Редакцияға келген материалдар кері қайтарылмайды.

Мақалада отандық (Қазақстандық) авторлардың еңбектерін міндетті түрде қолдану керек. Сонымен қатар «Қазақстанның ғылым мен өмірі» журналының алдыңғы сандарында жарияланған авторлардың мақалаларына сілтеме жасауға кеңес беріледі.

Автор мақала жазу барысында өз еңбектеріне сілтемені азырақ жасап, басқа маңызды ғалымдардың еңбектеріне сілтеме жасағаны жөн.

Журналға мақаланы қазақ, орыс, ағылшын, неміс, француз, қытай, түрік, араб және ТМД халықтары тілдерінде жазуға болады.

Приказом Комитета по контролю в сфере образования и науки МОН РК от «10» июля 2012 года №1082 рекомендован для научных публикаций.

Журнал включен в индекс научного цитирования (ИНЦ) и в список изданий, рекомендованных Комитетом по контролю в сфере образования и науки МОН РК по специальностям: **юриспруденция, филология, педагогика, искусствоведение.**

Ответственность за достоверность фактов и сведений, содержащихся в публикациях, несут авторы.

Материалы редакцией не возвращаются.

В статье необходимо использовать труды отечественных (Казахстанских) авторов. При этом рекомендуется содержать ссылки на статьи авторов, опубликованных в предыдущих номерах международного журнала «Наука и жизнь Казахстана».

Самоцитирование в статье при написании автором научной работы допускается в наименьшем количестве.

Рекомендуется обратить внимание на значимые научные труды ученых мира.

Статьи журнала принимаются на казахском, русском, английском, немецком, французском, китайском, турецком, арабском языках и могут быть написаны на языках народов СНГ.

**ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ
Халықаралық ғылыми журнал
№12 (146) 2020 жыл**

Бас редактор:

«Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері», з.ғ.д., профессор Е.О. Алауханов

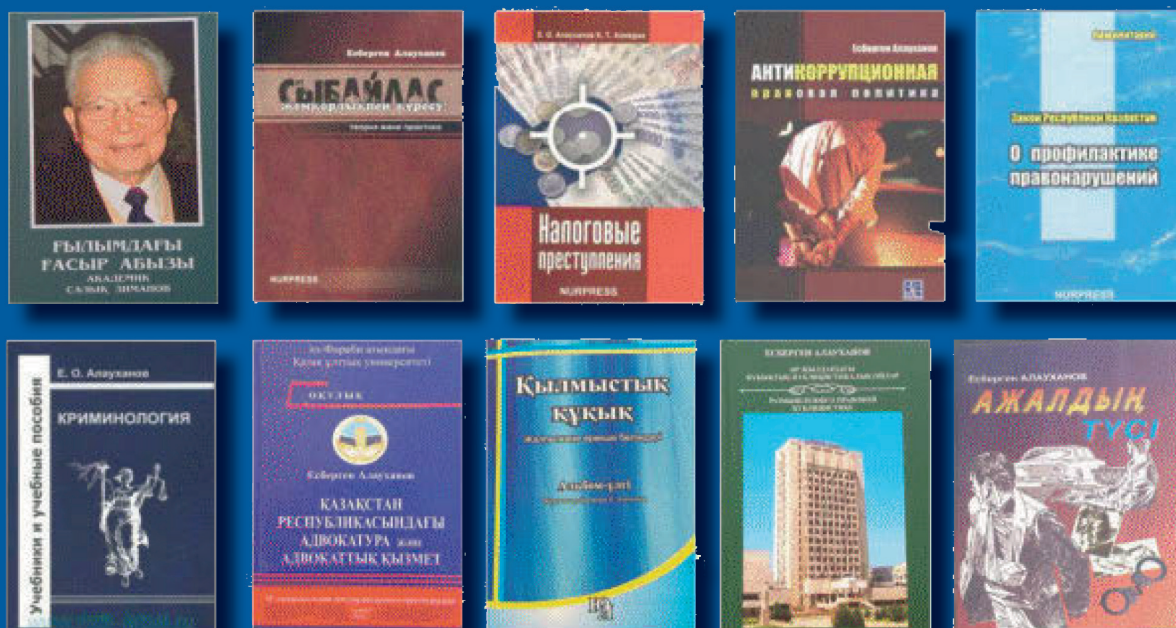
Басуға 23.12.2020 ж. қол қойылды. Пішімі 84x108 1/8. Офсетті қағаз.
Сандық басылыс. Көлемі 15,5 б.т. Таралымы 500 дана. Тапсырыс №160

Редакция мекенжайы: Алматы қаласы, Алмалы ауданы, Абылай хан даңғылы 113 үй
web-site: www.nauka-zan.kz, e-mail: nauka-zan@mail.ru

В ведущих учебных заведениях России презентованы научные издания- учебники, монографии, вышедшие в Казахстане под редакцией «Заслуженного деятеля Казахстана» д.ю.н., профессора Е.О. Алауханова.

Презентация прошла в Московской государственной юридической академии, в Московском университете МВД России и Рязанской академии права и управления ФСИНМЮРФ; Правовой академии МЮ РФ, а также 28 мая 2009 г, в МГУ имени М.В. Ломоносова с участием проф. Е. Каиржанова. Есберген Оразович – завкафедрой Судебной власти и у г, процесса КазНУ им. аль-Фараби, член союза писателей Казахстана, член Российской криминологической ассоциации, пт редактор международного журнала «Наука и жизнь Казахстана». Профессор О. Стар ков отметил, что новый учебник «Криминология» отличается оригинальный подход автора к решению некоторых проблем криминологии, приводятся статистические данные и привлекается большое количество научных и литературных источников. Книга написана живым, образным языком, И том числе в книге «Криминология», подготовленной под редакцией профессора И.Рогова и профессора Е.Алауханов, появились новые главы – «Бытовая преступность», «Медицинская преступность» и «Криминология», чем отличается от других учебников стран СНГ. Ученые России отметили, что подобные презентации учебников, посвященных криминологической науке казахстанских ученых, не проводились уже на протяжении двух десятков лет, Своими трудами, подчеркнули они, профессор Е. Алауханов укрепляет международное научное сотрудничество.

Международный научно-исследовательский журнал
ISSN 2073-6065

Наука и жизнь Казахстана
Қазақстандық ғылым мен өмірі

№4 (63) 2018

**ЯРОСЛАВСКАЯ
УГОЛОВНО-ПРАВОВАЯ ШКОЛА**

Коллектив кафедры уголовного права
и криминологии Ярославского
государственного университета
им. П.Г. Демидова